

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN ORTA DOĞU POLİTİKASININ İNŞASI

DOKTORA TEZİ

Gül SARIKAYA

EKİM-2024

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN ORTA DOĞU POLİTİKASININ İNŞASI

DOKTORA TEZİ

Gül SARIKAYA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Gökhan KOÇER

EKİM-2024

TRABZON

ONAY

Gül SARIKAYA tarafından hazırlanan “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Orta Doğu Politikasının İnşası” adlı bu Çalışma 08.11.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Levent ÜRER	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Gökhan KOÇER	Danışman	☐	☐	
Prof. Dr. Süleyman ERKAN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Mustafa Çağatay OKUTAN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Yaşar SARI	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Gül SARIKAYA

07.10.2024

ÖNSÖZ

Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın en fazla nüfusa sahip, en büyük ve Hazar'a kıyıdaş tek devletidir. Kafkasya jeopolitiğinin üç büyük bölgesel aktörü olan Rusya, İran ve Türkiye'ye (Nahçıvan üzerinden) aynı anda kara sınırı bulunan Azerbaycan, sahip olduğu zengin yeraltı kaynakları, köklü medeniyeti, doğu-batı, kuzey-güney ulaşım yollarının kesişme noktasında olmasıyla jeopolitik öneme sahip ve bölgesinde gittikçe güçlenen bir aktördür.

Çalışmada, Azerbaycan'ın milli kimlik inşası süreçleri tarihsel boyutlarıyla incelenmiş, kimlik algısının dış politikaya etkileri ve dış politikanın temel ilkelerinin inşası süreci ortaya konulmaya çalışılmıştır. Azerbaycan'ın dış politikasında, tarihi-kültürel nedenlerle bir nevi bütünlük olarak yer aldığı Orta Doğu'nun yeri ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkileri sosyal inşacı teori çerçevesinde, bağımsızlıktan günümüze kadar geçen dönemi kapsayacak şekilde incelenmiştir. Çalışmanın sınırlandırılması açısından Orta Doğu ülkelerinden İran ve İsrail ile olan ilişkiler örnek olarak incelenmiştir.

Çalışma süresince destekleri için danışmanım Sayın Prof. Dr. Gökhan KOÇER'e teşekkür ederim. Ayrıca tez savunma jürisinde bulunarak çalışmaya katkı sunan Prof. Dr. Süleyman ERKAN'a, Prof. Dr. Levent ÜRER'e, Prof. Dr. Haldun YALÇINKAYA'ya, Prof. Dr. Çağatay OKUTAN'a ve Prof. Dr. Yaşar SARI'ya teşekkür ederim. Bu uzun ve zorlu süreçte birlikte yol aldığım değerli dostum Öğr. Gör. Fatma ÇOBAN'a çok teşekkür ederim. Her zaman yanımda olan ve ilerlemem konusunda beni cesaretlendiren kıymetli eşim Sayın Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA'ya teşekkürlerimi sunarım. En kıymetli teşekkürümü, varlıklarıyla hayatıma anlam katan ve sabırla çalışmanın bitmesini bekleyen değerli evlatlarım Ata Mahmut, Bilge ve Turan Alp'e sunarım.

Ekim, 2024

Gül SARIKAYA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURAMSAL/KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	9-39
1.1. Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Tarihsel Gelişimine Kısa Bir Bakış	9
1.2. Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık.....	13
1.2.1. Sosyal İnşacılık Yaklaşımının Genel Varsayımları.....	15
1.2.2. Sosyal İnşacılık Yaklaşımında Farklı Bakış Açıları.....	21
1.2.3. Sosyal İnşacılığa Yönelik Eleştiriler	25
1.3. Sosyal İnşacılığın Temel Kavramları	26
1.3.1. Kimlik.....	27
1.3.2. Norm.....	32
1.4. Dış Politikada Kimlik, Algılar ve Norm	33
1.5. Azerbaycan Dış Politikasını Açıklama Aracı Olarak İnşacılık	34

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN'DA KİMLİK VE DIŞ POLİTİKA.....	39-98
2.1. Tarihsel Süreçte Azerbaycan'da Kimlik İnşası.....	39
2.1.1. 1918 Yılına Kadar Olan Tarihsel Gelişmelere Kısa Bakış.....	41
2.1.2. Devlet Kimliğinin Başlangıcı: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.....	50
2.1.3. Modern Azerbaycan Kimliğine Etkileriyle Sovyet Dönemi	54
2.1.4. Bağımsız Azerbaycan Yolunda Kritik Eşikler	56
2.1.5. Kimlik İnşasında Lider Etkeni	59
2.1.6. Devlet Kimliğinin Birer Göstergesi Olarak Millî Semboller	63
2.1.7. Mezhepçilikten Uzak Seküler Bir Kimlik Unsuru Olarak İslâm.....	66

2.1.8. Kimlik Alfabe ve Dil Tartışmaları	71
2.1.9. Değerlendirme	74
2.2. Azerbaycan Dış Politikasının İnşası.....	76
2.2.1. Temel İlkeler ve Hedefler.....	78
2.2.2. Yönetim Değişiklikleri ile Şekillenen Dış Politika	82
2.2.3. Kurumlar ve Karar Süreçleri	87
2.2.4. Diplomasinin Niteliği	89
2.2.5. Enerji Etkeni.....	92
2.2.6. Değerlendirme	95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINDA ORTA DOĞU: İRAN ve İSRAİL

ÖRNEKLERİ	98-195
3.1. Azerbaycan'ın Orta Doğu Politikası: Genel Bir Bakış	98
3.1.1. Kurumsal İlişkilerin İnşası ve İslam İşbirliği Teşkilatı	100
3.1.2. Filistin Meselesine Yaklaşım	101
3.1.3. Suriye ve Lübnan'la İlişkilerde Ermeni Etkeni	105
3.1.4. Suudiler, Körfez ve Mısır.....	108
3.1.5. Değerlendirme	111
3.2. İran'la İlişkiler.....	112
3.2.1. Tarihsel Sürecin Belirleyiciliği	113
3.2.2. İkili İlişkilerin İnşası	116
3.2.3. İran'ın Nüfuz Arayışları, Gerginlikler ve İtidal	125
3.2.4. Şiilik / Dinî Radikalizm.....	129
3.2.5. Güney Azerbaycan Etkeni.....	135
3.2.6. Statü Havza Rekabet Ekseninde Hazar Sorunu.....	141
3.2.7. Değerlendirme	148
3.3. İsrail'le İlişkiler.....	149
3.3.1. Azerbaycan'da Tarihsel Yahudi Varlığı.....	151
3.3.2. İsrail'in Azerbaycanlı Yahudileri	155
3.3.3. İkili İlişkilerin İnşası	157
3.3.4. Yahudi Lobisi Etkeni ve 907. Madde Meselesi.....	160
3.3.5. Savunma Sanayi ve Güvenlik İlişkileri	165
3.3.6. Enerji/Ekonomi boyutu	169
3.3.7. Değerlendirme	172
3.4. İsrail ve İran ile İlişkilerde Karabağ Değişkeni	174
3.4.1. Karabağ Sorununun Kısa Tarihçesi.....	174
3.4.2. Birinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında İran ve İsrail'in Tutumları.....	179

3.4.3. İkinci Karabağ Savaşı'nda İran ve İsrail'in Tutumları	184
3.4.4. Değerlendirme	193
SONUÇ	196
KAYNAKÇA	206
ÖZGEÇMİŞ.....	240

ÖZET

Bu çalışma, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Orta Doğu politikasını, İran ve İsrail örnekleri üzerinden incelemektedir. Bu incelemeyi, sosyal inşacı kuramın sunduğu disiplinler temellerden hareketle; kimliklerin, kültürün, normların, söylemlerin ve karşılıklı sosyal ilişkilerin etkisini ortaya koyarak yapmaktadır. Çalışmada Azerbaycan'ın kimlik inşa süreci ve bu sürece etki eden çeşitli hususlar tarihsel bağlamları içinde irdelenmiştir. Azerbaycan'ın dış politikasının gelişimi, temel ilkeleri ve hedefleri, kimlik inşası sürecinin ışığında analiz edilmiştir. 19. yüzyılda başlayan, dil, mensubiyet ve kimliğe ilişkin tartışmaların bağımsız bir devlet olma sürecinde yeniden ortaya çıkışı anlatılmış, yeni cumhuriyetin dış politikasında bu tarihsel tartışmaların izi sürülmüştür. Dönemlere ayrılan Azerbaycan dış politikasının değişen ve sabit unsurları incelenmiştir. Bu itibarla Azerbaycan'ın bölgesel dengeyi öncelediği, Güney Kafkasya'yı müdahalelere kapalı tutmak için bir rekabet değil işbirliği alanına çevirmek istediği, otonom hareket etme kapasitesini geliştirdiği ve politikasını çok taraflılık kavramıyla açıkladığı belirlenmiştir. Azerbaycan'ın Orta Doğu politikasını da bu hedef ve ilkeler etkilemektedir. Din/mezhep faktörü, Güney Azerbaycan meselesi, Hazar'ın statüsü, Karabağ gibi alt başlıklar, Azerbaycan'ın İran politikasını açıklamak için ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkileri ve bu devlete yönelik politikası ise Azerbaycan'daki Yahudi varlığı, İsrail'deki Azerbaycanlılar, lobicilik, ekonomi/enerji ilişkileri başlıkları altında incelenmiştir.

Bu çalışmayla, Azerbaycan'ın Orta Doğu'ya dönük bir dış politika inşa etmekte olduğu, bu politikanın Azerbaycan'ın Türk, Müslüman, seküler kimlik unsurları yanında Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği dönemlerini de içeren tarihsel birikimi ile temellendiği, 1991 sonrasında da küresel sistemdeki değişimlerle biçimlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Gerek İran gerekse İsrail ile ilişkilerin sadece güvenlik perspektifiyle şekillenmediği, bu aktörlerin tutumları da dâhil olmak üzere, bölgesel ve sistemsal gelişmelerin Azerbaycan'ın kendisini konumlandırması ve politika üretmesinde belirleyici olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Orta Doğu, İran, İsrail, Sosyal İnşacı Teori

ABSTRACT

This study scrutinizes the foreign policy of the Republic of Azerbaijan towards the Middle East, with a particular emphasis on its interactions with Iran and Israel. Employing the theoretical framework provided by Social Constructivist theory, it investigates the impact of identities, culture, norms, discourses, and reciprocal social relations. The research delves into the intricate process of identity formation within Azerbaijan and probes into various factors influencing this process within their historical contexts. It chronicles the resurgence of 19th century debates surrounding language, affiliation, and identity during the quest for independent statehood, elucidating how these historical debates have left their mark on the foreign policy of the nascent republic. The study meticulously analyzes the fluctuating and enduring facets of Azerbaijan's foreign policy across different epochs, asserting Azerbaijan's inclination towards regional equilibrium, its endeavor to metamorphose the South Caucasus from a domain of contention into one of cooperation, its augmentation of autonomous operational capability, and its justification of policy through the prism of multilateralism. It is discerned that these aspirations and principles also exert a profound influence on Azerbaijan's Middle East policy. Various subtopics, such as the role of religion/sect, the South Azerbaijan issue, the status of the Caspian Sea, and the Nagorno-Karabakh conflict, are exhaustively deliberated to explicate Azerbaijan's stance towards Iran. Similarly, Azerbaijan's ties with Israel and its policy towards the state are scrutinized under headings such as the presence of Jews in Azerbaijan, Azerbaijani diaspora in Israel, lobbying efforts, and economic/energy partnerships.

This study concludes that Azerbaijan is constructing a foreign policy oriented toward the Middle East, grounded in its historical heritage that includes the periods of Tsarist Russia and the Soviet Union, alongside its Turkish, Muslim, and secular identity elements. Furthermore, this policy has been shaped by changes in the global system since 1991. It has been determined that Azerbaijan's relations with both Iran and Israel are not shaped solely from a security perspective; rather, regional and systemic developments, including the stances of these actors, are decisive in Azerbaijan's self-positioning and policy-making processes.

Keywords: Azerbaijan, Middle East, Iran, Israel, Social Constructivist Theory

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Nr.	Şekil Adı	Sayfa Nr
1	Azerbaycan Cumhuriyeti Bayrağı	64
2	Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Arması	64

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADA	: Azerbaycan Diplomasi Akademisi
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AHCP	: Azerbaycan Halk Cephesi Partisi
AIOC	: Azerbaijan International Operating Company- Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi
AİP	: Azerbaycan İslam Partisi
ASALA	: Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia- Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu
ASSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
AZİZ	: Azerbaijan-Israel International Association - Uluslararası Azerbaycan-İsrail Dostluk Derneği
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BP	: British Petroleum
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı
EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
ESSC	: Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
GAMOH	: Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekâtı
GSMH	: Gayri Safı Milli Hasıla
INOGATE	: Interstate Oil and Gas Transportation to Europe- Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşımacılığı
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
İKÖ	: İslâm Konferansı Örgütü
JNS	: Jewish News Service- Yahudi Haber Ajansı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
NATO	: North Atlantic Treaty Organization- Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

NIOC	: National Iranian Oil Company- Ulusal İran Petrol Şirketi
RKBP	: Rusya Komünist Bolşevik Partisi
SANA	: Syrian Arab News Agency- Suriye Arap Haber Ajansı
SIPRI	: Stockholm International Peace Research Institute- Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
SİHA	: Silahlı İnsansız Hava Aracı
SOCAR	: State Oil Company of Azerbaijan Republic-Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TANAP	: Trans Anadolu Boru Hattı Projesi
TAP	: Trans Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
TDT	: Türk Devletleri Teşkilatı

GİRİŞ

Son otuz yılda, Avrasya bölgesindeki devletlerin dış politikalarını inceleyen akademik çalışmaların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir ve bu durum, bölgenin jeopolitik dinamiklerine yönelik artan akademik ilgiyi yansıtmaktadır. Aynı dönemde uluslararası ilişkiler alanında önemli teorik tartışmalar ve kuramsal anlamda yeni gelişmeler yaşanmış, bu da bölgesel dış politika analizlerine derinlik kazandırmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan'ın dış politikası, ulusal kimlik, tarihsel miraslar ve küresel sistemdeki değişimlerin etkileşimini anlamak açısından giderek ilgi çekici bir örnek haline gelmiştir.

2020 yılının Eylül ayı sonunda, tüm dünya Kafkasya'nın güneyinde yeniden alevlenen bir savaşa odaklanmıştır. Bu, Güney Kafkasya'nın toprak olarak en büyük ve nüfusça en kalabalık ülkesi olan Azerbaycan'ın, bölgenin toprağı ve nüfusu en az ülkesi olan Ermenistan tarafından 1992'den itibaren işgal altında tutulan Karabağ'ı işgalden kurtarma harekâtıydı. 1990'ların başında yaşanan savaşla gerçekleşen bu işgal, o yıllarda konunun bütün dünyada tipik bir Post-Sovyet toprak uyuşmazlığından ibaret olduğu algısına neden olmuştu. Çünkü Sovyetler Birliği'nin eski cumhuriyetlerinde benzer çatışmalar yaşanmıştır. 2020 yılında 44 gün süren savaş ve Eylül 2023'te yapılan antiterör operasyonu ile Karabağ toprakları tamamen Azerbaycan hâkimiyetine girmiştir. 2020'deki ikinci savaşta Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın Türkiye, Rusya, İran, İsrail gibi devletlerle ilişkilerinin soruna/konuya oldukça farklı/yeni boyutlar kazandırdığı görülmüştür. Tarafların silah alım kaynakları, ekonomik ilişkileri, sınırları dışında yaşayan soydaşları, din ve mezhep bağları gibi hususlarla gün yüzüne çıkan bu boyutlar da konuyla ilgili analizlerin kapsamına dâhil olmuştur.

Tez konusunun tespiti sürecinde bir Kafkasya ülkesinin Orta Doğu politikasının analizinin neden önemli olacağı, akademik alana ne katıp ne katamayacağı üzerinde düşünülmüştür. Elbette, Soğuk Savaş'ın sona ermesi politik, ekonomik, ideolojik ve kültürel açılardan uluslararası toplumun yaşamında bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu değişimlerle bağlantılı olarak, dış politika belirleme ve uygulama ölçütleri de belirli dönüşüm süreçlerinden geçmiştir. Bu dönüşüm esnasında bölge ve kimlik kavramları etkin konuma geçmiştir. 1990'larla birlikte Soğuk Savaş dönemindeki işlevlerini yitiren ideolojilerin yerine ulusal kimliklerin, bunların da dahil olduğu medeniyet unsurlarının daha belirleyici/etkin olduğu bir dönem başlamıştır. Diğer bir deyişle, Soğuk Savaş boyunca siyaseti ve siyasal kültürü ikiye ayıran ideolojiler, bu dönemin sona ermesiyle, çoklu (ulusal) kimliklerle adeta yer değiştirmişlerdir. 1991'in üzerinden geçen 33 senede, tüm dünyada devletlerin politikalarında yaşanan değişiklikler üzerine pek çok şey

söylenbilir. Ancak, yeni devlet olmuş veya yeniden devlet olmuş eski Sovyet ülkeleri aynı zamanda bir inşa süreci yaşamışlardır. Bu; devletin kurumları ve organlarıyla inşası olmasının yanında, ulusal kimliklerin, politikaların, değerlerin inşası veya bunların yeniden inşası mahiyetindedir.

Azerbaycan da; hem komşuları Ermenistan ve Gürcistan, hem de Türkiye, Rusya ve İran gibi önemli bölge güçlerinin arasındaki jeopolitik ve jeokültürel durumuyla, bölge ve kimlik merkezli bu dönüşüm sürecinin etkilerini yoğun olarak hissetmiştir. Bir taraftan 1991’de bağımsızlığın kazanılması ve bu tarihten itibaren bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürme çabası, diğer taraftan da Ermenistan’ın Karabağ ve çevresindeki toprakları işgali, Azerbaycan’ın ilgilenmesi gereken en acil gündemler olmuştur. Azerbaycan iç ve dış politikası bakımından temel bir belirleyici olan Karabağ meselesi, iki komşu devletin toprak uyuşmazlığı, savaş ve işgal süreçlerini ihtiva etmesi yönüyle oldukça “reelpolitik” bir mesele olarak görülse de, esasen Kafkasya’daki tarihsel millî kimlik meseleleri içinde özgün bir yere sahip olmuştur.

1918’deki kısa süreli Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tecrübesi nedeniyle 18 Ekim 1991’deki bağımsızlığı Azerbaycan, “millî müstakilliğin berpası” yani millî bağımsızlığın yeniden kazanılması günü olarak kutlamaktadır. Dolayısıyla, devletin yeniden inşasının başlangıcında böyle bir tarihsel vurgu ile yeni devletin vatandaşlarının şuuruna bir mesaj verilmesi hedeflenmiştir. Bu çalışmada “bağımsızlık” ifadesi çeşitli bölümlerde kullanılmakla birlikte tezin bütününde 1991’deki ikinci bağımsızlığı ifade etmektedir. Tarihsel süreçle ilgili bölümlerde 1918’deki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ilanı için olan kullanımlar istisnaidir.

1991’de yeniden bağımsız olan Azerbaycan, bir taraftan ulusal kimliğini geliştirerek uluslararası topluma entegre olmanın yollarını oluşturmaya, diğer taraftan ise hem coğrafi konumu hem de barındırdığı doğal kaynaklar nedeniyle, içinde bulunduğu bölgeye yönelik büyük güçlerin etkilerini de hesaba katarak ulusal kimlik parametrelerine uyacak şekilde kendi dış politika davranışlarını belirlemeye başlamıştır. Dünya ile etkileşim, devlet yöneticilerine, bürokrasiye, iş ve ekonomi dünyasına kendini sorgulama, anlama, tanıma imkânı da sunan bir süreçtir. Yeni devletin diğer dünya devletleriyle ilişkileri, onlara mesafesi, ortaklık, uzaklık, rekabet veya düşmanlık gibi duygu ve düşünceler dış politikanın oluşumunda ihmal edilemez etkenlerdir. Zira devletler mekanik birer aygıt değildir ve insanlar tarafından idare edilen bir teşkilâtı, bunun kültürünü ve üretimini topluca ifade eder.

Siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanlarında Azerbaycan’la ilgili yapılmış akademik çalışmaların sayısı 1991’den sonra hem Türkiye’de hem de yurtdışında hızla artmıştır. Çalışmalar; jeopolitik, güvenlik, enerji, ikili ve çok taraflı ilişkiler gibi başlıklarda yoğunlaşmaktadır. Münhasıran Azerbaycan dış politikasını konu edinen araştırmaların da; daha çok “reelpolitik” varsayımlar üzerine odaklandığı belirtilebilir. Ancak Azerbaycan dış politikasında ulusal kimliğin

yeri, bunun oluşum/inşa süreci, toplumsal ve kültürel olguların etkileri gibi konuların hem sayıca arttığı hem de derinleştiği gözlemlenmektedir. Böylece, birçok devletin dış politikalarını veya bir bölgede cereyan eden çatışma ve/veya işbirliğini açıklamaya yönelik çalışmalarda uygulanan kimlik merkezli yaklaşımların artık Kafkasya, Karadeniz, Hazar Havzası devletlerinde, bu cümleden Azerbaycan için de kapsamlı biçimde araştırılmaya başlandığı görülmektedir.

Genel anlamda literatürde Azerbaycan ile ilgili çalışmalarda çoğunlukla “jeopolitik”, “jeostratejik” ya da “jeoekonomik” çıkar çatışmaları gibi kavramların tercih edildiği, diğer bir ifadeyle Azerbaycan dış politikasının biçimlenmesinde ve uygulanmasında sosyal inşa faktörünün pek önemsenmediği görülmektedir. Sosyal inşa, yeni devletlerin ulusal inşa süreçlerinin tazeliği nedeniyle bu gibi devletlerin dış politikalarının bu perspektiften daha iyi okunabilmesine imkân vermektedir. Neoliberal bakış açısıyla yapılan araştırmalarda kimlik konularına sınırlı şekilde yer verilmekle birlikte, konular daha çok Azerbaycan kimliğinin ülke içi düzeyi ile ilişkili seviyede tutulmaktadır. Önemli bir kısmı da Azerbaycan toplumunun tarihsel, sosyal ve kültürel veya siyasal tercihlerini açıklamaktadır. Dolayısıyla, ulusal kimliği diğer ülkelerle karşılıklı etkileşim sonucunda dışarıdan besleyen dinamikler göz ardı edilmektedir. Durum böyle olunca, Azerbaycan kimliğinin dış politika üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi genellikle eksik kalmıştır. Bu bağlamda sosyal inşacı perspektifle dış politikada kimliğin ve çıkarların birbirini inşa etme süreci üzerinde durularak Azerbaycan’ın Orta Doğu politikasına yönelik sonuçlara ulaşılmaktadır. Böylece, Azerbaycan kimliğini ülke içi düzeyde besleyen tarihsel, kültürel, toplumsal ve siyasal dinamiklerle beraber, söz konusu kimliği bölgesel ve hatta küresel etkenler çerçevesinde dışarıdan besleyen dinamikler de ele alınmaktadır. Muhtelif çalışmalarda, özellikle saha analizlerinde Azerbaycan’ın bazı Orta Doğu devletleri ile ikili ilişkilerine dair bölümler/bilgiler/yorumlar bulunmaktadır. Ancak bunları akademik düzeyde terkip eden, buradan hareketle alana ilişkin temel çıkarımlarda bulunma amacı taşıyan bütüncül bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu itibarla konunun özgün değerinin olduğu ve çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Azerbaycan’ın jeopolitik değeri, Türkiye açısından önemi, içinde bulunduğu Kafkasya-Hazar havzasına odaklanmış çalışmalarda merkezî bir önem arz etmesi, incelemeye konu edilmesindeki faktörlerin başında gelmektedir. Orta Doğu politikasının seçilmesi hususunda ise; Azerbaycan’ın dış politikasının az çalışılmış bir boyutuna odaklanmak, Orta Doğu-Kafkasya bölgelerinin politik etkileşiminin giderek artması (İran’ın nüfuz arayışı, İsrail’in Azerbaycan’la enerji ve güvenlik ilişkileri, Karabağ konusuna Orta Doğu devletlerinin yaklaşımı, Rusya’nın Orta Doğu’da artan etkinliği bu etkileşime örnek olarak verilebilir.) ve Türkiye’nin her iki bölgeye bitişik konumu nedeniyle bu eğilimden etkilenme olasılığı gibi faktörler dikkate alınmıştır. Bununla birlikte inceleme alanını daraltma ve araştırmayı derinleştirme amacıyla ve Orta Doğu’daki iki bölgesel güç olmaları yanında Azerbaycan’ın Orta Doğu politikasına en çok etki eden iki aktör olmaları nedeniyle İran ve İsrail örnekleri seçilmiştir. İran’la ilişkilerin Şii Müslüman çoğunluk, ortak tarihi miras veya kültürel müşterekler üzerinden olumlu seyretmesi beklenirken, çeşitli sorun alanları

üzerinden pek çok gerginliğe ve karşılıklı güvensizliğe sahne oluşu, muhtelif kimlik ve algı boyutlarıyla incelenmiştir. Alana ilişkin yazında İsrail ile ilişkilerde öncelikli faktörler olarak belirtilen enerji, ekonomi, savunma/güvenlik gibi hususların yanında, bunların temelini oluşturacak biçimde tarihsel ve toplumsal boyutlara dikkat çekilmiştir.

Tezin amacı; Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Orta Doğu'ya yönelik dış politikasını İran ve İsrail örnekleri üzerinden açıklamaktır. Tezin temel araştırma sorusu, "Azerbaycan'ın Orta Doğu politikasının nasıl oluştuğu?" biçiminde tespit edilmiştir. Bu itibarla, Azerbaycan'ın oluşum aşamasındaki Orta Doğu politikasını belirleyen etkenlerin "ne" olduğundan hareket edilmiş, devletlerin "ne"liği yani kimliğinin politika inşasındaki rolünün belirleyiciliği esas alınmıştır.

Temel araştırma sorusuna bağlı olarak şu alt sorular araştırmanın derinleşmesini sağlamıştır:

- Azerbaycan'ın ulusal kimliği ve dış politika normları İran ve İsrail ile ilişkilerini nasıl etkilemektedir?
- Azerbaycan'ın İran ve İsrail ile olan tarihi ve kültürel bağları, bu ülkelerle olan güncel diplomatik ve ekonomik ilişkilerini nasıl şekillendirmektedir?
- Azerbaycan kamuoyunun ve siyasi elitlerinin İran ve İsrail algıları, bu iki devlete yönelik dış politikasını nasıl yönlendirmektedir?
- Bölgesel ve uluslararası normlar, Azerbaycan'ın İran ve İsrail ile olan ilişkilerini nasıl etkilemektedir?

Tezin temel hipotezi; Azerbaycan'ın dış politikasının güvenliğe ilişkin hayati çıkarlarca belirlendiği, bu çıkarların ise Azerbaycan'ın tarihsel kimliğiyle şekillendiğidir. Tezde, Azerbaycan'ın Orta Doğu politikasının, tarihsel arka plan, içsel etkenler ve karşılıklı inşâ süreciyle gelişimi açıklanmaya çalışılırken, örnek olarak tespit edilip incelemeye konu edilen İran ve İsrail, 1979'dan beri birbirlerine karşı sert ve hasmane tutum içinde olan, birbirlerinin üçüncü ülkelerdeki çıkarlarına zarar vermeye çalışan ve tezin ana araştırma unsuru olan Azerbaycan üzerinde de bir tür mücadeleyi (diğer aktörlerle birlikte) sürdüren iki aktördür. Birbirlerine sınırdaşlıkları bulunmayan İran ve İsrail'in Azerbaycan konusunda rakip tutumları, İkinci Karabağ Savaşı ile bölge ve dünya devletleri için daha görünür hale gelmiştir.

Her iki ülkeyle de yoğun ilişkileri olan Azerbaycan'ın İran ve İsrail ile ilişkilerini hem tarihsel dönemler, hem de çeşitli konu başlıkları itibariyle incelemek mümkündür. Literatürde ise genellikle Azerbaycan'ın İran ve İsrail ile ilişkileri ayrı ayrı enerji, güvenlik gibi boyutlarıyla çalışılmıştır. Bu tez çalışmasında ikili ilişkilerin daha iyi anlaşılması için öncelikle ilişkilerin tarihine, ardından ilişkilerin diğer boyutlarına değinilmiştir. Bununla birlikte bu ilişkilerin sadece güvenlik, enerji ya da ekonomi boyutlarıyla değerlendirilemeyeceği, daha kapsamlı olarak

kimliğin, kültürün, söylemin, algıların ve normların da bu açıklama çabasına dâhil edilmesi gerektiği düşünülmüştür.

Tez, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm Tezin Kuramsal ve Kavramsal çerçevesini ortaya koymaktadır. Uluslararası İlişkiler alanındaki çalışmalarda Sosyal İnşacı yaklaşımın yerini tespit etmek maksadıyla, disiplinin gelişim süreci hakkında bilgi verilmesi bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Bu nedenle Birinci Bölümde, önce, “Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Tarihsel Gelişimine Kısa Bir Bakış” alt başlığı açılarak, akabinde “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık” alt başlığında bu yaklaşımın genel varsayımları, bu açıklama çerçevesinin farklı yazarlarca ele alınış biçimleri ve Sosyal İnşacılığa dönük eleştirilere yer verilecektir.

İkinci Bölüm, “Azerbaycan’da Kimlik ve Dış Politika” başlığını taşımaktadır. “Tarihsel Süreçte Azerbaycan’da Kimlik İnşası” ve “Azerbaycan Dış Politikasının İnşası” başlıklarıyla iki ana kısımdan oluşmaktadır. Sosyal İnşacı teorinin devletlerin ve genel olarak aktörlerin kimliklerine, bunların karşılıklı etkileşimine ve politika üzerindeki belirleyiciliğine odaklanması nedeniyle araştırma odağındaki aktörün “kimlik” unsurlarının irdelenmesi zorunlu görülmüştür. Bu çerçevede önce tarihsel boyut esas alınarak kimlik ve millî mensubiyet tartışmalarına odaklanılacaktır. Politik gerçeğin bu zeminden ayrı gelişmesi düşünülemez. Bu itibarla Azerbaycan tarihinin kritik evreleri temel alınarak alt başlıklandırmaya gidilmiştir. Azerbaycan’ın millî lideri Resulzade öncülüğünde kurulan Birinci Azerbaycan Cumhuriyeti (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti) öncesi ve sonrası ile önemli bir dönemeç olduğundan ilk işaret buraya konulacaktır. Kısa süreli ama yoğun ve etkileri uzun soluklu bu devlet tecrübesinin ardından, 70 yıllık Sovyet idaresinde Azerbaycan’ın kimliklenmesine de odaklanılacaktır. Bu sürecin sonuna doğru başlayan “Azadlık” yani bağımsızlık yönlü hareketler ile devrin mühim siyasî olayları da takip eden alt başlıkta incelenecektir. 1990’ların genelde tüm uluslararası sistem, özelde eski Sovyet coğrafyası için oldukça karmaşık ilk yılları Azerbaycan açısından, benzerlerinden daha kaotik ve fırtınalı bir dönemi ifade eder. Azerbaycan’da Mütellibov’la başlayan, Elçibey’le devam eden ve Haydar Aliyev’in Cumhurbaşkanı olmasıyla sonlanan renkli ama sancılı dönem “Lider Etkeni” başlığı ile açıklanacaktır. Çalışmada, kimliklerin “ne”liğinde ve inşasında bakılması gereken ayrıntılardan biri olarak millî semboller de ihmal edilmemiştir. Tezin Orta Doğu’ya ilişkin bir araştırma olması bakımından da “İslâm” a bir kimlik unsuru olarak alt başlık açılması gerekmiştir. İkinci Bölüm’ün son alt başlığında, alfabe ve dil tartışmaları ele alınacaktır. İkinci Bölümün “Azerbaycan Dış Politikasının İnşası” başlıklı ikinci kısmında ise, dış politikanın temel ilke ve hedefleri, yönetim değişikliklerinin dış politika üzerinde meydana getirdiği etkiler, kurumlar ve karar süreçleri, diplomasinin niteliğindeki gelişme ve değişimler, Azerbaycan özelinde bilhassa değinilmesi gereken bir belirleyici olarak enerji etkeni ele alınacaktır.

Tezin Üçüncü Bölümü, araştırma sorularına verilecek cevapların nihaî oluşumlarının sağlandığı ve hem bilgiyi hem de analizi içeren ana kısımdır. Bu bölüm “Azerbaycan Dış

Politikasında Orta Doğu: İran ve İsrail Örnekleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, dört ana kısma ayrılmıştır. İlk olarak “Ana Hatlarıyla Azerbaycan’ın Orta Doğu Politikası” başlığında bağımsızlıktan sonra Orta Doğu’da inşa edilen siyasetin ikili ve çok taraflı unsurları ile bunların Azerbaycan’ın algılarına etkileri değerlendirilecektir. Bu çerçevede; İslâm İşbirliği Teşkilâtı, Arap-İsrail uyuşmazlığı ve Filistin sorunu, Suriye ve Lübnan ile ilişkiler, Arap dünyasının önde gelen ülkeleri Mısır ve Suudi Arabistan ile Körfezdeki monarşilerle ilişkiler değerlendirilecektir. Bu kısımda, bölge devletleri ve örgütleriyle diplomatik ilişkilerin gelişimine de değinilecektir.

Bölümün ikinci alt başlığı İran’a ilişkindir. Bu alt başlıkta, önce İran’ın Azerbaycan için neden sıradan bir ülke olamayacağı tarihsel sürecin belirleyiciliğiyle ortaya konacak ve akabinde bağımsız bir devlet olarak Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İran’la ikili ilişkilerinin nasıl bir zeminde inşa edildiği açıklanacaktır. İran’ın bölgesel nüfuz arayışı çerçevesinde ortaya çıkan gerginlikler ve iniş-çıkışlar sadece olgular üzerinden değil söylem örnekleriyle de açıklanmaya çalışılacaktır. İran’la ilgili politik çalışmaların tamamında yer bulan mezhep ve radikalizm meseleleri bu kısımda incelenecektir. Bir büyük mesele olarak bölgenin ve bölgeye ilişkin araştırmaların karşısında duran “Güney Azerbaycan” sorunsalı da yine bu kısma dâhil edilecektir. Bu kısım Azerbaycan’ın stratejik kimliği bakımından anlamlı bulunan bir öge olarak “Hazar” bağlamıyla kapanmaktadır.

Bölümün üçüncü alt başlığı, “Azerbaycan’ın İsrail’le İlişkileri”dir. Bu çerçevede öncelikle Azerbaycan’daki Yahudi varlığı ile İsrail’deki Azerbaycan muhaciri Yahudiler ele alınacak, bunların diaspora nitelikleri, ülkelerinin siyasetlerine etkileri gibi hususlar aydınlatılmaya gayret edilecektir. Azerbaycan açısından önemsenen bir politik faktör olarak başta ABD olmak üzere çeşitli ülkelerde etkin olan Yahudi lobisi de özellikle ABD’nin Birinci Karabağ Savaşı yıllarından kalma bir ambargosunu ifade eden “907. Madde” bağlamında bu kısmın alt başlıkları arasında yerini alacaktır. İki devletin giderek artan ve Azerbaycan lehindeki etkileri İkinci Karabağ Savaşı’nda görülen savunma sanayi ilişkileri ile genel olarak güvenlik ilişkileri, ilişkilerdeki enerji boyutu gibi hususlar da yine bu kısımda irdelenecektir.

Bölümün dördüncü ve son alt başlığı ise esasen tezin önceki bölümlerinde sıkça atıfta bulunulan Karabağ konusunun; Azerbaycan’ın İsrail ve İran ile ilişkilerine tesirine odaklanan bir alt başlıktır. Her iki devletle ilişkilerin ilgi odağına dönüştüğü İkinci Karabağ Savaşı süreci, tepkiler, eylemler ve etkileriyle bu son kısımda değerlendirilecektir.

Tez çalışmasında kullanılan veriler doküman inceleme yöntemiyle toplanmıştır. Bu kapsamda Türkiye’deki ve Azerbaycan’daki kütüphanelerden, internetteki akademik veri tabanlarından, bilimsel yayın tarama sitelerinden faydalanılmıştır. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı’nın resmi internet sitesi başta olmak üzere diğer resmi internet sitelerinden de elde edilen birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Nitel araştırmada, verilerin çözümü ve yorumlanmasında veri çözümlemesi ve yorumlanması yöntemlerinden betimsel çözümleme ve içerik çözümlemenin her

ikisi de kullanılmıştır. Betimsel çözümleme yoluyla verilerin özetlenip yorumlanması sağlanırken neden-sonuç ilişkilerine ulaşılmasına çalışılmıştır. İçerik çözümlemesi yoluyla ise veriler derinlemesine incelendikten sonra kavramsallaştırılıp organize edilmiştir.

Tezin kaynakçasında, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve İngilizce kaynaklar çoğunluktadır. Ancak Rusça ve Farsça bazı haber kaynaklarından da bunların dijital imkânlarla çevrilmesi suretiyle yararlanılmıştır.

Tezin yazımı sırasında ortaya çıkan fakat benzer konulardaki çalışmalarda da karşılaşıldığını gördüğüm bazı terminoloji sorunları olmuştur. Bunlardan ilki kuramsal çerçeveyi temin eden teorinin adlandırmasıdır. Tercih edilen teori için Türkçe “Sosyal İnşacılık” ifadesi kullanılmıştır. Alana ilişkin yazında, “Konstrüktivizm” ifadesine de sıkça rastlanmakla birlikte hem teorinin topluma, kimliğe ve kültüre vurgusunu taşıyan “sosyal” kelimesinden uzaklaşılmasında hem de Türkçe hassasiyeti bu tercihi ortaya koymamı sağlamıştır. Sosyal İnşacı teori, Sosyoloji temel alanında da olmakla birlikte tezin bir uluslararası ilişkiler tezi olması nedeniyle ayrıca buna vurguda bulunma ihtiyacı hissedilmemiştir.

İkinci terminolojik mesele, bir millet adlandırması olarak Azerbaycanlılara ilişkin olanıdır. Tezin konu odağındaki devlet olan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin vatandaşları dışında, ülke sınırları dışında da büyük nüfuslar halinde var olan bu toplumun adına ilişkin tartışmalar çalışmanın ana metninde yer aldığından burada onlara değinilmeyecektir. Ancak yazında ve günlük kullanımda hem Türkçe’de hem İngilizce’de rastlanan Azeri, Azerbaycan Türkü ve Azerbaycanlı ifadelerinden “Azerbaycanlı” (İng: Azerbaijani) tercih edilmiştir. İran sınırları içinde yaşayan Azerbaycanlılar için ise hem onların kendilerini tanımlamalarındaki yaygın “Türk” ifadesine hürmet edilmesi gerekliliğinden hem de İran’daki diğer Türk gruplarıyla (Kaşkayi, Halaç, Türkmen vb.) karıştırılmamaları gereğinden “Azerbaycanlı Türk” ifadesi tercih edilmiştir.

Üçüncü olarak, 1918 yılında kurulan “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti” (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti) adlandırması ile ilgilidir. Türkiye Türkçesinde ve İngilizce yayınlarda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (Azerbaijan Democratic Republic) veya Birinci Azerbaycan Cumhuriyeti şeklinde bir kullanım yaygın olmakla birlikte, Azerbaycan Türkçesindeki yayınlarda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ifadesi kullanılmaktadır. Tezde ülkenin resmi terminolojisinde yer aldığı haliyle kullanılması tercih edilmiştir.

Terminoloji konusunda belirtilmesi gereken bir diğer husus, “Karabağ” adının kullanımına ilişkindir. Tarihsel olarak Karabağ, Murov Dağlarının güneyinden Aras nehrine, Muğan düzlüklerinin bittiği yerden Gökçe Göl’e kadar olan alanı kapsar. Bir uyuşmazlık/çatışma adı olarak kullanıldığında literatürde daha çok rastlanan “Dağlık Karabağ” ifadesidir. Türkiye ise resmi olarak “Yukarı Karabağ” ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Bununla birlikte, Dağlık

Karabağ, Karabağ'ın sadece bir bölümünü -orta kısmındaki dağlık alanı- belirtir. Birinci Karabağ Savaşı'ndan itibaren Ermenistan tarafından işgal edilen saha ise bu bölgenin dışında yedi ilin topraklarını da kapsamaktaydı. Dolayısıyla sorundan bahsederken sadece bir bölümüne atıfta bulunmak isabetli olmayacaktır. Bu nedenle tezde sadece “Karabağ” kelimesinin kullanımı tercih edilmiş, tarihsel sürecin anlatımında, örneğin Sovyet dönemindeki özerk bölgenin belirtilmesinde (Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi) veya Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Birleşmiş Milletler (BM) gibi aktörlerin resmi kaynaklarında geçtiği için istisnai olarak bu terminoloji de kullanılmıştır.

Kısaltmaların kullanımında kurum/kuruluşların Türkçe adlarının kısaltmaları tercih edilmiştir. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın kısaltması olarak İngilizce ECO değil de EİT örneğinde olduğu gibi. AGİK-AGİT, İKÖ-İİT örneklerinde olduğu gibi resmî adlarında ve kısaltmalarında değişiklik olmuş kurumların kısaltmaları ise onlara ilişkin haber veya bilgilerin tarihine bağlı olarak kullanılmıştır. Ancak yaygın bilinen İngilizce kısaltmalarda (Örn. SOCAR, ASALA vb.) istisnai olarak orijinaline sadık kalınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURAMSAL/KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Tarihsel Gelişimine Kısa Bir Bakış

Uluslararası İlişkiler alanında “teori” (veya “kuram”) hâlâ bir “sorun” olarak tespit edilmektedir. Alana ilişkin öğretim kitaplarında teori bir “sorun” başlığı olarak içindekiler kısımlarında yer almaktadır. Bunun temel nedeni sosyal bilimlerin yapısal özelliklerine dayansa da uluslararası ilişkilerin kendine özgü nitelikleriyle de, bu sorunlu durum sürmüştür. Başlangıçta bir diplomasi tarihi olarak ortaya çıkan çalışmalar, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki idealist arayışlarla bilimsel bir çerçeveye kavuşturulmaya gayret edilmiştir. Yine de, bunlara alanın ilk eserleri demek güçtür. Zira alanın ilk eserlerinin yazarları, günümüzde bile büyük ölçüde edebiyat ve düşünce alanının liberal, kurumsalcı isimleri olarak anılan kimselerdir.

Bununla birlikte, dünyadaki “savaşların ve barışların şartlarının ne olduğu” sorusuna odaklanan ve bu anlamda ilk olan teorik çabalar -sonradan- idealizm ifadesiyle birleştirilmiştir. İdealizme kimi zaman “ütopyacılık” veya “moralizm” gibi yakıştırmalar da yapılmıştır. Immanuel Kant’ın siyaseti ahlakla bağdaştırmasıyla misyoncu bir anlayış kazanan idealizm, uluslararası ilişkiler sahasında en çok Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Wilson’un ilkeleriyle hayat bulduğu düşünülen bir düşünce çerçevesidir. Devletler arasında öteden beri var olan ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde yoğunlaşan kötü alışkanlıklarının (meselâ gizli diplomasi ve gizli anlaşmaların) insanın doğasındaki iyiliğe aykırı olduğu fikri, o dönemin siyasal gelişmeleriyle örtüşmektedir. Nitekim savaşların önlenmesi için diplomasi ve hukuk kanallarının güçlendirilmesi gerektiğini savunan, devlete iyimser yaklaşan, özünde iyi olan insan ve devletlerin iyi vasıflarının bozulmasına dış etkenlerin sebep olduğunu varsayan idealist görüşler iki dünya savaşı arasındaki süreçte etkin olmuştur. ABD’nin savaş sonrası politikasına ve Milletler Cemiyeti’nin kurulmasına da bu bakış açısı etki etmiştir. Bununla birlikte iki savaş arası dönemde yaşananlar, sadece siyasal alanda değil düşünce dünyasında da bu yaklaşımın sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.

1892 doğumlu İngiliz gazeteci, tarihçi ve diplomat Edward Hallett Carr ile 1904 doğumlu ABD’li hukukçu ve siyaset bilimci Hans Joachim Morgenthau ile özdeşleşen “Realist” düşünce, İkinci Dünya Savaşı sonrasında şekillenen ve ağırlıklı olarak idealizm eleştirisine dayanan bir teoriyi oluşturmuştur. Uluslararası sistemin temel niteliğinin “anarşi” olduğunu savunan ve devleti, insan doğasına olan kötümser yaklaşımdan yola çıkarak tanımlayan realizme göre devletler de

insanlar gibi öfkelenen, güç peşinde koşan, üstünlük sağlamaya çalışan ve kaygı duyan varlıklardır. Realizm, uluslararası ilişkilere, devletin, kuralları belirsiz bir ortamda, güce ve karşılıklı güç dengesine bağlı politikalarla, çıkarlarını maksimize etme güdüsü ile hareket eden yegâne aktör olduğunu öngören bir teorik çerçeve içinde yaklaşmaktadır (Bostanoğlu, 1999: 16). Bu bağlamda Morgenthau “Uluslar Arasında Politika” (Politics Among Nations) adlı eserinde klasik gerçekçiliğin meşhur altı ilkesini belirlemiştir (Morgenthau, 1970: 2). Çıkar ve gücü merkeze alan, siyaseti ekonomi, ahlâk ve din gibi alanların dışında gören bu ilkeler, 1950’lerden itibaren tam da iki kutuplu döneme uygun bir yaklaşım çerçevesi olarak hâkim hale gelmiştir.

Realizmin bu ilk örnekleri, onun bazı varsayımlarını kabul eden; ancak yenilikler iddiasında olan yeni versiyonları nedeniyle *Classical Realism* yani “Klasik Realizm” olarak adlandırılmıştır. Realizmin temel varsayımlarını kabul eden ancak ona yeni boyut kazandırarak *Neo-Realism* yani “Yeni Gerçekçilik” okulunu kuran isim ise Kenneth Waltz olmuştur. Waltz, realizmin tespit ettiği “anarşik yapı” meselesine farklı yaklaşmaktadır. Waltz’a göre yapının anarşik olduğu doğrudur ancak klasik realizm bir sistem ortaya koyamamaktadır. Devletlerin savaş halinde olması insan doğası (ve bundan dolayı devlet doğası) değil, sistemin yapısının anarşik olmasından kaynaklanmaktadır (Waltz, 1979: 188). Uluslararası yapı, devlet davranışlarını etkiler ve sınırlandırır. Bu nedenle farklı siyasal sistemleri olan ve/veya farklı ideolojileri benimseyen devletler, uluslararası yapı nedeniyle benzer davranışlar sergileyebilmektedir. Bireysel çerçevede sosyal ve siyasal gelişmeleri açıklamaya çalışan teoriler indirgemeci, uluslararası sisteme odaklanan teoriler ise sistemik (veya Yapısalcı) teorilerdir. İndirgemeci teoriler devletlerin iç özelliklerine ve davranışlarına odaklanmaktadır (Waltz, 2015: 77). Ayrıca Waltz, yine klasik realizmde bir hedef ve belirleyen olan gücü gerektiği zaman kullanılabilecek bir “araç” olarak görür. Sistemik teorilerde, davranışın, eylemin yer aldığı koşullar veya bağlam tarafından harekete geçirildiği kabul edilir. Waltz, “kısıtlayıcı koşullar seti” olarak kavradığı uluslararası sistemin yapısının üç unsur tarafından belirlendiğini ortaya koymuştur. Bunlar; sistemde devletlerin nasıl konumlandırıldığını belirleyen anarşi ilkesi, anarşi tarafından belirlenen devletlerin farklılaşma türdeşliği ve göreceli güç dağılımıdır (Kolasi, 2016: 7).

Zaman içinde, Neorealizm’in güç yaklaşımı da kendi içinde “saldırgan” ve “savunmacı” olarak ikiye ayrılmıştır. Devletlerin güçlerini artırma gayretlerini hayatta kalmanın koşulu olarak gören “saldırgan realizm”in öncü yazarı John Mearsheimer olmuş, Waltz’tan itibaren gelen ana neorealizm yaklaşımı ise, Charles Glaser ve Stephen Van Evera gibi yazarlarca sürdürülmüştür. Bu ikinci grup, dışarıdan, “savunmacı realizm” biçiminde tasnif edilmiştir. Savunmacı realist anlayış, saldırı/savunma dengesinde uluslararası işbirliğine imkân bulunacağı varsayımıyla farklılaşmaktadır (Mearsheimer, 2006: 83).

Uluslararası İlişkiler alanındaki teorik gelişim sosyal bilimlerdeki metodolojik tartışmalardan bağımsız görülmemektedir. Sosyal bilimlerde 1980’li yıllardan itibaren en önemli

tartışma eksenini oluşturan pozitivizm/post-pozitivizm kavgası temelde epistemoloji üzerinde yoğunlaşmıştır. Pozitivist epistemoloji, insanın rasyonelliği ön kabulünü taşımaktadır. İnsanın rasyonelliğinin kabulü, amprik yöntemlerin kullanılması yoluyla toplumsal olgularda genel geçer kanunların varlığının keşfini mümkün kılar. Oysa refleksif veya post-pozitivist epistemolojide, rasyonelliğin sınırlarının tespit edilebilmesinin imkân dâhilinde olmadığı varsayımından hareketle, beşeri hayatta tanık olduğumuz ilişkilerin öznellikler-arası (intersubjective) olduğu, dolayısıyla toplumsal hayatta genel geçer kanunların belirlenme imkânının olamayacağı ileri sürülür (Ateş, 2008: 221).

Teorik evreni realizmle belirmeye başlayan Uluslararası İlişkiler disiplini içinde dönemsel gelişmelere bağlı olarak belli teoriler baskın konuma gelmiş, diğerleri güç kaybetmiştir. Bu bağlamda teorilerin gelişimi büyük tartışmalar şeklinde sistematize edilerek açıklanmaktadır. Üç büyük tartışmanın yaşandığı varsayımına göre; “Birinci büyük tartışma”, iki dünya savaşı arası (1919-1939) dönemde idealizm ile realizm arasında yaşanmış olup temel konusunu “uluslararası barışın nasıl sağlanacağı” oluşturmuştur. İnsan doğasına ilişkin temel bir takım varsayımlardan hareket edilen bu tartışmada, realizmin insan doğasını ‘kötü’ gören ve uluslararası politikayı bir güç ve çıkar mücadelesi olarak ele alan yaklaşımının idealizme üstün geldiği varsayılır. “İkinci büyük tartışma” ise, gelenekselcilik/davranışsalcılık şeklinde anılarak 1950 ve 1960’lı yıllarda yaşanmıştır. Bu tartışmanın konusu ise Uluslararası İlişkiler teorilerinin nasıl bilimsel bir temele oturtulacağıdır. Disiplinin yöntemine yönelik yaşanan tartışma sonrasında, doğa bilimlerindeki bilimsel metotların sosyal bilimlere de uygulanabileceğini öngören pozitivizm, Uluslararası İlişkiler disiplininin hâkim metodolojik tercihi haline gelmiştir. İkinci tartışmanın sonucundan hareketle, 1980’lerden günümüze kadar yaşanan süreçte “üçüncü büyük tartışma” pozitivistler ile post-pozitivistler arasında yaşanmakta olup özü itibarıyla hâkim uluslararası ilişkiler teorilerinin geçerliliğinin sorgulanması ve alternatif bakış açılarının geliştirilmesiyle ilgilidir. Bu üçüncü tartışmayı, alandaki tüm yazarlar böyle tasnif etmemekte, meselâ neoliberal kurumsalcı yaklaşımın öncü yazarı Robert Keohane (1988: 380-382) “rasyonalist-reflektivist tartışması” olarak nitelerken, Steve Smith (1996: 12) post pozitivist teorileri “eleştirel teoriler” olarak adlandırmaktadır. Ancak “eleştirel teori”nin başlı başına / ayrıca bir teori olduğunu gözardı etmemek için bu adlandırma hem genel literatürde hem de bu tezde o anlamıyla kullanılmamaktadır.

“Büyük tartışma” veya “paradigmalar arası” olarak tanımlanan ve özünde uluslararası ilişkiler düşüncesinin tarihsel gelişimini ifade eden değerlendirmeden sonra, bu kısımda post pozitivist teoriler incelenecektir. Tıpkı idealizm gibi, Soğuk Savaş yıllarının güçlendirdiği realizm de Soğuk Savaşın sona ermesi ve iki kutuplu sistemin son bulması ile birlikte ortaya çıkan beklenmedik değişimi açıklamakta yetersiz kalmış ve eleştirilmeye başlanmıştır. Realizmin ikiliğe dayalı çıkarımlarını vazgeçilmez ve karşı konulamaz sosyal bir gerçeklik gibi takdim etmesi, iki kutuplu dönemin ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki mücadele ve buna dayalı güç dengesi bağlamında açıklayıcı olabilmıştır. Ancak bu yapının zayıflaması, dünyanın farklı bölgelerinde

meydana gelen yeni uzlaş ve çatışmaları açıklamakta zorlanmıştır. Bu bağlamda 1960’larda ortaya çıkan ve 1970’lerde gelişme gösteren yeni yaklaşımlar, 1990’larda Uluslararası İlişkiler disiplini içinde kendisine yer bulmuş ve temel teorilere getirdikleri eleştirilerle birlikte Uluslararası İlişkileri anlamaya yönelik farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Eleştirel, feminist, post-pozitivist ve post yapısalcı olarak adlandırılan teori çalışmaları öne çıkmıştır.

Bu süreçte, “sosyal gerçekliğin inşasını” esas alan; “anarşi”, “yapı-yapan ilişkisi” gibi hususlara farklı bir temelden yaklaşan *konstruktivizm* veya sosyal inşacı yaklaşım gelişmiştir.¹ Bu düşünsel gelişim sürecinin yaşanılan politik dünya ile de doğrudan ilişkisi vardır. Neorealizmin Sovyetlerin dağılması ve iki kutuplu sistemin çöküşünü öngörememesi, yeni ikili ve/veya çok taraflı işbirliklerinin ortaya çıkması, Varşova Paktı’nın dağılmasına rağmen NATO’nun genişlemesi gibi olayları açıklayamamış olması, inşacı yaklaşımların önünü açmıştır. Sosyal inşacılık yapısalcı eğilimler dolayısıyla diğer eleştirel yaklaşımlarla benzerlik gösterse de kimlik, kültür ve söylem konusuna yaklaşımı açısından diğerlerinden önemli oranda farklılaşmaktadır. Özellikle kimlik konusunun disiplinde önemli oranda yaygınlaşmasını sağlayan bizatihi sosyal inşacı yaklaşım olmuştur.

Gücün maddi kapasite boyutundan başka boyutlarını inceleyen, güvenliğe farklı bakan, aktör-yapı ilişkisine farklı bakan bu yeni anlayışla, yani sosyal inşacılıkla birlikte, kimlik ve kültür gibi kavramlar, Uluslararası İlişkiler disiplini içinde incelenen kavramlar halini almaya başlamış ve uluslararası ilişkiler kuramlarında merkezi yere sahip olan “anarşi, güç, çıkar, dış politika, norm ve kurum” gibi kavramların, sosyal gerçeklik bağlamında yeniden yorumlanarak anlaşılmasında bir çerçeve sunmuştur (Ateş, 2009: 80).

Uluslararası ilişkiler disiplini, belirli dönemlerde, belirli olaylara yönelik olarak bazı teorilerin diğerlerine oranla daha fazla rağbet gördüğü bir disiplindir. Teorilerin genellikle ilk ortaya çıkarıldıkları dönemdeki açıklayıcılık kapasitelerini zamanla kaybettikleri bilinmektedir. Bunun yanı sıra, teorilerin evrensel nitelikte, zamandan ve mekândan bağımsız olmadığı gerçeğini de unutmamak gerekir. Belirli bir durumu anlama-açıklama çabası, yani teorileştirme süreci, tıpkı sosyalleşme süreci gibi içinde bulunduğu sosyo-kültürel çevreden yoğun bir biçimde etkilenmektedir. Dolayısıyla, herhangi bir teorinin diğerlerine karşı *a priori* bir üstünlüğünden söz etmek doğru olmayacaktır (Yurdusev, 2005: 159).

¹ Türkçe çalışmaların az bir kısmında bu teorik çerçeve “oluşturmacılık” biçiminde de ifade edilmiştir. Ancak bu tezde “Sosyal İnşacılık” ibaresi kullanılacaktır.

1.2. Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık

1980’li yıllarda uluslararası ilişkiler kuramı, hâkim pozitivist teorilere yönelik eleştirel yaklaşımların ortaya konulmaya başlanmasıyla birlikte yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemin özelliği devletlerarası stratejik ve siyasal güç ilişkilerini inceleyen Uluslararası İlişkiler kuramının, devletler sisteminin güç yapısını sorgulayan ve devletler sisteminde değişim sorununu ön plana alan bir söylem niteliği kazanmaya başlamasıdır. Bu dönemde, Uluslararası İlişkiler kuramının anarşiyi başlangıç noktası alan mevcut biçimsel/hukuksal devlet anlayışı, devletin toplumsal niteliğini ön plana getiren daha tarihsel bir anlayışa dönüşmüştür. Bir başka deyişle eleştirel dönem aynı zamanda Uluslararası İlişkiler sosyolojisinin de gelişmeye başladığı bir dönemi ifade etmektedir (Yalvaç, 2010: 29-30). Uluslararası İlişkiler literatürü incelendiğinde, sosyal inşacılığın ortaya çıkışının genellikle yukarıda bahsi geçen “üçüncü tartışma” ile ilişkilendirildiği görülür. Üçüncü tartışma, o güne kadar geliştirilmiş olan teorik çerçeveleri pozitivist ve post pozitivist olarak ayırmaktaydı. Sosyal inşacılık epistemolojik açıdan pozitivist, ontolojik açıdan post pozitivist olmak iddiası ile üçüncü bir yol/seçenek ortaya çıkarmıştır.

Sosyal inşacılık Uluslararası İlişkiler alanında görece yeni bir yaklaşım olarak kabul edilse de, metodolojik anlamda kökleri 18. yüzyıl İtalyan filozofu Giambattista Vico’ya kadar götürülen bir yaklaşımdır. Vico’ya göre, doğal dünya Tanrı tarafından yaratılmış olsa da, tarihsel dünya insan tarafından oluşturulmuştur. Tarih, tek başına beşeri ilişkilere dayanarak gelişen bir süreç değildir. İnsanlık kendi tarihini inşa ederken, tarihsel yapılar olan devletleri de insanoğlu inşa eder. Bundan dolayı devlet de uluslararası sistem de yapaydır (Jackson ve Sørensen, 2013: 211). İnşacılığın düşünsel temellerinde; uluslararası ilişkilerde normların aktörleri belirli bir noktada uzlaştıracılabileceğine işaret eden idealizmin de, dünya hakkında sahip olduğumuz bilginin aslında kesin ve verili bir bilgi olmayıp, insanın bilinç süzgecinden geçtikten sonra kullanılabilir olduğunu belirten Immanuel Kant’ın da izlerini görmek mümkündür. Öte yandan Karl Deutsch’un ilerleyen ulaşım ve iletişim teknolojilerinden yola çıkarak işaret ettiği kolektif kimlikler de bir ölçüde sosyal inşacılığa sirayet etmiştir. Hatta inşacılığın öncü yazarlarından Alexander Wendt’e göre realist Uluslararası İlişkiler literatüründe “aşağılayıcı biçimde” idealizm olarak adlandırılmış olan, iki savaş arası dönemin hâkim yaklaşımı esasen inşacı bir yaklaşımdır (Wendt, 1999: 3). Uluslararası politikanın çeşitli biçimlerde dönüştürülmesi amacı doğrultusunda, “savaşın kaçınılmaz olmadığı”, “daha iyisi için mevcudun iyileştirilmesi gerektiği”, “kurumların değişim sürecinde işlevler üstlenmesi” gibi varsayımlar idealizmle özdeş olduğundan kurumsalcılık ve liberal kurumsalcılık gibi inşacılığın da idealizmle temellendirilmesini ve hatta bunların “neo-idealizm” üst başlığında birleştirilmesine dahi yol açmıştır (Ateş, 2014: 61).

Öte yandan, devletleri sosyal varlıklar olarak gören, belli değerleri, normları ve kurumları paylaştıkları devletlerin bir “uluslararası toplum” oluşturduğunu savunan İngiliz Okulu da bugünkü inşacı yaklaşımların öncüsü konumunda düşünülebilir. İngiliz Okulu’nun inşacı teorilere katkısı

uluslararası ilişkilerin tarihsel, toplumsal ve kültürel boyutuna yaptığı vurgu yanında, özellikle uluslararası toplumu oluşturan uluslararası kurumların varlığından ve öneminden söz etmesi, uluslararası toplumun devletlerin sosyal bir inşası olduğunu ifade etmesidir (Küçük, 2009: 775).

1980 yılından itibaren ilk inşacı uluslararası ilişkiler yaklaşımlarını Nicholas Onuf, Frederick Kratochwil, Martha Finnemore ve John G. Ruggie; kurallar ve normların aktörlerin davranışlarını kısıtlama ve dönüştürme yönünde etkileyebileceğine dair bir nosyonu esas alan çalışmalarla ortaya koymuşlardır. 1989'daki "World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations" adlı çalışmasıyla Nicholas Onuf, "İnşacılık" kavramını uluslararası ilişkiler disiplinine taşıyan isim olmuştur. Toplumsal kuralların bireylerin kararları üzerindeki etkilerinden hareket eden Onuf'un araştırmaları, uluslararası düzenin ortaya çıkışına, işleyişine ve nasıl tarif edildiğine odaklanmıştır. İnşacı yaklaşımı geliştirirken Anthony Giddens'in "yapılanma" ve Ludwig Wittgenstein'in "dilbilimsel kuram"ından faydalanmıştır (Onuf, 1989: 1-35). Yaklaşımı "eleştirel inşacılık" olarak da nitelendirilen Onuf'a göre, sosyal inşacılıkta üç temel kabul vardır: Birincisi, toplum ve birey birbirini sürekli biçimde oluşturur. İkincisi, dil ve onun kuralları, kurumlar, politikalar gibi türevleri toplumsal inşada araçtır. Üçüncüsü, kurallar maddi varlıkları kaynağa dönüştürür (Ateş, 2014: 96). Onuf'un odaklandığı metodolojik tartışmalardan birisi de yapan-yapı (veya eden-yapı) ilişkisine dairdir. Onuf (1989: 40)'a göre yapan ile yapı arasında hangisinin diğerini ürettiği veya belirlediği konusunda bir tercih yapma şartı aranmamalıdır. Zira, uluslararası ilişkiler dâhil her tür sosyal ilişki her zaman için yapanların ve bu yapanların içinde yaşadıkları dünyanın (yapının) birbirini karşılıklı olarak inşa ettiği bir süreçtir.

1990'lardan itibaren Alexander Wendt, norm ve kural merkezli inşacı uluslararası ilişkiler teorisinin karşısına, neorealist Uluslararası İlişkiler teorisinin eleştirisinden hareketle, idealist sistemik/inşacı bir yaklaşım koymuştur. Wendt'in sistemik/inşacı uluslararası ilişkiler teorisi, norm ve kural merkezli çalışmaların aksine, uluslararası sosyal yapı ile aktör olan devlet arasındaki ilişkiye odaklanarak, bunların karşılıklı etkileşimde oldukları yaklaşımını önermiştir. İşin bir diğer yönü, "devlet" ve "çıkar" olgularını sabit/verili gören anlayışa itirazla ilgilidir. İnşacı yaklaşım, 1980'lerin sonlarında Kuzey Amerika'da hâkim olan yeni gerçekçilik (neorealizm) ve yeni liberalizmin (neoliberalizm) eleştirel değerlendirmesi sürecinde ortaya çıkmıştır. Yeni gerçekçiler ve yeni liberaller devlet ve çıkarları verili görme eğilimdeyken, Wendt uluslararası ilişkilerde devlet merkezli perspektife sahip bir araştırmacı olmakla birlikte, devleti ve çıkarlarını verili almamaktadır (Griffiths vd., 2011: 153-154).

Norm ve kural merkezli ile sistemik/inşacı uluslararası ilişkiler teorileri dışında; Jutta Weldes'in millî çıkar ve kimlik inşacı kurgusu ve Ted Hopf'un önerdiği sosyal (sociality) aktör/devlet merkezli, kimlik, söylem ve kültür bazında şekillenen dış politika bazlı inşacı yaklaşımları da bulunmaktadır (Gafarov, 2020: 22-23). Özellikle Ted Hopf, diğer sosyal inşacı yaklaşımlardan farklı olarak sistemik değil içsel faktörler ışığında açıklanabilen bir kimliğe

odaklanan çalışmalar yapmış, bir devletin güvenlik politikalarının, içsel kimliklerin ve sosyal normların ulusal güvenlik algısını nasıl şekillendirdiğini inceleyerek, güvenlik politikalarının sosyal inşacılığını vurgulamıştır (Hopf, 2002: 294).

İnşacı yaklaşım, esasında rasyonalist teoriler ile eleştirel teoriler arasında bir orta yolu veya bir başka deyişle, bir sentezi temsil etmektedir (Karacasulu, 2014: 107). İnşacı yaklaşım bu sentezi oluştururken, bir yandan neorealizm ve neoliberalizm gibi rasyonalist teorilerin objektif bilimsel veriler olarak kabul ettiği bazı varsayımları (devletlerin çıkarları, sistemin anarşik yapısı vb.) değişebilir olgular olarak ele alırken, bir yandan da postmodern yaklaşımlara kıyasla daha pozitivist bir metodoloji kullanmaktadır. Böylece inşacı yaklaşım rasyonalist teorilere yönelik eleştiriler ortaya koymasıyla eleştirel teoriler arasında yer alırken, ampirik analize vurgu yapan bir metodoloji benimsemesiyle diğer eleştirel teorilerden ayrılmaktadır. Kısacası inşacılık, eleştirel teorilerin ontolojisini, rasyonalist teorilerin ise metodolojisini alarak bir sentez ortaya koymaktadır (Checkel, 1998: 327).

Sosyal inşacı yazarların 1990'ların özellikle ikinci yarısındaki çalışmalarının, rasyonalist teorilerin ön kabullerini sosyal inşacılığın epistemolojik iddialarıyla uyumlaştırmaya dönük bir “orta yol” inşacılığı gayretine dönüştüğü belirtilebilir (Griffiths vd., 2011: 137). Bu anlamda, idealizm, eleştirel kuram ve İngiliz Okulu ile ortak noktaları vardır. Eleştirel teori yazarlarının inşacılığa mesafeli duruşlarına rağmen, bazı ortak kabullerden yola çıktıkları da gözden kaçırılmamalıdır. Bu kabullerden ilki, epistemolojik anlamda inşacılığın da pozitivistliği sorgulayıp gerçekliğin sadece gözlemlenebilir olgularda aranmasını eleştirmesidir. Sosyal inşacılık da, yaşadığımız dünya hakkında anlamlı gözlemlenebilir olgular olmadan bilgiye ulaşılacağı inancını muhafaza eder. Epistemoloji sorununun ontolojik varsayımlardan kaynaklandığını ve farklı ontolojik kabullerle bu sorunun aşılabileceğini öne sürer. Esasında, inşacılar, Uluslararası İlişkiler disiplininin epistemolojik sorunlara takılıp kalmasından rahatsız görünmektedirler. Pozitivist ve postpozitivistler arasında sürüp giden epistemoloji tartışmasının disiplini yeni ve verimli bir seviyeye taşıyamayacağını öne sürerler (Ereker, 2010: 37).

1.2.1. Sosyal İnşacılık Yaklaşımının Genel Varsayımları

Sosyal inşacılık, ontolojik açıdan sosyal gerçekliğin inşasına dair bir teodir (Guzzini, 2000: 160). İnşacıların temel ortak önermesi, çoğunlukla bir veri olarak algılanan gerçekliğin, gerçekte sürekli bir inşa halinde olan bir proje olduğudur. İnşacılar dünyayı önceden oluşmuş bir varlık olmaktan çok ortaya çıkmakta olan bir “şey” olarak görürler. İnşacılığın “sosyal inşacılık” olarak isimlendirilmesi, dünyayla ilgili ortak bilginin üretilmesinde karşılıklı sosyal ilişki süreçlerine atfedilen bir önemin göstergesidir. İnşacılar, gerçeğin bazı boyutları ve somut varlıkları inkâr edilemez şekilde mevcut olsa da anlamlarının farklılık gösterebileceği konusunda hemfikirdir (Flockhart, 2016: 82-83). Buradan hareketle de benzer durum ve benzer olgulara karşı farklı

anlamlar yüklenmesinin ve farklı politikalar oluşturulmasının mümkün olduğunu savunurlar. İnşacı yaklaşımların en ayırt edici yanı, bazı olguları daha iyi anlamayı mümkün kılan derin ve kapsamlı ontoloji önerileridir. Bunun da temelini, inşacılığın materyalist yaklaşımlar karşısındaki idealist duruşu oluşturur. Realizm, Liberalizm veya Marksizm temelli yaklaşımlar uluslararası yapıların materyalist ve işlevsel yönlerine odaklanmışlardır. Değerlendirmelerinde ölçülebilir güç unsurlarına ağırlık verirler. Ancak inşacılık, yapıların da oluşturuldukları ve anlam içerdiklerinden hareketle, uluslararası yaşamın diğer boyutları üzerine de ışık tutulmasına imkân vermektedir. Böylelikle uluslararası sistem, devletlerin davranışları, güç mücadelesi veya dengesi gibi uluslararası politikanın pek çok boyutu açısından oldukça önemli olduğu halde disiplinin önde gelen teorileri tarafından yeterince dikkate alınmayan hatta çoğu kez tamamen devre dışı bırakılan kimlik, söylem, kültür gibi etkenlerin uluslararası ilişkiler araştırmalarına dâhil edilmesini mümkün kılmaktadır. Buradan hareketle inşacılığın, insan bilinciyle, algıyla ve söylemle ve bunların uluslararası politik hayattaki rolü ile ilgili olduğu sonucuna ulaşılabilir (Ruggie, 1998: 878).

Uluslararası ilişkiler disiplininin sosyal inşacı teorisi, uluslararası politikayı sosyal düzeyde norm ve kural merkezli, sistemik ve aktörlerin kimlikleri temelinde açıklamaya çalışmaktadır. Realist ya da liberal teoriler, uluslararası ilişkilere ve devletlerin dış politika yapımına ilişkin olarak bazı temel yasalar belirlemiş ve alanı bu suretle bilimselleştirmeye çalışmışlardır. Bunlar arasında en fazla mutabık olunan varsayımlar veya çıkış noktaları “insan doğası”, “anarşi”, “kendine yardım” (*self help*) olarak sıralanabilir. Ancak sosyal inşacılık, bunların objektif birer sosyal gerçeklik olmadıklarını, dolayısıyla verili kabul edilemeyeceklerini, her birinin sosyal bir inşa süreci ile ortaya çıktığını ve bu süreçlerdeki sosyal unsurların (algılar, kimlikler, ideolojiler) değişmesi ile bu varsayımların da geçerliliğini yitirdiğini/yitireceğini savunmaktadır. Dolayısıyla, sosyal inşacılık, kavramların, normların, değerlerin ve kimliklerin nasıl oluşup, geliştiklerine; bunların algıya ve devletlerin farklı durumlardaki tepkilerine nasıl etki ettiklerine odaklanmaktadır.

Sosyal inşacı yaklaşım rasyonalist teorilerin açıklamalarını bütünüyle reddetmez. Meselâ, sosyal inşacı yaklaşımda, devletlerin her birinin kendi çıkarları peşinde koşan aktörler oldukları, uluslararası sistemin anarşik bir yapıda bulunduğu veya güç politikası (power politics) gibi rasyonalist çerçevenin temel iddiaları kabul edilir. Fakat bunların sistem tarafından belirlenmiş, değişmez veriler olmadıklarını, dolayısıyla analizlerin temelini de bu biçimde oluşturmalarının doğru sonuçlar vermeyeceğini savunur. İnşacı anlayışta teorilerin ontolojik boyutu sosyal gerçekliğin objektif ya da sübjektif olarak görülmesi ile ilgiliyken, epistemolojik boyutu sosyal dünya ile ilgili bilgiyi bilimsel olarak açıklamak veya anlamlandırmak ile ilgilidir (Karacasulu, 2014: 106).

Klasik Uluslararası İlişkiler yaklaşımlarındaki güç ve çıkar vurgusunu tamamen dışlamamakla birlikte, inşacılık esas olarak düşünce ve kimliklerin oluşma/oluşturulma süreçleri, dönüşüm/değişimleri ve devlet davranışlarını açıklamada bunların ne gibi etkileri olduğu

konularına yoğunlaşır (Walt, 1998: 40-41). Yani inşacılık, güç ve ticaret türünden maddi öğeler üzerinde yoğunlaşan realizm ve liberalizm gibi teorilerin yaptığını yapmaz ve düşüncenin dünya siyasasındaki rolü ve sonuçlar üzerindeki etkilerine bakar (Ruggie, 1998: 867). Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, inşacı yaklaşımların maddi öğeler üzerine yoğunlaşmaması onları yadsıdığı veya tümünden reddettiği anlamına gelmemektedir. Sosyal inşacılığa göre devletler sistemi hem düşünsel hem maddi unsurları içerir. Bununla birlikte kültürel yapıların, maddi yapılar üzerinde önceliği vardır. Bu yaklaşıma göre devletler, (aslında tüm aktörler) zaman, mekân, normlar, kültür vb. faktörlerin etkisiyle kimliklerini kazanmakta, daha sonra bu kimliklerine göre çıkarlarını belirlemekte ve bu çıkarlar doğrultusunda dış politika tercihlerinde bulunmaktadır (Demirtaş, 2014: 159).

Sosyal inşacı yaklaşıma göre, devletlerin hepsinin peşinde koştukları, tek ve türdeş bir “güç” yoktur. İnşacılığın anarşi kavramına bakışıyla da ilişkili olan bu perspektifiyle sosyal inşacı yazarlar şu soruyu sorarlar: “Devletler mümkün olduğunca güçlü olmaya mı çalışırlar, yoksa sahip olduklarıyla mı yetinirler?”. İnşacılar, bu sorunun cevabının yalnızca devletler arasındaki etkileşimlerde şekillenen kimlikler ve çıkarlar üzerinden inceleyerek bulunabileceğini savunurlar.

Sosyal inşacı yazarlardan olan Michael Nathan Barnett, Raymond Duvall ile yazdığı ve doğrudan “güç” kavramına odaklanan çalışmasında (2005: 43), tek bir güç tanımı veya formu olmadığını belirterek dört tip güç olduğunu ortaya koyar: bunlar, zorlayıcı güç, kurumsal güç, yapısal güç ve üretken güç. Zorlayıcı güç, etkileşim ilişkilerini ifade eder ve bir aktörün doğrudan bir başka aktör üzerinde kontrol sahibi olmasına izin verir. Örneğin, bir devletin diğer bir devlete tehditler savurup, politikalarını değiştirmesi için baskı kurması böyle bir gücü gösterir. Kurumsal güç, aktörlerin diğerleri üzerinde dolaylı kontrol sağlamasını ifade eder, örneğin, devletler uluslararası kurumları tasarladıklarında ve bu kurumlar uzun vadeli avantajlarına ve diğerlerinin dezavantajına çalışacak şekilde düzenlendiklerinde devrede olan bir tür güçtür. Yapısal güç, aktörlerin birbirleriyle doğrudan ilişkili olarak toplumsal kapasitelerini ve çıkarlarını oluşturmaya ilgilidir. Bu güç formunun bir ifadesi, kapitalist dünya ekonomisinin sermaye ve emek arasında toplumsal pozisyonları üretmesidir. Bu pozisyonlar kendi durumlarını ve kaderlerini değiştirme yeteneklerindeki farklılıkları içerir. Üretken güç, anlam ve anlamlandırma sistemlerinde toplumsal olarak yayılmış öznenin üretimidir. Örneğin, kalkınmanın belirli bir anlamı, toplumsal aktiviteyi belirli yönle yönlendirir, meşru bilgiyi neyin oluşturduğunu tanımlar ve hangi bilginin önemli olduğunu şekillendirir. Bu farklı kavramlar, aynı temel soruya farklı cevaplar sağlar: aktörler kendi kaderlerini hangi açılardan belirleme yeteneğine sahiptir ve bu yetenek, diğerleriyle olan sosyal ilişkiler aracılığıyla nasıl sınırlanır veya artırılır?

Sosyal inşacılığın uluslararası ilişkilerin ontolojisinin maddi olmaktan ziyade sosyal olduğu yönündeki yaklaşımı, Wendt’in ifadesiyle, “uluslararası ilişkileri kendisinin öncülü durumundaki “neo-neo sentez”den farklı bir biçimde kuramsallaştırmaktadır.” (Wendt, 1999: 372). Sosyal inşacı

teoride, uluslararası politikanın temel bir takım kavramları da ana akımdan farklı bir şekilde yorumlanmaktadır. Örneğin sosyal inşacılığın devlet kavramına bakışı, realizm ve liberalizm gibi rasyonalist teorilerden farklıdır. Burada devlet, rasyonalist teorilerden farklı olarak verili ele alınmaz ve devletlerin tek gayesinin hayatta kalmak olduğu düşünülmez. Benzer bir biçimde, devletlerin çıkar ve kimliklerinin belirli tarihsel süreçlerce şekillendirildiği kabul edilir (Walt, 1998: 24). Sosyal inşacı yaklaşımların uluslararası yapı ve anarşi gibi kavramlara yükledikleri anlamlar da ana akımdan farklıdır. İnşacılıkta, uluslararası yapının maddi yeterlilikten değil, sosyal ilişkilerden oluştuğu iddia edilmektedir (Wendt, 1995: 73).

Neorealizm ve Neoliberalizm gibi rasyonalist yaklaşımlar devleti tekil bir aktör olarak veri almışlardır. Böylelikle modern devletin nasıl “ülkesel” ve “egemen” bir kimlik kazandığını açıklayamazlar. Bununla bağlantılı olarak, aktör merkezli teorik açıklamalar sunan rasyonalist yaklaşımlarda, bir metodolojik ilke biçiminde öznecilik, öznenin (yapanın) yapıdan önce geldiğine ilişkin ontolojik bir önkabul vardır. Bundan dolayı, rasyonalistler aktörlerin kimlik ve çıkarlarının toplumsal ve kültürel kaynağına inmez veya inemezler. Böylece kimlik ve çıkarların kaynağı ve oluşum süreçleri teorik çerçeveden ve açıklamadan çıkarılmış olur. Ancak realist teoride var kabul edilen devletlerin rasyonel kimliklerinin, bencil çıkarlarının, güvenlik arayışlarının ve beka kaygılarının nereden edinildiği, kaynaklarının ne olduğu da sorgulanması, açıklanması gereken bir husustur. Sosyal inşacı yaklaşım, aktörlerin (bu kapsamda devletlerin de) kimliklerinin ve çıkarlarının hem kaynağını, hem de bu kimliklerde ve çıkarlarda meydana gelen değişiklikleri açıklamayı hedeflemektedir.

İnşacılık, aktörlerin bilgi, kimlik ve çıkarları nasıl paylaştığını ve bunun kökleşmiş teamülün ve yapısal koşulların değişmesine nasıl katkıda bulunduğunu anlama bakımından kavramsal araçlar sağlamaktadır (Flockhart, 2016: 81). Merkezinde; siyasal dünyaya ilişkin geleneksel anlayışın temelinde olan kavramların, insan deneyiminin dışsal varlıkları olarak kabul edilme varsayımının reddedilmesi bulunur. Meselâ realistler, “anarşi” gibi kavramları “zamanlar üstü/zaman ötesi gerçeklerden biri” olarak görürken, inşacılar, bu tür “gerçeklerin” aslında toplumsal ve karşılıklı olarak paylaşılan uygulamalar, kimlikler ve normlar yoluyla inşa edildiğini savunurlar. İnşacı yaklaşıma göre kimlik, bu süreçte merkezi bir rol oynar. Sosyal olarak inşa edilmiş bir siyasal dünyada kimlikler, aktörlere kendileri ve diğerleri hakkında bilgi vermek, belirli durumlarda çıkarları ve tercihlerini diğer aktörleri de içerecek biçimde belirlemek yönünde işlev görür. Bu itibarla çıkarları da belirleyen kimlik olup, aktörlere diğerlerinin davranışlarını tahmin etme ve yönlendirme yöntemi de sağlar.

Bunun teori açısından ne anlama geldiğini realist geleneğin bakış açısıyla kıyaslayarak açıklamak daha yararlı olabilir: İnşacılık için kimlik, tarihsel bağlam içinde teorize edilmesi gereken bir ampirik soru olarak kabul edilirken, örneğin neorealist bir yaklaşım, aktör kimliğini evrensel ve değişmez nitelikte, “çıkarcı”larıyla ilgilenen devlet olarak ele alır. İnşacılık, kimliklerin

kültürel, siyasi, tarihsel ve sosyal bağlamlardan oluşturuldukları ve değişken oldukları varsayımından hareket eder. Bu nedenle kimlik, sosyal olarak inşa edilmiş gerçeklik alanından ayrı bir “olgu” değildir (Tidy, 2012: 536).

İnşacı yaklaşım, yapan ve yapı konusuna da tek taraflı bir bakış yerine, “ilişkili” bir bakış açısına sahiptir. Bakış açısı, temelde, yapı ve yapanların karşılıklı etkileşimi üzerine kuruludur ve bu da dünyanın, dolayısıyla da uluslararası ilişkilerin sosyal olarak inşa edildiği varsayımından kaynaklanmaktadır. Wendt, teorisini açıkladığı eserinde; esasen kendisinin de Waltz gibi sistemik bir teori peşinde olduğunu ancak Waltz’un konuyu yanlış anlayarak birim düzey faktörleri sistemik teorileştirmenin dışında tutmasına itiraz ettiğini; onun “sistemik” olarak nitelendirdiği teorinin uluslararası politikanın “makro-yapısı” ile ilgili olduğu ve “indirgemeci” teorinin ise onun “mikro-yapısı” ile ilgili olduğunu belirtmektedir (Wendt, 1999: 12-13). Bu bağlamda inşacı yaklaşım, yapı ve yapanların öznelerarası anlamlarca inşa edildiğini öne sürerek ‘kimlik’ kavramını doğrudan yaklaşımın merkezine yerleştirmektedir. Uluslararası ilişkiler, öznelerarası anlamlarla inşa edilen yapanların birbirleriyle etkileşimlerinin alanı olarak tanımlanmaktadır ve etkileşimi sağlayan dış politika pratikleri de öznelerarası anlamlarca inşa edilmiş kabul edilmektedir (Ereker, 2010: 2-3). Bu bağlamda geleneksel Uluslararası İlişkiler kuramları, egemenlik, güç, fayda, savaş veya çatışma gibi kavramları ön plana çıkarırken inşacılar kimlik kavramını temel analiz nesnesi haline getirmeyi zorunlu görmüşlerdir (Ongur, 2010: 138).

Teorinin “yapı”ya yaklaşımı kuşkusuz en çok uluslararası güvenlik meselesini ilgilendirmektedir. İnşacılığın güvenliğe bakışı şöyle açıklanabilir: “Güvenlik/savunma merkezli uluslararası sistem; toprakları, nüfusları, silahları ve diğer fiziksel varlıkları içermektedir. Ancak, bu varlıkların nasıl düşünüldüğü, düzenlendiği ve kullanıldığına dair fikirler ve anlayışlar konunun en önemli boyutudur. Fiziksel unsur elbette vardır. Ancak, bu unsur, ona anlam katan, planlayan, düzenleyen ve yönlendiren zihinsel unsura göre ikincil bir konumdadır. Uluslararası güvenlikle ilgili düşünce, bu fiziksel varlıklardan çok daha önemlidir, çünkü bu varlıklar zihinsel bileşen olmadan anlam ifade etmez; bunlar kendi başlarına sadece “olgu”lardır.” (Jackson ve Sørensen, 2013: 212). Sosyal inşacı yazarlar yapıyı, sabit/değişmez bir varlık olarak da görmezler. Değişimin, şartlara, zamana bağlı olarak gerçekleşebileceğini veri kabul ederler. Sosyal inşacı yaklaşımdaki yapı, uluslararası ilişkilerin aktörleri tarafından paylaşılan anlayışlar, algılar, bunlarla oluşmuş bilgi ve bunlardan kaynaklanan beklentiler olarak tanımlanabilir. Buradan da anlaşılabilceği üzere yapılar, aktörlerin doğasını çatışmacı veya işbirlikçi bir yöne çevirebilir, algıları üzerinde böyle bir belirleyicilik tesis edebilirler. İnşacılığa göre “güvenlik ikilemi” bir sosyal yapıdır ve güvensizlik ortamında, devletlerin birbirlerinin niyetleri konusunda olumsuz varsayımlara sahip olduğu durumlarda ve özneler arası bir anlamlandırma ile ortaya çıkar. Bu durumda devletler, güvenliklerini “kendine yardım” (*self help*) ilkesi doğrultusunda tanımlar. “Güvenlik toplumu” ise bunun tersine, devletlerin birbirlerine güvendiği, savaşa başvurmada da sorunlarını çözebileceklerine inandıkları bir başka sosyal yapı türüdür. Devletlerin birbirlerine karşı yapıp

ettiklerinin, içlerinde oldukları sosyal yapıyı da etkilediği kabul edilir. Meselâ bir devletin silahlanmaya yönelmesi, diğer devlet ve/veya aktörleri tehdit algısına sürükler ve silahlanma eğilimi onlara yayılır. Bu da “güvenlik ikilemine” yol açar. Fakat silahlanmayı başlatan devlet yeniden güven telkin eden siyasete yönelirse, bu, yapının bütünü üzerinde olumlu bir etki doğurabilir. Bu durumda sistem “güvenlik toplumu”na doğru yönelecektir (Wendt, 1995: 73).

Yapı konusundaki duruşu, inşacı yaklaşımın dünyanın sosyal olarak oluşturulduğu konusundaki ısrarının da temelinde yer alır. Sosyal inşacılar, bizim dünyayı ve başkalarının eylemlerini yorumlamamızı şekillendiren maddi faktörlerle ilgili ortak bilgi, kurallar, semboller ve dilin önemi üzerinde önemle dururlar. Ortak bilgi türleri dışında ne eylemlerin ne de maddi güçlerin bir anlamı vardır. Yapıyı oluşturan ve eylemlerimizi örgütleyen maddi güçlerle ilgili ortak anlamlardır. Sosyal inşacılar göre sadece maddi dünyaya bakarak gerçekliği yakalamak mümkün değildir.

Yapılar, genellikle aktörlerin takip ederek sosyalleştikleri resmi kurumlar ve normlar şeklinde sistemleştirilir (Wendt, 1992: 399). Bahse konu kurallar, yazılı ya da sözlü resmî kurallar olabildikleri gibi, genellikle veri olarak alınan, sorgulanmayan, belli kimliklerle ilişkilendirilen ve belli bir topluluk ya da sosyal gruba ait olan normlar şeklinde kavramlaştırılmış daha az resmî kurallar da olabilirler. Normlar, (kimliklerinden dolayı) onları önemli gören aktörlere davranışlar dayatan ortak anlayışlardır. Bir norm belli bir kimliğe sahip bir aktör için uygun davranışın ne olduğunu ortaya koyar. Bu anlamda normlar, aktörler açısından hangi davranışın uygun, hangisinin uygun olmadığını belirlemede yol gösteren bilişsel “haritalar” niteliği taşımakta ve aktör kimlikleri ve çıkarları üzerinde temel oluşturucu etkiye sahip olmaktadır. Sosyal inşacılar normları hem sınırlandırıcı hem de yapısal işleve sahip olarak görürler, fakat sadece aktörlerin kendileri tarafından ilgili görüldükleri ölçüde normlar ‘ilgili yapılar’ olarak değerlendirilebilir.

Sosyal inşacı yaklaşımın bilhassa erken dönem çalışmalarında temel kavramlardan olan normlar, sosyal ilişkileri oluşturma bakımından önem taşımaktadır. Çünkü meselâ NATO, Avrupa Birliği (AB) veya İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) gibi belli bir sosyal grubun üyesi olmak için başvuran devletler üye olmak istedikleri grubun normlarını kabul etmek zorundadırlar. Flockhart’a göre bunun temel mantığı şudur: yapısal değişim, belli aktörlerin normlarının değiştirilmesi yoluyla (özellikle de bu aktörler yeni bir sosyal grubun üyesi olmaya çalışıyorlarsa) ortaya çıkar. Kimlikleri ve çıkarları değiştirmek için normların değiştirilebileceği fikri, Almanya ve Japonya örneğinde zaten İkinci Dünya Savaşı sonrasında kullanılmıştır. Bu, Soğuk Savaş sonrasında temel dış politika projesi haline getirilmiştir, çünkü politika yapıcılar Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin “Batı kulübünde” üyelik elde etmeye arzulu olduklarını görmüşlerdir (Flockhart, 2016: 84).

Sosyal inşacı yaklaşımın öncü yazarı Wendt’in en önemli eserlerinden biri “Anarşi Devletlerin Ona Nasıl bir Anlam Yüklediğiyle İlgilidir” başlığını taşır. Esasen bu cümle bir

manifesto niteliğindedir. Hem klasik hem yapısalcı/sistemik realizmin temel kabullerinden olan “anarşi” kavramına karşı çıkışı özetlemek üzere seçilmiştir. Bu da “yapı”ya ilişkin farklı değerlendirmesinden kaynaklanır. İnşacı anlayışa göre anarşi kavramı aslında hiçbir devletin ya da devlet grubunun diğerleri üzerinde egemen olmadığı başka bir kural durumuna işaret etmektedir. Bu açıdan anarşi, kuralsızlığı ifade etmemekte olup, edenlerin ilişkilerini yürütme biçimlerinden dolayı doğrudan mesul olmadıkları bir “kural” durumudur (Wendt, 1992: 396-399). Diğer bir deyişle arka planda yine kurallar bulunur. Buna göre, eğer anarşi herhangi bir “eden”in niyetleri ile ilgisi olmayan bir kural durumu ise, uluslararası ilişkiler de gerçekte anarşik değildir. Onuf’un (1998: 62) da ifade ettiği gibi anarşi de bir kural durumudur ve hiçbir kuralın olmamasına ancak kaos denebilir.

Sosyal inşacı çerçeveden bakınca, anarşi kavramını zorunlu olarak kimlik kavramı ile ilişkilendirerek açıklamak zarureti ortaya çıkar. Kimliği zorunlu kavramlardan biri olarak tespit eden inşacı yaklaşımda kaçınılmaz olarak “ben” ve “öteki” konusunda hangi mantığın geçerli olduğu önem kazanmaktadır. Kimlik aktörün kendisi, kendisinin sosyal dünyada yeri ve diğerleriyle ilişkisi hakkında sahip olduğu anlayıştır. Aktörün kendisiyle ilgili anlayışı her zaman bir “öteki”ne dayanır. Bu anlayış, her zaman yeniden oluşturulma süreci içerisindedir ve her zaman her tür değişimi doğal kılacak biyografik sürekliliği sağlamaya yönelik bir söylemle desteklenir. Sosyal inşacılar kimliğe büyük önem atfederler, çünkü kimliklerin, eylem tercihi bakımından güçlü şekilde belli çıkarlar ya da öncelikler bütününe ima ettiğine inanılmaktadır. Yalnız müttefiklerden veya dostlardan oluşan bir anarşi, rakiplerin veya düşmanların oluşturduğu bir anarşiden elbette çok farklı olacaktır (Wendt, 1994: 387-388). Realist teorinin “anarşi” kavramı, dost-düşman ayrımını ortaya koyamamaktadır. Meselâ, klasik teoriler açısından ‘yapısal’ fonksiyonları aynı olan iki aktörün askerî hazırlık kapasiteleri ele alındığında, bunlardan birinin üçüncü bir aktör tarafından dost diğerinin ise düşman olarak algılanması açıklayıcı olabilir. Adler (1997: 322) bunu açıklamak için ABD’nin Küba ve Kanada ile ilişkilerini örnek vermektedir. İnşacıya göre kolektif anlayışlar ve özneler arası anlamlar, aktörlere maddi yeterliliklerini ve güçlerini nasıl kullanmaları gerektiği konusunda bazı işaretler vermektedir.

1.2.2. Sosyal İnşacılık Yaklaşımında Farklı Bakış Açıları

Tek bir sosyal inşacı Uluslararası İlişkiler yaklaşımından bahsetmek doğru olmayacaktır. Disipline ilişkin yazında, bazı ortak noktaları bulunan; ancak dünyadaki olayları farklı biçimlerde inceleyen birden çok sosyal inşacı yaklaşım vardır. Bu birbirinden farklı sosyal inşacı yaklaşımlar büyük oranda epistemolojik varsayımlar nedeniyle birbirlerinden ayrılırlar.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki uluslararası ekonomik sistemi açıklamak için Karl Polanyi’den ödünç aldığı “gömülü liberalizm” (embedded liberalism) (Ruggie, 1982: 385) kavramını kullanan Ruggie, inşacı yaklaşımları temelde üç tür veya grup altında incelemeyi tercih

etmektedir. Ruggie (1998: 881)'ye göre birinci tür, pragmatizme epistemolojik yönüyle benzeyen neoklasik inşacılıktır. Bu birinci tür, Klasik inşacılığın izlerini taşımaktadır zira, onun gelişmiş bir hali gibidir. Özneler arası anlamları açıklama çabasıdır ve konuşma faaliyetlerine yaptığı vurgu nedeniyle “konuşma faaliyeti teorisi” olarak da adlandırılabilir. Onuf, Kratochwil, Emanuel Adler ve Peter Katzenstein gibi sosyal inşacı yazarları bu başlık altında değerlendirmek mümkündür.

İkinci grubu ise postmodernist inşacılık oluşturmaktadır. Entelektüel kökleri Friedrich Nietzsche, Michel Foucault, Jacques Derrida gibi isimlere dayanan bu akımın günümüzdeki en önemli temsilcileri ise Richard Ashley, David Campbell, James Der Derian ve R.B.J. Walker gibi yazarlardır. Konuların linguistik/dilsel oluşumuna odaklanan bu tür inşacı yazarlar gerçekliğin veya analizin kurucu birimlerini, söylemsel pratikler olarak görürler. Bu yaklaşıma göre, “hegemonik söylem” bir tür “doğrular rejimi” dayattığı için gerçekliğin kavranması ancak bunun sorgulanmasına bağlıdır. Bu yaklaşımda eleştirel kuramın izleri daha açık görülür. Özellikle, çalışmalarında Foucault'nun izleri görülen Ashley, “The Poverty of Neorealism” adlı makalesinde, neorealist perspektifi eleştirerek, devletler arası ilişkilerin daha karmaşık, çok boyutlu ve anlam yüklü olduğunu savunmuş; güç, kimlik ve çatışma gibi konuları dil ve sembol analizi yoluyla ele alarak, anlamın nasıl oluştuğunu anlamamıza katkıda bulunmuş, ideolojinin rolüne özel bir vurgu yapmıştır (Ashley, 1984: 230).

Üçüncü grup ise önceki ikisinin arasında bir yerdedir. Ruggie'ye göre, Wendt de bu grupta yer alır. Wendt'in de içinde olduğu bu yaklaşımı diğerlerinden farklı kılan temel özellik, realizmin felsefi öğretilerine yakınlığıdır. Ancak realizm sosyal dünyanın gözlemlenebilirliğini var sayarken, bu gruptaki yazarlar “gözlemlenebilir olmayan bir sosyal dünya”nın varlığını da kabul etmektedirler (Ruggie, 1998: 882).

Jeffrey T. Checkel inşacılığın türlerine ilişkin benzer bir ayrımı, farklı bir terminoloji kullanarak yapmaktadır. Buna göre Checkel de, üç tür inşacılıktan bahseder: geleneksel, yorumsamacı (interpretative) ve eleştirel/radikal inşacılık. Geleneksel olarak nitelendirilen inşacılık, uluslararası siyasaların şekillenmesinde ağırlıklı olarak normların rolü üzerinde durmaktadır ve kimlik meselesini daha az ele almaktadır. Yorumsamacı inşacılar “neden?” sorusundan çok “nasıl mümkün?” sorularını sordukları için, bunların tümevarımcı bir metodolojiyi benimsedikleri belirtilmelidir. Bu nedenle devlet/aktör kimliğinin yeniden inşasına odaklanmışlardır. İnşacılığın bu türü kıta Avrupa'sında daha yaygındır (Checkel, 2004: 231). Kritik-eleştirel inşacılık da söylem-kuramsal yöntemler benimsemekte, ama Eleştirel teorinin alana katkısı bakımından önemli olan “dil” meselesine daha fazla odaklanmaktadır. Hem yorumsamacı hem de eleştirel inşacılıkta kuramsal esin kaynağı dilin önemidir. Bu grupta yer alan yazarların Wittgenstein, Habermans, Bourdieu ve Derrida gibi kıta Avrupa'sından düşünürlere çok sık atıf yaptığı görülür. Bu grubun yaklaşımında diskur, konuşma faaliyetleri, dil aracılığıyla anlamların uyumlaştırılması ve metinsel analizler gibi konulara odaklanılmaktadır. Geleneksel inşacı yazarlar

da dile önem verseler de onlar dili, nedensel bir mekanizma olarak görme eğilimindedirler (Kaya, 2008: 106).

Ronen Palan (2000: 576)'a göre sınıflandırma sert (*hard*) ve ılımlı (*soft*) inşacılar biçiminde yapılabilir. Bu bağlamda bir yanda inşacılığı literatüre tanıtan ve sert inşacı olarak tanımlanan Nicholas Onuf, diğer yanda da inşacılığı Uluslararası İlişkilerde günümüzdeki “üzerinde en fazla tartışılan yaklaşım” konumuna getiren ve ılımlı inşacı olarak tanımlanan Alexander Wendt'in görüşleri esas kabul edilmektedir.

World of Our Making başlıklı eseriyle inşacılık/*constructivism* terimini Uluslararası İlişkilerle ilk kez tanıştıran Onuf, aslında Uluslararası İlişkileri yeniden inşa etmeyi hedeflemiştir. Onuf'un inşacılığının sert (*hard*) inşacılık olarak tanımlanmasının en önemli nedenlerinden birisi de eleştirel teorilerle benzeşmesidir.

Social Theory of International Politics başlıklı çalışmasında amacını, “devletler sisteminin ontolojisini yazmak” şeklinde açıklayan Alexander Wendt ise, çerçevesini çizdiği özgün yaklaşımıyla Uluslararası İlişkiler literatüründe 1990'ların ikinci yarısından itibaren üzerinde en çok tartışma yürütülen isimlerden birisi olmuştur. Disiplinde Waltz'un temellendirdiği neorealizmine karşı bir çıkış biçiminde başlattığı çalışmaları, uluslararası ilişkiler için kapsayıcı bir sosyal teori kurma girişimine dönüşmüştür.

Wendt kendini geleneksel yaklaşımlara karşı inşacı olarak kimliklendirmektedir. İnşacılığı şu şekilde açıklamaktadır (Griffiths vd., 2011: 154):

İnşacılık, uluslararası sisteme dair yapısal bir teoridir ve şu iddialara sahiptir: (1) devletler uluslararası politik teorinin esas analiz birimleridir; (2) devlet sistemi içerisindeki kilit yapılar maddi değil, öznelerarasıdır ve (3) devlet kimlikleri ve çıkarları, sisteme insan doğası ya da içsel politikalar tarafından dışsal olarak verili değildir, büyük oranda sosyal yapılar tarafından inşa edilmiştir.

Wendt (1992: 395)'in yaklaşımına göre özne; bireyler ya da devletler olabilmektedir. Devletlerin aktörlükleri üzerine disiplinde süregelen tartışma uluslararası politika düzeyine taşındığında; devletlerden, özneler arasında inşa edilen gerçekliğin uluslararası sosyal yapı boyutunda bahsedilebilmektedir. Wendt'e göre devletler, kimliklerini başka devletlerle ilişkileri çerçevesinde sosyalleşerek, “ben” ve “öteki”nin kim olduğunu ve “öteki”nin onu nasıl algıladığını görerek oluştururlar. Bu oluşum sistemik düzeydedir. Wendt'e göre, uluslararası ilişkilerin aktörleri nesnelerin kendileri için ifade ettiği anlama göre hareket ederler. Aktörlerin karşılıklı etkileşimle yarattığı güvenlik kültürünün değişmesi de mümkündür. Zira, esasen “ben” ve “öteki” algıları ile birlikte aktörlerin çıkarları da değişmektedir. Wendt'in sosyal inşacı yaklaşımında çıkarlar, işte bu nedenle doğrudan doğruya kimliklere bağlanmaktadır. İnşacı yaklaşımda çıkar, bir aktörün ne

istediğini belirleyen unsur olsa da söz konusu aktörün ne istediğini bilmesi için öncelikle kim olduğunu bilmesi gerekir. Dolayısıyla çıkarları yaratan da kimliklerdir.

Kimlik ve çıkar algıları oluşturulduktan sonra, bu sosyal yapı aktörler için sosyal bir gerçeklik haline geldiğinden dönüşmeleri kolay değildir ve bu yapı ne kadar içselleştirilmişse, dönüşmesi de o kadar zor olacaktır. Wendt (1992: 397)’e göre yapıyı (uluslararası sistemin anarşik yapısını) değiştirmenin yolu, kimliklerin “kolektif kimlik” oluşturacak şekilde değişmesidir. Yani, Wendt’e göre uluslararası ilişkiler aktörlerinin tek tek kimliklerini (ve çıkarlarını) değiştirmesi, uluslararası sistemin yapısını değiştiremez.

Wendt’in (2012: 207) yaklaşımına göre, devletlerin oluşturdukları kimlik ve kültür bir yönüyle de kendilerini tanımladıkları tarihsel bir anlatıdır. Bu anlatı semboller ve mitler içerdiğinden, toplumun ortak hafızasında özneler arasında paylaşılan mesele de bu mitler olmaktadır. Mitler; tarihî tecrübeleri, gerçek veya kurgusal olayları, bunların sözlü aktarımlarını ve gelenekleri içerir. Sözlü anlatı biçimindeki mitler sadece insanlar tarafından belli bir zaman diliminde sahip olunan ortak inançlar olmayıp aynı zamanda sosyalleşme yoluyla nesiller boyunca canlı tutulan olgulardır. Ortak hafızaya yerleşen mitler, toplumun dış dünya ile olan ilişkisinde, ben ve öteki algısının oluşumunda da rol oynamaktadırlar. Bir toplumun veya o toplumu temsil eden devletin yayılmacılığı veya pasifizmi bu anlatılardan, mitlerden ve bunların sosyalleşme yoluyla aktarımlarından bağımsız oluşmaz. Toplumların kendi kimliklerini ve kültürlerini karşılıklı etkileşim içinde üretimleri, bu anlamda bir devamlılık da arz eder.

Sosyal inşacı perspektifte yer bulan; “uluslararası ilişkilerde bir aktörün ne istediğini bilmek için, öncelikle kim olduğunu bilmek gereklidir” biçimindeki sav, aktörlerin kimliklerinin ve dolayısıyla çıkarlarının doğa tarafından verilmiş olmadıkları, kolektif düşünce süreciyle inşa edildiği görüşünü de temellendirir. Wendt’e göre birer aktör olarak edenler (veya örnekle ifade edersek devletler) diğer yapılardan (sistemden) bağımsız var oluyor değildirler. Öte yandan yapılar (sistem) da edenler (devletler) eliyle üretilmelerinden veya etkilenmelerinden bağımsız var olamazlar. Bu nedenle yapı ve yapanların (birbirlerini) karşılıklı inşası esastır (Griffiths vd., 2011: 155-156). Aktörlerin kimlikleri ile çıkarları arasında doğrudan bir bağ kurması, sadece sosyal inşacılığın temel bir argümanı değil, belki de bu yaklaşımın alana en büyük katkısıdır. Zira “ne” olduğu, “kim” olduğu bilinmeyen, sorulamayan, anlaşılmayan bir aktörün neyi nasıl yaptığının açıklanması da mümkün değildir.

Sosyal inşacılar, her kimliğin bir farklılığa işaret ettiği varsayımıyla, kimliklerin interaktif oluşumunda “ötekinin” rolünü de keşfetmişlerdir (Ruggie, 1998: 873). Kimlikler doğaları gereği çoğul olup karşılıklı etkileşim yoluyla oluşurlar. Aktörler arasındaki etkileşimden bağımsız değildirler. Olumlu veya olumsuz olabilecek olan kimliklen(dir)me, çıkarların da çatışmacı veya barışçı/uzlaşmacı perspektifle belirlenmesine yol açar. Yukarıda bahsedilen “ben” ve “öteki”nin

olumsuz algılardan hareketle kimliklendirildiği durumlarda “öteki”ne ve çıkarlarına duyarsızlık, “ben”in tatmini için manipüle edilebilecek bir nesne halini alır. Tersi durumda ise diğerinin çıkarı, iyiliği veya refahı da dikkate alınır. (Wendt, 1994: 386). Wendt (1992: 400)’e göre rasyonalist teorilerde işlendiği biçimiyle anarşi, güvenliğe yaptığı vurgu nedeniyle kimlik tanımlaması üzerinde olumsuz bir etki oluşturmaktadır. Aktörleri tedirgin ve çıkarlarını genişletmek yönünde müteyakkız bir hale sokan bu olumsuz kimliklenme de realizmin kaçınılmaz bir olgu olarak takdim ettiği güç politikası sistemini inşa etmektedir. Realist bakış açısına göre aktörler, kapasiteyi göz önünde tutup risk unsurlarına bakarlar ve birbirlerinin niyetlerini tahmin ederler. Böylece nisbi kazanç ya da kayıp esasına göre davranırlar. Ancak sosyal inşacı yaklaşım, devletler arasında, işbirliğine dayalı bazı kolektif kimliklerin oluşmasını mümkün görür. Bu kolektif kimlik oluşumu, “öteki”ne karşı esasen olumlu bir kimliklendirme durumuna da işaret etmektedir. Bunun da ötesinde, devletler edindikleri kolektif kimlikler yoluyla, içinde “biz” olarak hareket edilebilecek bazı kurumlar (uluslararası örgütler) da oluşturabilirler (Kaya, 2008: 103-104).

1.2.3. Sosyal İnşacılaşma Yönelik Eleştiriler

Sosyal inşacılıkla ilgili ilk belirtilmesi gereken eleştiri, bu yaklaşım çerçevesinin bir uluslararası ilişkiler teorisi/kuramı olmadığı hususudur (Yesevi, 2021: 69). Buna göre, inşacılık genel bir teorik yönelimi ifade eder. Bununla birlikte, farklı inşacı yaklaşımlar olduğu ve bunların neorealizm veya neoliberalizm gibi teorilerle karşılaştırılamayacağı iddia edilir. Yine de, inşacı yaklaşımın her bir kapsamlı açıklamasının diğer kuramların tespitleriyle karşılaştırılabileceği, örneğin inşacı “uluslararası rejim” kuramının neorealist “rejim” kuramları ile karşılaştırılabileceği belirtilir (Küçük, 2009: 774). Öte yandan, saldırgan realizm olarak tanımlanan neorealist kuramın öncü yazarı olan Mearshimer, Uluslararası İlişkiler teorilerinin temelde ikiye ayrıldığını bunların da liberal ve realist teori etrafında gruplandırılabilirliğini düşünmektedir. Ona göre liberal teori içinde; karşılıklı bağımlılık, liberal kurumsalcılık ve demokratik barış teorisi yer alır. Mearshimer, sosyal inşacı teoriyi de önemsemekle birlikte, ABD’deki teorik tartışmalar içinde önemli bir yer tutmadığını iddia etmektedir (Schouten, 2012).

Nedensel açıklama gayretinin bulunmaması (veya zayıf olması) sosyal inşacılığın eleştirildiği noktalardan bir diğeridir. Postmodern ve postyapısalcı versiyonlarıyla yorumsamacı gelenekte toplum sadece bir metin olarak varsayıp, toplumu anlamak için aktörlerin anlamlarının yorumlanmasını yeterli görmektedir. Oysa toplumu anlamak için yorumsamacı anlama yeterli olmayıp nedensel açıklama gerekliliği de vardır (Kolasi, 2016: 12).

İnşacılığın eleştirildiği bir diğer yön ise, teoride normlara verilen önem/ağırlıktır. Gücün belirleyiciliği ile uluslararası sistemin anarşik niteliğini önceleyen neorealistlere göre, sosyal inşacıların özellikle uluslararası normlara verdiği önem fazla görülmektedir. Neorealistler böyle normların mevcut olduğunu, ancak güçlü devletlerin çıkarına ise işbu normların düzenli olarak göz

ardı edildiğini hatta ihlal edildiğini belirterek sosyal inşacı perspektife itiraz ederler. Neorealistlerin sosyal inşacılığa dönük eleştirileri okunduğunda, görece yeni olan bu yaklaşımı “iyimser” buldukları anlaşılmaktadır. Şöyle ki; neorealistler devletlerin sosyal etkileşimleri nedeniyle kolayca dost olabileceğini kabul etmeye hazır değildirler. Böyle bir hedefin ilkesel olarak arzu edilebilir olduğunu, ancak pratikte gerçekleştirilemeyeceğini çünkü uluslararası sistem yapısının devletleri bencilce davranmaya zorladığını iddia ederler. Bu anlayışa göre anarşi, saldırgan yetenekler ve belirsiz niyetler, devletlere birbirleriyle rekabet etmekten başka bir seçenek bırakmaz. Bu itibarla tüm realistlere göre, devletlere topluluk normları aşlamaya çalışmak umutsuz bir çabadır (Mearshimer, 1995: 367). Sosyal inşacılığı realist sistemci teorilerin karşısında konumlandıran temel nedenlerden olan anarşi kavramı eleştirinin bir diğer kaynağıdır. Anarşiyi doğrudan devletlerin -kimliklerine dayalı- algılarına bağlayan Wendt’in inşacılığı, realist teorilerin temel bir problem olarak gördükleri “belirsizliği” ihmal ettiği veya görmezden geldiği yönüyle de eleştirilmektedir. Ancak bu eleştirilere rağmen inşacı yazarlar, anarşinin realist teorilerin iddia ettikleri kadar basit olmayıp karmaşık bir kavram olduğunu, mutlak surette kendine yardım, karşılıklı düşmanlık veya çatışma getirmeyeceğini belirtmeye devam etmişlerdir (Jackson ve Sørensen, 2013: 226).

Sosyal inşacılıkta, toplumsal anlayışlar, inançlar, normlar ve kimlikler, politikanın temel belirleyicileri gibi görünmektedir. Uzun vadeli çıkar ve politika değişikliğinin kaynağı olarak devletlerin kimliklerindeki değişimler veya farklılıklar esas kabul edilmektedir. Dolayısıyla, inşacı yaklaşım ulusal güvenliğin dış etkilerle belirlendiğini kabul eden realist anlayışa kıyasla, iç politika analizine daha açıktır. Realizm, politikanın yalnız örgütsel / bürokratik özelliklerine veya bireyin karar verme sürecindeki psikolojik faktörlerin etkilerine odaklanan materyalist/rasyonalist bir epistemoloji içerdiği için post pozitivist teorilerce eleştirilmektedir. Ancak inşacı yaklaşım da iç politikanın bu önemli kategorisinin nasıl incelenebileceğini söylemez. İç politikanın düşünsel önemine dair dar araştırmanın ötesine geçip yeterince sorgulamaması da bir eleştiri sebebidir. İç politikanın devlet kimliklerine indirgenmesi, politikanın iç aşamalarının sorunsuz bir müzakere süreci olarak görülmesi veya saf bir toplumsal/kültürel taahhüt olarak görülmesi de eleştirilen hususlar arasındadır. İnşacı teori, iç politikanın kültürel yönlerine atıfta bulunurken bir taraftan da iç kimliklerin kendiliklerinden ve bütünsel oldukları varsayımına dayanır. Wendt, ‘bireylerin topluma bağımlılığı, kimliklerinin toplum tarafından inşa edildiği iddiasını nispeten tartışmasız hale getirir’ ifadesiyle bu anlayışı yansıtmaktadır (Wendt, 1999: 2). Bu da, bireysel özelliklerin ihmal edildiği bütünüyle içinde bulunan toplumsal kültürün belirleyiciliğinin esas alındığı bir bakış olarak eleştirilmiştir.

1.3. Sosyal İnşacılığın Temel Kavramları

Sosyal İnşacılığı kuramsal çerçeve olarak belirleyen çalışmanın bu başlığı altında uluslararası ilişkilerde kimlik kavramına değinilecektir. Epistemolojik açıdan bakıldığında “kimlik” ve “öteki”

gibi kavramların tartışmasının uluslararası ilişkilere yönelik akademik çalışmalarda yer alan sorunlardan biri olduğu görülmektedir. Bu bölümde ilk olarak “kimlik” kavramsal olarak incelenecek, ardından dış politika yapımında kimliğin etkisi inşacı perspektiften açıklanmaya çalışılacaktır.

1.3.1. Kimlik

Kimlik kavramı, 1940’lı yıllardan itibaren psikoloji, sosyoloji, felsefe, siyaset bilimi gibi oldukça çeşitli alanlarda araştırma konusu haline gelmiş ve 1990’lardan bu yana eleştirel çalışmalarla birlikte uluslararası ilişkiler yazınında, kavramsal olarak ilgi odağı olmaya başlamıştır. Kimlik, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde aynı şekilde kullanılmadığı için kavramın tanımlanması konusunda da farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kavram, yazarların bakış açısı ve metodolojisi kapsamında, ilgili çalışmanın amacına göre ele alınmakta, bu nedenle de kimlik konusunda farklı kavramsallaştırmalara rastlanabilmektedir.

Kimlik her ne kadar tartışmalı bir kavram olarak görülse ve birçok çalışma kimliğin doğasında var olan zayıflıklara işaret etmiş olsa da kimlik üzerine yapılan tartışmalar son yıllarda Uluslararası İlişkiler araştırmalarına büyük ölçüde yön vermiştir. Her ne kadar kimlik temelli teoriler dış politikadaki her değişikliği açıklayamasa ya da devletlerin uluslararası alandaki davranışları hakkında evrensel varsayımlar öne süremese de, kimlik politikalarının hakim olduğu bir dizi Uluslararası İlişkiler vaka çalışması için büyük bir açıklayıcı değer sunmaktadır.

“Kimlik” terimi sosyal psikolojiden gelmektedir ve bir aktör tarafından sahip olunan ve yansıtılan ve önemli diğerleri ile ilişkiler yoluyla oluşturulan (ve zaman içinde değiştirilen) bireysellik ve ayırt edicilik (benlik) imgelerine atıfta bulunmaktadır (Jepperson vd., 1996: 33). Bu noktada, kişisel ve sosyal kimlik arasında bir ayırım yapılması gerekmektedir. “Kişisel kimlik, bir bireyi belirli bir sosyal bağlam içinde diğerlerinden ayıran özelliklerdir” (Brewer, 1991: 476). Bu tanım Alexander Wendt (1994: 392) tarafından aktörün bireyselliğini oluşturan psikolojik özellikler, yetkinlik duyguları, bedensel özellikler, entelektüel ilgiler, kişisel zevkler gibi içsel nitelikler olarak tanımlanan devletlerin kurumsal kimliğine uygundur. “Sosyal kimlikler” ise benlik kavramını kişisizleştirir, benliğin daha kapsayıcı sosyal birimler halinde kategorize edilmesidir (Brewer, 1991: 476). Kısacası kimlikler sadece kişisel veya psikolojik değil, aktörün diğerleriyle etkileşimi ve ilişkisiyle tanımlanan sosyal kimliklerdir; dolayısıyla tüm siyasi kimlikler olumsuzdur, aktörün diğerleriyle etkileşimine ve kurumsal bağlamdaki yerine bağlıdır.

Kavramsal olarak birbirinden farklı en az üç tür kimlik vardır: kişisel, sosyal ve kolektif. Çoğu zaman birbirleriyle örtüşseler de, biri diğerinden ayırt edilebilir. Bu tezdeki odak noktası devlet tarafından temsil edilen kolektif kimliktir. Devlet aktörleri, özneler arası inançlar aracılığıyla dünya siyasetinin sosyal gerçekliğinin yapılarını oluştururlar. Dahası, aktörlerin kendi aralarındaki

düşünsel süreçler -ya da alternatif olarak sosyalleşme- onların kimliklerini içerir. Bu yapılar da aktörlerin uluslararası sistemdeki hedeflerini ve rollerini, dolayısıyla da kimliklerini tanımlayarak onları oluşturur. Kimlikler aktörlere kim olduklarını ve hangi çıkarlara sahip olduklarını söyler, aktörlere başkalarının davranışlarını tahmin etmek için bir yöntem sağlar ve -çıklarlar kimlikler tarafından oluşturulduğu için- eyleme rehberlik edecek bir çerçeve sunar. Dolayısıyla, kimlikler başkalarıyla ilişki içinde oluşur ve diğer aktörlerle etkileşim sonucu ortaya çıkar; devlet söz konusu olduğunda da, hem uluslararası hem de yerel düzeydeki kurumsal bağlamlarda aktörlerin etkileşimi ve katılımı sonucu ortaya çıkar (Tidy, 2008: 16).

Kimlik oluşumu ve gruplar arasındaki ilişkiler birbirinden ayrılmaz süreçlerdir. Eğer bir insan topluluğu bir tür ortak kimliği beslemek istiyorsa, bu kimliği farklı bir şeyle karşılaştırmak zorundadır. Bu anlamda, öteki kavramı, benliğin tanımlanmasında epistemolojik bir gereklilik haline gelmektedir. Bir benliği deneyimleme kapasitesi ötekiliğe bağlıdır; benlik ötekilerle diyalog içinde şekillenir. “Öteki” hakkındaki bu argüman, uluslararası ilişkiler literatüründe de kendine yer bulmuştur. Kolektif olarak sahip olunan kimlikler benliğin sınırlarını çizer ve “bizim” kim olduğumuzu tanımlar, aynı zamanda “onlara”, “ötekine” karşı sınırları belirler. Kimlikler daha sonra “biz”in bir parçası olarak algılananlara ve “öteki”ne karşı uygun davranış normlarını belirler” (Risse-Kappen, 1996: 367). Bu anlamda, aktörlerin kimlikleri uluslararası sistemde birbirleri hakkındaki algılarını belirlemede önemli bir faktör haline gelmektedir. Sistemdeki diğer aktörlerin algılanan kimlikleri de devletlere kimin dost kimin düşman olduğunu bildirir.

Sosyal inşacılık, devletlerin birbirleriyle etkileşime girdikçe kendileri için bir kimlik kazandıklarını ve diğerlerine de bir kimlik atfettiklerini varsayar. Ancak devlet kimliğinin uluslararası yönü resmin sadece bir parçasıdır: bir devletin ne tür bir varlık haline gelebileceğini belirleyen iç faktörler de vardır. Alexander Wendt (1999: 20-21), devlet kimliğinin belirlenmesinde yerel ve uluslararası faktörlerin göreceli ağırlığını karşılaştırırken, devlet kimliğinin büyük ölçüde uluslararası sistem tarafından belirlendiğini ileri sürmektedir.

Devlet kimlikleri, devletlerin birbirleriyle etkileşim halinde olan ve sosyal bir gerçeklik üreten sosyal aktörler olması anlamında sosyal inşalardır. Devletler ontolojik varlıklarıyla ilgilenirler, bu da kendilerini diğer aktörler için anlamlı olacak şekilde bilinçli olarak açıklamaları gerektiği anlamına gelir (Wendt, 1999: 198). Uluslararası ilişkilerde, devletlerin salt varlığını haklı çıkaran ontolojik hususlar vardır: devletlerin kendileri hakkında ne düşündükleri, ne oldukları, fikirler ve değerler açısından neyi savundukları ve daha da önemlisi, kendilerini ve diğerlerini nasıl algıladıkları. (Herrmann ve Shannon, 2001: 632). Burada devlet kimliği, devletin ne olduğunun ve dış dünya için ne anlama geldiğinin önemli bir sembolü haline gelir ve bu da tam olarak bir devletin dış politikasının tezahürüdür. Kimliğin kendisi iç ve dış faktörlerin bir inşasıdır; bununla birlikte devlet kimliği, kurumlar ve iç aktörler bütünü olarak devletin bir yaratımıdır. Dolayısıyla devlet kimliği, devletin uluslararası ilişkilerde nasıl bir rol oynaması ve nasıl bir statüye sahip

olması gerektiğine dair algısını ifade eder. Bir devletin kimliği zaman içinde değişebilir. Her devletin siyasi liderleri böyle bir kimliği, diğerlerinin yanı sıra ekonomik büyüme ve kalkınma, teknolojik yetenekler, askeri güç ve kamuoyu gibi içsel kısıtlamalar altında ve dinamik uluslararası ilişkilerin değişen güç yapısı bağlamında uygulama yoluyla inşa etmektedir (Matsumura, 2008: 3).

Devlet kimliği tartışmaları genellikle bir yanda devletler ve devlet kimliği, diğer yanda hükümet aktörleri ve eylemleri arasındaki ilişkiyi netleştirme sorunuyla karşılaşır. Devlet bir yönetim sistemi, güç ve otoriteyi organize etmenin bir yoludur. Devlet yönetişimin yapısı, hükümet ise yönetişimin aracıdır. Devletler harekete geçmez, hükümetler harekete geçer ve bunu kendi devlet yapılarının sunduğu kısıtlamalar ve fırsatlar dahilinde yaparlar. Dolayısıyla, devlet kimliği, yasal çerçeveler, anayasalar, idari aygıtlar ve ideolojik çerçeveler gibi kalıcı devlet yapılarına derinlemesine gömülü olan belirli bir yönetim sisteminin doğası ve amacı hakkındaki fikirleri ifade eder. Hükümetler ve hükümet dışı aktörler bu kimliğin kısıtlamaları dahilinde faaliyet gösterirler ve bazen kimliğin kendisini değiştirecek kadar güçlü bir şekilde ve uzun bir süre boyunca bu kimliğe karşı mücadele edebilirler (Gurowitz, 2006: 310-311).

Devletlerin kimlikleri statik değildir, iç gelişmelere bağlı olarak diğerleriyle etkileşim sonucunda değişebilirler. İç siyasi gelişmeler kimlikleri çeşitli şekillerde dönüştürebilir. İlk olarak, devrimler gibi köklü siyasi gelişmeler bir devletin kimliğini değiştirebilir ve 1979'daki İslam Devrimi'nden sonra İran'da olduğu gibi yerine yeni bir kimlik koyabilir. İkinci olarak, iç kurumsal düzenlemeler veya seçimler yoluyla, iç siyasi grupların/devlet kurumlarının veya bireylerin dış politika yapım sürecindeki rolü değiştirilebilir. Bu durumda dış politika söylemi, ulusal çıkarı farklı bir şekilde algılayabilecek farklı kimlik anlayışlarına sahip tamamen yeni örgütler veya bireyler tarafından domine edilebilir. Bu, sosyal inşacı yaklaşıma önemli bir katkıdır çünkü Wendt, stratejik uygulamalardaki herhangi bir değişikliğin devletlerin kimliklerini kolektiften bencillığe ya da tam tersine değiştirebileceğini savunmaktadır. Ancak uygulamanın doğasını neyin değiştireceğini ve devletlerin bunu neden değiştirmek isteyeceğini açıklamamaktadır. Bu değişimin iç köklerini göz önünde bulundurmak inşacı analiz için iyi bir başlangıç noktası olmaktadır (Bozdağlıoğlu, 2003: 26).

İç politika bir devletin kimliğini en az iki şekilde dönüştürür: Birincisi, belirli bir devletin kolektif kimliği, ulusal kimliği neyin oluşturduğu konusunda farklı -ve bazen çatışan- fikirlere sahip farklı yerel gruplar arasındaki iç mücadelenin bir işlevidir. Savaşlar, devrimler ya da kurumsal veya seçimsel düzenlemeler gibi iç siyasi gelişmeler yoluyla bu gruplar arasındaki güç dağılımı değiştirilebilir. Bu durumda, devletin kimliği ve dış politikasına ilişkin söylem, farklı rol kimliklerine sahip tamamen yeni aktörler tarafından domine edilebilir. İkinci olarak, sistemik süreçler yoluyla yaratılan özneler arası anlamlar, kolektif kimlik tartışmasına katılanlar için anlamlardır. Bu anlamlar toplumdaki farklı aktörler tarafından farklı şekilde yorumlanabilir ve tartışılabilir; bu da (güç dağılımına bağlı olarak) kolektif kimliğin tanımını ve dolayısıyla sistemik

etkileşimin doğasını değiştirebilir veya değiştirmeyebilir. Her iki durumda da devletlerin bir kimlik krizi yaşaması muhtemeldir (Bozdağlıoğlu, 2003: 32).

Devlet kimliği, güç ve otoritenin belirli şekillerde organize edilmesinin nedenlerini ifade eder. Kimlikler çıkarları şekillendirdiğinden, hükümetlerin normların etkinliğini, meşruiyetini ve önemini nasıl gördüklerini ve dolayısıyla hükümetlerin bu normları çağrıştıran baskılara nasıl karşılık vereceklerini etkiler. Kimlik, hükümetlerin çeşitli hareket tarzlarını nasıl tartacaklarını ve yorumlayacaklarını veya bazen başka bir hareket tarzını mümkün görüp görmeyeceklerini şekillendiren faktördür. Jepperson ve diğerlerinin (1996: 60) işaret ettiği gibi, “aktörler genellikle neyi temsil ettiklerini -kim olduklarını- bilmeden çıkarlarının ne olduğuna karar veremezler, bu da sosyal ilişkilerine bağlıdır”.

Kimlik göstergeleri, yasal belgeler ve anayasalarda, idari kurallar ve düzenlemelerde ve ders kitapları gibi devletin ideolojik yaklaşımını aktaran diğer belgelerde devletin doğasına ilişkin ifadelerde bulunur. Bunlar aynı zamanda kamu görevlileri tarafından yapılan açıklamalarda, kanaat önderlerinin yazılarında ve hükümet yayınlarındaki devlet ve millet tasvirlerinde de bulunabilir. Ancak devlet kimliği mevcut hükümetin görüşlerinden daha büyük bir şeydir; hem devlet hem de devlet dışı aktörler devlet kimliğinin yapısı ve kısıtlamaları içinde faaliyet gösterir (Gurowitz, 2006: 311).

Bir kimlik inşa edildikten sonra, devletler bu kimliği hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kurumsallaştırır. Ülke içinde devletler kimliklerini geliştirirken aynı zamanda bunları korumak için mitler ve kurumlar da geliştirirler. Uluslararası alanda ise devletler, rejimler ve güvenlik toplulukları da dahil olmak üzere devletlerarası normatif yapılarda kimliklerini (potansiyel olarak değişen veya çoklu kimliklerini) hayata geçirmeye çalışırlar. Devletler kimliklerini hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kurumsallaştırmaya çalışırken, ulusal ve uluslararası ortamlar, özellikle de kültürel ve kurumsal ortamlar kimliklerini şekillendirir. Sistemik etkileşimin yoğunluğunun ve sıklığının en fazla olduğu uluslararası kurumlar, “rasyonalist vizyonun karakteristik bir kör noktası olan doğrudan davranıştan ziyade çıkarları bilgilendiren kimlikleri şekillendirir” (Jepperson vd., 1996: 66).

Sonuçta, her devletin kimliği temelde içeride kimlik yaratma pratiklerinin bir ürünüdür. Kimlik yaratma pratikleri devletlerin uluslaşma süreçleriyle yani, hem yeni bir devletin siyasal varlık olarak kuruluşu, hem de bir (ulusal) kimliğe sahip olma duygusunu yaratma süreçleriyle ilgilidir. Bu süreçlerde kolektif hafıza çok önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü kimlik, kolektif hafızayı oluşturan sembol, mit, inanç, alışkanlık ve bilgiler yoluyla inşa edilir. Kimlik bir kere inşa edildikten sonra devletler bir yandan bu kimliklerini içsel ve uluslararası alanda kurumsallaştırmaya çalışırlar, diğer yandan da bu içsel ve uluslararası alanın yarattığı etkiler kimlikleri şekillendirmeye başlar (Ereker, 2010: 63).

Sosyal inşacı yaklaşımın analizlerinde kimliğin yerine ilişkin bir tartışma odağı da ulus kimliği ile devlet kimliği ayrımı meselesidir. Ulus, tarihi bir vatana sahip olan (ya da bunu arzulayan), ortak mitleri ve tarihi anıları paylaşan, tüm üyeleri için yasal haklara ya da görevlere sahip olan ve kendilerini diğerlerinden ayıran işaretlere sahip bir grup insan olarak tanımlanabilir (Telhami ve Barnett 2002: 8). Bu nedenle ulusal kimlikler, bir ulusun kolektif karakterini ve ortak iradesini tanımlamak için zaman içinde ve ulus içindeki birçok birey tarafından geliştirilen kavramlar bütünüdür. Ulusal kimlik, insanların ortak bir birlik ve bütünlük duygusunu paylaşmaları anlamına gelir; öncelikle tarihlerine bağlıdır, ancak aynı zamanda ait oldukları bir topluluğa bağlılık üzerine de kurulabilir. Başka bir deyişle, devlet içindeki insanların uluslararası bir topluma nasıl uyum sağlaması gerektiği, bir devletin uluslararası toplumda nasıl bir rol oynayacağı ve bir devletin diğer devletler arasında nasıl bir statüye sahip olacağıdır.

Ulusal kimlik ve devlet kimliği kavramları çeşitli çalışmalarda birbirlerinin yerine kullanılsa ve iki kavram arasında ayırım yapmak zor olsa da, bu iki kavramın birbirinden farklı olduğu belirtilmelidir. Devlet kimliği, devletin ne olduğu ve neyi temsil ettiği ile ilgili bir kavramsallaştırma iken ulusal kimlik, bir ulusa üye olmakla ilgili toplumsal bir kavramsallaştırmadır. Buna karşın, ulusal kimlik ve devlet kimliği anlam bakımından her zaman olmasa da çoğu zaman belli bir ölçüde örtüşmekle birlikte, bir bakıma birbirini karşılıklı olarak inşa etmektedir. Ulusal kimliğin paylaşılan anlatıları, bu topluluğu diğer uluslarla da ilişkilendirirken, diğer yandan benlik ve öteki hakkında paylaşılan inançlar olarak anlaşılan devlet kimliği, dış'a/ötekiye karşı ulusal topluluğun "biz" duygusunu sürdürmede önemli bir rol oynamaktadır (Ereker, 2010: 60). Dolayısıyla, ulusal ve devlet kimlikleri arasındaki ayırım, basitçe ve doğal olarak bu kavramlar arasındaki temel farklılıklardan kaynaklanmamaktadır. Bu ayırım bir dereceye kadar siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplin alanlarındaki farklı teorik kaygılar ve araştırma önceliklerinden kaynaklanmaktadır. İç politika, milliyetçilik veya etnik çatışma ile ilgilenen akademisyenler kimliği "ulusal" olarak görürken, dış politika ve uluslararası ilişkiler disiplini akademisyenleri kimliğin dış boyutunu vurgular (Alexandrov, 2003: 37).

Devlet kimliği ve ulusal kimlik arasındaki ayırım sadece analitik bir nüans sunmak için değil, aynı zamanda daha fazla tarihsel ve kavramsal netlik sağlamak için de tasarlanmıştır. Ulusal kimlikler tipik olarak biçimlendirici tarihi, kıyafet ve dil gibi etnik unsurları ve kolektif siyasi değerlere ilişkin fikirleri içermektedir. Ancak devlet kimliği, elitler tarafından devlete sembolik olarak atfedilen, uluslararası toplum için anlamlı olan ve devletin dış politika yönelimini belirlediği anlaşılan bir dizi niteliktir. Bu nedenle, devlet kimlikleri herhangi bir ilkeler dizisi üzerine inşa edilebilir. Örneğin, Soğuk Savaş yıllarında "devrimci" ya da "bağılantısız" gibi bir kimlik, bir devletin ABD ve Sovyetler Birliği karşısındaki pozisyonuna işaret ederdi. Ancak Soğuk Savaş sonrası dönemde "liberal" ve "demokratik" kimlikler devletlerin dünyanın geri kalanına yönelik tercihlerini ve konumlarını ayırt etmeye yardımcı olmaktadır (Altoraifi, 2012: 45).

Ulusal kimlik ile devlet kimliği arasında ayırım yapmanın bir diğer yönü de, ilkinin her zaman içsel olarak belirlendiği, ikincisinin ise devletleri “kötü devletler”, “kanun dışı devletler” veya “terörist devletler” olarak etiketlemek gibi yaptırımları veya misillemeleri haklı çıkarmak için dış aktörler -devletler veya uluslararası örgütler- tarafından tanımlanabileceğidir. Dahası, devlet kimliği bazen birbiriyle rekabet eden bir dizi kimlikten oluşuyor gibi görülebilir. Bunun açık bir örneği, milliyetçi ve devrimci bir kimliğe sahip olmak isteyen bir devlet olabilir (Tidy, 2008: 12). Ulusal kimlik, devlet kimliği ile yakından ilişkili olsa da, birincisinin ikincisi üzerindeki etkileri nedeniyle devlet kimliği ile yakından ilişkili olabilir. Yine de bu iki kavram birbirinden farklıdır. Devlet kimliği aynı zamanda siyasi rejimlerden de farklıdır, çünkü ikinci kavram devletin uluslararası ilişkilerdeki dış politikasına değil, bir liderin ya da partinin otoritesi altındaki iç siyasi yönetim ve kontrolün örgütlenme mekanizmasına odaklanır (Matsumura, 2008: 3).

1.3.2. Norm

Sosyal inşacı teoriye göre, devletlerin dış politikaları yalnızca maddi güç veya çıkarlarla değil, aynı zamanda sosyal olarak inşa edilmiş normlar ve kimliklerle de şekillenmektedir. Bu bağlamda, bir devletin uluslararası normlara uygun hareket etmesi, bu normların devletin kimliğinin bir parçası olarak kabul edilmesi ve içselleştirilmesiyle açıklanabilir. Wendt'in belirttiği gibi, devletler, uluslararası normları kendi kimliklerinin ve çıkarlarının bir parçası olarak kabul ettiklerinde, bu normlara uygun şekilde hareket etme eğiliminde olurlar. Bu durum, devletlerin uluslararası sistemdeki davranışlarının sosyal bağlamdan etkilendiğini ve bu normların devletlerin dış politikalarını belirlemede önemli bir rol oynadığını gösterir (Wendt, 1999: 252). Normlar, devlet kimliğinin işlev gördüğü ortam olarak da düşünülebilir. Bir devlet, belirli normları benimseyebilir ve diğerlerini reddedebilir (Altorai, 2012: 44).

Normlar, belirli bir kimlik için uygun davranışa ilişkin kolektif beklentilerdir. Bazen normlar bir kimliği tanımlayan (ve dolayısıyla “oluşturan”) kurallar gibi işlemektedir. Bu etkiler “kurucudur” çünkü normlar, ilgili diğerlerinin belirli bir kimliği tanımasına ve onaylamasına ve buna uygun şekilde karşılık vermesine neden olacak eylemleri belirtir. Diğer durumlarda normlar etkileri bakımından “düzenleyicidir”. Tanımlanmış bir kimliğin uygun şekilde yürürlüğe konması ya da uygulanması için standartlar olarak işlev görürler. Dolayısıyla normlar ya ilk etapta kimlikleri tanımlar (oluşturur) (belirli bir bağlam için uygun kimlik portföyü hakkında beklentiler oluşturur) ya da halihazırda oluşturulmuş kimlikler için davranışları reçete eder veya yasaklar (düzenler) (bu kimliklerin değişen koşullarda davranışları nasıl şekillendireceği hakkında beklentiler oluşturur). Birlikte ele alındığında, normlar belirli bir ortamda aktörlerin kim olacağı ve bu belirli aktörlerin nasıl davranacağı hakkında beklentiler oluşturur (Jepperson vd., 1996: 52).

İnşacılar, devletlerin normları sadece çıkarlarına uygun olduğu için ve uygun olduğunda değil, aynı zamanda bu normları kendi kimliklerinde içselleştirdiklerinde de takip ettiklerini

savunurlar. Bu amaçla Wendt, kültürel normların içselleştirilmesinin üç olası derecesini belirtir. İlk içselleştirme derecesi, bir devlet neorealist tarzda kültürel normlara uymaya zorlandığında ya da kısıtlandığında ortaya çıkar. Söz konusu normlar, Hobbesçu anarşinin “öldür ya da öl” normu gibi oldukça keskin olabilir. Bir devletin kendi çıkarına olduğu için normlara uyduğuna dair neoliberal açıklama, Wendt'in tipolojisindeki ikinci içselleştirme derecesine karşılık gelir. Son olarak, üçüncü içselleştirme derecesi, “inşacı hipoteze” uygun olarak, bir devlet meşru olarak algıladığı kültürel normları gözlemlediğinde ortaya çıkar (Wendt 1999, 250). Bir normu meşru olarak algılamak, temelde o normun kendisi üzerindeki iddialarını, ilgili bir kimliği benimseyerek tamamen kabul etmek anlamına gelir (Wendt 1999, 272). Devletlerin normları meşru olarak görüp görmedikleri nihayetinde kimliklerine bağlıdır.

Katzenstein (1996: 5) normları “belirli bir kimlik içindeki aktörlerin uygun davranışlarına ilişkin kolektif beklentiler” olarak tanımlarken kimliğe açık bir atıfta bulunmaktadır. Devlet kimliği hem kültürün temel bir bileşeni hem de normların deposu olduğundan, inşacı argümanın büyük bir kısmını mümkün kılan ve bir arada tutan son derece önemli bir kavramdır.

1.4. Dış Politikada Kimlik, Algılar ve Norm

Devlet kimliği, bir devletin izleyeceği dış politika türünü etkiler. Devletlerin yeni bir kimlik edinmelerinin ya da eski kimliklerini korumalarının en önemli yollarından biri dış politika uygulamalarıdır. Diğer devletlerle etkileşimler, devletlerin kendilerini belirli bir uluslararası topluluğun parçası olarak kabul ettirmeleri ve saygınlık kazanmaları için bir yol sunar. Aslında, politika oluşturma sürecinde devlet kimliği, karar alıcıların dış politika hedeflerini gerçekleştirmek için kullandıkları önemli bir araç haline gelir (Demirtaş-Coşkun 2008: 33).

Devlet kimliğinin nasıl ve nerede bulunabileceğini sormak önemlidir. Bir devletin resmi söylemi aracılığıyla devlet kimliğinin “nasıl” olduğunu bulmak daha kolay olabilir; ancak devlet kimliğinin “nerede” olduğunu ortaya çıkarmak kolay değildir. Bunun nedeni, resmi söylemin bazen kendisiyle çeliştiği gerçeği bir yana, devletin söyleminin her zaman gerçek niyetleri yansıtmadığının varsayılmasıdır. Finnemore ve Sikkink (1998) tarafından önerilen model, devlet kimliğinin dış politikanın şekillenmesinde önemli bir rolü olduğunu ima etse de, ilişkinin iki yönlü olduğunu belirtmek gerekir: devlet kimliği dış politikayı etkiler ve karşılığında dış politika da zaman içinde devlet kimliğini etkiler. Aslında, dış politika devlet kimliğini en az iki şekilde etkileyebilir. İlk olarak, devlet kimliğini oluşturan belirli kimliklerin belirgin anlamını değiştirebilir. Sonuç olarak, uluslararası veya bölgesel ortam onları rekabet etmeye, işbirliği yapmaya veya birbirlerine karşı çıkmaya zorladıkça kimlikler zaman içinde değişir. Bu anlamda dış politika kimlik çatışmaları için sembolik bir savaş alanı olarak görülebilir. İkinci olarak, dış politika politikacıları, özellikle diğer devletlerin veya uluslararası örgütlerin baskısı altında, kendi algıladıkları devlet kimliğinde değişiklikler yapmaya itebilir. Dış olaylar ve yabancı aktörlerin

katılımı iç gündemi değiştirerek bazı konuların ve kimliklerin su yüzüne çıkmasına neden olabilir. Örneğin, uluslararası çatışmalara yabancı müdahalesi çatışmaları uzatabilir ve maliyetini artırabilir, ancak daha da önemlisi bazı etnik grupları, partileri veya sosyal elitleri güçlendirebilir veya mahrum bırakabilir ve kimlik dengelerinin - özellikle de devlet kimliğinin - değişmesine neden olabilir (Altoraifi, 2012: 50).

Yukarıda anlatılanlara benzer şekilde, devlet kimliği dış politikayı birçok yönden etkileyebilir. İlk olarak, devlet kimliği desteği harekete geçirmek veya muhalefeti dağıtmak için bir araç olabilir. İkinci olarak, eylem veya hayal gücü üzerinde bir kısıtlama görevi görebilir. Üçüncü olarak, politikayı haklı çıkarmak veya meşrulaştırmak için bir araç olabilir. Son olarak, diğer ülkeleri istikrara kavuşturmak için bir fırsat sağlayabilir.

Uluslararası alanda kimliklerin normlarla ilişkilendirilerek analiz edilmesi de günümüzde oldukça yaygındır. Norm, verili bir kimliğe uygun olduğu düşünülen, yani başkalarının söz konusu kimlikten beklediği davranıştır. Normlar, gerek doğrudan devlet kimliğini, gerekse de kimlikten kaynaklanan politika çıktılarını etkileyerek devletlerden beklenen “uygun” davranışı belirlemektedir. Bu bağlamda normlar, uluslararası ilişkilerin “eden”leri olarak devletlerin dış politika pratiklerini düzenlemektedirler. Bir başka deyişle devletlerin izleyebilecekleri dış politika seçeneklerini sınırlarlar. Normlar bu bağlamda aktörlerin kimliklerini biçimlendiren bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır, fakat normların etkisinin yine aktörlerin/devletlerin kendi içsel süreçlerince nasıl algılanıp yorumlanacağı ile sınırlı olacağı da gözardı edilmemelidir.

1.5. Azerbaycan Dış Politikasını Açıklama Aracı Olarak İnşacılık

Devletlerin çıkarları, çeşitli faktörlerin etkileşimiyle şekillenmektedir. Bunlar arasında coğrafi konum, jeopolitik durum, ekonomik güç, kültürel değerler, tarihî geçmiş, stratejik hedefler, ulusal güvenlik endişeleri ve iç politika gibi unsurlar yer almaktadır. Bütün bu unsurlar aynı zamanda devletlerin kimliklerini de oluşturmaktadır. Bu çerçevede örneğin, ABD’nin güncel dış politika çıkarlarını, onun 21. yüzyılda sürdürülmesinde yarar gördüğü “hegemon” kimliğinden bağımsız görmek pek mümkün değildir. Rusya ile savaşında Ukrayna’yı çeşitli araçlarla desteklemesini bu gerçekten bağımsız değerlendirmek de mümkün değildir. Benzer biçimde, ABD’nin Çin’in politik açılım alanı aradığı alanlarda onu dengelemeye veya engellemeye çalışması, Basra Körfezi’nde inşa edilmiş olan ve ABD çıkarlarıyla uyumlu olan güvenlik dengesini sürdürmesi de ancak ABD’nin “kim” olduğu sorusuna verilecek cevapla anlamlı kılınır. Benzer biçimde, Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile Varşova Paktı’nın ve nükleer dehşet dengesinin artık bulunmadığı bir dünyada, NATO’nun eski Varşova Paktı üyelerinin tepkilerine bağlı olarak yeni sosyal ilişkiler oluşturup yeni fırsatlar elde etmesiyle, Rusya’nın NATO’nun bu genişlemesine duyarlılığı inşacı perspektifle daha isabetli bir şekilde açıklanabilmektedir (Flockhart, 2016: 91). Moskova, NATO’nun genişlemesi, eski Sovyet coğrafyasındaki devletlerin iç siyasetinde “Batıcı”

aktörlerin güçlen(diril)mesini savaş seçeneğine başvuracak kadar ciddi bir tehdit olarak görmektedir. Bu da Rus devletinin çıkar algısını belirleyen kimliğiyle ilgilidir. Rusya'nın 2008 Gürcistan, 2014 Kırım ve 2022 Doğu Ukrayna işgal ve ilhaklarını sadece uluslararası sistemdeki belirsizlikle, hayatta kalma veya kendine yardım ile izah etmenin yetersiz bir yaklaşım olduğu düşünülebilir. Konuyu, NATO genişlediği ve Ukrayna gibi bir ülkeyi içine aldığı vakit ABD balistik füzelerinin menziline giren Rus şehirlerine bağlamak, realist yaklaşımların temel ölçütlerinden olan güvenliği de oldukça yüzeysel değerlendirmek anlamına gelmektedir.

Bu tezin odağındaki ülke olan Azerbaycan'ın komşusu Gürcistan'ın dış politikası incelendiğinde, realist paradigmanın temel savlarıyla açıklanması güç çıktılarıyla karşılaşılması, Azerbaycan dış politikasını açıklamak bakımından inşacı yaklaşımın öne çıkışını mukayeseli olarak ortaya koyacaktır. Sovyet ardılı bir Güney Kafkasya ülkesi olan Gürcistan, Çarlık Rusya'nın 19. yüzyıl başında Kafkasya'daki ilerlemesine en güçlü desteği vermiş olan Gürcülerin ülkesidir. Paradoksal biçimde bugün Kafkasya'da Rusya ile mesafesi en fazla açılmış ve yönünü açıkça Batı'ya çevirmiş devlet durumundadır. Elbette 200 yılın ardından böyle bir dönüşümün sıradışı görülmemesi gerektiği, aradan geçen uzun zamanın bu dönüşümü açıklamaya yetecek kadar uzun olduğu belirtilebilir. Ancak sadece 1991'deki bağımsızlığının ardından geçen süre göz önünde bulundurulduğunda da Gürcistan dış politikasında esaslı değişiklikler olduğu anlaşılır. Bu değişiklikleri Gürcistan'da yaşanan iç siyasal dönüşümlerden, toplumsal dinamiklerden, bunların şekillenmesindeki dış etkenlerden bağımsız açıklamak güçtür. Karar alıcıların, kendi ülkelerinin fikirleri ve toplumsal düzeni ile dış aktörlerin fikirleri ve toplumsal düzenleri arasındaki uyumluluğa dair algıları, devlet çıkarlarının nasıl tanımlandığını etkileyebilmekte ve ilgili davranışlar için rehberlik sağlayabilmektedir. Gürcistan'ın dış politikasının şekillendiği bağlamda, ulusal kimlik bu meseleler doğrultusunda inşa edilmiştir. Gürcistan'ın siyasi söylemindeki Batı kimliği, ilk önce Müslüman komşularına karşı bir Ortodoks Hristiyan devleti olarak, son 20 yılda ise baskın bir konum kazanan "Avrupalı" olarak ortaya çıkmıştır. Ortodoks Rusya'ya ilişkin hayal kırıklığının ardından, Gürcistan Batı ile doğrudan ilişkiler kurarak Avrupa geleceği arayışını sürdürmüştür. Bağımsızlığını ilan etmesinden bu yana, Gürcistan dış politikası tepkisel olarak evrilmiş olsa da, Avrupa ile doğrudan bağlar sürekli olarak aranmıştır. Ancak, Gül Devrimi'nden sonra Gürcistan'ın Batı yanlısı yönelimi net bir şekilde tanımlanmış ve kültürel aidiyet argümanları ile resmen gerekçelendirilmiş, Rusya ise açık bir şekilde varoluşsal bir tehdit olarak tanımlanmıştır. (Kakachia, 2015: 178) Günümüzde Gürcistan'da küresel ve bölgesel sistemden etkilerle Rusya'ya ilişkin algı toplumsal düzeyde yeniden bir bölünmeye yol açmış görüldüğünden, devletin kimliğindeki inşanın sürdüğünü de göz önünde bulundurmak gerekir.

Aktörlerin kimliklerinin politikaları üzerindeki belirleyiciliği bağlamında büyük ve/veya küresel güçler bakımından yapılacak değerlendirmeler, görece küçük aktörler bakımından yapılacak analizlerde de benzerlik göstermektedir. Örneğin, 1991'de bağımsız olan ve bugün Doğu Avrupa'nın coğrafi ve demografik açıdan en küçük devletlerinden olan Moldova'nın, bu

bağımsızlığa müteakip yüzleştiği ciddi sorunların, bu devletin dış politikasının şekillenmesindeki etkileri ele alınabilir. Ülkenin doğu kesiminde bir şerit halinde uzanan Transdinyester'in ayrılıkçılığı, soybirliği içinde olduğu Romanya'nın Moldova ile ilişkileri, komşusu Ukrayna'daki gelişmelerin neden olduğu belirsizlikler, aynı anda hem eski Sovyet, hem Karadeniz, hem Doğu Avrupa ülkesi olmak gibi pek çok faktör, bu ülkenin dış politikasını belirleyen maddi unsurlar gibi görünse de esasen izlenecek dış politikanın düşünsel çevresini inşa eden fikirleri, algıları ve kimlikleri de içermektedir.

Örnek ölçeği biraz daha büyütüldüğünde, İran'ın 1979'dan önce Basra Körfezi'nde sıkı bir İngiliz-Amerikan müttefiki iken 1979'dan itibaren bölgedeki Amerikan çıkarlarına ciddi tehdit sunan bir aktör haline dönüşmesini, sadece maddi unsurlarla açıklamak yetersiz görünmektedir. İran'ın devrimden sonra inşa ettiği dış politika söylemi, ezilenlerin (mustazafin) ezenlere (müstekbirun) karşı üstünlüğünü hedeflemek gibi varolan uluslararası sistemin yerleşik dilinden bütünüyle farklı bir söylemi içermiştir. Eski rejimin unsurları, çok geçmeden Batı ülkelerindeki İran diasporaları haline gelmiş, devrimin içinde yer almasına rağmen yeni rejimle anlaşılamayan pek çok örgüt, Humeyni İranı'nı beğenmeyen (veya tehdit gören) güçlerce desteklenmeye başlanmıştır. Eğer uluslararası sistem; tüm aktörlere aynı etkiyi uygulayabilen ve onların dış politikalarını belirleyen bir yapı olarak kabul edilirse, 1979 öncesi ve sonrasındaki İran'ın değişen dış politika çevresini izah etmek zorlaşmaktadır. Tersinden bakıldığında; 1979'a kadar İran için gelişme ve refahı temsil eden ABD'nin devrimden sonra "Büyük Şeytan" olması, değişen değerlerin söylemi ve politikaları nasıl etkilediğine dair açık birer örnek olarak verilebilir. Aslında dünyada pek çok devletin dış politikası "anarşik" uluslararası sistemden bağımsız olarak değişebilmekte, hatta irili ufaklı aktörlerin adımları zaman içinde daha büyük sistemik etkiler doğurabilmektedir. Bunların zamana yaygın olması veya devrimler / darbeler gibi hızlı ve ani olmaları, siyasal inşa gerçeğini değiştirmemektedir.

Bu tezin araştırma konusu, Azerbaycan dış politikasıdır. Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın nüfusça en kalabalık ve coğrafi açıdan en büyük devleti olan, kendi ülke sınırları dışında kendi nüfusundan kat kat fazla soydaşa sahip olan, hidrokarbon zengini bir eski Sovyet cumhuriyetidir. Hazar'a kıyıdaştır ve Kafkas Dağları ile Aras vadisi arasında oldukça özgün bir coğrafyada yer alır. Aynı anda hem Rusya'ya, hem Türkiye'ye hem de İran'a sınırdaş olan tek devlettir. Anadolu'yu yurtlaştıran, hatta buradan hareketle Orta Doğu, Balkan ve Kıbrıs Türklüğü'nün kaynağını oluşturan coğrafi mekân büyük ölçüde Azerbaycan'ın tarihî coğrafyasıyla örtüşür. 1918'deki kısa süreli bağımsızlık tecrübesinin ardından 1920'den itibaren Sovyetler Birliği'nin içinde bir Sovyet cumhuriyeti olarak varlığını sürdüren Azerbaycan, 1991 yılında bağımsız olduktan hemen sonra toprak bütünlüğü ve egemenlik sorunları ile karşılaşmış ve hayatî tehditlerle yüzleşmiştir. Uluslararası ilişkilerde devlet dışı aktörlerin varlıkları ve giderek artan etkinlikleri göz ardı edilemese de, hâlihazırda uluslararası politika büyük ölçüde devlet davranışları süreciyle oluşmaktadır. Rasyonalist teorilerin altını çizdiği devletlerin anarşik bir yapıda "hayatta kalma"

prensibi de yadsınamaz. Bununla birlikte, bu yapı, nükleer silah kapasitesi, konvansiyonel savaş kapasitesi, jeopolitik veriler, ekonomik güç gibi maddi unsurlardan ibaret olmayıp politikaları harekete geçiren ana belirleyiciler arasında fikişsel veya kültürel unsurlar da yer almaktadır. Güney Kafkasya’da bulunan üç devletten biri olan Ermenistan, bağımsızlığıyla eş zamanlı olarak komşusu Azerbaycan’ın topraklarında bir işgale girişmiştir. Ermenistan, sadece askeri kapasite ve diğer güç unsurları bakımından “dışını geçirebileceği” veya bölgesel konjonktürde rakip karşısında destek alabileceği için değil, tarihsel algı ve kimlik etkenleriyle de Azerbaycan’ı bir hedef olarak seçmiştir. Ermeni tarihsel kimliğindeki Türk karşıtlığının, bugünkü Ermenistan toprakları da dâhil olmak üzere Güney Kafkasya’da 19. yüzyıl sonundan itibaren yaşanan ve kimi zaman “Ermeni-Müslüman davası”, kimi zaman “Azerbaycan-Ermenistan çatışması” biçiminde ifade edilen çatışmalar tarihinin 1990’ların başındaki kanlı savaştaki etkisi göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte, Erivan’ın, etnik Ermenilerin çoğunluk oluşturduğu Gürcistan’ın Cevaheti bölgesinde bir işgale girişmemiş olmasını da “öteki” gördüğü kimlikle ilişkilendirmek mümkündür. Ayrıca, bağımsızlıktan itibaren Ermenistan hükümetlerinin, diaspora Ermenilerinin ve Batı kamuoyunun konuya yaklaşımını hesap ettikleri de göz ardı edilmemelidir.

Benzer biçimde; Azerbaycan’ın İran politikasında, Tahran’ın Güney Kafkasya, Türkiye ve Ermenistan politikalarının ayrı ayrı ve birleşik etkisi de hesaba katılmaksızın açıklayıcı analizler yapmak oldukça güçtür. İran’ın Azerbaycan’la ilişkilerinde ortak tarih ve kültür vurguları yaparken kendi bünyesinde kalan Azerbaycan’ın büyük parçasını bir tehdit unsuru olarak görmesi Tahran’ın resmi tutumunda kendisini sıkça gösteren iniş çıkışlara neden olmuştur. Azerbaycan’daki yönetim değişikliklerinde de İran’daki Azerbaycan meselesine (veya Güney Azerbaycan meselesine) ilişkin söylemde keskin değişiklikler olmuştur. Bütün bunlar, ben-öteki, dost-düşman tanımlamalarının karşılıklı olarak oluştuğu, sabit ve değişmez olmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Azerbaycan’ın milli bağımsızlığını yeniden inşa sürecinin benzerlerini Ukrayna ve Gürcistan’da da görmek mümkündür.

Sosyal inşacı yaklaşımı Azerbaycan örneğine uygulamak açısından bir uygunluk ölçüsü de, bu devletin kurumları ve kültürüyle (diğer eski Sovyet devletlerinde olduğu gibi) bir inşa süreci içinde olmasıdır. Aktörlerin hem kendilerini hem de diğerlerini tanımlama yöntemi, aynı zamanda herhangi bir durumda kim olduklarını ve ortaklaşa sahip olunan anlayış ve beklentilerden oluşan sosyal yapı içindeki konumlarını kavramalarına yardımcı olacak bilişsel yapıları da ortaya çıkarmaktadır (Bozdağlıoğlu, 2012: 130). Sosyal inşacı perspektif, yapının veya sistemin, aktörlerin eylemlerinin bir aracı olduğunu ve bu eylemlerin sonucu olarak değişebileceklerini öngörmektedir. Devletlerin faaliyetleriyle sosyal yapının bir bölümü dönüştürülebilmekte ya da yeniden üretilebilmektedir. Azerbaycan, Hazar havzası kaynaklarını uluslararası piyasalara eski Sovyet boru hatları ağının dışında tamamen yeni bir rota ile açmayı/taşımayı başarmış bir kaynak ülkedir. 30 yıl süren bir işgal içinde hem uluslararası hukuk normlarına bağlı kalmaya özen gösterebilmiş hem de uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarını askeri yolla temin etmeyi

başarabilmiştir. Güney Kafkasya bölgesinde etkileri bilinen üç büyük bölgesel güç olan Türkiye, Rusya ve İran ile ilişkilerini karşılıklı olarak inşa edebilmiş ve jeopolitik terimlerle ifade edecek olursak bu alt bölgedeki durumu dönüştürebilmiştir. Araştırmacılar için, yapı ve aktör arasındaki karşılıklı inşa sürecinin en çarpıcı örneklerinden birini yaşanan tarih içinde bu bölgede, Güney Kafkasya’da izlemek mümkün olmuştur.

Çalışmanın buraya kadarki bölümünde uluslararası ilişkilerin genel çerçevesi içinde dış politika analizinin hangi teorik yaklaşımla ele alınması gerektiğine dair tartışmalar, bu tartışmaların içinde Sosyal inşacı teorinin özgün yeri, bu yaklaşımın kavramları ve bunların Azerbaycan dış politikasını açıklamak için neden ve nasıl elverişli bir perspektif sunduğu açıklanmıştır. Tezin ikinci bölümünde Sosyal inşacı yaklaşımlarda anahtar bir role sahip olan “kimlik”in Azerbaycan dış politikasının ana belirleyenlerinden biri olarak etkisini ortaya çıkarabilmek için başlangıçta Azerbaycan devleti kimliğinin ‘nasıl’ inşa edildiği incelenmektedir. Azerbaycan devlet kimliğine ilişkin olarak; içsel ve uluslararası süreçlerin etkileşim halinde olduğu, dolayısıyla da birbirlerini inşa ettikleri ve etmeyi sürdürdükleri hususu gözönünde tutulacaktır. Bölümde; kimliğin oluşumu tarihsel süreçlerden kopuk, bunların dışında olamayacağından, Azerbaycan tarihine ilişkin önemli dönüm noktaları da ortaya konulmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN'DA KİMLİK VE DIŞ POLİTİKA

Bu bölüm, Sosyal inşacı teori açısından oldukça merkezi bir öneme sahip olan “kimlik” kavramı çerçevesinde ele alınacaktır. Azerbaycan dış politikası için de önem arz eden Azerbaycan kimliğinin inşa süreçlerini gözden geçirmek bu bölümün başlıca amacını oluşturacaktır. Bu noktada, kimlik hem içsel hem de dışsal faktörlerin neticesinde gelişen çok yönlü inşa süreçlerinin bir çıktısı olarak ele alınacaktır. Azerbaycan kimlik inşası adına önemli olduğu düşünülen süreçler ve etkenler incelenecek ve Azerbaycan kimliğinin öne çıkan unsurlarının vurgulanmasına çalışılacaktır. Böylece, Azerbaycan dış politikasını onun kimliği hakkında sahip olunan bilgiler ışığında ele almanın yapılacak değerlendirmeye olumlu bir katkı sağlayacağı varsayılmaktadır.

2.1. Tarihsel Süreçte Azerbaycan'da Kimlik İnşası

Sovyetler Birliği'nin Türk dili konuşan beş ve çoğunluğu Müslüman olan altı cumhuriyetinden biri olan Azerbaycan, 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. Azerbaycan'da bağımsızlık hareketleri, çoğu Sovyet cumhuriyetinde olduğu gibi 1980'lerin sonlarında, özellikle Glasnost ve Perestroyka politikalarının uygulanması sonucunda ivme kazanmıştır. Bununla birlikte, Sovyet sonrası ulus inşası süreçlerinin ne derece sorunsuz ya da sancılı, yavaş ya da hızlı, yumuşak ya da radikal olduğu çeşitli faktörlerle ilişkilendirilebilir. Bunlar arasında önceki devlet deneyimleri, önceki veya mevcut bölgesel veya etnik çatışmalar, sosyo-kültürel gelişim tarihi, edebi gelenekler, medya tarihi ve edebi dilin durumu, kullanımı ve gelişimi yer almaktadır. Tüm bu faktörler, ister teker teker ister toplu olarak ele alınsın, Sovyetler Birliği'nin Müslüman çoğunluklu ülkeleri arasında farklılık göstermiştir. Azerbaycan, Birinci Karabağ Savaşı'nın başlaması ve sonrasında yaşananlar nedeniyle ulus inşası sürecine canlılık ve ifade gücünün yanı sıra acı ve travmanın da eşlik ettiği ülkeler arasında yer almıştır (Garibova, 2021: 15-16).

Pek çok ulusun adı, vatanda yaşayan insanların adlarından türetilmiştir. Azerbaycan'da ise süreç bunun tam tersi olmuştur: ulusun adı vatandan türemiştir. “Azerbaycan” terimi, tarihsel olarak coğrafi bir bölgeyi tanımlamıştır. Dolayısıyla 19. yüzyılın sonlarından önce kendini “Azerbaycanlı” olarak tanımlayan bir halk olmadığı gibi, 1918'den önce Azerbaycan adını taşıyan bir devlet de var olmamıştır. Azerbaycan ulusu, Avrupa uluslarının gelişimini karakterize eden birkaç yüzyıllık uzun ve aşamalı ulus inşası sürecinden geçmemiştir. Bununla birlikte Orta Doğu ve

Afrika'daki pek çok sömürge sonrası ulusta olduğu gibi, devletin adının vatandaşlarının kimliğinden tamamen ayrıldığı yapay bir yaratım da değildir. Aslında, Azerbaycan ulusunun gelişimi devlet yetkilileri tarafından değil, uluslar ve milliyetçilik üzerine güncel fikir ve tartışmalara maruz kalmış yerel entelektüeller tarafından yönetilen bir gelişme olmuştur. Rus sömürgeciliği, Batılı fikirler ve yazılar için ana kanal olsa da, Azerbaycanlı entelektüeller de İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmelerden güçlü bir şekilde etkilenmiş ve bunların çoğunda aktif rol almışlardır (Cornell vd., 2016: 31).

Doğu-Batı ve Kuzey-Güney arasında jeopolitik bir geçiş alanı özelliğine sahip olan Azerbaycan, aynı zamanda tarih boyunca farklı köken, din, mezhep, kültür ve ideolojilerin de kesişme noktasında yer almıştır. Romanof Rusyası ve Gacar İranı arasında yaşanan iki savaş (1804-1813, 1826-1828) sonucunda yapılan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile Azerbaycan toprakları bölünerek iki ayrı devletin bünyesinde kalmıştır. Azerbaycan topraklarının Rusya ve İran arasında paylaşılması, Azerbaycan için bir milat oluşturacak kadar derin ve kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Aras Nehri'nin güneyi Fars nüfuzuna terk edilmiş, kuzey ise İrevan (Erivan) ve Nahçıvan da dâhil olmak üzere Rusya İmparatorluğuna bağlanmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak her iki tarafta kalan halkların tarihsel gelişim süreçleri ve siyasî gidişat farklı yönlerde seyretmiştir. Azerbaycan bölünme döneminde henüz millet-devlet kuruculuğu aşamasına dâhil olmamıştır. Bu yüzden millî kimlik meseleleri Rusya ve İran devletlerinin belirleyici müdahalesi ile şekillenmiştir (Nesibli, 2021).

Kuzey Azerbaycan, 1828 yılından 1917 Bolşevik devrimine kadar Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşadıkdan sonra 1918-20 yılları arasında 23 aylık kısa bir dönem de olsa laik, demokratik ve ulusal bir bağımsız devlet deneyimini yaşamıştır. 1920'de gerçekleşen Sovyet işgalinden sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) bünyesinde Komünist ideolojiyle 70 yıl varlığını sürdürmüş, 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve bugün de bağımsız bir ulus devlet olarak varlığını devam ettirmektedir. Azerbaycan ulusal kimliği kendine özgü koşullar altında yaklaşık iki yüz yıla yayılan zorlu bir oluşum süreci takip etmiştir (Turan, 2017: 596). Tüm bu süreç göz önünde bulundurulursa, kimlik konusu Azerbaycan toplumunun zorlu ve karışık aşamalardan geçen sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasî yaşamının tanımlanmasında en önemli hususlardan biri olarak kabul edilebilir. Buradaki önemli hususlardan biri de Azerbaycan topraklarının bölünmesinden sonra Kuzey Azerbaycan Türklerinin Rus sömürge yönetiminde bulundukları süreçte, Rus ve Batı aydınlarının düşüncelerini tanımak ve benimsemek olanağına sahip olmalarıdır (Asker, 2015a: 519).

Azerbaycan'da ulusal kimliğin tarihsel oluşum sürecine baktığımızda, temel gelişimin 19. yüzyıldan başlayarak Müslümanlıktan Türkçülüğe, Türkçülüğten de Azerbaycan milliyetçiliğine doğru geliştiğini görmek mümkündür. Azerbaycan'ın kimlik konusunda izlediği yol, yukarıdan veya siyasî baskılarla ortaya çıkmaktan ziyade halka en temel haklarını verme çabasının doğal ve

karşısı alınamaz bir sonucu olarak belirlenmiştir. Rus hâkimiyetinde geçen yılların en önemli getirisi Azerbaycan'a Avrupa'nın kapılarının açılmasıdır. Bakü'nün petrol bakımından dünyanın en önemli merkezlerinden birine dönüşmesi, paranın yanısıra Batı kaynaklı düşüncelerin de Azerbaycan'a akışına neden olmuştur. Zenginliğin yarattığı yeni bir aydın zümresi oluşmuş, bu da kimliğin oluşumu üzerinde muhtelif boyutlarda etkiler yaratmıştır (Soltan, 2003: 156-157).

2.1.1. 1918 Yılına Kadar Olan Tarihsel Gelişmelere Kısa Bakış

Azerbaycan coğrafyası Manna, Assuriya, Ahameniş, Büyük İskender, Roma İmparatorluğu gibi Batı Asya'da nüfuz oluşturabilmiş güçler tarafından kontrol edilmiştir. Azerbaycan'da o çağlardan itibaren yaşayan halklar da hem bu medeniyetlerin birer parçası olarak yaşamlarını sürdürmüş hem de özgün kültürel ve ekonomik alışkanlıklarının, inanç ve din faktörlerinin etkisiyle öz niteliklerini kazanmışlardır. Bu bağlamda, Zerdüştilik (Maniheizm, Mazdekizm), Hristiyanlık ve İslâm dinleri Azerbaycan'da varolmuş inançlar/dinler olarak tarihsel dinamiklere etkide bulunmuştur.

7. yüzyıla kadar Sasaniler Devleti'nin egemenliğinde kalan Azerbaycan coğrafyası, Hz. Ömer zamanında Hilafet orduları tarafından fethedilmiştir. Emeviler ve Abbasiler döneminde büyük isyanların yaşanması ve Abbasi Devleti'nin zayıflaması sonucu 9. ve 11. yüzyıllar arasında Azerbaycan topraklarında Şirvanşahlar, Sâcoğulları, Revvâdiler, Sellâriler, Şeddâdiler ve Ahmedîliler gibi çeşitli feodal devletler kurulmuştur (Sadık, 2022: 31-45). 11-12. yüzyıla doğru Azerbaycan topraklarında Müslüman Türk toplulukları ve Türk-İslam kültürü başat konum kazanmıştır. Özellikle, Selçukluların batıya doğru akınları bu süreçte belirleyici faktör olmuştur. Bununla birlikte, Selçuklu dönemi ve takip eden dönemlerdeki siyasî iktidarlar Türk iseler de, kültür hayatı uzun süre Türkleşmemiş, Selçuklular ve diğer Türk hanedanları adeta Fars kültürünün koruyucusu rolü oynamışlardır. Farsça devlet, eğitim ve edebiyat dili olmuş, bazı Türk hakanları Farsça şiirler hatta divanlar yazmışlardır. Yine de, Sacoğulları (Sacîler), Eldenizliler, İlhanlılar, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu hâkimiyetleriyle bölgedeki Türk unsurunun güçlenmesi daha da belirginleşmiştir (Nesibli, 2001: 134). Safevilerin 1501'de Tebriz merkezli olarak devletleşmeleri, Akkoyunlu mirasını bir anlamda devralmaları Azerbaycan'ın hem tarihi açısından hem de bunun kültürel izdüşümleri bakımından son derece önemlidir. Aslında bir tarikat olan Safevilik, bir hanedana dönüştükten sonra tedricen Şiileşme gerçekleşmiş, Osmanlı ile mücadele de beraberinde kimlikte din ve mezhep olgusunun yerini güçlendirmiştir.

Azerbaycan'ın daha yakın tarihine bakıldığında ise, ülkenin 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Safeviler arasında defalarca el değiştirmiş olduğu ve sonuçta 1639 yılında Afşar hanedanlığının hükümrânlığı altına girdiği görülmektedir. Ancak 18. yüzyılın başlarında Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan'da Guba, Şeki, Karabağ, Şirvan, Talış,

Gence, Revan, Derbent, Nahçıvan, Salyan, Cavad ve Bakü olarak on iki feodal hanlık kurulmuştur. Bu küçük hanlıklar, Türkiye ve İran gibi iki Müslüman devlete komşu olmaları sebebiyle Azerbaycan Türklerinin siyasî ve kültürel kimliğinde özel unsurlar oluşturmuş ve tarih boyunca her iki ülkenin tesirine açık hale gelmişlerdir (Akpınar, 2022: 21; Sadık, 2022: 95-96).

18. yüzyıl başlarından itibaren Kafkasya ve Azerbaycan topraklarını işgale teşebbüs eden ancak başarılı olamayan Çarlık Rusyasının, İran'ın zayıf düşmesi, Osmanlı Devleti'nin bölgeye yeterli güç gönderememesi ve hanlıklar arası ihtilaflar nedeniyle 19. yüzyılın başlarında saldırıları yoğunlaşmıştır. 1801'de Gürcistan, 1802'de Guba ve Talış hanlıkları, 1803'te Car-Balaken bölgesi Ruslar tarafından işgal edilmiş ve Rus istilasını Güney Kafkasya'ya doğru genişlemiştir. 1804'te Gence, 1805'te Karabağ, Şeki, Şirvan, 1806'da Derbent, Bakü, Lenkeran hanlıkları Rusların eline geçmiştir. 1804'ten itibaren değişik tarih ve yerlerde yapılan savaşlar sonrasında 1813'teki "Gülüstan" ve 1828'deki "Türkmençay" antlaşmalarıyla Revan ve Nahçıvan (Ordubad) hanlıklarını da topraklarına kattığında, Aras Nehrinin kuzeyinde kalan Azerbaycan toprakları tamamen Rus hâkimiyetinde kalmıştır (Akpınar, 2022: 23).

Rus işgalinin ilk dönemlerinde bölgenin demografik yapısını gayri-Türk kökenli toplumlardan yana değiştirmek amacıyla girişimler başlatılmıştır. Güney Kafkasya'da Hristiyan nüfus sayesinde demografik dengeleri kendinden yana ayarlayan Rusya, Osmanlı ve Gacar tebaası Ermenileri bölgeye göç ettirerek nüfus siyaseti yürütmüştür (Mehmetov, 2009: 488). Özellikle Bakü'de petrolün işlenmeye başlaması ile bölgeye Rus ve Ermeni göçü daha da hızlanmıştır. Rusya'nın işgalinden sonra Azerbaycan toplumu kendini Ermeni, Rus ve Gürcülerden oluşan Hristiyan bir toplumun ortasında bulmuştur. Bu faktör yüzyıllardır Müslüman toplumun bir parçası olan ve kendini ayrı telakki ederek tanımlama ihtiyacı hissetmeyen Azerbaycan toplumunun, ait olduğu bağlamdan çıkarıldıktan sonra tekrar tanımlama ihtiyacı hissettiği kimliğinin oluşmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Çevresindeki toplumlardan kendisini ayırabileceği en temel unsur olarak Müslümanlık kimliği ön plana çıkmıştır. Diğer taraftan Rus yöneticilerle ve bölgeye göç ettirilen Hristiyanlarla olan ilişkiler Müslüman kimliğinin yeni biçimlenmeye başlayan millî kimlikle de özdeşleşmesine neden olmuştur (Hasanov, 2014: 103-106).

Anthony D. Smith'in (2017: 213) ifade ettiği gibi, milletlerin kökenlerine dair gizemli efsaneler her ne kadar etkisini büyük ölçüde yitirse de "biz" ve "onlar"a, millî benliğe ve yabancılardan farklı olmaya, yani paylaşılan köken ve soy bağlamında meşrulaştırılan ayrıma ilişkin anlayış çoğu insan için gücünü koruyagelmiştir. Smith ayrıca, Walker Connor'ın "olgusal ve sezgisel tarihler" ayrımına atıfta bulunarak Connor'ın "milletler ve milliyetçilik alanında var olanın değil, hissedilenin önemli olduğunu" hatırlattığını aktarır (Smith, 2017: 213). Hissedileni belirleyen ise toplum belleğinde ya da daha da soyut bir ifadeyle toplum ruhunda yer etmiş anılardır. Azerbaycan örneği göz önünde bulundurulduğunda, İran merkezli Türk hanedanların yönetimleri altında varolan "biz" ve "öteki" tanımlamalarının, hanlıklar dönemi veya Rusya idaresi

dönemleriyle aynı olmasını beklemek mümkün olmayacaktır. Safevi döneminde öteki olarak varolan “Osmanlı” veya “Şeybani” kimliği, Rusya’nın bölgeye nüfuzunun ardından dönüşmeye başlamış, 19. yüzyıla gelindiğinde, Rusya idaresi altında bulunulmasına rağmen “Rus” bir öteki halini almıştır. Bu “öteki”liği belirleyen ana unsur ise “Müslümanlık” kimliği çerçevesinde bir Azerbaycanlılık olmuştur.

19. yüzyılın ortalarında Bakü petrol sanayisinin gelişmesiyle Azerbaycan’da kapitalist yönelimli sosyal ve ekonomik ilişkiler kendini göstermeye başlamıştır. Kafkasya’nın önemli bir merkezi olan Bakü, yüksek nüfus artışıyla bir metropol halini almıştır. Bakü başta olmak üzere, Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde de ticaret ve sanayinin gelişmesi, Türk halkının ticaret ve sanayileşmeye yüksek katılımı, daha sıkı kültürel ve sosyal ilişkiler ağı oluşturmuş ve yeni Türk edebi dilinin ve millî kimlik bilincinin gelişiminde belirleyici olmuştur. Bu süreçte hızla zenginleşen Azerbaycanlı Türk burjuvazisinin ilk temsilcileri olan Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nagiyev, Şemsi Esedullayev gibi isimler, sadece Kafkasya’da değil genel olarak Türk coğrafyasında köklü bir kültürleşme ve ulusallaşma bilincinin altyapısını hazırlamışlardır. Azerbaycan’ın bu zengin burjuva temsilcilerinin sağladıkları imkân ve destek sayesinde millî şuura sahip aydınlar yetişmiştir. Millet bilincinin uyanışı ve gelişmesi, millî burjuvazinin sağladığı imkânlarla okulların açılması, daha ileri dönemde ana dilde eğitim, basın-yayın, tiyatro vb. gibi eğitim ve kültür alanlarındaki faaliyetlerin desteklenmesiyle ilerlemiştir. Bütün bu gelişmeler bağımsız bir devlet kurmaya giden yolda çok önemli adımlar olarak görülmektedir (Asker, 2015a: 519-523).

Kapitalizmin hızla gelişmesi sırasında her ne kadar Türk burjuvazisi ortaya çıkmış olsa da Rus sistemi içerisinde Azerbaycan’ın öncelikli sanayi alanlarında, özellikle de petrol üretiminde bunların girişimcilik faaliyetleri kısıtlanmıştır. Bunun sonucu olarak da Azerbaycan ekonomisinde birçok alanda Rus ve Ermeni kapitalistler ayrıcalıklı kesim haline gelmişlerdir. Hüseyin Baykara (1975: 82)’ya göre, Çarlığın çeşitli engellemelerine rağmen ortaya çıkan bu Türk burjuvazisi ticari rekabet hayatı içerisinde kendilerinin ve kendi haklarının sömürüldüğünü farketmişlerdir. Bu idrak ve şuur içerisinde, Azerbaycan yerli sermayesinin himayesinde Azerbaycan Türk kültürü, basını, sahnesi, tekniği ve başka modern kurulları doğmuştur. Bu bilincin oluşması ile yabancı sermaye ve sömürge idaresi karşısında varoluş mücadelesinin öneminin anlaşılması, millî kültür ve eğitim kurumlarının oluşması ve gelişmesi açısından da çok önemli bir aşama olmuştur.

Azerbaycan’daki Türk burjuvazisinin en büyük temsilcilerinden Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Azerbaycan millî kimliğinin inşasında tek başına bir temel taşı oluşturmaktadır. Kafkasya’da ilk Türk aydını tipi, Tağıyev’in sağladığı burs olanaklarıyla Avrupa ve Rusya üniversitelerinde eğitim alan geç aydınlarla oluşmuştur. Hayat ve Füyuzat gibi dergilerin yanı sıra çok sayıda okul, eğitim merkezi, tiyatro, kütüphane ve özellikle şehir alt yapısının oluşturulmasında önemli maddi destek sağlamıştır. İsmail Bey Gaspiralı tarafından çıkarılan ve Türkler arasında “İşte, dilde ve fikirde

birlik” düşüncesini yayan Tercüman gazetesinin de en büyük destekçisi Tağıyev olmuştur. Bakü’de 1901 yılında “Usul-i Cedit” tarzında eğitim veren ilk Türk kız okulu Darü’l-Muallime Mektebi de Tağıyev’in çabaları sonucu açılmıştır. 20. yüzyılın ilk on yılında Türkçü, İslamcı ve Sosyalist görüşlere sahip olmalarına bakılmaksızın hemen hemen bütün Türk aydınları şu veya bu biçimde Tağıyev’in maddi ve manevi desteğinden faydalanmışlardır (Mehmetov, 2009: 507-508, Aladağ, 2019: 73-75).

Azerbaycan’ın Müslüman cemaatten ulusal kimliğe sahip bir topluma ilerlemesinin yolunu “aydınlar” grubu açmış olup yaptıkları faaliyetlerin yarattığı etkilerin altının önemle çizilmesi gerekmektedir. Çünkü Azerbaycan kimliğinin biçimlenme süreci ne yukarıdan aşağıya, ne de aşağıdan yukarıya doğru gelişmiştir. Bu süreç, özellikle 19. yüzyıl ortalarında oluşmaya başlayan ulusal burjuvazinin mali desteğiyle Batı’da eğitim almış bir grup aydın zümrenin ve onların gerçekleştirdiği basın-yayın faaliyetlerinin etkisi ile başlamıştır. Başlangıçta halkı modern Batılı değerler konusunda bilgilendirmek için yola çıkan bu aydınlar, tarihsel ve siyasal faktörlerin de etkisiyle daha sonra uluslaşma ve devletleşme amaçları taşıyarak faaliyetlerde bulunmuşlardır (Rustamov, 2008: 118). Balayev (2014: 74)’e göre, Azerbaycan aydınlanmasının halka yayılması ise, millî tiyatro edebiyatının ortaya çıkması, millî basın faaliyetlerinin sürdürülmesi ve Usul-i Cedit okullarının sayısının artmasıyla gerçekleşebilmiştir. Bütün bunlar daha sonra Azerbaycan ulusunun oluşum sürecine temel teşkil edecek nüfusun belli bir kültürel homojenliğe erişmesini amaçlayan gelişmeler olmuştur.

Bu bağlamda Azerbaycan kimliğinin gelişiminde dönemin Azerbaycan aydınları, sanayileşme süreciyle birlikte bir yandan kendi aralarında başlattıkları tartışmalarla yeni kimlik söyleminin kuramsal temellerini belirlemeye çalışırken, diğer yandan da geleneksel Müslüman-Türk-Doğu toplumu nitelikleri taşıyan Azerbaycanlıların siyaseti anlaması hatta siyasete katılması yönünde önemli işlev görmüşlerdir. Bununla birlikte Azerbaycan toplumunun cemaat/aşiret kültüründen ulus kültürüne geçişinde kimliği oluşturan yeni değerlerin benimsenmesinde ve yerel özelliklerle biçimlenmesinde önemli roller oynamışlardır.

Tüm Rusya’da, bu kapsamda Kafkasya’da da eski usulde eğitim yapan mektep ve medreseler gibi bazı geleneksel eğitim kuruluşlarının faaliyetlerine izin verse de Çarlık rejimi esasen modern eğitimi yerleştirmeye çalışmıştır. Böylece, Azerbaycan’da geleneksel ve modern tipte ikili bir eğitim bir süre devam etmiştir. Müslümanların başlangıçta Çarlığın Ruslaştırma / Hristiyanlaştırma aracı olarak görüp tercih etmediği modern okullara devam edenler de olmuştur. Sayıca az olan bu kitle okullarını bitirdikten sonra Moskova veya Petersburg gibi şehirlerde hatta bazı Avrupa ülkelerinde eğitimlerine devam edebilmişlerdir. Bu da, Batı medeniyetini tanıyan, yabancı dil öğrenmiş yeni bir zümrenin oluşmasına neden olmuştur. Batı’daki milliyetçi veya halkçı fikir akımlarından da etkilenen bu Azerbaycanlı gençlerin Azerbaycan’daki fikir, eğitim ve yazı hayatında önemli katkıları olduğu bilinmektedir. Başlangıçta aydınlar zümresinin içinde yer

alanlar, meslekleri gereği Rusların içinde bulunan, genellikle Çarlık yönetiminin askerî ve sivil hizmetlerinde görevli olan Azerbaycanlılardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yerli halkın idarî görevlerden uzaklaştırılmasıyla aydın kesime mensup olanlar daha çok Rus üniversiteleri ve Transkafkasya öğretmen seminerleri mezunları arasından çıkmıştır (Swietochowski, 1988: 42-43).

Azerbaycan'da ulus bilincinin gelişmesinin önemli bileşenlerinden birini de İsmail Gaspiralı'nın "Usul-i Cedid" adını verdiği yeni eğitim-öğretim sistemi oluşturur. İlk dönem aydınlarının önemli bir hedefi olan "eğitimin yaygınlaşması ve modernleşmesi" Usul-i Cedid okulları sayesinde önemli bir aşamaya geçmiştir. Bu idealist aydınlar geniş halk yığınlarını uyandırmak için eğitim-öğretime her şeyden önce yer vermiş ve fikri, edebi eserlerle millî uyanışın kültürel temellerini atmışlardır. Azerbaycan'da "maarifçiler" yani eğitimciler olarak anılan bu zümre milletlerin gelişmelerinin ancak eğitim yoluyla aydınlanmış genç nesiller sayesinde olabileceğini düşünmekteydiler. Bu "maarifçi" aydınlar (veya ziyalılar) okullardaki müfredat programlarının yenilenmesinde, sınıfların oluşturulmasında ve eğitim dili olarak Türkçe'nin yerleştirilmesinde rehber isimler olmuşlardır (Açıkkaya, 2010: 412).

Avrupa merkezli eğitimin laik anlayışı çerçevesinde ülkedeki düşünce de büyük ölçüde dönüştürülmüş, edebî dil, tiyatro ve basındaki gelişmelerin etkisiyle yeni kimlik kozmopolit temellere dayandırılmıştır. Bunlar gelişme için zaruri görülen modernleşmenin birer gerekçesi olarak sürdürülmüştür (Rzayev, 2019: 1614). Azerbaycan'da modernleşme olgusu, eğitim politikasının esas itici gücü olmuştur. Ortaylı (2016: 29)'nın, süreçle ilgili tespiti şu şekildedir "Çarlık Rusyası'nın Müslüman aydınları Batı'da değil, Batılılaşmış yarı Doğulu toplumda yaşadıklarından, 19. yüzyıl Rusyasının düşünce akımları, toplum kurumlarının içinde bulunduğu evrim onlara daha cesaretle, laik bir Batılılaşma programı izleme olanağını sunmuştur."

19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan aydınları Avrupa ve Rus maarifçiliğinin de etkisiyle kültürel anlamda bir kimlik arayışı içine girmişlerdir. Rus işgaline karşı sürekli yaşanan isyanlar ve savaşlar içinde çalkalanan ülkede, toplumun sarsılan bu eski tarz yaşamla varlığını devam ettiremeyeceği kanısı uyanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısını takiben dil, tarih ve edebiyat alanında Abbas Kulu Ağa Bakıhanov (1774-1846), Mirza Kazım Bey (1802-1870), Mirza Fethali Ahunzade (1812-1878), Hasan Bey Zerdabi (1842-1906) gibi yazar ve düşünürler tarafından Batı Aydınlanmasının etkisiyle ortaya çıkan yapıtlar, sonraki dönemlerde Azerbaycan kimliğinin oluşumu ve gelişimi açısından çok önemli etkiler bırakmıştır (Rustamov, 2008: 88). Politik kavram olma itibarıyla ulus bilincine henüz erişmeseler ve doğrudan bir ulus inşa etme amacı taşımasa da bu dönem aydınları, Türklük bilincinin ve Azerbaycan vatanı algısının şekillenmesine önayak olmuşlardır. O tarihte henüz geniş bir kitle hareketine dönüşemese de uyanış fikirlerini yakın çevrelerine duyurmuş ve etkilemişlerdir. Ortaya koydukları eserler ve fikirler, 1918-1920 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu sağlayan ve dolayısıyla, Azerbaycan kimliğini biçimlendiren tarihsel-siyasal süreçte önemli referans kaynağı olmuştur (Baykara, 1966: 66).

Maarifçi aydınlar zümresi ilk başlarda edebi yol izleseler de daha sonra memur olmaları nedeniyle sosyal bir yön de kazanmışlardır. İlk temsilcilerinden Abbaskulu Ağa Bakıhanov, 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Rus-Osmanlı savaşlarından sonra yürütülen barış görüşmelerinde General Paskeyeviç'in maiyetinde tercüman olarak bulunmuştur. Azerbaycan fikir hayatında gelenek ile modernleşme arasında köprü olarak kabul edilen Bakıhanov, Azerbaycan Türklerinin tek kurtuluş yolunun eğitimden geçtiğini savunarak bu alanda ilk mücadeleyi verenlerin başında yer almıştır (Rzayev, 2020: 135). Önemli aydınlardan biri olan Mirza Kazım Bey, eğitim seferberliği yapacak Azerbaycan halkının bunu kendi dili ile yapması gerektiğine inanmış ve kendini şarkiyat ve Türkiyat araştırmalarına vermiş biridir. Kazan Üniversitesi'nde yirmi yıldan fazla çalışan Kazım Bey, Azerbaycan Türkçesini esas alarak karşılaştırmalı Türk dili grameri hazırlamış ve bu eser Türk dilinin tarihini incelemek için anahtar rolü oynamıştır. Bununla birlikte Rusya Türkleri arasında ortak bir Türk dilinin oluşturulması için gayret göstermiştir. Rus hükûmetine bir rapor sunarak Rus idaresinde yaşayan Türk kavimlerinin Türkçeyi eğitim dili olarak kullanmalarına ve bir tek Türk lehçesi üzerinde eğitim görerek ortak bir dile kavuşulmasına izin verilmesini istemiştir (Baykara, 1966: 67-69).

Azerbaycan'da aydınlanma hareketinin başlamasına öncülük edenlerden biri de Mirza Fethali Ahundzâde'dir. İstanbul (Türkiye), Bahçesaray (Kırım) ve Kazan (Tataristan) ile eş güdümlü yürüyen Azerbaycan millî hareketini başlatan odur. Mirza Fethali Ahundzâde, Rus okulunda okuyup Rusça öğrenmiş ve Kafkasya Genel Valiliğinde tercümanlık yapmıştır. Daha sonra Fransızca da öğrenen Ahundzâde, hem Rus, hem de Antik Yunan ve Batı Avrupa filozoflarının eserlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Azerbaycan Türkçesi ile Batı dramaturji üslubunu yansıtan tiyatro oyunları ile ün kazanan Ahundzâde, 1850-55 döneminde kaleme aldığı komedi türündeki oyunlarda kendi toplumunun aksayan yönlerini hicvetmiştir (Erşen, 2014: 58-59). Ahundzâde'nin başını çektiği bu ilk edebi canlanma hareketi, siyasal açıdan laik bir devlet yapısını ve yerel düzeyde eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasını savunurken, kültürel anlamda da Azerbaycan Türkçesinin sadeleştirilmesini hedeflemiştir (Swietochowski, 1988: 44). Edebi ve kültürel açıdan fikirlerini ve toplumsal eleştirilerini halka ulaştırmak için de Azerbaycan Türkçesinde yazmış ve bu çabalarının sayesinde Farsça etkisinden belli bir ölçüde uzaklaşmış bir Türkçe, Azerbaycan edebiyatında öne çıkmaya başlamıştır (Erşen, 2014: 59).

Çarlık Rusyası, Güney Kafkasya'da Ruslaştırma politikasını sürdürürken İran nüfuzuna karşı koymak için aynı zamanda yerel tarih ve edebiyatın geliştirilmesine, Azerbaycan Türkçesinde yazılar yazılmasına destek vermiştir. 1840-1850 yıllarında Kafkasya Genel Valiliği yapan Vali Vorontsov Azerbaycanlı yazarlara tarih, dil, edebiyat ve halkbilim araştırmaları için mali fon yaratmıştır. O dönemler yayımlanan "Kafkas" dergisinde Azerbaycan şairlerinin şiirlerine de sıkça yer verilmiştir. Türkçülük düşüncesinin yaygınlaşmaması için "Türk" sözünün bir millet ve dil adı olarak kullanılmasından kaçınılmıştır (Rustamov, 2008: 111-112). 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Azerbaycan halkı "Tatar", "Müslüman Tatarları", "Kafkas Tatarları" ya da "Rusya

Müslümanları” gibi muğlak kavramlarla tanımlanmıştır. Azerbaycan Türkçesi’ne “Tatarca” denmiştir (Rzayev, 2020: 125).

Azerbaycan halkının millî kimliğinin oluşumu ve Azerbaycan aydınlanmasının siyasallaşması yolunda, millî bir anlayışla sürdürülen basın faaliyetinin de çok önemli katkısı olduğu açıktır. 19. yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan’da Türk millî basını görülmemiştir. Sadece Rusların halkla ilişkileri geliştirme, hükümetin kararlarını, kanunları halka duyurma ihtiyacı nedeniyle 1828’de Tiflis’te Rusça ilk resmi gazete olan “Tiflisskie Vedomosti” çıkarılmıştır. Bu gazetenin 1829’da Gürcüce, 1830’da Farsça ve 1832’den sonra “Tatarca” (Azerbaycan Türkçesi) birkaç sayısı çıkmış ancak bu yayın Çarlık tarafından kapatılmıştır. Azerbaycan’ın düşünce tarihindeki önemli şahsiyetlerden biri olan Hasan Bey Zerdabi’nin girişimiyle 22 Temmuz 1875’te ilk sayısı çıkan “Ekinci” gazetesi, Azerbaycan Türkçesindeki ilk gazete olup 1877’ye kadar varlığını sürdürmüştür. “Din ve dil birliği” sloganıyla çıkmış ve Türk toplumunun aydınlanmasının yanı sıra Türk aydınlarının fikrî faaliyetlerinin gelişmesi açısından da iyi bir deneyim olmuştur. Ekinci Gazetesi, Azerbaycan’da millî basın için önemli bir dönüm noktasıdır (Açıkkaya, 2010: 416). Gazetenin en önemli misyonu, Türkçeyi korumak ve geliştirmek olsa da sosyal, siyasî ve dinî konularda Türk ve Müslüman halkı şuurlandırmayı da amaçlamıştır (Erol, 2006: 58-61). Swietochowski (2003: 176-177), 1870’lerde yayın hayatına giren Ekinci’nin daha çok köylülere, okuma yazma bilmeyenlere hitap ettiği için amacı doğrultusunda pek başarılı olamadığını ifade etmektedir. Geniş kitlelere ulaşamasa da Zerdabi ve Ahundzade’nin kültürel çalışmalardaki reformları, ilerleyen yıllardaki Azerbaycan edebî yayın ve basın faaliyetlerine zemin teşkil etmiştir (Baykara, 1966: 118-119).

1904-1905 yıllarındaki Rus-Japon savaşında Rusya’nın yenilgisinden sonra ülkede iktisadî ve siyasî çalkantılar artmış ve Çar, meşrutî bir idarenin kurulmasını kabul etmiştir. 1905 devrimi ile kısa süreli de olsa basın üzerindeki katı sansürün kaldırılması, birbiri ardına gazete ve dergilerin çıkmasına, kitapların basılmasına imkân sağlamıştır. Meşrutiyetin sağladığı nispeten serbest düşünsel ortamda Azerbaycan’da yeni tiyatrolar, eğitim kurumları, sanat dernekleri, gazete ve dergiler kurulurken okur-yazarlık oranları artmış, bununla birlikte Azerbaycan siyasal yaşamında belirli bir canlanma yaratmıştır (Altstadt, 1998). Sadece 1905-1916 döneminde Azerbaycan dilinde yayınlanan yaklaşık altmış değişik gazete veya derginin bulunuyor olması ise basının siyasal ve kültürel hayattaki etkisini göstermesi bakımından çok önemlidir. Diğer taraftan bu dönemde yayınlanmaya başlayan gazetelerin önemli bir kısmının geçmişteki gibi sadece kültürel aydınlanmayı ve eğitim-öğretimin modernleşmesini savunmadığı, siyasal anlamda da Müslümanların birliği yerine “Kafkas Türkleri”nin birliğini daha açık bir şekilde vurguladığı görülmektedir (Swietochowski, 1988: 86).

Ahundzâde’den etkilenen ve Azerbaycan edebiyatında özgün bir yeri olan bir diğer isim de Celil Memmedguluzade’dır. Celil Memmedguluzade, Türkiye’de eğitim görmüş Ömer Faik Nûmanzâde birleşip bu işe maddî imkân sağlayan Nahçıvanlı tüccar Meşhedî Aliasker Bağırzâde

ile ortak olarak Şark-ı Rus gazetesinin matbaasını satın alıp ona “Gayret Matbaası” adını vermişlerdir. Bu iki aydın, 1905’teki Rus ihtilâlinin getirdiği hürriyetten yararlanarak 7 Nisan 1905’te Molla Nasreddin adlı, karikatürlü mizah dergisini çıkarmaya başlamışlardır. Molla Nasreddin, toplumda büyük ilgi görmüş, Azerbaycanlılara taassub, bağnazlık, cehalet, bilinçsizlik karşısında millî varlığa ve medeniyet ufkuna inanarak yürüme arzusu vermiştir (Karayev ve Akpınar, 2010: 543-545).

19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış yeni kuşağın öncüleri arasında, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Ali Merdan Bey Topçubaşov, Mehmet Emin Resulzade ve Nesip Bey Yusufbeyli gibi aydınlar sayılabilir. Bu kuşak aydınlarının çoğu ulus ve cumhuriyet kavramının düşünsel temellerini işleyip hazırlarken Cumhuriyetin kuruluş sürecinde de öncü rol oynamışlardır (Asker, 2015b: 537). Genel olarak Hüseyinzade ve Ağaoğlu’nun yekpare Türk milleti hakkındaki görüşleri, sadece Azerbaycanlıların değil, diğer Türk halklarının millî uyanışında da önemli rol oynamıştır. Türkçülük fikirleri, Azerbaycan millî hareketinin gelişim sürecinde mobilize edici bir etki yaratmış ve Ruslaştırma politikalarına karşı kendine özgü bir kültürel-ideolojik dayanağın oluşmasına yardımcı olmuştur. Hüseyinzade ile Ağaoğlu’nun fikir sistemi, Türk halkları arasında özgün millî kimlik arayışlarının hareketlenmesine hizmet ederken din faktörünün zayıflamasına da neden olmuştur. Aslında Türkçülük fikri, Türk halklarının millî kimliklerinde sekülerleşme sürecinin temelini de atmıştır (Balayev, 2014: 84-85).

Türkçülüğün Azerbaycan’daki en önemli temsilcisi olan Ali Bey Hüseyinzade, eğitimi Bakü, St. Petersburg ve İstanbul’da tamamlamıştır. Bir taraftan Türk kimliğinin tasdiki için mücadele ederken diğer taraftan İslâm kimliğinin de önemini idrak etmiş bir mütefekkidir. Ali Bey Hüseyinzade, bütün Türkler arasında Türklük şuurunun gelişmesinde en önemli unsurun dil unsuru olduğuna inanmıştır. Bu yüzden Osmanlı Türkçesinin Türk dünyasında egemen olması fikrini savunmuş, bu düşüncesini Bakü’de çıkardığı “Füyuzat” dergisiyle bizzat gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra Türk dünyasının geri kalmışlıktan kurtulması için çağdaşlaşmanın (Avrupalılaşmanın) önemini de vurgulayarak “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” düşüncesini formüle etmiştir (Asker, 2015a: 532). Hüseyinzade, bu sloganla Türk halklarını, kendi etnik kökenlerine dayanarak ve İslâm dünyasına mensup olduklarını unutmadan muasır medeniyet kazanımlarından aktif şekilde istifade etmeye yani Avrupalılaşmaya çağırmıştır. Bu üçleme içinde ilk sırada Türkçülüğe yer verilmesi tesadüfi değildir. Bununla Hüseyinzade, Türk halklarının öncelikli görevlerinin kendi etnik kökenlerine ve kaynaklarına dönüş olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu sadece Azerbaycan toplumunda değil, diğer Türk halkları arasında da gittikçe kendini gösteren millî kimlik arayışlarına Hüseyinzade’nin verdiği cevaptır (Balayev, 2014: 80).

Azerbaycanlılık kimliğinin oluşum süreci, “Müslümanlık” ve “Türklük” kimlikleri üzerinden gerçekleşmiş ve bu iki kimlik birbirileri ile çatışmadan, aynı çizgide gelişmiştir. Azerbaycan’ın kimlik oluşum sürecinde, Türkçülük, İslam ve modernleşme sentezi ve Azerbaycancılık temel

kabul edilebilecek üç kavramdır. Tarihsel olarak bakıldığında, söz konusu üç kavram, coğrafi konum ve dönemsel gelişmelerin de etkisiyle birbirlerini beslemiştir. Örneğin, İran'ın içinde kalan Güney Azerbaycan'da yaşayan halkın kendisini "Türk" olarak adlandırmasına rağmen, Çarlık Rusyanın hâkimiyetindeki Kuzey'de yaşayan halk kendisini tanımlamak için çoğunlukla "Müslüman" ifadesini kullanmıştır. Bu tanımlamadaki farklılığın nedeni, Aras nehrinin iki yakasındaki "öteki" görülen toplumlar arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. İran'daki Azerbaycanlılar için "öteki" olarak görülen toplum kendileri gibi Şii olan Farslar olduğundan farklılığı belirtmek için "Türk" kimliği öne çıkmıştır. Rus Çarlığı içinde, Ermenistan ve Gürcistan gibi Hristiyan toplumlarla komşu olan Azerbaycanlılar için ise, "Müslüman" kimliği öne çıkarak toplumsal söyleme hâkim olmuştur (Soltan, 2003: 153). Çarlık Rusyasının Azerbaycan'a yönelik idari ve hukuksal alanlardaki uygulamalarının -ki bunun içinde eğitim, kültür, dil ve din politikalarının doğrudan ve dolaylı etkilerinin önemli rolü vardır- Azerbaycan toplumunda bir içsel bütünleşmeye neden olduğu ifade edilebilir. Resulzâde, biz-öteki ilişkisi çerçevesinde Çarlık Rusyasının etkileriyle ilgili bir yorumunda; "Rus istilasının, Azerbaycanlıların kendilerini sosyal bir beden, özgün kültür tohumları taşıyan bir cemiyet, kısaca Ruslardan ayrı bir millet olduklarını hissettirdiğini" belirterek konuya farklı bir perspektiften bakmaktadır (Nesibli, 2001: 142-143).

Çarlık Rusyası'nda Panslavizm akımı güçlendikçe, Rus olmayan milletlerde ulusal bilinçlenme süreci de güçlenmiştir. Kırımli İsmail Bey Gaspıralı'nın Rusya Türkleri arasında "dilde, fikirde, işte birlik" sloganı yaygınlaşmaya başlamıştır (Nesibli, 2001: 142). Kimlik, Azerbaycanlı entelektüellerin tartışma ve müzakerelerine konu olmuş; Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Farsça ve Rusça basılan çeşitli gazeteler ve diğer süreli yayınlarda "biz kimiz?" sorusu sorulmaya başlanmıştır. Entelektüeller arasında pek çok kişi Azerbaycanlıların da parçası olabileceği daha geniş bir topluluk arayışına girmiş ve bu da Pantürkçülüğü ve Panislâmcılığı güçlü ideolojiler haline getirmiştir. Pantürkçülük, bütün Türklerin birleşmesi mânasında "Turancılık" olarak ifade edilmiştir. Turancılık, Azerbaycanlıların ve Rusya'daki diğer Türk halklarının maruz kaldığı Panslavist fikirlere reaksiyon olarak güçlenmiş ve Osmanlı'da ortaya çıkan Jön Türk hareketine katkıda bulunmuştur. Neredeyse tüm Türk halklarının Müslüman olduğu gerçeği (Hristiyan Çuvaş ve Gagavuzlar ile Yahudi Karaimler gibi küçük gruplar hariç) Panislâmcılığı da belirli koşullar altında Türk milliyetçileri için kabul edilebilir kılmıştır. Nihayet; Türkçü bir yazar olan Ali Bey Hüseyinzade, "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak" ortak ilkelerini dile getirerek, birbiriyle çelişkili görünebilecek üç kavramı birleştirmiştir. Bu slogan, Ziya Gökalp tarafından Türkçülüğün Esasları adlı eserinde de benimsenmiştir (Cornell, 2011: 13). Azerbaycan'da gelişen düşüncenin Panislâmcı olduğunu söylemek mümkün olmasa da, 1905 ihtilaline kadar, yalnız Kafkasya'nın değil, bütün Rusya Türklerinin düşünüş sistemini etkilediği belirtilmelidir. 1905'te Rusya Türklerinin siyasî isteklerini tespit etmek ve hukuklarını korumak amacıyla oluşturulan cemiyete Rusya Müslümanları İttifakı denmiştir (Akpınar vd., 1993: 39).

Azerbaycan kimliğinin oluşum sürecinde temel rol almış olan aydınların, İslamî değerlere bakış açısı ve değerlendirmeleri de önemlidir. Ahmet Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade gibi Azerbaycan'ın ulusal kimlik inşasında önemli yeri olan kişilerin bir dönem Cemalettin Afgani'den etkilenecek Panislâmcı söylemi benimsedikleri bilinmektedir. Fakat bu, Azerbaycan aydınlarında bugünkü anlamda bir İslâmcılık fikri geliştiği anlamına gelmez. Söz konusu dönemde Azerbaycan toplumu aydınların basın yayın faaliyetleriyle, tarihsel, sosyo-kültürel birikimini Müslüman etiketi altında Rus asimilasyonundan korumaya ve millî unsurları geliştirmeye çalışmışlar ve bunda başarılı da olmuşlardır. Batı'nın temsil ettiği modern değerler, seküler ve demokratik ölçütler de devlet teşekkülünün özünde yerini muhafaza etmiştir.

Azerbaycan'da yaklaşık yüz yıla yayılan siyasal ve kültürel dönüşüm ve kimlik oluşumu sürecini kabaca iki döneme ayırmakta fayda vardır. Rusya'nın Azerbaycan hanlıklarının bir kısmını ele geçirdiği 1828'den 1905 yılındaki ilk Rus devrimine kadar süren dönemde, Ahundzâde, Hüseyinzade ve Ağaoğlu gibi aydınların önderlik ettikleri edebî/kültürel canlanmanın siyasal alana taşınması mümkün olamamıştır. 1905'teki Rus Devrimi ile başlayıp 1917'deki ikinci devrime kadar süren dönemde ise, Azerbaycan'da Türkçülük, milliyetçilik, İslâmcılık ve sosyalizm gibi siyasal ideoloji ve düşüncelerin ciddi bir olgunlaşma sürecine girdikleri görülmektedir. Bu olgunlaşma sürecinin ürünleri olan Musavat, Himmet ve İttihat gibi siyasal hareket ve partiler ise 1918'de kurulan ve yaklaşık iki yıl varlığını koruyan bağımsız Azerbaycan devletinin siyasal yaşamında da önemli roller üstlenmişlerdir (Erşen, 2014: 69-70).

2.1.2. Devlet Kimliğinin Başlangıcı: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

Mehmet Emin Resulzade İstanbul'da bulunduğu dönemde Azerbaycan'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu çerçevede Çarlık Rusya'sının yıkılacağını hesaplayarak ileriki yıllarda yapacakları mücadelelerini sürdürecektir gizli bir teşkilatın kurulmasını arkadaşlarına tavsiye etmiş ve bu şekilde Millî Musavat Halk Partisinin kurulmasını sağlamıştır. 1911 yılında Mehmet Ali Resuloğlu, Abbas Kazımzade ve Taki Nakioğlu tarafından Bakü'de gizli bir teşkilat olarak oluşturulan Musavat Partisi, 1917 devrimi sonrasında gizlenmeyi bırakarak Azerbaycan millî partisi olarak faaliyetlerini açıkça sürdürmüştür (Şimşir, 2015: 450-451). Partinin kuruluş amacı, millet ve mezhep ayrımına girmeden Müslümanları birleştirmek ve onların millî hakları için faaliyet göstermektir. Başlangıçta parti programının “Müslüman halkların haklarını savunma” eğilimi göstermesi nedeniyle panislâmist bir parti olarak görülmüştür. Bu süreçte Ermenilerle ihtilâfın adının “Ermeni-Müslüman çatışması” olmasının da etkili olduğu söylenebilir. Ancak 1913 yılında İstanbul'dan Bakü'ye dönen Resulzade, Musavat Partisi'nin lideri olmuş ve parti programını yeniden düzenleyerek, partiyi Türk-İslâm anlayışını temel alan Türkçü bir kuruluş haline getirmiştir. Resulzade'ye göre; Türkçülük ideolojisi, en başta Türk milletlerinin millî dilinin, medeniyetinin, içtimai ve siyasî hayatlarının iyileştirilmesini sağlamayı amaçlamıştır. Kendi siyasî faaliyetlerinde Türkçülük ve İslâmcılığı önde tutan Musavat Partisi, Azerbaycan millî

mücadelesinde Ruslara karşı halka öncülük etmek için parti programı hazırlamıştır. Haziran 1917’de Nesib Bey Yusufbeyli’nin başkanlığını yaptığı “Türk Ademi Merkeziyeti” partisi ile “Musavat” birleşme kararı almış ve her iki teşkilatın gücünün birleşmesiyle siyasî bir organ olarak genel bir Azerbaycan partisi kurulmuştur. İki siyasî partinin birleşmesiyle Azerbaycan’da belirgin bir siyasî güç olarak görülen Musavat’ın büyük nüfuz dönemi başlamıştır (Yagublu, 2015: 52-53). “Türk Ademi Merkeziyeti Fırkası Musavat” olarak kendi tüzüğünü oluşturan ve Ekim 1917’de toplanan I. Kurultayı’nda, parti başkanı vasfıyla konuşma yapan Resulzade ilk defa burada *“millî istiklali olmayan bir millet, hürriyet ve medeniyeti de ifa edemez. İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal”* ifadeleriyle ufukta görünen Azerbaycan Cumhuriyeti’nin nasıl bir temel üzerine inşa edileceğini açıkça ilan etmiştir (Tuysuz ve Porsuk, 2019: 232).

Resulzade bu süreçte, sınırları tam manasıyla belirlenmiş olmasa da millî duyguların kuramsal altyapısını da geliştirmiştir. Mesela Dirlik gazetesindeki bir makalesinde, ümmet ve millet kavramları arasında kesin bir ayırım yapmak gerektiğine işaret etmiştir. Ona göre, özel dinî bir anlamı olan “ümmet” kavramı dünyadaki tüm Müslümanların ortak bilincini ifade ederken, “millet” kavramı ise dil, kültür, tarih ve din ortaklığı temelinde oluşmuş bir topluluğa işaret etmektedir. Bu topluluğun özelliklerinden yalnızca birini oluşturan din olgusu “millet”in içeriğindeki kavram ile tam olarak örtüşmemektedir. Ayrıca, dinî bir grup anlamına gelmeyen “millet” fikri laiktir. Milliyetçiliğin bu laik tanımı, sonradan Musavatçılık ideolojisinin özünü oluşturmuştur (Swietochowski, 1988: 107-108; Valiyev, 2020: 169-171). Bu anlayış evrenselci olma iddiasındaki ümmet fikrinin yerini Türkçülüğün almasını ve Azerbaycan milliyetçiliğinde de bunun belirgin bir karakter ögesine dönüşmesini beraberinde getirmiştir (Tokluoğlu, 2012: 23-24).

Azerbaycan kimliği, ulusu ve devleti, soyut ve aracısız bir tahayyül sürecinin yan ürünü değil, Azerbaycan aydınlarının bilinçli inşaları ve siyasi mücadelelerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ulusal kimlik inşası, öncelikle insanların kalplerini ve zihinlerini hedef alan içe dönük bir süreç olarak işlemiştir. Devlet inşası askeri kapasite, ittifaklar, diplomatik ve siyasi mücadeleler gerektirmiştir. Milliyetçi aydınlar ülke içinde halkın desteğini kazanmış; sonrasında da küresel ve bölgesel fırsat yapılarını milliyetçi hedefleri doğrultusunda etkin bir şekilde kullanmayı başarmışlardır (Ahmadoghlu, 2021: 557).

1918 yılı başlarında Güney Kafkasya’daki yönetim boşluğunu doldurmak için Tiflis’te Güney Kafkasya Seyimi kurulmuş ve bütün yerel yönetimler ona tabi kılınmıştır. Ancak bu süreçte Ermeni silahlı çeteleri Müslüman Türklere saldırarak büyük katliamlar gerçekleştirmiştir. Bu şartlar altında Türkler ve Ermenilerin bir arada bir yönetim sürdürmeleri olanaksız olduğundan 28 Mayıs 1918’de bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir (Mehmetov, 2009: 578). Cumhuriyetin ilan edildiği tarihlerde Kafkasya coğrafyasının en büyük ve önemli şehirlerinden birisi olan Bakü, Bolşevik Stepan Şaumyan hükümeti tarafından kontrol edilmektedir. Bolşeviklerin yeni kurulmuş Azerbaycan Cumhuriyetine varlığını sürdürme şansı tanımaya niyetleri olmadığından, Azerbaycan

hükümeti bu ortamda Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmeye başlamış ve genç cumhuriyeti ilk tanıyan devlet Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti ile siyasî, ticari, kültürel ve askerî konuları içeren bir anlaşma yapılmış ve Osmanlı Devleti, ülke genelinde barışın ve toprak bütünlüğünün sağlanması için gerekli görülürse Azerbaycan'a askerî yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir. Bu maddeye dayanarak Azerbaycan hükümeti, Bakü ve çevresinin Bolşeviklerden kurtarılması amacıyla Osmanlı Devleti'nden askerî yardım talebinde bulunmuştur (Sadık, 2022: 162). Bunun üzerine Osmanlı devletinin görevlendirdiği Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslâm Ordusunun Azerbaycan halkını Daşnak-Bolşevik (hatta İngiliz) ittifakının katliam ve zulümlerinden kurtarması Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin günümüzdeki seviyeye gelmesinde dahi tesirleri olan tarihî bir olay olarak kaydedilmelidir. Kafkas İslâm Ordusunun Azerbaycan harekâtıyla gerçekleştirdiği bu tarihî katkı, 1991'de Azerbaycan yeniden bağımsız olduktan sonra da, eğitim müfredatlarında yer alarak yeni nesillerin hafızalarında yer tutması sağlanmıştır.

Mehmet Emin Resulzâde liderliğinde 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışı, Türk ve Doğu halklarının tarihi sürecinde millet kimliğine ve cumhuriyet rejimine dayalı olarak kurulmuş ilk siyasal ve sosyal oluşumdur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1870 yılından beri Kafkasya Türklerinin geçirdikleri milletleşme sürecinin ulaştığı zirve olmuştur. Her ne kadar kısa ömürlü bir Cumhuriyet olsa da Kafkasya Türklerinin bütün millî, dinî, kültürel, sosyal ve politik değerlerini devlet olgusu ile bütünleştiren gelişmelere imza atmış ve Azerbaycan'ın Müslüman Türklerine özgü millî bir oluşumdan devlet düzeyine yükselmiştir (Mehmetov, 2009: 587). “İstiklal Beyannamesi”nin ilan edilmesi ile yeni bir bağımsız devlet dünyanın siyasî haritasında yer almış ve bu zamana kadar coğrafi terim olmuş Azerbaycan kelimesi artık devletin adına dönüşmüştür. Bir diğer ifadeyle devletin Azerbaycan adıyla adlandırılması, otomatik olarak bu devletin vatandaşlarında da bir kimliklenmeyi beraberinde getirmiştir. Böylece “Azerbaycan” kelimesi artık coğrafi, etnografik ve linguistik anlam seviyesinden siyasî anlam seviyesine yükselmiştir (Hasanlı, 1998: 93-96). Yine o zamana kadar “Tatarlar”, “Transkafkasya Müslümanları” ve “Kafkasya Türkleri” gibi değişik isimlerle anılan halkın adı resmen “Azerbaycanlı” olmuştur (Swietochowski, 1988: 177).

Millî devlet olma yolunda en büyük tartışma yeni cumhuriyetin adıyla ilgili olmuştur. Yeni cumhuriyetin “Azerbaycan” adını alması çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Azerbaycan adının Türk kimliğini yansıtmadığı, bunun İran'a ait bir yer adı olduğu eleştirileri gelmiştir. Ancak yeni rejimin kurucuları, Azerbaycan adının benimsenmesini şöyle açıklamışlardır; İran'ın kuzeybatısında oturan Türklerin yaşadıkları coğrafyanın adı Azerbaycan'dır. Güneydoğu Kafkasya'da yaşayan Türklerle, İran'ın kuzeybatısında oturan Türkler dil, din, etnik, kültürel ve sosyal özelliklerde aynıdır ve dolayısıyla Güney Kafkasya'da Türklerin yaşadıkları coğrafya da tahih boyunca Azerbaycan adını taşımıştır. Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, yeni kurulan devlete Azerbaycan adı verilirken, İran'ın yönetimi altında bulunan Güney Azerbaycan da göz önünde bulundurulmuştur. Bu konuda rahatsız olan İran yönetimi de daha başında bir itiraz notası göndererek yeni millî devlet için

seçilen “Azerbaycan” adını protesto etmiştir. Bunun üzerine İran’ı karşısına almaktan kaçınan hükümet dış yazışmalarda “Kafkasya Azerbaycanı” tanımını kullanmıştır (Mehmetov, 2009: 588).

“Azerbaycan” adının kullanılmasına bağlı olarak ortaya çıkan Azerbaycancılık kavramı, millî kimlik modelinden ziyade bir devletçilik ideolojisidir. Resulzade, kimlik ve ideolojiyi birbirinden ayırmıştır. Cumhuriyet döneminde kimlik olarak Türk kimliği benimsenmiş ve yeni toplum düzeni, milliyetçilik ideolojisinin etkisi altında şekillenmiştir (Süleymanlı, 2006: 132-133). Bu fikirler çerçevesinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde ülke ve dilin adı gibi meselelere açıklık getirilmiştir. Ülkenin ve milletin adı dış etkiler olmaksızın millî devletin yasama organı tarafından onaylanmıştır. Devletin dili, 27 Haziran 1918 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla “Türkçe” olarak tespit edilmiştir (Nesibli, 2021).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti’nden beş yıl önce, İslâm dünyasında kurulan ilk cumhuriyettir. Cumhuriyetin İstiklal Beyannamesi, devleti demokratik, parlamenter bir cumhuriyet olarak ilan etmiştir. Dördüncü maddesi, cumhuriyetin etnik köken, din, sınıf, meslek veya cinsiyet farkı gözetmeksizin sınırları dâhilindeki tüm vatandaşlarına tam medenî ve siyasi hakları garanti ettiğini belirtmiştir (Cornell, 2011: 23-24).

Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan coğrafyasını, dilini ve halkını şu şekilde ifade eder (Resulzade, 1990: 7):

Harb-i Umumiden evvelki coğrafyaya göre Azerbaycan, şimali İran’da vâki Tebriz ile havalisine denilirdi. Harpten ve büyük Rusya ihtilalinden sonra dillerde dolaşan Azerbaycan, sâlifü’z zıkr Azerbaycan’ın şimalinde cenub-i şarki Kafkasya kıtasından ibarettir ki, merkezi Bakü’dür. Azerbaycanlılar milliyet olarak Türk, din itibariyle İslam, medeniyet-i esâsiye itibariyle şarklılardır. Kendi lehçe-i mahsûsası ile Anadolu Türkçesi’ne yakın bir şive ile konuşan Azerbaycan Türkü, muhtelif şivelere malik ve olduğu yerlere nispetle muhtelif isimler taşıyan büyük Türk ağacının bir dalıdır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşunda milliyetçilik ideolojisi belirleyici ve şekillendirici bir unsur olmuştur. Eğitimde millileşme düşüncesi devletin geleceği için önemli görülmüş, Türkçölük devlet siyasetinin temeli olmuştur. Bunun sağlanabilmesi için de millî eğitim şart kabul edilmiştir. Eğitimle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde iki şeyi gerçekleştirmek amaç edinilmiştir. Birincisi; milletleşme sürecinde, mmetçiliėin kalıntılarını ortadan kaldırarak dilde ve düşünce yapısında sosyal hayatta bir uyum sağlamaktır. İkincisi ise; millî kültür etrafında faaliyetlerde bulunarak milletleşme sürecini hızlandırmaktır. Bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için dil ve tarih konularında ilk adımlar atılmıştır. Bakanlar Kurulu kararı ile ortak iletişim dili olan Türkçe, devletin resmi dili haline getirilmiştir. Okullarda yeni müfredatlar oluşturularak Türk Tarihi, Türk Edebiyatı, Türk Dünyası coğrafyası dersleri konunun uzmanlarınca hazırlanarak okutulmaya başlanmıştır (Tuysuz ve Porsuk, 2019: 228-229).

Yerel, bölgesel ve uluslararası düzeylerde uzun bir entelektüel çaba ve siyasi mücadele döneminin ardından gelen kısa bağımsızlık dönemi, Azerbaycan kimliğinin ve dilinin kurumsallaşmasına ve pekişmesine yardımcı olmuştur. Böylece AHC, Azerbaycan aydınlarının gazete sayfalarında bir hayal olarak başlayan ve yoğun siyasi mücadele sonucunda bağımsızlığa ulaşan seküler milliyetçi devriminin doruk noktası olmuştur.

2.1.3. Modern Azerbaycan Kimliğine Etkileriyle Sovyet Dönemi

Sovyet Kızıl Ordusunun 27 Nisan 1920’de Bakü’yü işgal ederek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne son vermesi, Azerbaycan tarihinde yaklaşık 70 yıl sürecek yeni bir aşamayı başlatmıştır. Azerbaycan, 12 Mart 1922’de Gürcistan ve Ermenistan’la birlikte Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti çatısı altında, 1937’de ise ayrı bir cumhuriyet halinde SSCB’nin bir parçası haline getirilmiştir.

Ekim İhtilalinden sonra, 15 Kasım 1917’de Lenin ve Stalin’in birlikte yayınladıkları “Rusya Halklarının Haklar Deklarasyonu”nda Rusya’da yaşayan halkların etnik eşitliği, bağımsız devlet kurmaları ve kendi kaderini belirleme hakkı tanınmıştır. Ancak kısa bir süre sonra bu deklarasyon ile tanınan hakların, yeni kurulmuş ulusal cumhuriyetlerin Bolşevik orduları tarafından işgal edilerek varlıklarına son verilmesiyle geçersiz kaldığı görülmüştür. Zira Panislamizm ve Pantürkizm tehlikesi iddialarının ardından Sovyet yönetimi, Çarlık döneminde de uygulanmış olan “böl ve yönet” politikasını uygulamaya başlamıştır. Bu yöntemle bazı yerel farklılıklar öne çıkarılarak milletler küçük birimlere bölünmüştür. Sovyet resmi ideolojisi ulusal kimliği arka plana iterek sınıfsal niteliğe sahip bir kimlik inşa etmeyi hedeflemiştir. Uygulanan politika sayesinde Birliğin içine dâhil edilmiş halkların ulusal bilinçleri unutturulmaya çalışılmıştır (Asker, 2013: 86). Çok uluslu karmaşık bir nüfusu bir arada tutmayı amaçlayan Sovyetler Birliği sistemi aslında oldukça özgün bir modele dayanmaktadır. Bir tarafta uluslar üstü bir Sovyet toplumu ve vatandaşı yaratılmaya çalışılmış diğer tarafta federal yapı ve idari sistem etnik temelde örgütlenmiştir. Aynı zamanda Sovyet sistemi Komünist Parti vasıtasıyla federal yapıyı sürekli zorlayan aşırı merkeziyetçi bir siyasî rejime dayanmaktadır. Halk, siyasal kimlik olarak Sovyet vatandaşlığını benimserken etnik kökeni de kimliğinin diğer bir parçası olarak kabul görmüştür. Sovyetler Birliği’nin verdiği kimlik belgeleri ve pasaportlarda etnik köken de belirtilmiştir. Ne var ki devlet tarafından desteklenen etnik kimliğin merkezi hedeflere göre saptanan kültür politikasının dışına çıkıp ulusal-kültürel kimliklere dönüşmesi de büyük çapta engellenmiştir (Özdoğan, 1994: 38).

1920’de Sovyet işgalinin ardından Azerbaycan’da millileştirme süreciyle ilgili ciddi paradokslar içeren yeni sosyo-politik koşullar ortaya çıkmıştır. Komünist rejimin ilk yıllarında, kadro yetersizliği nedeniyle Sovyet hükümeti milliyetçi aydınlarla işbirliği yapmış ve bu aydınlar komünist hükümette temsil edilmiştir. Bununla birlikte, birkaç yıl sonra Moskova onları bir tehdit olarak algılamış ve tüm milliyetçi aydınları tasfiye etmeye karar vermiştir. Bu tasfiye düşüncesi

çerçevesinde uygulanan siyasî terör, millî aydınların sürgün edilmesi veya öldürülmesi gibi önlemlerin yanı sıra biçim olarak millî, içerik olarak sosyalist kültür formülü ile millî bilinci etkileyen bütün unsurlar önlenmeye çalışılmıştır (Nesibli, 2001: 144). Aydınların büyük ölçüde tasfiye edilmesi, milliyetçi sembollerin ve kullandıkları sloganların yok edilmesiyle birlikte Türk milliyetçiliği Azerbaycan’da bir ideoloji olarak ortadan kalkmıştır. Sonuç olarak, siyasî-ideolojik milliyetçilik ve onun sloganları millî bilinci canlı tutma şansından mahrum bırakılmıştır. Komünist rejimin her türlü milliyetçiliğe sert tepki göstermesi nedeniyle de otuzlu yılların sonundan itibaren milliyetçi ideoloji sahneden tamamen çekilmek zorunda kalmıştır (Hasanov, 2018: 1572).

Sovyet rejimi ilk dönemde ülkenin, milletin ve dilin adıyla ilgili özel bir politika yürütmeye ihtiyaç duymamıştır. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde (ASSC) yaşayan Türkler için Türk veya Tatar ismi kullanılmış, Türk dili, Türk milleti, Türk edebiyatı, Türk İşçi Tiyatrosu vs. sıradan bir kavram olarak kabul edilerek sorgulanmasına da gerek görülmemiştir. Ancak Sovyet iktidarının güçlendiği 1930’ların ortalarından itibaren rejim, Azerbaycan’da yerel kültüre karşı açık bir mücadeleye girişmiş ve en etkili darbe millî kimliğe vurulmuştur. Kasım 1936’da toplanan ASSC 9. Olağanüstü Sovyetler Kurultayı’nda, Azerbaycan’ın yeni anayasası kabul edilmiş ve Anayasa’da milletin adı değiştirilmiştir. Halka ve onun millî diline yeni ad verilerek; Türk milleti, “Azerbaycanlı”; aynı şekilde, dil “Azerbaycan Dili”; Türk edebiyatı, “Azerbaycan edebiyatı” vs. olarak adlandırılmış ve böylece milletin adı yasaklanarak, yerine ülke adı konulmuştur. 1937 yılından itibaren pasaportların milliyet kısmına “Türk” yerine “Azerbaycanlı” yazılmaya başlanmıştır. 1939 yılından itibaren de Türk adı yasaklanmıştır. Bu, aslında Sovyet rejiminin Azerbaycan’da Türk etnik-millî varlığını reddetmesi, Türklüğün millet değil, yalnızca yerleşik ahali olabilmesine izin vermesi demektir (Nesibli, 2021; Ağayev, 2013: 1034). İdeolojik milliyetçiliğin tehlikeli bir girişim olduğu Sovyet Azerbaycan’ında kültürel milliyetçilik, yani ideolojiye değil kültüre ve yaşam tarzına dayalı milliyetçilik yaygın bir tutum haline gelmiştir. Nitekim kültürün ve yaşam tarzının kendine özgü karakteri, Azerbaycan toplumunun kendisini çevresindeki -Rus, Ermeni ve Gürcü- toplumlardan ayırt edebilmesini sağlayan temel bir faktör olmuştur. Bu bağlamda kültürel milliyetçilik, çevre toplumlarla ulusal-etnik sınırların korunmasını ve ulusal bilincin canlı tutulmasını sağlamıştır (Hasanov, 2018: 1572).

Burada önemli olan nokta, Azerbaycan toplumundaki yaşam tarzı ve kültürün önemli bir kısmının İslâmî geleneklerle yakından bağlantılı olmasıdır. Ortak yaşam tarzı ve kültürel normları ifade eden İslâm, ulusal kimliklerin ötesinde bir kimlik oluşturmayı amaçlayan “Sovyetleştirme” projesine karşı bir panzehir işlevi görmüştür. Sonuç olarak, Sovyet rejiminin toplumsal dinamiklerle kurulmadığı Azerbaycan’da komünizm bir dünya görüşü, dünyayı algılama ve değerlendirme biçimi ve özellikle de bir yaşam tarzı haline gelememiştir.

20. yüzyılın başlarından itibaren gelişen, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla da kurumsallaşan “Azerbaycanlılık” düşüncesi lafzen Türklüğü içermemesi nedeniyle Sovyet

yöneticilerinin nazarında da kabul edilebilir bir isimlendirme olmuştur. Ermeni ve Gürcü cumhuriyetleri etnik adlar taşıırken o anki siyasî-coğrafi sınırları temel alan bu Azerbaycanlılık adlandırması Marksist-Leninist ideolojiye de uygun bulunmuştur. Sovyet yöneticileri, Bu tanımının içeriğinin sosyalist unsurlarla bezenip desteklenmesiyle Çarlık döneminden beri Turancılık ve İslâmcılık fikirlerinin/faaliyetlerinin Azerbaycan'daki etkisini sınırlama siyasetinin de bu kimliklenme ile daha kolay olacağını düşünmüşlerdir. Bu istikamette, dil, kültür ve eğitim politikaları yanında alfabe değişikliğinden de yararlanmışlardır (Turan, 2018: 439).

Sovyet dönemiyle birlikte nüfus kayıt işlemleri sırasında belgelerin “milliyet” kısmına “Azerbaycanlı” seçeneği yazılmış, burada konuşulan dilin “Azerbaycan dili” olduğu eğitim müfredatının bütününe yerleştirilmiş, tarih kitapları bu Sovyet cumhuriyetinde yaşayan yurttaşların tarihini “Azerbaycanlılar”ın tarihi olarak yazmıştır. Bütün bunlar Sovyet Azerbaycanının kimlik ve buna dayalı algı inşasında çok önemli rol oynamıştır. Siyasî milliyetçiliğin tehlikeli bir girişim olarak yasaklanmış olması, tüm Sovyet topraklarında olduğu gibi Azerbaycan'da da milliyetçiliğin kültürel kodlarla sürdürülmesini beraberinde getirmiş böylece dile, adetlere ve göreneklere bağlılık milliyetçiliğin sınırlı düzeyde ifade bulduğu sahalarda olmuştur (Hasanov, 2014: 115-116).

Glasnost ve Perestroyka dönemiyle birlikte Azerbaycan'da da millî kimlik meseleleri gündeme gelmiştir. Nesibli (2021), 1988'den sonra ülkenin çeşitli yerlerinde düzenlenen mitinglerde “*Türkazer!*, *Azertürk!*, *Türk*, *Türk!*” sloganları işitildiğini; bu sloganların, Sovyet rejiminin *Türk* sözü ve kavramı üzerine koyduğu yasağa, bu kavram etrafında oluşturduğu tabulara beklenmedik güçlü itirazlar ve öze dönüş çağrıları olarak yorumlandığını belirtmiştir. Millî hareket sürecinde filizlenen özgür basında Sovyet mirası çok sert biçimde eleştirilmiş, yüzyılın başlarındaki “*Biz kimiz?*” sorusuna cevap arayışı yeniden başlatılarak *Türk*, *Azerbaycan Türkü*, *Azeri Türkü* kavramları yaygınlık kazanmıştır.

2.1.4. Bağımsız Azerbaycan Yolunda Kritik Eşikler

Güney Kafkasya'daki devletlerin bağımsızlıklarından önceki ve sonraki yıllar oldukça çalkantılı geçmiştir. Sadece kültürel, siyasî ve ekonomik egemenliği yeniden tesis etme çabaları değil, aynı zamanda etnik çatışmalar ve Karabağ örneğinde olduğu gibi devletler arasındaki savaşlar da bu yıllara damgasını vurmuştur. Azerbaycan'ın sınırları içerisinde kalan Karabağ bölgesi üzerinde hak iddia eden Ermenilerin işgal girişimleri, işgalin ve katliamların arkasında Gorbaçov'un danışmanlarından Ermeni kökenli Aganbekyan'ın olduğunun anlaşılması, Ocak 1990'da Kızılordu birliklerinin Bakü'ye girerek sivilleri öldürmesi ve Karabağ savaşı sırasında Sovyet yönetiminin Ermenileri desteklemesi gibi gelişmeler Azerbaycan halkının zihninde Çarlık yönetimi boyunca gayrimüslimler karşısında maruz kalınan haksızlıkları ve ayrımcı uygulamaları yeniden canlandırarak SSCB ile bağların tamamen kopmasına yol açmıştır (Turan, 2018: 444).

Haydar Aliyev'in 1970'ler ve 1980'lerde Sovyet Azerbaycanı'nın lideri olarak görev yaptığı dönemde vatanseverlik yeniden canlanmış ve Azerbaycanlı kimliğine yönelik bir arayış ortaya çıkmıştır. Buna rağmen Karabağ çatışması 1988'de patlak verdiğinde, millî kimliğe dayalı siyasal hareketlilik fikri esas olarak Bakü entelijansiyası ile sınırlı durumdadır. Ancak Karabağ merkezli siyasî olaylar Azerbaycan milliyetçiliğinin hızla gelişmesine yol açmıştır. Bu arayış içerisinde Azerbaycan'ın ulusal milliyetçi bağımsızlık hareketi, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Sovyet sistemini sorgulayan, rejim tipinin değişmesi gerektiğini iddia eden, kendi bağımsız elit grubunu oluşturup, Komünist Parti iktidarına alternatif geliştirilen bir yapıya sahip olmuştur. Bağımsızlık hareketi pek çok kesimden farklı insanları bir araya getiren bir halk hareketi niteliği kazanmıştır. Halk hareketinin en önemli kuruluşu, 1988'de Ebulfez Elçibey'in liderliğinde kurulan Azerbaycan Halk Cephesi (AHCP) olmuştur. Azerbaycan Halk Cephesi'nin kurulması Azerbaycan'ın bağımsızlık öncesi ve sonrası döneminde devlet-toplum ilişkileri ile iktidar-muhalefet ilişkilerinin şekillenmesinde başat rol oynamıştır (Ergun, 2012: 9). 1989 başlarından itibaren genel halk hareketine dönüşen AHCP'nin en önemli başarısı bağımsızlık idealine sahip entelektüel seçkinler, gazeteciler, yazarlar, işçiler ve gençleri bir araya getirmiş olması ve daha da önemlisi bu birlikteliği geniş tabanlı bir toplumsal harekete dönüştürebilmiş olmasıdır. AHCP, özellikle Karabağ sorununa tepki olarak ortaya çıkan çeşitli kitle hareketlerine de liderlik etmiştir. Sonraki dönemlerde AHCP'den kopmalar olmuşsa da, 1995 parlamento seçimleri öncesinde siyasal partiye dönüşüncüye kadar, Azerbaycan iç politikasının en önemli aktörü olduğu söylenebilir (Mollaer, 2004: 71).

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin en önemli tetikleyicisi ulusal bağımsızlık hareketleri olmuştur. Bağımsızlık ideali milliyetçilikle ve ulusal kimliğin yeniden tanımlanması ile desteklenmiştir. Sovyet sonrası dönem Azerbaycan'da ulusal kimliğin ve vatandaşlık kimliğinin tanımlandığı bir dönem olmuştur. Bağımsızlık bir yandan Azerbaycan'ın Rusya hâkimiyetinden kurtulması anlamına geliyordu ki bu da kimlik oluşumu açısından önemlidir. Dolayısıyla geçmişteki devlet ve ulus olmanın sınırlı doğası göz önüne alındığında, Azerbaycanlılar bir bakıma Sovyet sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olmanın tam olarak ne anlama geldiğini belirleyen bir kimlik arayışına girmişlerdir (Cornell, 2011: 259). Bu bağlamda Azerbaycan'ın hem Türkiye hem de İran'la olan yakın bağları da işleri karmaşıklaştıran bir faktör olmuştur. Zira Azerbaycan sosyal ve dilsel olarak laik Türkiye'ye benzemeye ve hatta uluslararası sistemde onun yolundan gitmeye meyilli olmuştur. Fakat tarihsel bağlar, güneydeki etnik Azerbaycanlı nüfusun büyüklüğü ve mezhepsel yakınlık İran'ın da göz ardı edilmemesini gerektirmiştir.

Millî sembollerin yeniden dirilişi, Karabağ çatışmasının yoğunlaşması ve Moskova'nın süreçte izlediği siyasete tepki olarak ortaya çıkan Azadlık Hareketi ile gerçekleşmiştir. Ermenilerin Karabağ ile ilgili taleplerini ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin harekete geçme konusundaki isteksizliğini protesto etmek için 17 Kasım ve 5 Aralık 1988 tarihleri arasında önce yüzlerce, sonra binlerce kişi günler ve geceler boyunca Bakü'deki Azadlık Meydanı'nda toplanmıştır. Özel

güvenlik güçleri tarafından dağıtılan bu hareket sembolik bir önem kazanmıştır. Meydan, ulusal kimliğin ortaya çıkması ve ifade edilmesi için fırsat yaratan bir ortamdır. 1990 yılının ilk günlerinde de Karabağ ve çevresinde Ermeni silahlı gruplarının Azerbaycan köylerine saldırıları artmıştır. Azerbaycan Halk Cephesi, yönetimin olaylara seyirci kalması üzerine harekete geçerek savunma güçleri oluşturma kararı almış ve Bakü’de de Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında karşılıklı saldırılar meydana gelmiştir. Bakü’de gerilim yüksekken Sovyet yönetimi, Kızılordu’nun büyük bir kuvvetini şehrin sınırlarına konuşlandırmıştır. Bu sırada Karabağ’da da olağanüstü hal ilan edilmiştir. Azerbaycan halkı karara tepki göstererek ülke yönetiminin istifası talebiyle Bakü’nün merkez meydanlarına toplanmaya başlamıştır. Bakü meydanlarında protesto gösterileri sürerken Sovyet yönetimi 20 Ocak 1990’da büyük bir katliam gerçekleştirerek şehri işgal etmiştir. Çok önemli bir dönüm noktası olan Kanlı Yanvar (Ocak) olayından sonra Azerbaycan, bağımsızlık yolunda adım adım ilerlemeye başlamıştır (Sadık, 2022: 224-227). Karabağ çatışması, Azerbaycanlılar için sadece Türklüklerinin değil, aynı zamanda 20. yüzyılın başlarında inşa edilmiş devletin yeniden hatırlanması için de ana uyarıcı olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin entelektüel ve siyasî elitinin görüşleri, AHCP için sadece ideolojik ilkeler açısından değil, aynı zamanda teşvik açısından da bir ilham kaynağı olmuştur.

Azerbaycan’da bağımsızlık sonrası ulus inşasının ana ideolojisi, Sovyetleşmeden uzaklaşma eğilimini yansıtan “Azerbaycanlılık” olarak belirtilebilir. Sovyet sonrası alanın tamamında, ortaya çıkan her devlette değişen yoğunluk, derinlik ve genişlik derecelerinde Sovyetsizleşme meydana gelmiş ve bu durum bağımsızlığın önemli bir göstergesi olmuştur. Kimliğin inşası süreci boyunca Sovyetleşmeden kurtulma, ayrı gelişmeler olarak görülebilecek kendi alt süreçlerini üretmiştir. Azerbaycan bağlamında ana alt süreçler olarak, ulusçuluğun yeniden canlanması, köklerin hatırlanıp bunlarla bağın güçlendirilmesi, küresel entegrasyon ve modernleşme sayılabilir. En önemlisi, ulusçuluğun yeniden canlandırılması, ulusal tarihin yeniden yazılması, anlatı ve sembolizmin yeniden inşası, din ve inançla bağlantının yeniden gözden geçirilmesi, geleneksel sanat ve müzik türlerine, dil ve eğitim politikasına daha güçlü vurgu yapılması biçimini almıştır. Ulusun adı ve dili dışında, Sovyet zamanına ait diğer tüm semboller değiştirilmiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde tasarlanıp bestelenen bayrak, devlet amblemi ve millî marş, yeni bağımsız Azerbaycan’ın simgeleri olarak geri getirilmiştir. Kimlik inşasının temel faktörleri, yoğunluk veya odak açısından hafif farklılıklarla hâlâ aktiftir. 2010’dan sonraki süreç, söylemsel odağın Sovyetleşmeden arındırılmasından Azerbaycan’ın bağımsız kalkınmasına ve Azerbaycan’ın ulusal gururuna doğru kaymasıyla karakterize edilmektedir (Garibova, 2019).

Haydar Aliyev’in iktidarından sonra çok daha net olarak Azerbaycan’ın ulus inşası ideolojisinin, kimlik inşasının temel unsurunu oluşturan “Azerbaycancılık” olduğu söylenebilir. Garibova (2021: 16)’ya göre, Azerbaycan’ın bağımsızlık sonrası yaklaşık otuz yıllık gelişiminin yakından incelenmesi, kimliğin yeniden inşasında üç ana stratejiye işaret etmektedir: politika formülasyonu ve mevzuat (kanunlar, cumhurbaşkanlığı kararnameleri, vb.), sembolik ve söylemsel

kaynakların inşası (anlatıların oluşturulması veya yeniden yaratılması) ve toplumsal katılım (aktif vatanseverlik). İlk iki strateji bağımsızlıktan sonraki ilk yirmi yıl için daha karakteristikken, üçüncü strateji bağımsızlığın üçüncü on yılında daha belirgin hale gelmiştir. Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında kimlik inşasında ana odak noktası dil ve ulusal/etnik aidiyet olmuştur.

Üzerinde ortak bir geçmişin paylaşıldığı vatan algısı ulusal kimliğin en önemli unsurlarından birisidir. Ancak “vatan” kavramı Azerbaycan halkının belleğinde ve ulusal kimliğinde daha farklı anlamlara bürünmüştür ki bunun da nedeni yaklaşık iki yüz yıldır devam eden “bölünmüş vatan” ve aynı tarihsel süreçte ortaya çıkan ve 30 yıl boyunca devam etmiş olan “kaybedilmiş vatan toprakları”nın yarattığı duygudur (Turan, 2017: 598). Bu bağlamda Azerbaycancılığın içerisinde vatan bileşeninin daha ön planda olduğu görülmektedir. Azerbaycan edebiyatında şiir, nesir veya destanlarda yazarlar hep vatanın güzelliği, büyüklüğü, vatana hasret gibi konularda eser vermişlerdir. Hatta Azerbaycan Millî Marşında da “Azerbaycan, ey kahraman evladın şanlı Vatanı” olarak geçen ifadeyle millettten çok vatana vurgu olduğunu göstermektedir. Bir mukayese olarak Mehmet Akif Ersoy’un yazdığı Türk İstiklal Marşı’nda vurgunun millete yönelik olması aradaki farkı anlamak açısından önemlidir. Azerbaycan’da Türkçülük, millet duygusunu ortaya çıkararak, vatan duygusunu geri plana attığı için zaman zaman eleştirilmiştir. Bu açıdan bakılacak olursa, Azerbaycancılığın millî bilinçle millî devletçilik bilincini birleştirmesi, üniter, laik ve demokratik devlet yapısına sahip Azerbaycan’ın güçlenmesine hizmet eden bir devlet ideolojisi olarak değerlendirilmektedir (Süleymanlı, 2006: 316-317). Azerbaycancılık kavramı vatana vurgu yaptığı için Azerbaycan’da yaşayan herkesi Azerbaycanlı olarak tanımlamaktadır. Hem Azerbaycan Türklerini hem tüm etnik azınlıkları hem de Azerbaycan sınırları dışında yaşayan 40 milyondan fazla Azerbaycanlıyı bu kavram içine almaktadır.

Azerbaycan’da devlet kimliği inşası sürecinde, herkese açık, kapsayıcı ve vatandaşlık temelli bir politika izlenmiş, ülkede yaşayan herkesi içine alacak, adını ülke toprağının adından alan “Azerbaycanlı” kimliği resmî düzlemde ve toplum katında benimsenmiştir. Ülkedeki tüm azınlıkların temel hakları devletin teminatı altına alınmıştır. Dolayısıyla, sistematik bir biçimde etnik ayrımcılığa ya da etnik kökenden dolayı insan hakları ihlallerine maruz kalan bir gruptan söz edilemez. Başka birçok örneğin aksine, Azerbaycan’daki ulus ve devlet inşası, egemen kültürün benimsenmesini teşvik etmek yerine kültürel çoğulculuğa önem veren bir süreçtir. “Azerbaycanlı” kimliği ve resmî dilin adının “Azerbaycan dili” olması, bunun en açık kanıtıdır (Aydingün, 2012b: 442).

2.1.5. Kimlik İnşasında Lider Etkeni

7 Haziran 1992’de bağımsız Azerbaycan’da yapılan ilk seçimleri kazanan Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfaz Elçibey’in Azerbaycan cumhurbaşkanı olması toplumsal düzenin millileştirilmesinin başlangıcı olmuştur. Böylece yüzyılın başında aydın hareketleriyle bir kültürel-

eğitsel anlam taşıyan Türkçülük söylemi bu dönemde milliyetçi-bağımsızlıkçı bir siyasal program şeklini almıştır. AHCP'nin yönetiminde ulus inşası açısından Türkçülük teması güçlenmiş ve açıkça Türkiye yanlısı bir politika izlenmiştir. İlk misyonun -yani bağımsızlığın kazanılması- tamamlanmasından itibaren, milliyetçilik bir savunma refleksinden devlet inşasının bir aracına dönüşmüştür. Bir diğer deyişle, bağımsızlık ve demokrasi talebinin itici gücü olan millî kimlik meselesi, devlet inşası için bir araç haline gelmiştir. AHCP'nin Sovyet sonrası siyasî dönüşüm gündemi, “geçmişin hatalarını düzeltme” çabasıyla Sovyet olan her şeyi reddetmek şeklini almıştır. SSCB döneminde “Türk” adı üzerine konulan yasaklara duyulan tepkinin bir yansıması olarak Azerbaycan halkının isminin “Azerbaycan Türkü” olduğu belirtilmiştir. Elçibey döneminde ülkeyi saran yoğun iç ve dış sorunlarla uğraşılırken bir yandan da toplumsal hayatın millileştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Cumhurbaşkanı Elçibey tarafından bağımsız devlet olmanın temel göstergesi olarak kabul edilen yeni para birimi manat, ruble yerine kullanılmaya başlanmıştır. 27 Mayıs 1992 tarihinde, sözlerini Ahmet Cevad'ın yazıp, Üzeyir Hacıbeyov'un bestelediği “Azerbaycan Marşı” Azerbaycan devletinin millî marşı olarak kabul edilmiş, yeni ve millî ders kitaplarının yazdırılması işine hız kazandırılmış, Türkçe yer adları canlandırılmıştır. Aile isimlerinin Rus isimlerinden Azerbaycan isimlerine dönüştürülmesi süreci başlatılmıştır. Ruslaştırılmış soyadı ekleri olan -ov veya -ova'yı Azerbaycanlı eşdeğerleri olan -oğlu, -zade veya -li olarak değiştirme teşvik edilmiştir. Dinî inanç ve kurumlara yönelik yasaklamalar kaldırılmış ve Azerbaycan halkının kendi din ve geleneklerine ait bayramlarının ve özel günlerin kutlanmasına başlanmıştır (Ergun, 2021: 8).

Elçibey döneminde atılan en önemli adımlardan birisi de 22 Aralık 1992 tarihinde “Azerbaycan Cumhuriyeti devlet dili hakkında” kanunun çıkarılması olmuştur. Bu kanunun birinci maddesinde Azerbaycan devletinin resmi dilinin “Türk dili” olduğu ve devlet kurumlarındaki her türlü işlerin Türk diliyle yürütüleceği belirtilmektedir. Bu kanunun kabul edilmesiyle Sovyet yönetiminin 1939 yılından itibaren Azerbaycan dilinin “Türk dili” olduğu gerçeği üzerine koyduğu yasak kaldırılmıştır. Bununla birlikte alfabe Kiril alfabesinden Latin alfabesine dönüştürülmüş ve hükümet tüm devlet işlerinde Latin alfabesinin kullanılmasını teşvik etmiştir (Cafersoy, 2001b: 59). Elçibeyli yıllar, Türkçülüğün diğer kimlik paradigmalarının önüne geçtiği, romantik milliyetçiliğin güçlü ve son derece etkileyici eğilimleriyle karakterize edilen yıllardır: “Türk” terimi, hem ülkenin çoğunluk etnik grubu hem de dili için tercih edilen bir referans biçimi olmuştur. Resmi belgelerde, yasalarda, medyada, ders kitaplarında ve kamusal söylemde yer alan bu terim, bir süreliğine “Azerbaycanlı” teriminin yerini almıştır. Açıkçası bu, Sovyet kimlik siyasetinin neden olduğu kimlik travmasına bir yanıt olarak, hem Sovyetsizleşme sürecinden kaynaklanan hem de ona eşlik eden ama aynı zamanda onu güçlendiren bir eğilim olmuştur.

AHCP ve Elçibey iktidarında izlenen Türkçü politika, kendisini Türk olarak tanımlamayan azınlıkları rahatsız etmiştir. Devletin, kimliğin Türklük boyutuna yaptığı güçlü vurgu, 1993 ve 1994 yıllarında Lezgiler ve Talışlar gibi bazı grupların kimliklerini kullanan ayrılıkçı hareketlerin

üçüncü aktörler tarafından kullanılması kapısını açmıştır. Lezgilerin itirazlarını temsil ettiği iddiasıyla Sadval adlı bir örgütün kurulmasına yol açmıştır. Benzer şekilde, Talışların yoğun yaşadığı Lenkeran ili ve çevresinde de bir kalkışma provası yapılmış, ancak bu çaba halktan destek alamamıştır. Aslında, her ne kadar Türkçülük vurgusu güçlenmiş olsa da etnik ve dinî azınlıkların haklarının korunması AHCP'nin temel kaygılarından biri olmuştur. Etnik ve dinî azınlıkların statüsüne ilişkin olarak 1992 yılında “Ulusal Azınlıkların, Az Nüfuslu ve Etnik Grupların Hak ve Özgürlüklerinin Korunması ve Dil ve Medeniyetlerinin Geliştirilmesi için Devlet Yardımına İlişkin Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” başlıklı bir kararname kabul edilmiştir. Bu, ayrımcı olunmadığının ana kanıtı olarak sunulmuştur. Yasa, “milliyetleri, etnik kökenleri ve dinleri ne olursa olsun tüm vatandaşlar için eşitlik ilkesini” ve “ulusal azınlıkların ve etnik grupların yerel kültürlerinin, dillerinin ve dinlerinin korunmasını ve geliştirilmesini” güvence altına almıştır (Ergun, 2021: 9).

AHCP'nin ve Elçibey'in yerini Haydar Aliyev'in alması ulus inşası gündeminde bir değişimi beraberinde getirmiş ve ulusal kimliğin nasıl inşa edileceğine dair yeni bir söylem ortaya çıkmıştır. Hükümetin ulusal kimlik anlayışının kavramsallaştırılması, köklerini Sovyet döneminin terminolojisinden almıştır. Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinden sonra genel olarak Azerbaycan bağımsızlık sürecinde güçlenen ve Ebulfaz Elçibey döneminde uygulanan Türkçü politikalar terk edilerek kökleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne dayanmakla birlikte SSCB döneminde kullanılan “Azerbaycanlılık” politikalarına geri dönmüştür. Haydar Aliyev, “Azerbaycanlılık” fikrini temel ideoloji olarak geliştirerek ve AHCP'nin söylemindeki yoğun Türklük vurgusu bağlamında gelişen bazı ayrılıkçı hareketlere karşı ihtiyatlı önlemler alarak kapsayıcı politikalar uygulamıştır. Bu sayede, azınlıkların kışkırtılması ve bunun üzerinden Azerbaycan'da istikrarsızlık yaratılması ihtimali geriletilmiştir. Böylece bağımsızlığını yeni kazanan devletin sağlıklı adımlarla ilerleyebilmesi için millî birlik ve beraberliği ön plana çıkarmıştır (Seyidbəyli, 2019: 65). Bu politika değişikliği de en açık şekilde 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Anayasası'nda görülmüştür. Anayasa'da, Azerbaycan halkı -Azerbaycanlı- ve dilleri -Azerbaycan dili- olarak adlandırılmıştır. Bu adım, “Azerbaycanlı” veya “Azerbaycan dili” terimlerinin etnik kökenlerine bakılmaksızın Azerbaycan'da yaşayan tüm halkları kapsadığı ve etnik azınlıklar arasında huzursuzluğa yer bırakmadığı savıyla gerekçelendirilmiştir. Ayrıca 2002 yılında bu anayasaya uygun olarak çıkarılan “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Dili Hakkında Kanun”da da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dilinin “Azerbaycan dili” olduğu belirtilmektedir.

Halkın birlik ve beraberliğini sağlama anlayışı, Haydar Aliyev'in inisiyatifi ve liderliğiyle çeşitli şekillerde geliştirilmiştir. 9-10 Kasım 2001 tarihlerinde Bakü'de 1. Dünya Azerbaycanlıları Kongresi'nin düzenlenmesiyle bu yöndeki en önemli adımlardan biri atılmıştır. Haydar Aliyev, bu kongrede yaptığı konuşmada Azerbaycancılığın ideolojik temelini oluşturan ilkeleri şöyle ifade etmiştir (Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Nitqi”, 10.10.2001: <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c1.pdf>):

“Farklı ülkelerde yaşayan Azerbaycanlıların o ülkelerin vatandaşı olarak istedikleri gibi yaşamalarını istiyoruz. Ancak hiçbir zaman millî kökenlerini, milliyetlerini kaybetmemeleri gerekiyor. Hepimizi birleştiren, Azerbaycancılık fikridir. Azerbaycancılık, milliyetini, millî-manevi değerlerini korumak, aynı zamanda bunların evrensel değerlerle sentez ve bütünleşmesinden yararlanmak demektir. Milliyet her insan için bir gurur kaynağıdır. Azerbaycanlı olmakla her zaman gurur duydum, bugün de gurur duyuyorum. Her Azerbaycanlı milliyetiyle gurur duymalı ve biz Azerbaycan’ı yaşatmalıyız.”

Çoğunlukla daha milliyetçi yönelimli siyasî gruplar ve bu grupların temsil ettiği siyasî elitler tarafından desteklenen “Türklük” vurgulu siyaset, Haydar Aliyev liderliğindeki Yeni Azerbaycan Partisi’nin 1993’te iktidara gelmesiyle yoğunluğunu yitirmiştir. Ancak burada Azerbaycan’ın Türk kökenlerinin tanınmasının inkâr edilmediği ve ülkenin kimlik söyleminde önemli bir arka plan unsuru olarak kalmaya devam ettiği de vurgulanmalıdır (Garibova, 2021: 16).

2003’te iktidara gelen İlham Aliyev, ulusal kimlik kavramını miras almış ve vatandaşlık kimliğinin inşasını teşvik etmiştir. Aliyev aynı zamanda Azerbaycanlılık kavramını da desteklemiştir, ancak bu dönemde küçük bir değişiklik de dikkat çekicidir. Vatandaşlık kavramı, laikliğe çok güçlü bir vurgu yapılarak çok kültürlülük ve hoşgörünün dâhil edilmesi yoluyla yeniden kavramsallaştırılmıştır. Bu söylem özellikle Bakü’de düzenlenen uluslararası etkinlikler öncesinde ve sırasında öne çıkarılmıştır. Çokkültürlülük, Azerbaycanlılar arasında vatandaşlık kimliğinin gelişmesine katkıda bulunan bir diğer faktör olarak 2013’te Azerbaycan’ın devlet stratejisi olarak ilan edilmiştir. Bu strateji ülke içinde sadece hoşgörü değil, aynı zamanda daha geniş anlamda Azerbaycan toplumunun kültürler arası boyutlarına ilişkin önemli düzeyde bir söylem yaratmıştır. Garibova (2021: 23) bunun Azerbaycan’daki farklı kültürel, dilsel ve dini grupların Azerbaycanlılıkla gurur duymasını, toplumun diğer kesimleriyle uyumlu bir şekilde bir arada yaşamasını derinleştirdiğini belirtmektedir.

Azerbaycancılık ideolojisine uygun olarak, hoşgörünün ve kültürel, dini ve dilsel çeşitliliğin resmi söylemde sıklıkla vurgulanması ve bu bağlamda Azerbaycan’ı bir hoşgörü ve çok kültürlülük modeli olarak sunan uluslararası kampanya, devlet kimliğinin yeni bir boyutu olarak değerlendirilebilir. Cumhurbaşkanı’nın 28 Şubat 2014 tarihli kararıyla Etnikler Arası, Çok Kültürlülük ve Diyanet İşleri Devlet Müşavirliği kurulmuş, 15 Mayıs 2014 tarihli emriyle de Bakü Uluslararası Çok Kültürlülük Merkezi “Azerbaycan’ın dünyada çokkültürlülüğün merkezi olarak tanınmasını” desteklemek için kurulmuştur. Çokkültürlülük kavramı, Azerbaycan’ın sadece farklı kıtalar arasında değil, aynı zamanda imparatorluklar, medeniyetler, dinler, etnik gruplar ve diller arasında da eşsiz bir kavşakta yer aldığı fikrine dayanmaktadır. Hükümet temsilcileri, Azerbaycanlılık ifadesinin tüm vatandaşları eşit düzeyde kapsadığını; dinî aidiyet, etnik köken ve anadilin ise öncelikli olmadığını sıkça belirtmişlerdir. Dolayısıyla Azerbaycancılık, Azerbaycan topraklarında yaşayan farklı halkların yüzyıllardır bir arada yaşamaya alışkın olduğu gerçeğine dayanan bir “tarihi çok kültürlülük” modelini temsil etmektedir (Cornell vd., 2016: 47). Böylece, dinî radikalizm, terörizm ve çok kültürlülük kriziyle sarsılan bir dünyada Azerbaycan, farklı İsl^qm

mezheplerinin yanı sıra farklı dinlerin de barış içinde bir arada yaşadığı bir örnek olarak tasvir edilmektedir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 2016'yı "Çokkültürlülük Yılı" ilan ederken belirttiği gibi (İqtibaslar: İlham Əliyev, (t.y.), https://multiculturalism.preslib.az/az_testimonials-ie.html): "Azerbaycan'da çokkültürlülük hem bir devlet politikası hem de bir yaşam tarzıdır. Çokkültürlülük lüğatımızda nispeten yeni bir kelime olsa da, gelenekleri Azerbaycan'da yüzyıllardır mevcuttur".

Azerbaycanlılık kimliği üzerinde bağımsızlık sonrasındaki ilk yorum, çoğunluk ve azınlıkların barış içinde bir arada yaşamasına vurgu yaparak Sovyetler Birliği'ndeki kimliğin tekrarı ve yeniden eklenmesinden ibaretken, şimdiki yorumuna yeni bir vatanseverlik biçimi entegre edilmiştir. Bu yeni yorumda ulusal kimlik meselesi tamamen etnik kimliğe değil, devletin varlığından gurur duymaya, egemenliğin pekiştirilmesine, erken dönem bağımsız devlet geleneğinin hatırlanmasına ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin mirasına atıfta bulunmaktadır. Ayrıca, Azerbaycan'ın bir ülke olarak görünürlüğü ve tüm sosyal ve kültürel özellikleriyle Azerbaycanlılık, ülke imajının uluslararasılaşmasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Büyük ölçekli ve tüm dünyanın dikkatini çeken uluslararası etkinliklere ev sahipliği yapmak, bu yeni anlayış ve uygulamanın örnekleri olarak yorumlanabilir (Ergun, 2021: 3).

2.1.6. Devlet Kimliğinin Birer Göstergesi Olarak Millî Semboller

Azerbaycan, ülke bütünlüğünün en önemli göstergelerinden biri olan ulusal kimliği inşa etmek için toplumun tüm kesimlerini ortak bir dil ve kültür etrafında bütünleştirmeye, bunun için de ulusal semboller ve mitler oluşturmaya çalışmaktadır. Devletin ve ulusal bütünlüğün en önemli sembolleri arasında bayrak, devlet arması ve ulusal marş gelmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan'ın ulus inşası sürecinde devleti sembolik olarak nasıl kurguladığına bakmak gerekmektedir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde söz konusu millî simgelerin, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde yani birinci bağımsızlık döneminde kullanılan simgeler olduğu görülmektedir. Azerbaycan Halk Cephesi'nin önderliğinde yürütülen millî hareket döneminde Azerbaycan'ın üç renkli bayrağı meydanlara taşınmıştır. Bayrağın renkleri Azerbaycan'da 1918'de cumhuriyeti kuran iradenin ulusal kimlik kavramına nasıl bir anlam yüklediklerini ortaya koymaktadır. Bayraktaki mavi renk Azerbaycan halkının Türklüğünü, kırmızı renk çağdaşlaşmayı ve demokrasiyi, yeşil renk ise İslam uygarlığına ve İslam dinine aidiyetini simgelemektedir. 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bu formülün mimarı Türk dünyasının önemli düşünce adamlarından olan Ali Bey Hüseyinzade'dir. Ali Bey Hüseyinzade Türk dünyasının geri kalmışlıktan kurtulması için çağdaşlaşmanın (Avrupalaşmanın) önemini de vurgulayarak "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak" düşüncesini formüle etmiştir. İşte bu üçlü formül daha sonradan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bayrağına da yansımıştır (Asker, 2013: 89-90; Yagublu, 2015: 413-414).

Şekil 1: Azerbaycan Cumhuriyeti Bayrağı

Kaynak: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev (<https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/symbols>)

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı ilk kez 9 Kasım 1918'de Bakü'de hükümet toplantısında kabul edilmiş ve 7 Aralık 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin meclisinin açılışı sırasında Meclis binasının üzerine çekilmiştir. 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılışına kadar kullanılan olan bu bayrak, Sovyet birliklerinin Azerbaycan'ı işgal etmesi sonucu 3 Mayıs 1920'de Azerbaycan Meclis binasından indirilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yadigârı olan bu bayrak, 17 Kasım 1990 tarihinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı Haydar Aliyev'in yönettiği oturumda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin devlet bayrağı olarak onaylanmıştır. Aynı zamanda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi, bu bayrağın Azerbaycan'ın resmi devlet sembolü olarak tanınması için ASSC Yüksek Sovyeti'ne bir dilekçe sunmuş ve 5 Şubat 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti dilekçeyi değerlendirerek bu bayrağın yeniden Azerbaycan Devlet bayrağı olarak kabul edilmesine karar vermiştir. Daha sonra bağımsız Azerbaycan'ın anayasasında da tarif edilerek yerini almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 17 Kasım 2009 tarihinde imzaladığı kararnameye göre de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bayrağı resmi olarak kabul ettiği gün olan 9 Kasım Ulusal Bayrak Günü olarak kutlanmaktadır (Dövlət rəmzləri (t.y.), <https://mfa.gov.az/az/category/dovlet-remzləri>).

Şekil 2: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Arması

Kaynak: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev (<https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/symbols>)

Devlet arması, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde oluşturulan arma projesinin Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra değiştirilmiş bir şeklidir. Azerbaycan devlet arması için Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükûmeti 30 Ocak 1920'de bir yarışma düzenlemiş ve yarışmayı kazanacak arma örneğinin aynı yılın 28 Mayıs günü kabul edileceği kararı çıkarılmıştır. Ancak 28 Nisan 1920'de Sovyet işgali ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çöküşü nedeniyle arma kabul edilememiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Yüce Meclisi 19 Ocak 1993'te, 1920'de hazırlanmış devlet armasını Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arması olarak onaylamıştır. Devlet Arması iki meşe ağacı dalı ve iki buğday başağından oluşan kemerli bir çelenk üzerinde bulunan kalkan tasviri şeklindedir. Kalkanın üstünde devlet bayrağının renkleri zemininde sekiz köşeli bir yıldız ve yıldızın merkezinde ise alev tasviri vardır. Bu alev dilimleriyle “Allah” kelimesinin tasvir edildiği de açık şekilde görülmektedir (Dövlət rəmzləri (t.y.), <https://mfa.gov.az/az/category/dovlet-remzləri>).

Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Marşı da bayrak ve devlet arması gibi 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nden mirastır. 30 Ocak 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Millî Marş'ın hazırlanması konusunda karar almış ve bu amaçla Millî Eğitim Bakanlığı tarafından bir yarışma ilan edilmiştir. Ancak Sovyet işgali Millî Marş'ın da kabul edilmesine imkan vermemiştir. Bağımsızlıktan sonra 27 Mayıs 1992'de parlamento “Azerbaycan Cumhuriyeti İstiklal Marşı Hakkında Kanun”u kabul etmiştir. Kanuna göre, 1919 yılında dünyaca meşhur besteci Üzeyir Hacıbeyli ve şair Ahmet Cevad'ın bestelediği “Azerbaycan Marşı” Azerbaycan'ın İstiklal Marşı olarak onaylanmıştır (Dövlət rəmzləri (t.y.), <https://mfa.gov.az/az/category/dovlet-remzləri>). Milli marşın sözleri aşağıya eklenmiştir.

Azerbaycan! Azerbaycan!	Sen olasan gülistan,
Ey, kahraman evladın şanlı vatanı!	Sana her an can kurban!
Senden ötrü can vermeye cümle hazırız!	Sana binbir muhabbet,
Senden ötrü kan dökmeye cümle kâdiriz!	Sinemde tutmuş mekân!
Üç renkli bayrağınla mesut yaşa!	
Üç renkli bayrağınla mesut yaşa!	Namusunu hıfzeta meye,
	Bayrağını yükseltmeye,
Binlerce can kurban oldu,	Cümle gençler müştaktır!
Sinen harbe meydan oldu!	Şanlı vatan! Şanlı vatan!
Hukukundan geçen asker,	Azerbaycan! Azerbaycan!
Her biri kahraman oldu!	Azerbaycan! Azerbaycan!

Sosyal inşacı teoriye göre, kimlikler toplumsal süreçler ve etkileşimler aracılığıyla inşa edilir. Millî devlet sembolleri, bir ulusun tarihini, kültürünü ve kimliğini temsil eden, toplumun ortak hafızasında yer etmiş unsurlardır. Dolayısıyla bu semboller, bir ulusun kimliğini şekillendirmede ve bu kimliği hem içteki vatandaşlara hem de dışarıdaki diğer aktörlere sunmada önemli bir araçtır. Ayrıca millî semboller, yalnızca ulusal kimliği değil, aynı zamanda uluslararası arenada bir

devletin diğerk aktörlerle nasıl ilişki kurduğunu da şekillendirmekle birlikte, bir ulusun kendisini diğerk uluslardan ayıran değerlerini ve normlarını pekiştirmeye de yardımcı olur. Bu bağlamda, bayrağın, amblemin ve ulusal marşın yeniden canlandırılması, şehirlerin ve caddelerin isimlerinin değiştirilmesi, SSCB dönemine ait sembollerin, anıtlar ve heykellerin kaldırılması, komünist dönem öncesindeki sembolere geri dönüş, Azerbaycan'ın yeniden tanımlanan devlet ve ulus inşa sürecinde başvurulmuş önemli unsurlar olarak görölmektedir (Aydingün, 2012a: 415).

2.1.7. Mezhepçilikten Uzak Seküler Bir Kimlik unsuru Olarak İslâm

1991'deki bağımsızlığın ardından İslâm'ın, Azerbaycan ulusunun oluşumunda önemli bir rol oynayabileceğı ve oynaması gerektiğı fikri hâkim olmuştur. Dahası, pek çok sıradan insan eskiden kınanan İslâmî değerlere artan bir ilgi göstermiş ve zor zamanları atlatmak için maddî olduğu kadar manevî bir rahatlama bulmak amacıyla da dine yönelmiş, hatta bazıları muhtelif dinî ağlara katılmıştır. İslâm'ın, Müslüman toplumlu tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde az ya da çok tek tip bir karakter sergilediğı görüşünün aksine, uluslararası İslâmî hareketler ve eğilimlerden ziyade her bir cumhuriyetin kendine özgü koşulları tarafından şekillendirildiğı söylenebilir. Bu durum özellikle Azerbaycan için geçerlidir (Motika, 2001: 1).

MS. 7. yüzyılın ortalarından itibaren bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprakları İslâm hilafetinin sınırları dâhilinde yer almıştır. 11. yüzyılda Azerbaycan'ın Türk-Selçuklu idaresine girmesi ve ardından Türkistan'dan göç alması bölgenin etnik bileşiminde ciddi bir değişim meydana getirmiş ve Oğuz Türklerini hâkim unsur kılmıştır. 14. yüzyılın sonlarından itibaren hüküm süren Sünni ve Şii hanedanlar arasındaki uzun süreli rekabet, bölgenin tarihi üzerinde derin bir iz bırakmıştır. Azerbaycan, bölgeyi dinî farklılıklar temelinde şekillenen ideolojik bir çatışmaya sürükleyen bir dizi savaşın en önemli sahnelerinden birisi haline gelmiştir. Yine de bu rekabetin öngördüğünün aksine Azerbaycan'da Sünniler ve Şiiler arasındaki ilişki hiçbir zaman tek boyutlu olmamıştır. Yüzyıllara dayanan bu ilişki, Azerbaycan'da İslâm'ın bu iki mezhebine mensup insanların birlikte yaşamaları olgusunu da beraberinde getirmiştir (Balcı ve Göyüşov, 2014: 170-171). 1830'larda Ruslar tarafından yapılan tahminler Azerbaycan'da iki mezhep mensuplarının sayısının neredeyse birbirine eşit durumda olduğunu göstermektedir. Özellikle Sünniliğın hâkim olduğu Dağıstan'ın dinsel etkisi dolayısıyla Sünnilik ülkenin kuzey ve batı kesimlerinde daha yaygındır (Swietochowski, 1988: 26). Ancak 1860'lardan sonra Kuzey Kafkasya'da Şeyh Şamil'in önderlik ettiğı direniş hareketi kırılınca Sünni nüfusun önemli bir kısmı Osmanlı Türkiye'sine göç etmiş ve genel nüfustaki Şii oranı artmıştır. Çar hükümeti mezhepler arasındaki ihtilafları belirginleştirmek için Tiflis'te İdare-i Ruhaniye adlı bir daire kurmuş ve bu dairede Şii ve Sünni nüfusun dini önderliğini yapacak Şeyhülislamlık ve Müftülük makamları oluşturmuştur. Millî birliğin ve millî uyanışın önüne geçmek için hayatın her alanına müdahale eden Çar hükümeti, özellikle mezhep farklılığını körüklemekten kaçınmamıştır (Akpınar, 2022: 25-26; Taştan, 2001: 13-14). Bu ikili yapı bazı değişiklikler yapılarak Sovyet dönemine kadar devam etmiştir. Sovyet

rejiminin din karşıtı baskıcı ve tasfiye politikaları sonucunda Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra din üzerindeki baskılar artmış, cami ve medreseler kapatılmıştır (Asker, 2013: 91-92).

Bölgedeki Hristiyan ve Müslüman nüfus arasındaki gerilim 1905 yılında “Ermeni-Müslüman savaşı” olarak bilinen olayla kendini gösterdiğinde, Müslüman kimliğinin işlevi, yerli Müslüman nüfusun etnik bağ temelinde mobilize edilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Swietochowski (1988: 70)’ye göre, “Ermeni-Müslüman Savaşı”, Müslümanlar arasında ilk kez yerel ya da mezhepsel bağlılıkları aşan bir davada dayanışma yaratmış ve bundan sonra bu bölünmeler siyasî eylem için ciddi bir engel olmaktan çıkmıştır. Dinî mensubiyet, o dönemde esas olarak Müslüman nüfusu etnik bir çatışmaya karşı harekete geçirmenin etkili bir aracı olarak işlev görmüştür. Bolşeviklerin de Ermeni Daşnak partisi ile ittifak halinde Müslümanlara saldırmış olması, Müslüman ahalinin kendilerine karşı bunu bir Hristiyan ittifakı olarak görmelerine sebep olmuştur. Dinî ve millî ayrımcılığa karşı olduklarını beyan eden Bolşeviklerin bu ittifakın bir parçası olması, Müslüman ahalide kendi kültürlerini paylaştıkları insanlara güvenmeleri gerektiği inancını kesinleştirmiş ve bu durum Azerbaycan toplumunda biçimlenmeye başlayan milletleşme sürecini hızlandıran faktörlerden biri olmuştur. Azerbaycan'da milletleşme süreci Hristiyan idaresi ve baskısı altında biçimlenmiş ve dışlanan Müslüman kimliği sahiplenilmiştir. Bununla birlikte dinî hakların elde edilmesi aynı zamanda millî mücadelenin de bir parçası olarak görülmüştür (Hasanov, 2014: 107-108).

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da millî hareketin önde gelenleri İslamcılığı, Türkçülükten ayırmamış ve Müslümanlık için mücadele etmişlerdir. İslamcılık düşünceleri Gayret, Difai ve Müdafie gibi 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ilk Azerbaycanlı siyasî örgütlenmelerin program ve beyanlarında başlıca yeri tutmuştur. 1917 Şubat devrimine kadar en büyük Azerbaycanlı siyasî parti addedilen ve Türk siyasi hayatının önemli isimlerinden Ahmet Ağaoğlu olan Difai, esas amacını “Kafkasya Müslümanlarının kurtuluşu” şeklinde formüle etmiştir. 20. yüzyılın ilk yıllarında Azerbaycan Türklerinin siyasî liderleri kendilerini Türk'ten ziyade Müslüman olarak algılamış ve henüz Rusya karşısında Azerbaycan'ın millî bir bütün olarak düşünülmesi meselesi gündeme gelmemiştir. Sorunlar ulusal değil, daha geniş bir düzlemde Rusya imparatorluğu sınırlarındaki ve ötesindeki Müslüman halklarla ilişkiler bağlamında ele alınmıştır. Fakat Azerbaycan toplumu içinde modernleşme sürecinin ve aynı zamanda dış faktörlerin etkisi altında durum kısmen değişmeye yüz tutmuş ve ümmet düşüncesinden millete, İslamcılıktan Türkçülüğe doğru geçişin ilk emareleri görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda millî uyanışı tetikleyen başlıca dış faktörler, Azerbaycan Türklerinin fiziksel varoluşlarını ve üzerinde yaşadıkları toprakların bütünlüğünü tehdit eden Ermeni yayılmacılığı ve Çarlık yönetiminin Ruslaştırma politikası olmuştur (Balayev, 2014: 77).

İslâm, bölgeye gelişinden itibaren Azerbaycan'da kitlelerin sadece ideolojisi değil, aynı zamanda toplumun tüm alanlarını kendisine tabi kılan bir yaşam tarzına dönüşmüştür. Bu bağlamda da Sovyet yönetimi altında geçen 70 yılda, Sovyetleştirme politikaları sonucunda toplumda dinî değerlerden sadece yaşam tarzı haline gelebilenler kendini sürdürme imkânı bulmuştur. Dolayısıyla toplumun Müslüman olma anlayışı da bu yaşam tarzına uyma olarak algılanmıştır. Bu nedenle Sovyetlerin din karşıtı propagandası, dinî yaşamın her alanına dayatılan geniş kapsamlı kısıtlamalar, dini bilgiyi neredeyse tamamen saf dışı bırakan ateist eğitim sistemi dahi ülkenin derinine işlemiş Müslüman kimliğini yok edememiştir (Balcı ve Göyüşov, 2014: 176).

Azerbaycan'da Sovyet öncesi ve Sovyet dönemindeki sekülerleşme süreçleri, seküler bir siyasî ve hukukî sistemin yanı sıra laik bir eğitim sisteminin de genel kabul görmesine yol açmıştır. Dolayısıyla İslâmî kimlik, sadece Sovyet milliyetçilik politikasının bir ürünü olmayıp çok daha derin köklere sahip olan ve dinî olmaktan çok kültürel olan bir öz tanımlamanın parçasıdır, hatta ona tâbidir. Azerbaycan'da sekülerleşme ve modernleşmenin kökenleri, Çarlık sömürgeciliği ve artan Ermeni milliyetçiliği ile karşı karşıya kalan Kafkas Müslümanlarının kendilerini yeniden tanımlamaya ve toplumları için daha iyi bir konum için mücadele etmeye başladıkları 19. yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır (Motika, 2001: 2).

1991'deki bağımsızlığından itibaren, Azerbaycan'da uzun bir geçmişe sahip olan İslâm'ın yeni devlet tarafından ulusal kimliğin önemli bir boyutu olarak kabul edilmesiyle birlikte İslâmî bir canlanma yaşanmıştır. Bashirov'a (2018: 32) göre, dinî özgürlük, ülkenin geleneksel kültürüne ve değerlerine dönme özlemiyle birleşerek İslâm'ı pek çok Azerbaycanlı için daha cazip hale getirmiştir. Giderek artan sayıda insan dinî ritüelleri ve ibadetleri uygulamaya başlamıştır. Başka bir deyişle, Azerbaycan toplumu Sovyet yönetimi sırasında uzun süre doğal olmayan koşullarda yaşadıkdan sonra normal bir dindarlık seviyesine geri dönmüştür. Bununla birlikte, bu Müslüman kimlik, siyasal İslâm anlayışından uzak, geleneksel kültüre ve etnisiteye dayalı olma eğilimindedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin normatif çerçevesine gelince, din ile ilgili yasalar oldukça açıktır. 1995 tarihli Anayasanın 7. maddesinde Azerbaycan laik bir devlet olarak ilan edilmiştir. Bu husus, 18. maddede din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, tüm dinî inançların kanun önünde eşitliği ve devlet eğitim sisteminin laik karakteri ifadeleriyle vurgulanmaktadır. 25. Madde, dinî inançlarına bakılmaksızın tüm vatandaşların eşit haklara sahip olmasını garanti altına alırken, 48. Madde din özgürlüğünü ve dinini yaşama hakkını sağlamaktadır. Ayrıca hiçbir dine mensup olmama özgürlüğünü de açıkça içermektedir. Madde 48, dinî inancın açıklanmasına bir takım sınırlamalar getirmektedir. Herhangi bir dinî ritüelin “kamu düzenini ve genel ahlâkı ihlal edemeyeceğini” belirtmekte ve şu ifadeyi kullanmaktadır: “dinî inanç ve kanaatler kanun ihlallerini mazur göstermez”. 2009 yılında yapılan bir değişiklikle, hiç kimsenin “dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya, dinî ayinleri yerine getirmeye ve dinî törenlere katılmaya zorlanamayacağı” hükmü getirilmiştir. Anayasada, tüm dinlerin Azerbaycan yasaları önünde eşit olduğu ve eğitim sisteminin

laik olduğu; ayrıca “din adamlarının” Azərbaycan Parlamentosu’nda görev yapamayacağı ve mevcut herhangi bir milletvekilinin dinî bir örgütün hizmetine girmesi halinde otomatik olarak parlamentodaki konumunu kaybedeceği açıklığa kavuşturulmuştur (Cornell vd., 2016: 78; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12.11.1995, <https://e-qanun.az/framework/897>).

1992’den itibaren tek meşru dinî şemsiye örgüt olan Kafkasya Müslümanları Kurulu’nun liderliğinde hem Şii hem de Sünni din adamları yer almaktadır; Şeyh-ül-İslam genellikle Şii ve onun birinci vekili Sünnidir. Kuruldaki Sünni din adamları hem Hanefî hem de Şafi mezhebindendir. Belirli teolojik konulardaki ciddi farklılıklara rağmen Kurul üyeleri bir arada bulunmakta ve Sünni din adamları Şii Şeyhülislam’ın koordinasyonunu kabul etmektedir. Bu durum, hükümetin malî ve siyasî açıdan desteklediği Kurulun laik yapısıyla açıklanabilir (Mahmudlu, 2020). Azərbaycan’daki İslâmî cemaatler, 1980’lerin sonlarından beri Şeyhülislam Hacı Allahşükür Paşazade tarafından yönetilen Kafkasya Müslümanları Ruhani Kurulu tarafından kontrol edilmektedir. Kurul idaresi, ülkenin dört bir yanındaki cami ve türbeleri kontrol etmekte ve buralardaki imam ve din adamlarının faaliyetlerini denetlemektedir. Kafkasya Müslümanları Ruhani Kurulu, teknik olarak devlet kontrolünde ya da ülkenin siyasî liderliğine bağlı bir kurum değildir. Ancak kamuoyunda, bu kurulun Cumhurbaşkanlığı insiyatifi ile hareket ettiği kanaati hakimdir. Kurul, İslam’ın ılımlı ve kapsayıcı bir biçiminin yurt içinde ve yurt dışında tanıtılmasında ve ülkedeki Müslüman, Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinin üyeleri arasındaki yakın ve uyumlu ilişkilerin sergilenmesinde yararlı bir rol oynamaktadır. Nitekim son on yıldır Şeyhülislam’ın Yahudi ve Hristiyan liderlerin de yer aldığı heyetlere yurtdışı gezilerinde liderlik etmesi ve bu gezilerde bir araya gelen dini liderlerin Azərbaycan toplumunun hoşgörüsünü anlatması olağan bir durum haline gelmiştir. Ancak Kurul, hiçbir zaman yürütmenin bir kolu olarak dini faaliyetleri etkin bir şekilde izlemek ve düzenlemek üzere tasarlanmamıştır. Aslında yasal olarak, Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerindeki temsilciler de dâhil olmak üzere tüm Kafkasya’yı kapsayan bir sivil toplum örgütüdür (Cornell vd., 2016: 81).

Dinî faaliyetler alanında devlet politikasını uygulayan merkezi yürütme organı olan Dini Kuruluşlarla Çalışmalar için Devlet Komitesi (Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi) 2001 yılında kurulmuştur. Komitenin faaliyetlerindeki temel öncelikli hedefleri arasında, vatandaşların vicdan özgürlüğünün sağlanması, dinî geleneklerin, hoşgörünün korunması, dinî ortamdaki radikal unsurların önlenmesi, dinî kuruluşların devlet tescili konusunun iyileştirilmesi, dinî literatür ve materyallerin incelenmesi ve dağıtımı üzerinde uygun kontrolün yapılması gibi hususlar yer almaktadır (Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Komitənin tarixi, (t.y.), <https://scwra.gov.az/az/view/pages/90/>). Azərbaycan’da İslam’ın daha belirgin ve nihayetinde siyasî bir rol oynadığı bir dünya görüşünü destekleyen “yabancı dinî etkilerin” bir sonucu olarak radikalleşme korkusu, 2000’lerin başından beri iç politikada da önemli bir faktör olmuştur. Bu bağlamda yabancı destekli radikal dinî grupların ülkedeki rolünün artmasıyla bağlantılı olarak devletin din alanında kontrolünün sağlanması için tasarlanmış bir yapı olduğu

görülmektedir. Zira devlet, farklı inanç gruplarına hoşgörüye, barış içinde bir arada yaşama geleneğine vurgu yaparak, hem söylemde hem de kurumlar aracılığıyla radikalleşmeye karşı önlemlerini almaktadır.

2012'den itibaren ortaya çıkan ulusal bir İslâm fikri ya da resmi adıyla “ənənəvi” -geleneksel veya klasik İslam- Dini Gruplarla Çalışma Devlet Komitesi tarafından geliştirilmiş ve desteklenmiştir. Devlet tarafından geliştirilen bu İslâm anlatısı, “geleneksel” ve “geleneksel olmayan” dinî hareketler arasındaki ayrımı vurgulamaktadır (Bashirov, 2018: 34-35). Azerbaycan'ın geleneksel İslâm anlayışının iki temel unsuru, mezhep karşıtlığı ve dinler arası hoşgördür. Azerbaycan yönetimi radikalizm karşıtı, laik ve ulusal karaktere sahip bir ideoloji olarak geleneksel İslâm'ı kurmaya yönelik hareket etmektedir. Bu amaçla, geleneksel İslâm anlatısı, bir devlet ideolojisi olarak resmi “Azerbaycanlılık” söylemiyle iç içedir ve büyük ölçüde eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in genel olarak ulusal gelenekler, din ve değerler ve özellikle İslâm'ın Azerbaycan kimliğinin temel bir unsuru olduğu konusundaki konuşmaları ve sözleri üzerine kuruludur. Bu bağlamda da bağımsızlıktan bu yana Azerbaycanlı yetkililer, siyasî ve radikal olmayan ve ülkenin Şii ve Sünni Müslümanları arasında yüzyıllar boyunca birlikte yaşamının yarattığı barış içinde bir arada yaşamayı içeren özel bir Azerbaycan İslâm tarzına dair bir anlatıyı desteklemektedir (Bedford vd., 2021: 703).

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'da oluşan göreceli dinî boşluk ortamı, dinî radikal örgütlerin dikkatini çekmiştir. Bu anlamda en yüksek profilli örgüt, İran'dan destek görmüş olan Azerbaycan İslam Partisi'dir (AİP). Sonradan yasaklanan bu partiyle ilgili ileriki bölümlerde ayrıntılı bilgiler verilmektedir. 2000'li yıllara gelene kadar Azerbaycan kanunlarıyla bu konuda esas hukuksal düzenlemeler yapılmış; buna göre, tüm İslâmî örgütler ve mescitler/camiler Kafkasya Müslümanları Ruhani Kurulu'nun yetkisi altına sokulmuştur. Parlamento, yabancı misyonerlerin faaliyetlerini yasaklayan ve yerel dini toplulukların yetkililer tarafından tanınan geleneksel dinî kuruluşların merkezlerine kaydolmalarını zorunlu kılan bir yasa kabul etmiştir. Bu kısıtlamalar, dinin yabancı misyonerler tarafından siyasî amaçlarla istismar edilmesini önleme ihtiyacı ile gerekçelendirilmiştir (Swietochowski, 1999: 424).

Azerbaycan'daki dinî hayat ve gruplar bağlamında yeni bir olgu da Selefi İslâm'ın büyümesidir. Menşe ülkesi olan Suudi Arabistan'da ve başka yerlerde Vehhabi İslam olarak bilinen Selefilik, tamamen yabancı olduğu Kafkasya coğrafyasına 1990'larla girmiştir. Selefi cemaatlerin oluşumu ve yayılması hem Bakü'de hem de ülkenin ağırlıkla Sünni nüfusun yerleştiği kuzey bölgelerinde gerçekleşmiştir. Selefilğin Azerbaycan'da tarihsel bir kökeni de bu ekolün güçlenmesine müsait bir dinî zemini de yoktur. Ancak 1990'larda Çeçenistan ve Dağıstan'daki Selefi faaliyetler zamanla Azerbaycan'a da sokulmuştur. Selefilik ve Vehhâbîlik, İslâm'ın belirli yorumlarına dayanan ideolojik ve teolojik akımlardır. Bu akımlar, bazı aşırı grupların ideolojik temelini oluşturmuş ve bu yorumların radikalize edilmiş versiyonları, bazı terör örgütleri tarafından

kullanılmıştır. Bununla birlikte, Azerbaycan istihabarât/güvenlik güçlerinin yabancı radikal ağların çoğuna sızdığı ve faaliyetlerini yakından izleyerek bunları etkili bir şekilde engellediği değerlendirilmektedir. Bu nedenle Selefi aktivistler siyasete değil, toplumsal düzeyde dinî propagandaya odaklanmışlardır (Cornell, 2011: 277-278). Selefi fikirler bazı gençler arasında popüler hale gelse de pek çok Azerbaycanlı, Selefilere şüphe ile yaklaşmakta ve onlardan “Vehhabiler” ya da “saggallılar” olarak bahsetmektedirler. Gazeteciler, hükümet ve resmi din adamları da, Selefilerin toplum nezdinde muteber olmamaları yönünde faaliyet yürütmektedirler (Valiyev, 2005: 8).

4 Aralık 2015’te İlham Aliyev’in imzasıyla “Din Özgürlüğü” hakkındaki kanunda değişiklikler yapılmıştır. Bu çerçevede 21. maddenin 3. Fıkrası; “İslâm dinine ait ayin ve merasimler yalnız Azerbaycan vatandaşları tarafından yapılabilir. Yabancı ülkede dinî eğitim almış Azerbaycan vatandaşlarının İslâm dinine ait merasimler yapması yasaktır.” şeklinde düzenlenmiştir. Aynı maddenin 7. fıkrasında ise “İbadethaneler dışında, toplum içerisinde dinî sloganların atılması ve diğer dinî simgelerin gösterilmesi yasaktır. Dinî bayraklar yalnız ibadethanelerin, dinî kurum ve merkezlerin kapalı alanlarına asılabilir.” şeklinde değişiklik yapılmıştır (“Dini etiqaad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə, 04.12.2015, <http://e-qanun.az/framework/31521>). Azerbaycan bu gibi düzenlemelerle İslâm’ın geleneksel toplum yapısı ve kamu düzeniyle çelişmeyecek biçimde yaşanmasına çalışmakta ancak bunların dinî yasaklar getirmemesine dikkat etmektedir. Buna rağmen, hukuk düzenlemeleri çoğu zaman dinî ritüellerin veya sembollerin kısıtlanması/yasaklanması olarak sunularak İran veya Suudi Arabistan destekli gruplar tarafından kullanılmaktadır.

Azerbaycanlıların genel olarak İslâm’ı, ulusal kimliklerinin bir parçası olarak görürken, dinin siyasî alana karıştırılmasına temelden karşı oldukları sonucuna ulaşılabilir. Azerbaycanlıların İslâm’ı millî kimlikten ayrılmayan ancak tek bir grubun tekeline almaya çalışamayacağı ortak bir özellik olarak gördükleri belirtilebilir. Bu nedenle, din, siyasî arenada itici veya bölücü bir güç olarak kullanım avantajı sunmamaktadır. Toplumun çok büyük bir kesimi laik devlet olgusunu içsel olarak benimsemiş, mezhepçiliği toplum ve devlet açısından zararlı gören bir anlayışa sahiptir.

2.1.8. Kimlik Alfabe ve Dil Tartışmaları

Azerbaycan’da bağımsızlık sonrası kimlik arayışlarının dil çerçevesinde ifadesi hem bireysel, hem de toplumsal bağlamda tezahür etmiştir. Devletin yürüttüğü dil politikasındaki yeni eğilimlerden, yeni doğmuş bebeklere isim seçilmesine kadar bireysel ve toplumsal hayatın neredeyse her aşamasında kimlik arayışının veya kimlik tespitinin dil açısından ifadesi açıkça göze çarpmaktadır (Garibova, 2018: 17). Bağımsızlık ve devlet egemenliği üzerine yapılan tartışmalar

içinde ulusal dil meselesi önemli bir yer edinmiştir. Devlet dili statüsü, tarihsel deneyim, demografik koşullar, jeopolitik konum gibi diğer önemli etkenlerle birlikte, merkezin Ruslaştırma siyasetine ve bunun sonucunda insanların dil davranışlarındaki değişimlere karşın Azerbaycan dilinin birçok alanda, aşamalı biçimde olsa da fiilen kullanılması sağlanabilmiş ve bu Azerbaycan dilini yok olma tehlikesinden kurtaran güçlü bir etken olmuştur (Garibova, 2012: 104-110).

Azerbaycan'daki alfabe değişiklikleri 19. yüzyıldan bu yana bu ülkenin toplumsal ve siyasi tarihinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. 20. yüzyılda Azerbaycan dili Arap, Latin ve Kiril olmak üzere üç farklı alfabe ile yazılmıştır. Bu alfabeler kullanıldıkları dönemin politik ve kültürel değişim ifadelerinin önemli birer aracı olmuşlardır. Sovyet yönetimi Türkler arasında dil ve kültür birliği kalmaması amacıyla öncelikle alfabe değişikliği yapılmasını kararlaştırmıştır. Sovyet Türklerinin kullandığı Arap alfabesinin İslâmî ve millî kültürü muhafaza ettiği düşüncesiyle kaldırılmasına ve yerine Latin alfabesinin kullanılmasına karar vermişlerdir. Bu alfabe değiştirme operasyonuna da Latin Alfabesi taraftarı aydınların en çok bulunduğu Azerbaycan'dan başlamışlardır. (Süleymanlı, 2006: 158). Bu çerçevede 1921'de başlayan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi gereği üzerinden yapılan tartışmalar, ulusal dil ve kimlik tartışmaları ile modernleşme ve ilerleme söylemleri ekseninde gerçekleşmiştir. Azerbaycan entelektüellerinin girişimleri ile kamuoyunda ciddi şekilde tartışılmış, dönemin siyasal seçkinlerinin ve aydınlarının uzlaşması sonucunda Latin alfabesine geçiş 1923 yılında kabul edilmiştir. 1929'da da Arap alfabesinin kullanımı tamamen yasaklanmıştır.

Sovyet rejimi, 1937'den başlayarak Azerbaycan'ın ve Sovyetler Birliği'nde yaşayan diğer Türk dilli halkların Sovyet sistemi ile daha iyi bütünleşmesi, Rus dilinin milletlerarası iletişimde kullanılması ve en önemlisi, Rus dilinin ve kültürünün bu halklara daha kolay benimsetilmesi düşüncesiyle Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçişi gerekli bulmuştur. 1939'da alfabe Kiril olarak değiştirilmiştir. Değişiklik, 1920'lerdeki alfabe tartışmalarının aksine, kamuoyunda ve aydınlar arasında müzakere edilmeden, tepeden inme bir politika olarak gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan'da 1939'dan bağımsızlığına kadar Kiril alfabesi kullanılmışsa da, Glasnost ve Perestroyka politikaları sonucu oluşan ortamda alfabe değişikliği tartışmaları yeniden ortaya çıkmıştır. Zira daha önce Rus dili ve kültürü dolayısıyla Rus medeniyetinin bir sembolü olarak görülen Kiril alfabesi, artık Rus baskısı ve denetimi, Rus kültürel ve siyasal emperyalizmi ve ulusal kimlikleri zayıflatmanın bir aracı olarak görülmeye başlanmıştır (Ergun, 2010: 140-150). Elli iki yıllık dönem boyunca Azerbaycan'da kullanılan Kiril alfabesi, 1991'de bağımsızlığın ardından yerini Latin alfabesine bırakmış ve böylece Azerbaycan'da 20. yüzyılda üçüncü kez alfabe değişikliği yaşanmıştır.

Bağımsızlık sonrası yapılan alfabe değişikliği bir siyasal tercihin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu tercih, Azerbaycan'ın Türkiye ve Batı'ya doğru yönelen bir politika izleme önceliği ile Sovyet dönemi mirasının reddedilerek ulusal kimliğin tanımlanması esasında

şekillenmiştir. Bu açıdan Latin alfabesine geçiş, Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası dönemde dış politikasını şekillendirirken kendini nerede tanımladığının da bir ifadesi olmuştur. Kiril alfabesi “Stalin tarafından empoze edilen Rusçalaştırma sembolü ve Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nin dışında kalan dünya ile ilişkilerini engelleyecek bir unsur” olarak değerlendirilmiştir (Ergun, 2010: 151-152).

Alfabe değişiklikleri kadar devletin dili meselesi de çeşitli aşamalardan geçmiştir. 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti tarafından Türk dilinin devlet dili olarak kabul edilmesi, Sovyet yönetiminin ilk dönemlerinde de benimsenmiştir. 1924'te Azerbaycan Merkez İcra Komitesi tarafından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin devlet dilinin “Türk dili” olması hakkında özel bir bildirge yayınlanmıştır. Bu durum 1936'ya kadar devam etmiştir ancak 1936'da hazırlanan anayasa ile devlet dilinin “Türk dili” yerine “Azerbaycan dili” olması şeklinde düzenleme yapılmıştır (Süleymanlı, 2006: 163). Azerbaycan dili 1956'da kabul edilen bir kanunla ASSC'nin resmi devlet dili olmuştur. Azerbaycan dilinin devlet dili ilan edilmesi, millî kimlik açısından olumlu bir gelişme olmuştur. Zira yüksek mevkilerde bulunan yetkililer dâhil Azerbaycan aydınlarının, kendi dillerinin fiili durumunu yeniden gözden geçirmeleri açısından iyi bir fırsat oluşturmıştır. Böylece hem bağımsızlıktan önce uzun bir süre fiilî kullanımdan yararlanılmış hem de Azerbaycanlıların bağımsızlık sonrası resmî statüsünün kurumsallaştırılması diğer eski Sovyet ülkelerinde olduğu kadar sancılı olmamıştır. Azerbaycan dilinin resmi statüsüne ilişkin yasal altyapının hazırlanmasının yanı sıra, Azerbaycan Türkçesi'nin ana dil olarak önemi etrafında aktif bir söylem de ortaya çıkmıştır (Garibova, 2019).

Bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan'da resmi dilin statüsü yasal olarak belirlense de tartışılan önemli bir konu bu dilin adlandırılması olmuştur. Dilin adlandırılması aynı zamanda “Azerbaycanlı” ulusal kimliğinin çekirdeğini oluşturan etnik kimliğin de adlandırılmasını beraberinde getirecektir (Asker, 2013: 94). “Azerbaycanca” ve “Türkçe” terimleri üzerine yapılan tartışmalar -aynı zamanda Sovyet döneminin büyük bir kısmında kullanılan Kiril alfabesinden uzaklaşma sürecinin bir parçası olarak mevcut Türk alfabesinin benimsenmesine karşı farklı bir Azerbaycan alfabesinin benimsenmesine odaklanan tartışmalar- 1995 Anayasası'nın kabul edilmesiyle önemini yitirmiştir. Türk referansına, dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev de sıcak bakmamıştır. Bu nedenle 1995 yılında, uzun süreli tartışmaların ardından dilin adı “Azerbaycan dili” olarak kabul edilmiştir (Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, Azerbaycan Cumhuriyeti Yeni Anayasa Tasarısında Devlet Dili Maddesinin Detaylı Olarak Görüşüldüğü Toplantıda Konuşması, (31 Ekim 1995), <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/7360077.html>). Ancak bu aynı zamanda ülkenin çoğunluk grubunun adı olarak “Azerbaycan Türkü” ve ülkenin geçerli dilinin adı olarak “Azerbaycan Türkçesi” şeklinde uzlaşmacı bir paradigma üretmiştir. Her ikisi de Türklüğün kimlik ifadesinin önemli bir parçası olduğu gruplar için referans noktaları haline gelmiştir. Bu terimler ülkedeki resmi alanlara girememiş olsa da, kamusal söylemin ve akademik

dilin bir parçası haline gelmiş ve “Azerbaycanlı” terimiyle eşzamanlı olarak kullanılmaktadır (Garibova, 2021: 17).

“Azeri” terimi başta Türkiye olmak üzere üçüncü ülkelerde ve çoğunlukla Azerbaycan’ın hâkim dilinin adına atıfta bulunmak için kullanılsa da, bu terimin Azerbaycan’da, özellikle de resmî belgelerde nadiren kullanıldığı belirtilmelidir. “Azeri” formunu kullanmayı tercih eden birçok yabancı, ülkenin hâkim diline atıfta bulunmak için doğru terimi kullandıklarına gerçekten inanıyor olsa da, bu indirgenmiş formun kullanımı genellikle Azerbaycanlılar tarafından tercih edilmemektedir. Bazı yorumlara göre “Azeri” terimi, eski İran’da varolduğu iddia edilen bir grubun/dilin adı olduğundan Türklüğü gölgeleyeceği gerekçesiyle zararlı bulunmaktadır. Kimine göreyse Azerbaycan adının böyle bir yolla kısaltılmasına ihtiyaç olmadığı gibi bu tarihsel bir ad da değildir (Garibova, 2021: 18). Günümüzde, “Azeri” teriminin kamusal metinlerde kullanılması önerilmemekte ve resmî alanlarda yer almamaktadır. Azerbaycan’ın resmî dil politikasıyla, ülkenin Anayasasıyla ve ilgili mevzuatıyla da uyumlu olan kullanım millet adı olarak “Azerbaycanlı” dil adı olarak “Azerbaycanca”dır. Bununla birlikte aralarında 2009 yılında vefat eden Bahtiyar Vahabzade gibi şairlerin de olduğu azımsanmayacak sayıda Türkolog, tarihçi ve edebiyatçının dilin Türkçe olduğu ve Azerbaycan Türkçesi ifadesinin tercih edilmesi gerektiğini belirttikleri bilinmektedir.

2.1.9. Değerlendirme

Sosyal inşacılığın temel özelliklerinden biri de bütüncülük veya yapısalcılıktır. Toplumsal yapılar; yapanlar ve onların etkileşimlerine indirgenemeyecek etkilere sahiptir. Bu etkiler arasında kimliklerin ve çıkarların şekillendirilmesi de bulunur; bunlar, sistemdeki fikirlerin dağılımı ile maddi güçler tarafından olduğu kadar söylemsel oluşumlar tarafından da belirlenir ve bu nedenle bir boşlukta oluşmazlar (Wendt, 1999: 139). Öte yandan inşacı anlayış, uluslararası ilişkilerde iç ve dış politika ayrımını kabul etmez. (Biersteker, 2007: 252) Tam da bu nedenlerle, Azerbaycan’ın bugünkü ulusal kimlik algısının hem ulus hem de devlet düzeyindeki karşılığı, bu bölümde anlatılan tarihsel serüvenden bağımsız düşünülemez.

Bir coğrafya adının zaman içinde bir milletin ve devletin adına dönüştüğü Azerbaycan’da ulusal kimliğin devlet düzeyine erişmesi 20. yüzyıl başındaki gelişmelerle olmuştur. Bugünkü İran ve Güney Kafkasya’da varolmuş/hâkim olmuş Türk devletlerinin mirasçısı olan Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan adını taşıyan bir devletle, 1918’deki Halk Cumhuriyeti’nin kısa süren varlığıyla ulusal bağımsızlığı ilk defa tecrübe edebilmişlerdir. Kısa süren bu bağımsızlık tecrübesinin ardından Sovyet döneminde, Moskova merkezli yönetilmenin tesiri altında, ulusun “kim” ya da adının “ne” olduğundan başlayan ve dil, din, kültür, alfabe gibi başlıklarda kendini gösteren tartışmalar ve savrulmalar yaşamıştır.

Ulusal kimlikte Türklüğün yerinin resmi olarak tespit edildiği, Anayasal ve yasal düzenlemelerle bunun açık biçimde ortaya konduğu iki devir olarak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devri ile Ebülfez Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı dönemi öne çıkmaktadır. Her iki dönemin de Türkiye ile ilişkilerin belirleyici olduğu, bir diğer açıdan da öncelikle önemsendiği açıkça görülebilir. Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtı ve Azerbaycan'ı himaye etmesi, Azerbaycan'ın da Anadolu'ya Bakü Cemiyet-i Hayriyesi ile "Kardaş Kömeği" olarak bilinen yardımları göndermesi bu bakımdan Azerbaycanlı kimliğinin oluşumunda etkili olmuş tarihî olaylardır. Yine 1990'daki 20 Ocak olaylarından başlayıp bağımsızlık talepli toplumsal hareketlere Türkiye'den özellikle toplum düzeyinde verilen destek, Elçibey'in Türkiye lehine tavrının ve genel söyleminin kamuoyunda yarattığı büyük sempati, Azerbaycan'ın tanınması, diplomatik sahada etkinlik kurması ve siyasal açıdan desteklenmesi yönünde Ankara'nın gösterdiği gayret adeta 1918'de atılan temelleri yeniden hatırlamak anlamına gelmiştir. Azerbaycan'ın yeniden bağımsız olma sürecinde Rus imgesi 20 Ocak'la hatırlandığından 1990'lar boyunca olumsuz bir algının inşa edildiği göz ardı edilemez.

Müslümanlık veya İslâm, Azerbaycan'da 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında kimliği tanımlayan bir unsur, hatta öncelikli sıfat olarak öne çıksa da, 1918'den itibaren "Azerbaycanlı Türk" kimliği yerleşmeye başlamıştır. Bununla birlikte, İslam, Azerbaycan kimliğindeki geleneksel yerini sürdürmüştür. Sovyet Azerbaycanında SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi dinî hayata yasaklamalar veya sınırlamalar getirilmesi nedeniyle Azerbaycan'da da dinin hem bireysel hem toplumsal hayattaki yerinde görülür gerileme olmuştur. Dine ilişkin bazı hususlar ancak kültürel öğeler olarak kalabilmiştir. 1980'lerin sonundan itibaren gelişen bağımsızlık hareketleri ve Karabağ uyuşmazlığının savaşa evrilmesine paralel olarak, millî düşünceyle eş zamanlı, ancak yine de seküler bir din anlayışı yeniden yeşermeye başlamıştır. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'a İslam dünyasından bir ilgi yönelmesine, Türkiye, Körfez'deki Arap devletleri ve İran'ın etki arayışına girmelerine rağmen, Azerbaycan bu ülkelerle ilişkilerinde hiçbir zaman din faktörünü belirleyici/birincil bir amil olarak görmemiş, böyle görülmesini de arzu etmemiştir. Şii nüfusun çoğunluk oluşturması İran için bir potansiyel olarak görülse de, Azerbaycan buna eğilim göstermemiş hatta bunun çok boyutlu olumsuz etkileri olacağını değerlendirmiştir. 1990'larda, savaş halinde, tüm kurumları henüz oluşmamış bir devlet olsa da, uluslararası sistemin niteliğini, Batı'nın, Rusya'nın ve İran'ın ne anlama geldiğini, uluslararası sistemde nasıl bir yerde durmayı istediğini, en azından "ne olarak görünmek istemediğini" bilen bir Azerbaycan olduğu belirtilmelidir. Buna rağmen Türkiye dâhil pek çok İslam ülkesinden, Azerbaycan'ı Şii kimliğiyle özdeşleştirmeye çalışan veya böyle algılayan kişi veya kesimler olduğu da görülmüştür. Sonuç itibarıyla, Azerbaycan'ın siyasi tarihi, toplumsal tecrübeleri ve kültürel zemini göz önünde bulundurulduğunda, seküler bir anlayışın oldukça güçlü temellerinin bulunduğu, dine ilişkin araçlarla Azerbaycan toplumuna dışarıdan nüfuz ederek sonuç almanın neredeyse imkansız olduğunu, üçüncü tarafların da bu gerçeği görmüş olmalarının kuvvetle muhtemel olduğu belirtilebilir.

Azerbaycan’da dilin adının ve ulusun adının anayasal olarak tanımlanması sürecinde yaşanan tartışmalar, yıllar içinde belirli bir ortak noktaya gelebilmiştir. Halk Cumhuriyeti döneminde ve Elçibey döneminde Azerbaycan Türkü ve Azerbaycan Türkçesi biçiminde belirlenen adlar, Haydar Aliyev döneminde Azerbaycanlı ve Azerbaycan dili halini almıştır. Bu adım atılırken, Azerbaycan’ın özgün kimliğine işaret etmek veya Azerbaycan’da yaşayan ve Türk dilli olmayan toplulukların da kendi kimliklerini Azerbaycan ana çatısı altında hissetmelerini temin etmek gibi gerekçeler öne sürülmüştür. Dilin kendisi elbette değişmemiştir. Konuşulan dil, Türkçenin çok eski ve güçlü bir kolu olan Azerbaycan Türkçesidir. Bunun Türkçe olduğu noktasında Haydar Aliyev dâhil kimsenin bir itirazı yoktur ancak dilin adı birtakım tartışmaların ardından Azerbaycan dili olarak belirlenmiştir. 1991’deki bağımsızlıkla birlikte 1918’deki bayrağın benimsenmiş olması, bayrak ve diğer sembollerde Türklüğe ilişkin unsurların yer alması ve bunların açıklamalarının resmi olarak yapılmış olması, Türkiye ve Türk dünyasının diğer devletleri hatta bağımsız olmayan toplulukları ile ilişkilere özel önem verilmiş olması kültür ve sembollerle dış politika arasındaki ilişkiye işaret edilebilecek argümanlar sunmaktadır.

2.2. Azerbaycan Dış Politikasının İnşası

Realist teorilerin de yararlandığı geleneksel jeopolitik analizlerde değişmez bir öncül kategori olarak görülen “mekân”, eleştirel jeopolitik anlayışa göre sorgulanması ve daha ziyade sosyo-tarihsel bir olgu olarak sunulması gereken bir kavramdır. Böylece, varsayılan sınırlar ve diğer görünürdeki olgular sorunsallaştırılır. Postmodern yaklaşımlar, kavramları yapıbozuma uğratmayı ve uluslararası politikaya yeni bir bakış açısı kazandırmak amacıyla iktidar bağlamlarını söylem analizi aracılığıyla irdelemeyi hedefler. Bu süreçte yalnızca sınırların çizilmesi veya diğer yönelimlerin ya da disiplinlerin teorik/ontolojik temel varsayımları eleştirel bir şekilde sorgulanmakla kalmaz, aynı zamanda kişinin kendi hipotezleri ve iktidarın yerleşik bağlamları da eleştirel ve refleksif bir biçimde takip edilir (Fard, 2021: 45). Avrasya coğrafyasında, SSCB’nin dağılması sonrasında yaşanan gelişmeleri jeopolitiğin geleneksel yorumlarıyla değil de, eleştirel bir pencereden değerlendirdiğimizde, burada ortaya çıkan yeni devletlerin uluslararası sisteme ve kendilerine ilişkin hem bir arayış, hem de bu arayışa uygun bir söylem oluşturma gayreti içinde oldukları görülebilmektedir. SSCB’nin merkezinde yer alan ve ardıl devlet olma vasıfları taşıyan Rusya Federasyonu dahil, bu devletlerde, Doğululuk-Batılılık, Avrasyacılık-Atlantikçilik, Asyalılık-Avrupalılık gibi, sadece ideolojilerle veya güç dağılımı ile açıklanması zor kimlik tartışmaları yaşanmıştır.

Azerbaycan, bir eski Sovyet Cumhuriyeti olarak 1991’deki bağımsızlığının ardından uluslararası sistemde nerede duracağına ilişkin iç tartışmalar yaşamış olan, diğer aktörlerin kendisine dönük politikalarını değerlendirmeye çalışan, devlet kurumlarına ve tecrübesine oldukça sınırlı düzeyde sahip yeni bir aktördür. Baltık, Kafkas ve Orta Asya devletlerinin şartları bazı farklılıklar içerse de Sovyet ardılı olmaktan kaynaklanan ortak özellikler bu devletlerin hepsinde az

çok belirleyiciliğe sahip olmuştur. 1991’den bugüne doğru bakıldığında, bu devletlerin Batı’ya olan coğrafi mesafelerinin, 30 yılda yaşadıklarıyla bir ölçüde ilişkili olduğu görülebilir. En batıda olan ve Sovyetlerden ayrılma konusunda en erken işaretleri vermeleriyle hatırlanan üç Baltık devleti, hem içeride daha az tartışmanın yaşandığı hem de AB ve NATO ile bütünleşmeleri görece hızlı yaşanmış örneklerdir. En doğudaki Orta Asya/Türkistan devletleri ise adeta bunun asimetrisini teşkil etmiş, Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan Moskova merkezli güvenlik ve ekonomi yapılanmalarında kurucu roller üstlenmişlerdir. Daimi tarafsızlık statüsünü tercih eden ve bu haliyle oldukça özgün bir pozisyon elde eden Türkmenistan da, kendisine yönelebilecek yeni talepleri göğüsleyip istikrar sağlayan bir şemsiye kullanmıştır. Türkistan’daki tarihi ve kültürel mirasın kalbi ve demografik ağırlık merkezi olan Özbekistan ise biraz daha hareketli bir siyasal atmosferde bulmuştur kendini. Yine de İslam Kerimov idaresinde “herşeyden önce güvenlik” anlayışı kısa sürede dış politikanın ana mecrasını belirlemiştir.

Bununla birlikte, Karadeniz-Kafkasya hattında bulunan devletler coğrafyalarıyla mütenasip bir “arada kalmışlık” yaşamışlardır. Moldova, Ukrayna, Gürcistan ve Azerbaycan bağımsızlığın çalkantılı yıllarından itibaren tecrübe ettikleri ve devlet varlıklarını tehdit eden gelişmeler çerçevesinde gevşek bir platformda bir araya gelmeyi de denemişlerdir. Bir dönem Özbekistan’ın da üye olduğu GUAM etkili bir bölgesel örgüte dönüşmemiştir. Zira benzer sorunlar yaşasalar da farklı kimlikler, öncelikler ve güç kapasitelerine sahip oldukları da açıktır.

Azerbaycan, bağımsızlığını ağır bedel ödeyerek ve Karabağ Savaşı’nın keşmekeşi içinde elde etmiştir. Bunlar birbirlerini de besleyen süreçler olarak kaydedilebilir. Zengin hidrokarbon kaynakları olsa da henüz bunları ulusal zenginliğe dönüştürme imkânının olmadığı bir dönemde, tüm Sovyet ardıllarının yaşadığı ciddi ekonomik sorunlar, bir uçtan başlamış olan Karabağ işgali, Bakü’ye giren Kızılordu, nüfuz arayışındaki bölge devletlerinin ardı ardına gelen üst düzey ziyaretleri ve yeni devletin içeride yaşadığı dil, kimlik, isim tartışmaları, yaşanan zorluklar olarak sıralanabilir.

Nüfus yapısının karmaşıklığı ve Türkiye, Rusya ve İran’ın coğrafi yakınlığı, Kafkasya’da birden fazla bölgesel aidiyet ve kimliğin ortaya çıkmasına neden olmuş ve hükümetin bir yandan iç bütünlüğünü korurken diğer yandan tutarlı bir dış politika yürütmesini zorlaştırmıştır. Kafkasya, Türk dünyası, Hazar bölgesi, Orta Doğu, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve daha geniş anlamda Avrupa, az ya da çok, bağımsız Azerbaycan’ın kendini tanımlama dayanaklarını oluşturmuştur. Bu siyasî ve sosyal kimliklerin devletin dış politika yönü üzerinde doğrudan ve önemli bir etkisi vardır. Bu kimlikler üzerine inşa etmek ya da onları görmezden gelmek gereksiz bir mesele değildir ve bu kimliklerin AHCP ve Aliyev dönemlerinde dış politikaya entegre edilme biçimleri, çok farklı dış politika sonuçlarına yol açmıştır (Mehdiyeva, 2011: 7-8).

2.2.1. Temel İlkeler ve Hedefler

1991'deki bağımsızlığın ardından Azerbaycan'da dış politika, devletin yapılanmasında yeni bir kavram olarak oluşturulmuştur. Bu çerçevede, bağımsızlığın ilk yıllarında ülkenin dış politikasının öncelikli hedefleri Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğinin restorasyonu için "bağımsızlık" (otonomi), Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ sorununun Lizbon Zirvesi ve AGİT Minsk Grubu'nun belirlediği prensipler temelinde müzakerelerle çözülmesi, Ermenilerin askerî işgaline bağlı sonuçların ortadan kaldırılması, bölgede güvenlik ve istikrarın sağlanması, Avrupa ve Transatlantik yapılara entegrasyon ve NATO, Avrupa Birliği ve Avrupa Komisyonu gibi kurumlarla işbirliği yapılması olarak belirlenmiştir (Ergun, 2012: 35).

Bağımsız Azerbaycan hükümetinin yeni dış politika stratejisi, bir yanda Azerbaycan halkının tarihi, dinî ve kültürel mirası ve etnik aidiyetlerini, diğer yanda ise Azerbaycan devletinin jeopolitik ve stratejik kaygılarını bir araya getirmesini gerektirmiştir. Bu anlamda ortaya çıkan kültürel-tarihsel çıkmaz, dış politika stratejisini oluşturmanın zorluğunu da beraberinde getirmiştir. Bu kültürel-tarihsel çıkmaz, ülkenin İran'la olan tarihi ve dinî bağlarının; Türkiye ile olan etnik, etno-dilsel ve geleneksel entelektüel bağlarının ve Rusya'yla olan ekonomik, siyasî, entelektüel ve dilsel bağlarının karmaşık bir şekilde iç içe geçmesinin bir sonucudur. Etkili bir dış politika stratejisinin oluşturulması, ulusal kimliğin çoğu zaman birbirini dışlayan bu yönlerinin dikkate alınmasını gerektirmiştir. Bu durum, Soğuk Savaş sonrası bağlamda Azerbaycan'ın güvenlik coğrafyasının yoğunlaşmasıyla daha da karmaşık hale gelmiştir. Bağımsız bir devlet olarak Azerbaycan kendisini Rusya-Türkiye-İran jeopolitik üçgeninin merkezinde bulmuştur ki bu da nispeten dengeli bir dış politika ihtiyacını artırmıştır.

Bağımsızlık sonrası dönemde Rusya, İran ve Türkiye ile ilişkilerin ulus inşası üzerindeki etkisi çok önemli olmuştur. Bu devletlere karşı yürütülen dış politika, AHCP ve Elçibey'in devlet ve ulus inşası gündemlerine birçok yönden ilham vermiş ve hem Haydar Aliyev hem de İlham Aliyev hükümetlerinin temel dayanaklarını oluşturmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında yeni devlet inşası, dost ve düşman tanımına güçlü vurgu yapan yeni bir dış politika da gerektirmiştir. AHCP, Türkiye ve Batı yanlısı, İran ve Rusya karşıtı olarak nitelendirilirken, Haydar Aliyev komşulara karşı daha dengeli bir politika yürütmüştür. Ermenistan, Rusya, İran ve Türkiye ile ilişkilerin ulus ve devlet inşası üzerindeki etkisi, önemli hususlar olmuştur.

Sovyetler Birliği geçmişine sahip olan, Avrupa'nın siyasî haritasında yer alan, ancak Rusya, İran ve Türkiye'ye komşu bulunan, Müslüman çoğunluğa sahip bir ülke için etkili ve bağımsız bir dış politika sadece bir uluslararası ilişkiler aracı değil, bir hayatta kalma aracıdır. Aynı zamanda, böyle bir jeopolitik konum birçok fırsat da sunmaktadır. Hem doğu ve batı arasında hem de kuzey ve güney arasındaki başlıca ticaret ve enerji yollarının kavşağında yer alan bir devlet olarak laikliğini koruyan Azerbaycan, Avrupa ile Asya, Müslüman ve Hristiyan dünyaları arasında doğal

bir köprü ve içinde bulunduğu bölgenin tamamı için enerji ve ulaşım koridorlarına açılan bir kapıdır. Bu jeopolitik konum da Azerbaycan'ı hem bölgesel hem de uluslararası ilişkiler açısından stratejik önemde bir devlet haline getirmektedir (Makili-Aliyev, 2013: 2). Azerbaycan'ın, Avrupa ve Asya arasındaki başlıca enerji ve ticaret yollarının kavşağında yer alması, zengin petrol ve doğal gaz rezervlerinin yanı sıra zengin maden yataklarına da sahip olması, Azerbaycan'ı sadece bölge devletlerinin değil, Batılı devletlerin de ilgi odağı haline getirmiştir. Azerbaycan'ın yer aldığı bu bölgenin jeopolitik anlamda taşıdığı değer ülkenin dış politik yönelimlerinin bazen kaynağı bazen de zorlayıcı unsuru olmuştur (Cohen ve Lev, 2021: 109). Bu nedenle Azerbaycan başından beri dengeli ve pragmatik bir dış politika inşa etme mecburiyeti içinde olmuştur.

Bağımsız ve dengeli bir dış politika Azerbaycan için öncelikli olsa da küresel ve bölgesel güç merkezlerinin Azerbaycan'ı kendi nüfuz alanlarında tutmaya çalışmaları bunu zorlaştırmıştır. Bağımsız bir dış politika öncelikle tüm devletlerle eşit mesafede ilişkiler kurma imkânını gerektirmektedir. Azerbaycan günümüzde hiçbir çok taraflı askerî-politik bloğa bağlı değildir ve her tür ve büyüklükteki devletle faydalı işbirliğine odaklanmaktadır. Ayrıca diğer aktörlerle işbirliği, mütekabiliyet esasına dayanır ve bu esas da temel bir unsur olarak belirtilmektedir (Habibbeyli, 2017: 33-35).

Azerbaycan dış politikasının temel hedeflerine bakıldığında birkaç husus öne çıkmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi, 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı'na kadar öncelikli hedef, işgal edilen toprakların BM kararları çerçevesinde kurtarılması, toprak bütünlüğünün sağlanması ve Azerbaycanlı mültecilerin yurtlarına geri dönüşünün sağlanması olmuştur. İkili ve çok taraflı ilişkilerin merkezinde “toprak bütünlüğü” sorunu öncelikli konu olmuş ve uluslararası hukukun bir gereği olarak çözüme kavuşturulması vurgulanmıştır (Cornell, 2011: 309). Ancak İkinci Karabağ Savaşı ile birlikte toprakların geri kazanılması neticesinde artık savaşın uluslararası hukuka uygun yürütüldüğü, toprak bütünlüğünün sağlanması amacıyla hareket edildiği, savaşa kadarki dönemde diplomatik arayışın sürdürüldüğü gibi hususlar öne çıkarılmaktadır.

Azerbaycan'ın dış politikadaki bir diğer temel hedefi, ulusal güvenliğin sağlanmasıdır. Bölgesel çatışmalar, terörizm ve sınır güvenliği gibi tehditler karşısında Azerbaycan, askeri kapasitesini güçlendirme ve savunma işbirliklerini artırma yoluna gitmektedir. Özellikle Ermenistan ile olan çatışma durumu, Azerbaycan'ın güvenlik politikalarını şekillendiren ana unsurlardan biri olmuştur (Hasanov, 2013: 91-92). Hem burada, hem de bir önceki paragrafta belirtilen hedefler açısından tarihsel travmatik tecrübelerin belirleyici olduğunu görmek gerekmektedir. Bunlar arasında 19. yüzyılda Azerbaycan Hanlıklarının Rus işgaline uğramış olmaları, 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sovyet işgaline uğramış olması, Sovyet döneminde Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin tedricen buradan çıkarılmış olmaları, Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti içinde devamlı bir kanserli yapı gibi

hazırlanması, bağımsızlığın hemen öncesinde 20 Ocak, kısa süre sonra Hocalı gibi faciaların yaşanmış olması ve tüm bunlarda üçüncü tarafların aldıkları pozisyonlar hatırlanabilir.

Diğer bir dış politika hedefi de enerji kaynaklarının üretimi ve arzıdır. Ekonomisi hidrokarbon kaynaklara dayanan bir ülke olarak, rezervlerini modern teknoloji ile üretmek, satışa hazır hale getirmek ve bunları uluslararası piyasaya arz etmek Azerbaycan dış politikasının öncelikleri arasında olmuştur. Enerji başlığı bu ülkenin güvenlik politikası açısından da temel bir belirleyen olarak görülmüş, hem bu kaynaklara ilgi duyan devletlerin Karabağ'a yaklaşımlarına etkide bulunmak hem de enerjiden elde edilen ekonomik gücü savunma alanında yatırıma dönüştürmek bir yöntem olarak tercih edilmiştir.

Dış politika hedeflerinden bir diğeri, Azerbaycan'ın küresel ve bölgesel açıdan mücadele değil işbirliği alanı haline getirilmesidir. Zengin hidrokarbon kaynakları ve özgün konumu nedeniyle üçüncü aktörlerin mücadelesine konu olmanın getirdiği risk ve kırılganlıklar, Azerbaycan hükümetleri tarafından bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Azerbaycan'ın dış politikasının temel öncelikleri arasında büyük güçlerin jeopolitik ve jeoekonomik çıkarlarının çatıştığı bir yer değil, barış ve işbirliğinin merkezi olmak ve her türlü jeopolitik gücün etki ve baskısından korunmak yer almaktadır (Veliyev, 2018: 35). Cumhurbaşkanlığı eski yardımcılarında Ali Hasanov (2013: 95-96)'a göre Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminde ısrarla takip ettiği barışçı ortaklığa ve karşılıklı çıkarlara dayalı işbirliği politikası bu ülkeye “bölgesinde jeopolitik gerginliğin azalmasına ve devletler arasında eşit şartlarda işbirliği ortamının oluşmasına hizmet eden yapıcı bir devlet” imajı kazandırmıştır. Bu imajı sayesinde Azerbaycan uluslararası arenada güvenilir bir ortak olarak tanınmakta, Hazar havzasında ve Güney Kafkasya'da gerçekleştirdiği uluslararası projelerle bölgeyi bir mücadele alanı olmaktan çıkarıp işbirliği sahasına dönüştürmektedir.

Dış politikada dikkat çeken bir diğer temel hedef, “otonomi”dir. Diğer bir deyişle Azerbaycan mümkün olduğunca diğer aktörlerin etkisinden uzak davranma kapasitesini artırmayı arzu etmektedir. Bu çerçevede, Rus askerlerinin ülkeden çıkarılması, BDT'ye üye olunması ancak Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ)'ne üye olunmaması, Bağlantısızlar Hareketinin aktif bir üyesi olunması, Batı devletleri ve örgütleriyle çok boyutlu ilişkiler kurulsa da, AB ve NATO tam üyelik perspektifinin olmaması gibi hususlar bu amaca işaret etmektedir.

Azerbaycan dış politikasının temel ilkelerinden birisi çoktaraflılıktır. Denge politikası yürütme prensibi çerçevesinde Azerbaycan dış politikası, ülkenin herhangi bir blokta yer alması yerine çok boyutlu ilişkileri tercih ederek çok taraflı bir diplomasi ilkesi ile yürütülmektedir. Bu politikanın bazı dezavantajları olsa da stratejik konum, sahip olduğu enerji kaynakları, Rusya faktörü ve Post-Sovyet devletlerin karşı karşıya kaldıkları birçok sorun dikkate alındığında bu politikanın sürdürülmesi Azerbaycan için rasyonel bir tercih olarak görülmektedir. Azerbaycan'ın

bu “dengeli ve çok boyutlu” dış politikası, gerçek bağımsızlık, ekonomik refah ve siyasî istikrarın ancak daha geniş bölgesel ve çok taraflı işbirliği ile sağlanabileceği varsayımına dayanmaktadır. Bu çerçevede Azerbaycan birçok devlet ve kuruluş ile iyi ilişkiler geliştirmeye çabalarken, ilişki kurmanın unsurları olarak ortak kültür ve medeniyet, çok kültürlülük, etnisite, coğrafya, ortak geçmiş, enerji güvenliği, ekonomi, hukuk, demokrasi, insan hakları ve ekoloji gibi başlıklardan yararlanmaktadır.

Çok taraflı dış politikanın temel önceliklerinden biri de bölgesel ve uluslararası kuruluşlara üye olmaktır. Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi, İslam İşbirliği Teşkilatı ve Bağlantısızlar Hareketi gibi uluslararası ve bölgesel örgütlerde aktif bir rol üstlenmektedir. Bunun birinci sebebi bağımsızlık ve egemenliğin güçlendirilmesi, ikincisi üyelik çerçevesinde uluslararası ve bölgesel işbirliğinin sınırlarının genişletilmesi, üçüncüsü ise, çeşitli uluslararası kuruluşların kürsüsünden Azerbaycan topraklarının işgali meselesini gündeme getirerek, işgal edilmiş Azerbaycan topraklarında Ermenistan tarafından yaratılan statükonun devam etmesinin engellenmesidir (Veliyev, 2018: 26). Ancak Karabağ Zaferi öncesinde bu tür platformlarda yer almanın amacı ve hedefi, Karabağ Zaferi sonrasında değişikliğe uğramıştır. Artık toprakların işgali meselesi değil, vatan savunmasının uluslararası hukuka uygun yürütüldüğü, sivillere zarar verilmediği, savaşı kendi topraklarında yaptığı, AGİT Minsk Grubu’nun çözüme yönelik sorumluluklarını yerine getirmemesi nedeniyle Azerbaycan’ın bu savaşı gerçekleştirdiği, Ermenistan’ın işgal altındaki topraklarda yarattığı tahribatın boyutu ve Ermenistan’ın artık ateşkes anlaşmasının hükümlerini yerine getirerek bölgesel barış, istikrar ve işbirliğine katkıda bulunması hususları dillendirilmektedir. Bununla birlikte, Azerbaycan’ın uluslararası sistemde Batılı devlet ve örgütlerin etkinliğini göz önünde tutarak attığı adımlar da bulunmaktadır. Bakü’nün Batı ile ilişkilere verdiği önem, 2007 yılında “Avrupa ve Avrupa-Atlantik yapılarına entegrasyonu” ulusal bir hedef olarak belirleyen Ulusal Güvenlik Konsepti’nde görülebilir (Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, 23.05.2007, <https://e-qanun.az/framework/13373>; Ter-Matevosyan, 2013: 325-326). Bu stratejinin bir parçası olarak Azerbaycan, NATO dahil bazı Batılı örgütlerle sınırlı ortaklıklar kurmuştur. Azerbaycan 1994 yılında NATO’nun Barış için Ortaklık programına kaydolan ilk eski Sovyet ülkesi olmuş ve 2005 yılında Bireysel Ortaklık Eylem Planı’na katılmıştır. 11 Eylül’den sonra Azerbaycan askerleri NATO birliklerine katılmış ve Afganistan, Irak ve Kosova’ya konuşlandırılmıştır. Azerbaycan ayrıca 1996’da Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması’nı imzalayarak, 2004’te Avrupa Komşuluk Politikası’na ve beş yıl sonra da Avrupa Ortaklık Programı’na katılarak AB ile yoğun bir ilişki içine girmiştir (Cohen ve Lev, 2021: 112).

Azerbaycan dış politikasının bir diğer önemli ilkesi, uluslararası sistemde güvenilir bir ortak olma statüsüdür. Bu ilke çerçevesinde 1993’ten itibaren, uluslararası arenada Azerbaycan’a yönelik artan ilgi ve önemli enerji projelerinin hayata geçirilmesi, Azerbaycan’ı önce bölgesel, sonra daha geniş bir coğrafyada güvenilir bir ortağa dönüştürmüştür. Uluslararası sistemin tüm aktörleri açısından değerli görülen güvenilirlik, Azerbaycan’ın dış politikasının üzerine oturtulduğu temel

sütunlardan olan enerji ve dolayısıyla ekonomi bağlamında bu devlet için ayrıca önemlidir. Enerji ve ekonomi alanında yansımaları olan bu ilke, Azerbaycan'ın özellikle Avrupa ile ilişkilerinde itibar kazanmasını beraberinde getirmiştir (Habibbeyli, 2017: 33-35).

Azerbaycan dış politikasının bir diğer temel ilkesi ise, içişlerine müdahaleye kesinlikle müsaade edilmemesidir. (Aslanlı, 2023: 92) Eski Sovyet ülkelerinin önemli bir kısmında söz konusu olan halk hareketleri, totalitarizm eleştirileri, medya hürriyeti, ifade özgürlüğü, insan hakları raporları Azerbaycan'ın siyasi hayatında da zaman zaman gündeme gelen hususlar arasında olmuştur. Azerbaycan'ın demokratik olgunluk bakımından eleştirilebileceği pek çok husus olsa da, bunların diğer devletler veya uluslararası örgütler tarafından bir karışma aracı olarak kullanılması noktasında Bakü her zaman hassas olmuştur. Gürcistan, Ukrayna, Kırgızistan gibi devletlerde yaşanan “renkli devrimler” 2000’li yıllarda bu duyarlılığı daha da artırmıştır (Veliyev ve Erhan, 2013: 159-200).

Azerbaycan'ın dış politikasında Haydar Aliyev döneminden itibaren öne çıkan denge arayışı, Çelikpala (2013: 257)'ya göre çok yönlü (vektörlü) işbirliği, eşit hukuklu ortaklık ve millî çıkarlar doğrultusunda bağımsız politika söylemleriyle belirginleşmektedir. Bununla birlikte, uygulamada bağımsızlıktan itibaren Azerbaycan'ın başlıca dış politika önceliğinin ve temel dış politika sorununun, Karabağ'daki Ermenistan işgali olduğu öncelikle göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle bütün ikili ve çok taraflı ilişkilerde, Ermenistan'ın Karabağ işgalinin hukuka aykırılığı anlatılarak gündemde tutmak ve işgal edilmiş toprakları kurtarmak dış politikanın önceliğiydi. Ancak İkinci Karabağ Savaşı'nda kazanılan zaferden sonra işgalden kurtarılan toprakların güvenliğinin sağlanması ve yeniden inşası, Ermenistan ile kalıcı bir barış anlaşması çerçevesinde sınır sorununun giderilmesi ve bölgede barış ve işbirliği ortamının temin edilmesi Azerbaycan dış politikasının öncelikleri arasında yer almaktadır.

2.2.2. Yönetim Değişiklikleri ile Şekillenen Dış Politika

Azerbaycan dış politikasını konu alan akademik çalışmalarda muhtelif ölçülerle geçtiğimiz 33 yıl dönemlere ayrılarak değerlendirilmektedir. Meselâ Araz Aslanlı (2023: 48) bağımsızlığından günümüze kadarki Azerbaycan dış politikasını, beş evrede incelemekte ve bunları şöyle sıralamaktadır:

- Kısmen Rusya yanlısı belirsizlik dönemi
- Türkiye (ve kısmen Batı) yanlısı, tam bağımsızlıkçı idealist dış politika dönemi
- Batıdan uzaklaşma ve Rusya'yı yatıştırma dönemi
- Denge politikası dönemi
- Yeni denge politikası dönemi

Bu çalışmada ise bu kadar keskin sınırlamalar kullanılmadan ülkenin dış politika geçmişi sunulmaya çalışılmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyetinin dış politikasının ilk altı ayı bağımsız Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı Ayaz Mütellibov iktidarı ve sonraki iki ay da Yakup Memmedov yönetimince yürütülmüştür. Azerbaycan devletinin resmen tanınmasının ilk adımlarının atıldığı Mütellibov iktidarı döneminde, bir yandan yabancı ülkelerin Azerbaycan'ı resmen tanıma süreci ve uluslararası örgütlere üye olması sürerken, diğer taraftan dış politikanın temel ağırlık noktası Rusya'ya kaymıştır. Mütellibov, çalkantılı iç siyasî süreç ve Ermenistan saldırıları karşısında Moskova'dan destek almak istediği için BDT'ye katılmak ve Rusya ile iyi ilişkiler kurmak amacı taşımıştır. Yoğun iç muhalefete ve toplumsal tepkiye rağmen 21 Aralık 1991'de BDT'yi kuran Alma-Ata Deklarasyonu'na imza atmıştır. Alma-Ata Deklarasyonu ile eski Sovyet cumhuriyetleri iç ve dış siyasetin farklı alanlarında iş birliği yapmak, bununla birlikte siyasî, ekonomik, kültürel ilişkilerini geliştirmek niyetlerini beyan etmişlerdir. Ayaz Mütellibov katılım anlaşmasını imzalamasına rağmen, anlaşma Azerbaycan Parlamentosu tarafından onaylanmamıştır (Aslanlı, 2017: 90-91). Mütellibov ilk yurtdışı ziyaretini de 1991 sonlarında İran'a yapmıştır. Bu ziyaret sırasında iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve Nahçıvan'a geçiş için İran toprağını kullanma ve bu bölgenin serbest ekonomik bölge ilan edilmesi karara bağlanmıştır. Daha sonra Ocak 1992'de Türkiye'yi de ziyaret eden Mütellibov, Türkiye ile Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk anlaşması imzalamıştır (Cafersoy, 2001b: 67-68). Fakat Ermenistan ordusunun gerçekleştirdiği işgal ve işlediği katliamların kamuoyuna yansmasıyla ciddi siyasal muhalefet, büyük toplumsal protesto gösterileri sonucunda Ayaz Mütellibov 6 Mart 1992 tarihinde istifa ederek yönetimden ayrılmıştır.

Haziran 1992'de iktidara gelen Azerbaycan Halk Cephesi ve Ebulfez Elçibey'in dış politika perspektifi pragmatizmden uzak, ideoloji ve ilkeler üzerine inşa edilmiştir. Geçiş döneminin ilk aşamalarında Azerbaycan nüfusunun çoğunluğunun paylaştığı Türk yanlısı millî duygular, dönemin siyasî gerçeklerine aldırmdan dış politika stratejisine dönüştürülmüş ve Türkiye'ye özel bir konum atfedilmiştir. Her ne kadar Batı'ya yönelimi ve genel olarak liberal tutumları nedeniyle övülse de, o dönemde Azerbaycan'ın ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmış ve gerçekçi maliyet ve fayda hesapları üzerine inşa edilmemiştir. Azerbaycan'daki milliyetçi hareketin özünü, Rus/Sovyet mirasından kurtulmak, ortak etnik kökenleri ve Türk kimliğini (yeniden) savunmak oluşturmuştur (Mehdiyeva, 2003: 274). Atatürk hayranlığını sıklıkla ifade eden ve Azerbaycan'da da Türkiye modelini (demokratik ve laik cumhuriyet) kurmayı hedeflediğini söyleyen Elçibey, Rusya ve İran'a karşı ihtiyatlı bir politika izleyerek, Türkiye ile yakınlaşma politikası takip etmiştir. Kimilerine göre Azerbaycan'daki etnik kökeni Türk olmayan azınlıkları yabancılaştırmanın yanı sıra, hem İran'ı hem de Rusya'yı alarma geçiren bu milliyetçi söylemler, Karabağ üzerindeki çatışmaya jeopolitik bir vektör eklemiş ve Ermenistan'a verilen desteğin Azerbaycan'ı zayıflatmak için kendi çıkarlarına hizmet ettiğini düşünen Moskova ve Tahran'daki güçlerin elini kuvvetlendirmiştir (Cornell, 2011: 70-71).

Rusya'nın bir tehdit olduğu ve Ermenistan'a destek verdiği yönündeki köklü imaj ve algılar, Azerbaycan'ın dış politika tercihleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruma ve geliştirme kararlılığı çerçevesinde tehdit kaynağı olarak kabul edilen Rusya'nın siyasî ve askerî etki alanından kurtulma çabaları politika rotası haline getirilmiştir. AHCP ve lideri Ebulfey Elçibey muhalefette olduğu dönemde Azerbaycan'ın BDT üyeliğine net bir şekilde karşı çıkmış ve bu politika Elçibey iktidara geldikten sonra da devam ettirilmiştir. Azerbaycan-Rusya ilişkilerinin nispeten daha gergin niteliğe sahip olduğu bu dönemde, BDT ile ilgili girişimlerden uzak durulmuş ve eski Sovyet cumhuriyetleri ile ikili ilişkilere ağırlık verilmiştir. Elçibey yönetimi döneminde Rusya karşıtı söyleme sahip olunması, Rusya ile eşit siyasî ve ekonomik ilişkiler kurma girişimleri, petrol anlaşmalarında Rusya'ya yer verilmemesi ve Batılı enerji şirketlerinin bölgeye getirilmesi, Rusya'nın Sovyet dönemi nüfuzunu sürdürme alanı olan BDT'den çekilme yönünde karar alınması ve Rus askerlerinin Azerbaycan'dan çıkartılmasının önceliklendirilmesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının güçlendirilmesi için atılmış önemli adımlar olmakla birlikte Rusya'yı rahatsız etmiştir (Aslanlı, 2017: 92-93). Tüm bu gelişmeler Moskova'nın Ermenistan'a verdiği siyasî ve askerî desteği güçlendirmesine yol açmıştır.

Haydar Aliyev, SSCB döneminde de Azerbaycan'ın önde gelen isimlerinden biri olmuştur. 1988'e kadar Moskova'da Sovyetler Birliği Başbakan Birinci Yardımcılığı ve Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro üyeliği gibi önemli görevlerde bulunan Aliyev'in siyasî tecrübesi, karar verme mekanizmalarını tanınması, geleneksel Rus politikasını iyi biliyor olması, bağımsızlıktan sonraki dönemde etkili ve dengeli politikalar izlemesine olanak tanımıştır. 3 Ekim 1993'te yapılan seçimlerde oyların %98,8'ini alan Aliyev, iktidara gelince ülke içindeki dengeleri gözeterek atamalar yapmış ve kısa sürede ülke içi güvenliği ve politik istikrarı sağlamayı başarmıştır. 1993 yılında Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle temel dış politika ilkeleri ve yönelimleri yeniden şekillendirilmiştir. Aliyev, ülkede, bölgede ve uluslararası alanda yaşanan gelişmeleri değerlendirirken o günün şartlarına göre Azerbaycan'ın kesin bir tercihle Batı veya Rusya'nın tarafında yer almasının verebileceği zararları görerek kendisinden önce başkanlık yapan Mütellibov ve Elçibey'den daha dengeli bir politika izlemeye başlamış ve iktidarının sonuna kadar bu çizgiden vazgeçmemiştir.

Haydar Aliyev'in siyasî karar alma sürecini etkileyen en önemli husus, Aliyev'in Haziran 1993'te selefi Elçibey'den görevi devraldığında sahadaki gerçekliktir. Albay Suret Hüseyinov'un Gence'de çıkardığı isyan, Karabağ'ın dağlık kesiminin çevresindeki yedi ilin Ermeni askerî güçleri tarafından işgali, işgal altındaki bölgelerden yüz binlerce mültecinin Azerbaycan'ın orta kesimlerine akın etmesi ve İran sınırındaki güney bölgelerde Talış-Muğan Özerk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin birleşik sonucu olarak ortaya çıkan siyasî-askerî çalkantılar yaşanmıştır. Bu süreçte Aliyev'in bir numaralı önceliği, ülkeyi saran ve Azerbaycan'ın varlığını tehdit eden krizin hafifletilmesi olmuştur. Aliyev, bu tehditlerle baş edebilmek için Azerbaycan'ın iki önemli komşusu Rusya ve İran ile ilişkilerin normalleştirilmesi gerektiğine inanmıştır. Bu amaçla Aliyev,

güçlü bölgesel ve küresel aktörlere karşı dengeli bir dış politika uygulanacağını resmen ilan etmiştir. Dengeli dış politika stratejisi şu şekilde özetlenebilir: Azerbaycan ABD, Rusya, Türkiye ve İran ile iyi ilişkiler kurmaya çalışacak ve bu devletlerden biriyle ilişkilerini geliştirirken diğeriyle ilişkilerini zayıflatmayacaktır (Məmmədov, 2010). Haydar Aliyev, Güney Kafkasya gibi karmaşık bir jeopolitik alanda çok vektörlü bir dış politikayı da uygulayabilmiş ve bu politika, sadece Azerbaycan'ın değil, bir bütün olarak bölgenin siyasî ve güvenlik ortamında istikrar sağlayıcı ve olumlu bir rol oynamıştır.

Haydar Aliyev'in başlattığı dış politika stratejisi, ülkeyi çöküşten kurtarmayı, toprak bütünlüğünü yeniden tesis etmeyi ve gelecekteki kalkınma stratejilerini belirlemeyi amaçlamıştır. Bu tür bir dış politika devletin uluslararası alandaki konumunu tamamen değiştirmiştir. Uluslararası izolasyondan kurtulmak, dengeli bir dış politika izlemek, küresel ekonomiye uyum sağlamak, devletin ekonomik potansiyelini dış politika pozisyonlarını sağlamlaştırmaya yönlendirmek ve Azerbaycan'ı bölgenin cazibe merkezine dönüştürmek, bu stratejinin kavramsal temellerini oluşturmuştur (Habibbeyli, 2017: 32).

Mehdiyeva (2011: 121)'ya göre, Aliyev selefi Elçibey gibi, Rusya'nın bir tehdit olarak değerlendirilmesinde aynı fikirdedir. Aralarındaki fark, bu tehditle nasıl başa çıkılacağına görülmektedir. Aliyev'in yaklaşımı, Rusya'yı etkili petrol ve gaz lobisiyle işbirliği yaparak etkisiz hale getirmeyi ve aynı zamanda Batılı hükümetlerden tanınma ve destek sağlamayı amaçlamıştır. Bu nedenle Aliyev döneminde Rusya'yla ilişkilere önem verilmiştir. Azerbaycan, devam eden diplomatik diyalog, işbirliği ve sınırlı tavizler yoluyla, Rusya'nın tarihsel olarak Sovyetler Birliği ile İran arasında bölünmüş bir bölgede yabancı devletlerin ve uluslararası petrol şirketlerinin varlığına ilişkin duyduğu güvenlik endişelerini gidermeye çalışmıştır. Buna yönelik olarak da, uzun müzakereler sonucu Azerbaycan'ın BDT'ye üyeliği 21 Eylül 1993'te Azerbaycan Parlamentosu tarafından onaylanmış ve 24 Eylül 1993'te Moskova'da BDT devlet başkanları zirvesinde Azerbaycan BDT'ye katılmıştır (Quliyev, 2013: 138).

Aliyev'in genel olarak dış politikasının özeti 10 Ekim 1993'te yemin töreninde yaptığı konuşmasında bulunabilir (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Yemin Töreninde Konuşması, 10.10.1993, <https://lib.aliyev-heritage.org/tk/66679364.html>):

Cumhuriyetimizin bağımsızlığını pekiştirmek için temel görevlerden biri uluslararası alanda Azerbaycan'ın menfaatlerini savunabilecek akıllı, deneyimli dış politikanın uygulanmasıdır. Önümüzde çok büyük vazifeler bulunuyor. Dış politikamız öncelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığının teminine yönelmelidir. Bu bağlamda bizim amacımız, dünyanın tüm devletleriyle eşit, karşılıklı yarara dayalı ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi, bu ilişkilerden hem Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası toplumdaki konumunun güçlendirilmesi, hem ülke ekonomisini, bilimini, kültürünü geliştirmek için etkin bir biçimde değerlendirilmesinden ibarettir. Dış politikamız barış yanlısıdır ve başka hiçbir devletin egemenliğini ya da toprak bütünlüğünü ihlal etmeyi amaçlamaz. Aynı zamanda, dış politikamız

aracılığıyla cumhuriyetimizin egemenliğini, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü her ne pahasına olursa olsun korumaya çalışmalıyız.

Bu konuşma sırasında Aliyev, “Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün ve tam egemenliğinin güvence altına alınması” ve “işgal edilen toprakların geri alınması, egemen Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün ve sınır güvenliğinin sağlanması” gibi bazı temaları birkaç kez tekrarlamıştır. Ayrıca Aliyev, milliyetçi muhaliflerine benzer şekilde, “Ermenistan ile barış görüşmelerimiz başarısız olursa, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü sağlayabilecek etkin bir ordunun kurulması...” sözünü de vermiştir. Haydar Aliyev döneminde bağımsızlığın garanti altına alınmasının yanı sıra Azerbaycan dış politikasını üç önemli unsur belirlemiştir. Bu unsurlar, ateşkese rağmen çözüme ulaşmayan Karabağ sorunu, enerji kaynaklarının işletilerek uluslararası piyasalara taşınması ve özellikle deniz altındaki enerji kaynaklarının çıkartılabilmesi için Hazar’ın hukuki statüsünün belirlenmesi meselesidir (Mardanov, 2013: 55-56).

İlham Aliyev, devlet başkanı seçildiği seçimler sırasında, yemin töreninde ve göreve başladıktan sonra tüm açıklamalarında Haydar Aliyev’in çizgisini sürdüreceğini vurgulamıştır. Devlet Başkanı İlham Aliyev bu doğrultudaki görüşlerini, ilk başkanlık dönemi için düzenlenen yemin töreninde yaptığı konuşmasında şu sözlerle ifade etmiştir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin andiçmə mərasimində nitqi, 31.10.2003, <https://lib.aliyev-heritage.org/az/9555067.html>):

15 Ekim’de Azerbaycan halkı seçim merkezlerine gelerek Haydar Aliyev’in politikalarına oy vermiştir. Barışa, huzura, terakkiye, kalkınmaya, istikrara oy vermiştir. Azerbaycan’da bu politikanın alternatifi yoktur... Azerbaycan uluslararası arenada kendine özgü konuma ulaşmış, Azerbaycan’ın nüfuzu artmıştır. Bölgedeki tüm uluslararası projeler Azerbaycan’ın katılımı ile onun millî çıkarları dikkate alınarak gerçekleştirilmektedir.

İlham Aliyev konuşmasında Azerbaycan’ın dış politikasının millî çıkarlara dayandığını, uluslararası kuruluşlarda Azerbaycan’ın nüfuzunun ve rolünün arttığını vurgulamıştır. Bu dış politikanın iki temel amacından biri, Azerbaycan’ın küresel ve bölgesel açıdan mücadele değil, işbirliği alanı olması ve diğeri ise içişlerine müdahaleye kesinlikle müsaade edilmemesi olmuştur (Aslanlı, 2011a).

İlham Aliyev yönetimi tarafından 2005’ten bu yana dış politika kapasitesinin genişletilmesi açısından pek çok çalışma yapılmıştır. Petrol gelirlerindeki keskin artış nedeniyle Bakü’nün yurtdışındaki büyükelçiliklerinin sayısı neredeyse üç katına çıkarılmış ve diplomatik temsilciliklerinin sayısının daha da artırılması planlanmaktadır. Ayrıca, 23 Mayıs 2007’de devletin net bir dış politika yaklaşımını içeren Azerbaycan Ulusal Güvenlik Konsepti kabul edilmiştir. İlk kez hazırlanan bu belgede, Azerbaycan, “Batı ve Doğu’nun birleştiği coğrafyada, Avrupa’nın temel değerlerini paylaşan, Avro Atlantik güvenlik yapılanmasının ayrılmaz bir parçası ve aynı zamanda İslam dünyasının bir parçası” olarak nitelendirilmektedir. Ulusal Güvenlik Belgesi’nde

“Azerbaycan’ın Hazar-Kafkasya coğrafyasında bölgesel işbirliği açısından kilit role sahip bir devlet olduğu, özellikle enerji ve taşımacılık projelerinin gerçekleştirilmesinde eşsiz rol oynadığı” da vurgulanmaktadır (Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, 23.05.2007, <https://e-qanun.az/framework/13373>; Aslanlı, 2011a).

Küresel ve bölgesel aktörlerin güç dengesini dikkate alan çok taraflılık politikası, İlham Aliyev iktidarının hareket alanını ve imkânlarını genişletmiş ve bağımsız bir dış politika sürdürmesine olanak tanımıştır. Kendinden önceki dönemde olduğu gibi İlham Aliyev döneminde de Azerbaycan dış politikasının temel yönünü Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorununun (Karabağ sorununun) çözüm arayışları oluşturmuştur. İlham Aliyev açıklamalarında, toprakların işgalden kurtarılması için öncelikli ve temel olarak barışçı çözümlerden yana olduğunu, fakat bu yolla bir sonuç alınamadığı takdirde askeri seçeneklere de başvurulmasının istisnai olmadığını defalarca tekrarlamıştır. Azerbaycan topraklarının savaş dâhil hangi yolla ve ne pahasına olursa olsun mutlaka işgalden kurtarılacağı vurgulanmıştır. Uzun yıllar süren müzakerelerden sonuç alınmadığı ve ileride de alınamayacağı görüldüğünde, Azerbaycan, uluslararası hukuktan doğan hakkını kullanma yoluna gitmiştir. Bu konudaki kararlılığın sonucunda 2020’de 44 günlük savaşla 5 şehir, 4 kasaba ve 286 köyü işgalden kurtarılmış, imzalanan bildiri gereği Ermenistan ordusu Kelbecer, Laçın ve Ağdam illerini de terk etmek zorunda kalmıştır. 19 Eylül 2023’te ise yaklaşık 24 saat süren antiterör operasyonu ile Karabağ’daki Ermenistan silahlı birlikleri ve yasa dışı silahlı güçler, silah bırakmıştır. Karabağ’da işgal rejimi kuran Ermeni yönetimi, 28 Eylül 2023’te bir kararname imzalayarak kendini feshetmiştir. Bakü yönetimi eş zamanlı olarak Karabağ Ermenilerinin temsilcileri ile entegrasyon görüşmelerine başlamış ve böylece Karabağ’da Azerbaycan egemenliği tam olarak sağlanmıştır (Rehimov, 2023).

İlham Aliyev’in Karabağ zaferinden sonra yaptığı konuşmalarda ve açıklamalarda bundan sonraki dış politikanın temel öncelikleri ve hedeflerinin neler olduğu görülmektedir. Zengezur Koridoru’nun açılması, Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilerek sınır sorunlarının çözümü, bölgede barış ve istikrarın sağlanması, işbirliği imkânlarının geliştirilmesiyle sürdürülebilir kalkınmanın temini, uluslararası alanda itibar gören ve inisiyatif alan bir ülke pozisyonuna gelmek, çok boyutlu dış politikanın sürdürülmesi ve uluslararası gelişmelere katkı sağlama gibi hususların olduğu söylenebilir (Yüce, 2022: 105).

2.2.3. Kurumlar ve Karar Süreçleri

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla ortaya çıkan kurumsal boşluk ve karmaşa, her bir cumhuriyette devlet etkinliğini ciddi şekilde zayıflatmıştır. Azerbaycan da bu konuda istisna oluşturmamıştır. Egemenlik, idari kapasitenin yokluğu nedeniyle sınırlı kalmış ve normalde bürokrasinin yetki alanına giren en küçük görevlerin bile formüle edilmesi ve uygulanması, en üst

düzyer hükümet yetkililerinin dikkatini gerektirmiştir. Kurumsal açıdan bakıldığında, Azerbaycan, daha önce çok az devlet deneyimi olan yeni bir devlet olarak, bir dış politika bürokrasisi oluşturmaya neredeyse sıfırdan başlamıştır. Buradaki zorluk, sadece bir Dışışleri Bakanlığı kurmak değıl, aynı zamanda bu bakanlığıın cumhurbaşkanına mı yoksa başbakana mı bağılı olacağını ve parlamentoya karşı sorumlu olup olmayacağını (ya da olması gerekip gerekmediğini) belirlemek olmuştur. Bununla birlikte Dışışleri Bakanlığı'nın kurulmasını zorlaştıran iki faktör ortaya çıkmıştır. Bunlar, diplomatik kadrolardaki eksiklik ve Sovyet eğitimi almış Azerbaycan kökenli diplomatların işe alınmasındaki isteksizliktir (Mehdiyeva, 2011: 45-46).

Her devletin dış politikasında önemli bir rol oynayan Başkan/Cumhurbaşkanı, yeni bağımsız olan Azerbaycan'ın dış politikasının oluşturulması ve yürütülmesinde temel bir rol oynamıştır. Sonuç olarak, başkanın kişisel inanç ve tercihleri politika oluşturmada normal koşullarda olduğundan daha fazla ağırlık kazanırken, kişisel liderlik tarzı da oluşturulan politikanın uygulanmasında daha da kritik hale gelmiştir.

Ebülföz Elçibey döneminde, içerde yaşanan sorunlar, Karabağ savaşının yıpratıcı etkisi gibi nedenlerle ve Elçibey'in resmi ziyaretler ve yurtdışı gezilere mesafeli durması ve dünya liderleriyle kişisel ilişkiler kurmada gecikmesi, Dışışleri Bakanlığı bürokrasisinin ve diplomasinin yavaş gelişmesine sebep olmuştur. Haydar Aliyev dönemi ile birlikte Dışışlerinin boyut ve kapasitesi büyümüş ancak bu sürece başkanlık makamının da önemli ölçüde güçlenmesi eşlik etmiştir.

Gelişmiş ülkelerin çoğunda dış politika yapımı, bireysel politika yapıcılarının genellikle baskın bir siyasî role sahip olmadığı ve politika sürekliliğinin yaygın olduğu bir şekilde içselleştirilmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan, liderliğin dış politikanın oluşturulması ve uygulanmasında baskın bir role sahip olduğu gelişmekte olan bir ülkedir. Bu bağlamda, Haydar Aliyev'in 1993 yılında iktidara gelmesinden bu yana Azerbaycan'ın dış politikasının ve ilişkilerinin önemli ölçüde değışmiş olması anlaşılabilir bir durumdur. Haydar Aliyev 1970'lerde ve 1980'lerde üst düzey bir Sovyet yetkilisi olmuş ancak 1987'de Sovyet politbürosundan ihraç edildikten sonra siyasî kariyeri sona ermiş gibi görülmüştür. Yine de Aliyev, 1993 yılında anavatanı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin antikomünist ve milliyetçi lideri olarak geri gelmiştir (Sadri, 2003: 182). Sovyet dönemindeki yöneticilik kariyeri ve karizmatik kişiliğı Azerbaycan'da tam bir hâkimiyet kurmasının önünü açmıştır.

1995'te kabul edilen Anayasanın 8. maddesinin 1. fıkrası, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanı'nın Azerbaycan Devleti'nin başı olduğunu, iç ve dış ilişkilerde Azerbaycan Devleti'ni temsil ettiğini belirtmiştir. Tek başlı ve güçlü bir yürütme ilkesi kabul edildiğinden hem devlet başkanı hem de hükümet başkanı görevini yürütmektedir. Başkanlık hükümet sistemini uygulayan Azerbaycan'da, Başbakan ve Bakanlar Kurulu yürütme görevini yerine getirmekte Devlet Başkanı'na yardımcı bir organ niteliğine sahiptir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası,

12.11.1995, <https://e-qanun.az/framework/897>). Dış ilişkilerde Azerbaycan'ı temsil eden cumhurbaşkanının diğer devlet başkanları ile mektup, telefon görüşmeleri, resmi ziyaretlerle direkt bağlantı kurmak, görüşmeler yapmak, Dışişleri Bakanına talimatlar vermek, dostluk ilişkilerini kurmak, devleti ilgilendiren sorunların çözülmesi için uluslararası kurumlarda yer almak, önemli uluslararası anlaşmaların imzalanmasına katılmak gibi yetkileri vardır. Dolayısıyla Anayasa, dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesinde en yetkili makam olarak cumhurbaşkanını tanımlamaktadır.

Diğer kurumlara bakıldığında; Başbakanlık ve diğer ilgili bakanlıklar, dış politika oluşturma ve uygulama sürecinde teknik destek sağlamaktadırlar. Özellikle ekonomi, savunma ve ticaret gibi konularda dış politikanın belirlenmesinde ve yürütülmesinde etkilidirler. Dışişleri Bakanlığı, dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesinde önemli rol oynayan kurumlardan biridir. Dışişleri Bakanlığı, ülkenin dış ilişkilerini yönetir, diplomatik temasları sürdürür, uluslararası anlaşmaları hazırlar ve yabancı devletlerle ilişkilerde önemli bir aracı konumundadır. Milli Meclis (Parlamento), dış politika ile ilgili yasaları onaylar ve uluslararası anlaşmaları onaylamak veya reddetmek gibi konularda yetkilidir. Ayrıca, Milli Meclis, dış politika alanında stratejik yönelimler hakkında görüş ve öneriler sunabilir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12.11.1995, <https://e-qanun.az/framework/897>).

Yukarıda belirtilen kurumların dışında, Cumhurbaşkanının dış politika konusunda bilgi ve görüş aldığı danışmanları ve Cumhurbaşkanlığı Dış Politika Meseleleri Şubesi vardır. 1990-1999 yılları arasında, Mütəllibov, Elçibey ve Haydar Aliyev dönemlerinde, tecrübeli diplomat Vefa Guluzade, Cumhurbaşkanı Dış Politika Danışmanı olarak görev yapmıştır. Guluzade, Azerbaycan'ın Batı yönelimli bir dış politika izlemesi gerektiğini savunan, ABD tarafından da "Azerbaycan'ın Batı yönelimli politikasının mimarı" olarak tanımlanan bir diplomat ve uzmandı (Vinitsky, 1995). Guluzade'nin 1999'da istifa etmesinden sonra Novruz Memmedov bu vazifeyi üstlenmiştir. Günümüzde, Cumhurbaşkanlığı Dış Politika Meseleleri Şubesi Müdürü olarak görev yapan Hikmet Hacıyev, geçmişte dış politika danışmanının yaptığı göreve benzer bir görev ifa etmektedir. Rusça, İngilizce ve Fransızca bilen Hacıyev, İkinci Karabağ Savaşı sırasında ve sonrasında oldukça aktif ve başarılı bir çalışma ortaya koymuştur.

2.2.4. Diplomasinin Niteliği

Azerbaycan'ın dış politika stratejisinde, tüm uluslararası ilişkilerinde sorumlu bir ortak olduğu imajının yansıtılması önemli bir ilkedir. Dengeli bir dış politika arayan bir devlet için, küresel ve bölgesel konularda istikrarlı bir tutum sergilemek çok önemlidir. Gerçekten de etkili ve dengeli bir dış politika için Azerbaycan'ın istikrarlı ve öngörülebilir bir aktör olarak hareket etmesi gerekir. Duygusal ve fevri tepkiler dış politika yapımının dışında tutulmalıdır. Öngörülebilir bir dış

politika, ikili ve çok taraflı ilişkilerde “sürpriz” faktörünü ortadan kaldırır ve devletin devletlerarası ilişkilerin çeşitli düzeylerinde bir ortak olarak güvenilirliğini sağlar. Devletlerin, zikzaklar, ani dönüşler veya fikir değişiklikleri olmaksızın düz ve istikrarlı bir dış politika siciline sahip bir ortağa güvenme olasılığı çok daha yüksektir (Makili-Aliyev, 2013: 3).

Bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan’ın maddi temelinde meydana gelen önemli değişiklikler, dış politika kapasitesini önemli ölçüde etkilemiştir. Azerbaycan, 2005 yılından itibaren petrol gelirlerinin artmaya başlamasıyla birlikte yurtdışındaki diplomatik misyon sayısını neredeyse üç katına çıkarmış ve dış yardım alan bir devlet haline gelmiştir. Dışişleri Bakanlığının Ekim 2023 verilerine göre Azerbaycan yurtdışında altmış beş büyükelçilik bulundurmaktadır (Azərbaycan Respublikasının Diplomatik nümayəndəlik və konsulluqları, 2023, https://mfa.gov.az/files/MFA_Oktyabr_2023.pdf). Ayrıca diplomatik kabiliyeti ve dış politika yapımını geliştirmek için 2006 yılında Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Azerbaycan Diploması Akademisi (ADA) kurulmuştur. Bu yapı Azerbaycan Cumhurbaşkanının 13 Ocak 2014 tarihli kararı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Akademisi ve Bilgi Teknolojileri Üniversitesi temelinde ADA Üniversitesi’ne dönüştürülmüştür. Bu faktörler Bakü’nün 2005’ten bu yana bölgesel ve küresel dış politika kapasitesinin artmasına ve dış ve güvenlik politikalarında artan iddiasına önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır (Shaffer, 2010: 59).

Azerbaycan’ın Mayıs 2011’de Bağlantısızlar Hareketi’ne tam üye olma yönündeki hamlesi ve 2012-2013 Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) geçici üyeliği için yaptığı başarılı teklif (ve beraberinde gelen Mayıs 2012 ve Eylül 2013’teki iki aylık dönem başkanlıkları), çok taraflı diplomasiyi dış politika yapımında önemli bir mekanizma olarak benimseme yönündeki strateji değişikliğinin örnekleri olarak görülebilir. Azerbaycan’ın Bağlantısızlar Hareketi’ne katılma hamlesi, öncelikle ülkenin Batı’daki geleneksel ortaklarından uzaklaşarak bağlarını çeşitlendirme ve böylece uluslararası arenada bir yandan ülkenin gelecekteki gidişatını destekleme potansiyeli taşıyan pek çok yeni dostu ulaşma arzusunun, diğer yandan da Bakü’nün yeni geliştirdiği çok kutuplu ve çok kültürlü dünya anlayışını yansıtmaktadır (İsmayılov, 2014, 97-98). Ayrıca BMGK’daki dönüşümlü üyeliğe seçilme başarısı, kısmen de olsa Bakü’nün yeni dostluklar kurma ve Bağlantısızlar Hareketi de dâhil olmak üzere yeni ortaklıklar kurma konusundaki ilerlemeleri çerçevesinde görülebilir. Bu durum ilk etapta ülkenin uluslararası profilini yükseltebileceği ve ülkenin karşı karşıya olduğu zorluklar da dâhil olmak üzere sesini etkili bir şekilde duyurabileceği yeni platformlar arayışını yansıtmaktadır.

Azerbaycan’ın son yıllarda uluslararası kuruluşlar çerçevesinde attığı adımlar dikkat çekicidir. Bu yönde atılan adımlarla, Azerbaycan diplomasisinin uluslararası kuruluşlar nezdindeki faaliyetinin esas olarak Karabağ sorununun ülkenin egemenliği, toprak bütünlüğü ve uluslararası tanınmış sınırlar çerçevesinde çözülmesine yönelik uluslararası çabaları güçlendirmek

amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda uluslararası kuruluşlar kadar çeşitli ülkelerle ikili ilişkiler çerçevesinde de yoğun diplomatik faaliyet yürütülmüştür. Bu bağlamda önemli bir girişim olan “Hocalı’ya Adalet!” kampanyası dikkat çekici bir faaliyet haline gelmiştir. 25-26 Şubat 1992 gecesi Ermenistan silahlı kuvvetleri, Azerbaycan’ın Karabağ topraklarındaki Ermeni silahlı kuvvetlerinin doğrudan katılımı ve Hankendi’de bulunan eski Sovyet ordusunun 366. Motorize alayının personel ve teçhizatının katılımıyla Hocalı şehrini işgal ederek soykırım gerçekleştirmiştir. Hocalı’nın işgali sırasında bir gecede 63’ü çocuk, 106’sı kadın, 70’i yaşlı olmak üzere 613 sivil zulüm ve işkenceyle öldürülmüş, 76’sı çocuk 487 kişi ağır yaralanmış ve 1.275 kişi esir alınmıştır. 150 kişiden de bir daha haber alınamamıştır. Hocalı soykırımının dünya çapında tanınması, Azerbaycan Cumhuriyeti diplomatik servisi üyelerinin 2011 yıllık toplantısında öncelikli hedef olarak belirlenmiştir. Son yıllarda Meksika, Pakistan, Kolombiya, Çek Cumhuriyeti, Bosna Hersek, Peru, Romanya, Panama, Ürdün, Sudan, Honduras, Guatemala ve Slovenya parlamentoları Hocalı soykırımını tanımıştır. İlgili kararlar aynı zamanda ABD’nin onbeş eyaletinin yasama organlarında da kabul edilmiş ve Hocalı katliamının faillerinin adalet önüne çıkarılması talep edilmiştir. ABD’nin Hawaii ve Montana eyaletlerinin valileri de Hocalı trajedisinin tanınmasına ilişkin özel bir bildiriye imza atmıştır. Haydar Aliyev Vakfı Başkan Yardımcısı Leyla Aliyeva’nın girişimiyle dünyanın 40’tan fazla ülkesinde hayata geçirilen “Hocalı’ya Adalet!” kampanyasının hedefi, bu soykırım hakkında uluslararası toplumu detaylı bir şekilde bilgilendirmek ve Ermenistan’ın Karabağ ve komşu yedi vilayetin işgali konusunda uluslararası destek sağlama düşüncesidir (Məmmədov, 2016: 21). Bu faaliyetlere Azerbaycan Cumhuriyeti Diasporayla İşler Hakkında Devlet Komitesi (Azerbaycan Respublikasının Diasporla İş Üzre Dövlət Komitesi) adlı kuruluş da katkılar sunmaktadır. Bu kuruluşun temelleri; 2001 yılında düzenlenen Dünya Azerbaycanlılarının 1. Kurultayı’nın ardından 2002 yılında “Hariçte Yaşayan Azerbaycanlılarla İş Üzre Dövlət Komitesi”nin oluşturulmasıyla atılmış, bugünkü halini 2008 yılında İlham Aliyev’in kararnamesiyle almıştır (Azerbaycan Respublikasının Diasporla İş Üzre Dövlət Komitesi: Yaranma Tarixi ve Meqsedi, 2008).

Azerbaycan’ın diplomasi teşkilatına dair önemli ve dikkate alınması gereken bir husus da propaganda ve sosyal medya kullanımıdır. Azerbaycan diplomatik topluluğu, ülkeye yönelen dezenformasyon niteliğindeki çeşitli iddiaları sürekli takip ederek, bunlara karşı içerik üretmektedir. Büyükelçiler ve diğer diplomatik temsilciler üniversitelerde ve önemli kurumlarda söyleşilere katılarak, bulundukları ülkelerin önde gelen siyasetçi, sanatçı ve iş insanlarıyla toplantılar düzenleyerek propaganda faaliyetlerini yürütmektedirler. Bu toplantıların ve faaliyetlerin ayırt edici özelliği ise, bunları açık kanallarla paylaşmalarıdır. Aynı zamanda ülkenin kültürel mirasını tanıtan, Azerbaycan’ın çok kültürlülük, farklı medeniyetlere saygı ve hoşgörü politikasına dikkati çeken farklı dillerdeki yayınlarla sosyal ve geleneksel medyayı faal biçimde kullanmaktadırlar (Tuna, 2021).

Azerbaycan'ın dış politika portföyü artık enerji/boru hattı politikalarının ötesine geçerek, bir yandan çok taraflı diplomasinin, diğer yandan da kamu/kültür diplomasisinin aktif kullanımı başta olmak üzere diğer mekanizmaları da kapsar hale gelmiştir. Kamu diplomasisi alanında Azerbaycan, hem spor hem de kültürel olmak üzere çeşitli uluslararası yarışmalara aktif olarak katılmaya, başarılar elde etmeye ve bizzat ev sahipliği yapmaya çalışmaktadır. Etkinlik ev sahipliği, ülkenin bu alanda ulaşmaya çalıştığı en yüksek zirve olarak hızla ortaya çıkmaktadır.

Bakü, spor ve kültür alanındaki bazı köklü uluslararası etkinliklere ev sahipliği yapma çabalarının yanı sıra, uluslararası profili giderek artan ve uluslararası katılımı sürekli genişleyen çeşitli türlerde “yerel” forumların düzenli olarak kendi ülkesinde düzenlenmesi için de çalışmaktadır. Bu son stratejinin bir parçası olarak Azerbaycan, kendisini medeniyetler arasında bir kavşak ve köprü olarak konumlandırmaya çalışmış ve bu nedenle dünya genelinde dinler ve kültürler arası diyalogun teşvik edilmesinde bir merkez olma amacıyla, Nisan 2010'da Dünya Dini Liderler Zirvesi ve Nisan 2011'de Dünya Kültürlerarası Diyalog Forumu ile Ekim 2011'den bu yana her yıl Bakü'de düzenlenen Uluslararası İnsani Yardım Forumu da dâhil olmak üzere çeşitli etkinlikler düzenlemeye ve bunlara ev sahipliği yapmaya çalışmaktadır (Ismayılov, 2014: 97). Eurovision Şarkı Yarışması, Avrupa Oyunları, Formula 1 ve İslam Olimpiyat Oyunları gibi uluslararası etkinlikleri başarıyla gerçekleştirmiştir. Kasım 2024'te de Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 29. Taraflar Konferansı'nın (COP29) Azerbaycan'da gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır. Büyük ölçekli ve tüm dünyanın dikkatini çeken uluslararası etkinliklere ev sahipliği yapmak, yeni ulusal markalaşmanın bir parçası olarak görülebileceği gibi, çokkültürlülük vurgusuyla ortaya çıkan yeni anlayış ve uygulamanın örnekleri olarak da yorumlanabilir.

2.2.5. Enerji Etkeni

19. yüzyıldan itibaren Bakü'deki enerji kaynakları bölgenin siyasî ve ekonomik gelişiminde en önemli hususlardan biri olmakla birlikte bağımsızlık sonrasında da enerji, Azerbaycan için bu özelliğini büyük ölçüde korumaktadır. SSCB döneminde enerji konusu daha çok bölgesel nitelik taşısa da, 1980'li yılların sonlarından itibaren uluslararası nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu tarihlerden itibaren yabancı petrol şirketleri Azerbaycan enerji rezervleri ile ilgilenmeye başlamıştır. 18 Ocak 1991'de Sovyetler Birliği Petrol ve Gaz Bakanlığı Azerbaycan Nazırlar Sovyeti (Bakanlar Konseyi) ile birlikte Azeri, Çırag ve Güneşli petrol yataklarının ortak kullanımı için Batının büyük petrol şirketleri arasında ihale açmaya karar vermiş ancak SSCB'nin dağılması nedeniyle gerçekleştirilememiştir (Cabbarlı ve Abdullayeva, 2009: 85).

Petrol, Azerbaycan hükümetinin yabancı yatırımcıların ve onların hükümetlerinin ilgisini çekmek için elinde bulundurduğu birkaç varlıktan biridir. Petrole yapılan yatırımlar ve daha sonra petrol ihracatından elde edilen gelirlerle, Azerbaycan'ın bir devlet olarak ayakta kalmasına yardımcı olması amaçlanmıştır. Ancak petrolü bir dış politika aracı olarak kullanmak hem kolay değildir hem de önemli riskler içermektedir. Zira petrol endüstrisine yatırım yapma hakkı için devletler arasında ilgi ve rekabet yaratmak diplomatik anlaşmazlıklara ve hatta askerî çatışmalara neden olma potansiyeline sahiptir. Azerbaycan'ın kara sahalarının çoğunun zaten tükenmiş olduğu ve yabancı yatırımcılara teklif edilen petrolün açık denizde bulunduğu düşünüldüğünde bu durum özellikle doğrudur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Hazar Denizi'nin statüsünün belirsizleşmesi, Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını karşılamak için proaktif bir şekilde kullandığı yasal bir boşlukta faaliyet göstermesine neden olmuştur. Hazar Denizi'ndeki offshore hisselerinin yabancı yatırımcılara tahsis edilmesi Rusya'yı kızdırmış ve Azerbaycan için çok tehlikeli bir durum yaratmıştır. Temel dış politika hedeflerinden biri, Batılı güçler ve Rusya arasında Azerbaycan'ın kaynakları konusunda yaşanabilecek siyasî anlaşmazlıkları dikkatle yönetmek, tüm güçlü taraflara gerektiği ölçüde tavizler vermek ve aynı zamanda temel ulusal çıkarlardan ödün vermemek olmuştur (Mehdiyeva, 2011: 7).

Azerbaycan'da ilk defa Devlet Başkanı Ayaz Müttelibov yabancı petrol şirketleri ile görüşmelerine başlamıştır. Ancak iç politikada yaşanan sorunlar, Moskova'nın Azerbaycan'da etkili olması, Karabağ sorununun her geçen gün biraz daha alevlenmesi Müttelibov'a görüşmeleri sonuçlandırma imkânı vermemiştir. Ebülfez Elçibey'in iktidara gelmesi ile AHCP ve Elçibey yönetimi, Azerbaycan'ın enerji potansiyeline önemli bir ağırlık atfetmiştir. Ancak, enerji sözleşmelerini öncelikle devletin kalkınmasının ekonomik bir aracı olarak görmüş ve Batılı petrol şirketleriyle, bu şirketlerin temsil ettiği devletlerle diplomatik ilişkiler kurmadan sözleşmeleri müzakere etmeye hazır olduğunu göstermiştir. Petrol projelerine ilişkin müzakereler, Azerbaycan'ın Batı başkentlerine büyükelçilerini göndermesinden çok önce başlamış, bu da müzakerelerin siyasî etkisini azaltmıştır (Mehdiyeva, 2011: 207). Petrol görüşmelerini bir sonuca ulaştırmadan Elçibey'in de iktidardan uzaklaştırılması ortamı germiş ve görüşmeleri akamete uğratmıştır. Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra ülke içi duruma hâkim olmaya başlamış ve o zamana kadar yapılan görüşmeleri geçersiz kılarak yabancı petrol şirketleri ile görüşmelere başlaması için yeni bir komisyon kurmuştur (Cabbarlı ve Abdullayeva, 2009: 86). Aliyev'in göreve gelişi, petrolün siyasî ve ekonomik yönleri arasındaki ayrımın ortadan kalkmasıyla karakterize edilebilir. Aliyev, petrol anlaşmalarını Azerbaycan'ın uluslararası arenada diplomatik olarak tanınmasını sağlamak için kullanmaya çalıştığından, özellikle müzakerelerde bu iki yön birbirini güçlendirir hale gelmiştir. Ayrıca Aliyev bu anlaşmaları Batı Avrupa başkentlerine resmi davetler almak için kullanmıştır. Büyükelçiliklerin yokluğunda, bu ziyaretler Batı'nın Azerbaycan hakkındaki görüşlerini şekillendirmede etkili olmuş ve Aliyev her biri için kapsamlı bir şekilde hazırlanmıştır.

Haydar Aliyev'in ülkenin açık deniz petrol ve gaz sahalarını geliştirmek için kurduğu Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi'nin (AIOC) erken üretime geçmesi, Karabağ'daki çatışmalar ve ülke içi siyasî istikrarsızlık devam ederken Azerbaycan'ın ekonomisini istikrara kavuşturması, petrol ihracatından elde ettiği gelire iç istikrarını desteklemesi ve toprak bütünlüğünü güvence altına alması açısından önemli görülmektedir. Rusya'nın Hazar Denizi'ndeki açık deniz sahalarını geliştirmek için Batılı petrol şirketleriyle yapılan tek taraflı petrol anlaşmalarına karşı güçlü duruşunun ardından Azerbaycan, tüm diplomatik çabalarını Hazar Denizi'ndeki ulusal sektörünü geliştirme haklarını güvence altına almak için harcamıştır. Kasım 1994'te Hazar'a kıyıdaş devletler tarafından, Hazar Denizi'nde sınırlandırma, seyrüsefer ve balıkçılık hakları da dahil olmak üzere ilgili konular üzerinde çalışmak üzere bir Hazar koordinasyon komitesi kurulmuştur. Yine de Azerbaycan, Batılı hükümetlerin doğrudan ve aktif katılımı olmadığı için yalnız kalmış ve dış politikasında Rusya'nın baskısını dengelemek için petrol kartını oynamaktan başka seçeneği kalmamıştır (İpek, 2009: 234-235).

1994 yılında, ülkenin enerji kaynaklarını karşılıklı fayda ilkesi çerçevesinde büyük yabancı şirketlerle işbirliği yaparak ekonomiye kazandırmayı amaçlayan uzun vadeli bir ulusal kalkınma programı olan Petrol Stratejisi oluşturulmuştur. Aynı yıl Eylül ayında Cumhurbaşkanı Aliyev, gerçek anlamda dengeli bir dış politikanın başlangıcı olan "Yüzyılın Anlaşması"nı imzalamıştır. Belge sadece ekonomik nedenlerle değil, daha ziyade siyasî nedenlerle imzalanmıştır. Bu bağlamda hükümetin en önemli hedefi, yabancı yatırımcıları ve şirketleri çekerek ülkenin ekonomik büyümesine katkıda bulunmak olmuştur. Rekabetçi bir ekonomi geliştirerek Azerbaycan'ın kendi kaynaklarının yönetimine ilişkin kararlarda bağımsız bir ülke olma şansının artacağını ifade etmiştir (Strimbovschi, 2016: 506).

Azerbaycan'ın yeni petrol anlaşmaları imzalarken ya da farklı boru hattı güzergâhlarını değerlendirirken yaptığı tercihlere baktığımızda, Azerbaycan hükümetinin çok vektörlü bir dış politika inşa ederken yaptığı bazı stratejik tercihlerin bir yansıması görülmektedir. Azerbaycan 1995 yılında Rus petrol şirketi Lukoil'in de pay sahibi olduğu iki anlaşma daha imzalamıştır. Ancak Azerbaycan, Hazar Denizi'nin sınırlarının belirlenmesi konusunda Rusya'nın muhalefetiyle karşılaşmaya devam etmiştir. Daha sonra Haziran 1996'da Şah Deniz sahasını geliştirmek için İran'ın da dahil olduğu üçüncü büyük konsorsiyum kurulmuştur. Azerbaycan hükümeti, Hazar Denizi'nin sınırlarının belirlenmesi konusunda bu ülkelerden gelen baskıyı azaltmak için Rusya ve İran gibi güçlü komşularının petrol şirketlerine kasıtlı olarak imtiyazlar vermiştir. Aliyev'in verdiği tavizler aynı zamanda Rus hükümeti içinde güçlü Rus petrol ve enerji çevrelerinden oluşan Azerbaycan yanlısı bir lobinin oluşmasında da katalizör görevi görmüştür. Bununla birlikte, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in politikası, hem komşusu olan bölge ülkeleriyle ilişkilerini sağlam tutmak hem de Batılı petrol şirketleriyle ilişkileri ve petrol anlaşmaları vasıtasıyla Azerbaycan'ın Batı ile ilişkilerini güçlendirmek ve stratejik hedeflerine ulaşmak için kullanmaktır (İpek, 2009: 235).

Azerbaycan'ın Haydar Aliyev döneminde başlayıp, İlham Aliyev iktidarında devam ettirdiği enerji projelerinin sonucunda Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın en zengin ülkesi haline gelmiştir. Bununla beraber ülke bazı riskleri de üzerine çekmiştir. Azerbaycan'ın mevcut milli gelirinin %47,8'lik bir kesimini hidrokarbon gelirlerinden karşılaması (International Trade Administration, 2023) ülke ekonomisi için uzun vadede ciddi problemlerin habercisidir. Bununla birlikte Azerbaycan yüksek petrol gelirleri sayesinde, ülkenin imarı, tanıtımı, markalaşma adına pek çok girişimi gerçekleştirmiş ve çok çeşitli uluslararası organizasyonlara ev sahipliği yapabilecek kapasiteye erişmiştir.

Enerji, Güney Kafkasya'da üçlü işbirliği formlarının ortaya çıkmasını da sağlamış ve bu format bölge jeopolitiğinin ana unsuru olmuştur. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye toprakları, bu çerçevede adeta bir jeopolitik hatta dönüşmüştür. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı Projesi, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) Doğal Gaz Boru Hattı Projesi, Trans Anadolu Boru Hattı Projesi (TANAP) ve Trans Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TAP) bu üç ülkeyi fiziksel olarak birbirine bağlayan enerji taşıma koridorlarıdır. Ayrıca bu üç ülke, Hazar ve Orta Asya'dan Avrupa'ya petrol ve gaz nakliyle ilgilenen AB destekli INOGATE (Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşımacılığı) programının kilit ortak ülkeleridir. Bu üç ülke arasında; Azerbaycan önemli miktardaki fosil kaynakları ile tedarikçi ülke, Gürcistan coğrafi konumu ile taşıma ortağı, Türkiye ise küresel pazarlara ve uluslararası ortaklara erişim kapısıdır. BTC ham petrol boru hattı projesi bir anlamda Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye üçlü ilişkilerinin kurulmasının temel taşıdır. Bu proje, Azerbaycan'ın fosil kaynaklarını dünya pazarlarına sunarak bölgede izole olma tehdidini bertaraf etmesine yardımcı olmuştur. Bu boru hattı projeleri, ilgili diğer projelerin de önünü açmış ve enerji konusunu üçlü işbirliğinin merkezine yerleştirmiştir. Bu bağlamda Karadeniz, Akdeniz ve Hazar havzaları arasında bir bağlantı kurulması hedeflenmektedir. Taraflar, BTC projesi ile başlatılan bu bağlantıya Orta Asya ülkelerinin de dâhil edilmesinin önemini kabul etmektedirler (Çelikpala ve Veliyev, 2015: 126-127).

Bakü'nün küresel etkileşiminin ekonomik boyutu artık sadece fosil yakıt tedariki ve buna bağlı boru hattı diplomasisiyle sınırlı değil, aynı zamanda daha ileri düzeyde işbirliğini de içermektedir. Azerbaycan'ın bugüne kadar başta İsrail ve Türkiye olmak üzere Gürcistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kırgızistan, Tacikistan ve Latin Amerika olmak üzere diğer devletlerdeki enerji sektörlerine kazandırmayı başardığı know-how ve petrol zenginliği kombinasyonu, enerji alanında farklı yatırım biçimlerini kapsamaktadır.

2.2.6. Değerlendirme

Normların karar alma süreçlerindeki etkisine ağırlık veren yaklaşımıyla bilinen inşacı yazarlardan Finnemore (1996: 2), devletlerin, dünyaya bakışlarını ve bu dünyadaki rollerini

şekillendiren yoğun ulusötesi ve uluslararası sosyal ilişkiler ağlarına gömülü olduklarını belirterek hem devletlerin kendilerinin hem de onların içinde yaşayan bireylerin/vatandaşların yer aldıkları uluslararası toplum tarafından belirli şeyleri isteme yönünde sosyalleştirildiklerini ifade etmektedir. Öte yandan Ted Hopf (2002: 7) kimlikler olmadan çıkarların da olmayacağını belirtirken, “çıklarlar, kimlikleri varsayar; çünkü bir aktör, kim olduğunu bilmeden ne istediğini bilemez. Sosyal kimlikler, bir devletin iç ve uluslararası çevresiyle etkileşiminden ortaya çıkar” demektir. Azerbaycan’ın hem bağımsızlığa giden yolda hem de bağımsızlığının ilk yıllarında Moskova merkezli idari yapının kendisini sınırlayan, mağdur eden etkisine karşı bir reaksiyon karakteri taşıdığı bilinmektedir. Azerbaycan halkının tepkilerinin siyasal bir hareket etrafında toplanması da AHCP ve bu çevredeki bazı aydınlar sayesinde olmuştur. 1991’den ilk demokratik seçimlere kadar Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunan Mütellibov dönemi bir belirsizlik ve geçiş evresi olarak kabul edilirse, Elçibey’in Cumhurbaşkanlığı ile birlikte izlenen dış politika dönemin halk, devlet ve uluslararası sistem düzeyindeki etkilerini bir arada taşımıştır. Savaş, kurumsallaşmadaki eksiklere ve ekonomik darboğaza rağmen Rusya’nın Azerbaycan üzerindeki etkisinin en alt seviyede tutulmasına, ülkenin Türkiye ve Batı ile entegrasyonuna, coğrafi zarurete rağmen İran’a belirli bir mesafeyi korumaya çalışılan bu dönemde karar alıcıların söylemlerinin Moskova ve Tahran üzerinde oldukça olumsuz etkiler bıraktığı, her iki aktörün de bu eğilimden tehdit algılayarak çeşitli önlemler almaya yöneldikleri görülmüştür. Haydar Aliyev dönemi ile birlikte; Türkiye, ABD ve Rusya ile ilişkilerde anlamlı bir değişim olup olmayacağı merak konusu iken, Aliyev, bu aktörler arasında birinin diğerine karşı öncelendiği imajını oluşturmaktan dikkatle kaçınmış, kısa sürede bir tür denge politikası inşa etmiştir.

1990’ların ikinci yarısından itibaren devlet kurumlarının birer birer şekillenmesi ve bu kapsamda Dışişleri Bakanlığı ile bunun yurtdışı misyonlarının oturmaya başlaması, enerji kaynaklarının üretimi ve arzı için tarihi anlaşmaların imzalanması Azerbaycan’ın hem diğer aktörler nezdindeki potansiyel değerini artırmış hem de diplomatik hareket kabiliyetini artırmıştır.

Azerbaycan’ın bağımsızlığından itibaren resmi belgelere, liderlerin konuşmalarına ve uygulamalara esaslanan dış politika hedefleri;

- Toprak bütünlüğünün sağlanması ve işgale bağlı tüm olumsuzlukların ortadan kaldırılması,
- Ulusal güvenliğin sağlanması,
- Enerji kaynaklarının üretimi ve arzı,
- Ülkenin küresel ve bölgesel açıdan mücadele değil işbirliği alanı haline getirilmesi,
- Bağımsız /otonom dış politikanın inşa edilmesi.

Belirtilen bu hedefler doğrultusunda dış politikanın yürütülmesinde gözetilecek temel ilkeler ise;

- Çok taraflılık
- Güvenilir ortak olma vasfı
- İçişlerine müdahaleye kesinlikle müsaade edilmemesidir.

Tüm bu hedef ve ilkeler, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet haline gelmeden çok daha önce, Azerbaycanlıların yaşamaya başladığı ve 1918'den itibaren de devlet/cumhuriyet vasıflarıyla tecrübe ettiği travmatik tarihsel tecrübeyle doğrudan ilişkilidir. Karabağ konusunun Bakü'nün önünde varlığa ilişkin bir sorun olarak bulunması, bilhassa İkinci Karabağ Savaşı'na kadar, üçüncü tarafların bu devlete ilişkin pozisyonlarında da otomatik bir avantaj oluşturduğu için, diplomatik hareket alanını sınırlayan bir faktör olagelmıştır. Böylece, dış politikada otonomi arayışı güçlü bir motivasyona, "iç işlerine karıştırmama" da aynı güçte bir temel ilkeye dönüşebilmiştir. Bu öncelikleri, 20 Ocak, Hocalı, Suret Hüseyinov'un darbe girişimi, Lezgi ve Talış ayrılıkçılığı provokasyonları gibi bağımsızlığın ilk yıllarındaki politik ruha tesir eden olaylardan kopuk değerlendirmek mümkün değildir. Cumhurbaşkanı, söylemlerinin içeriklerini ve tonunu başta bölgedeki üç büyük aktör olan Türkiye, Rusya ve İran taraflarında oluşturacakları etkilere göre hesap etmek durumunda olmuşlardır. Devletin kendisini dünyanın siyasi yelpazesinde hangi tarafta konumlandırması gerektiğine ilişkin ulusal entelektüel düzeydeki tartışmalar, toplumun beklentileri ve yöneticilerin tercihleri aradan geçen 33 yılın dalgalanmalarının ardından adeta durulmuş ve belirli bir olgunluğa erişmiştir. Uluslararası sistemin küresel ve bölgesel etkileri bu dalgalanma ve durulma süreçlerine de yansımıştır.

Azerbaycan, çok taraflılık anlayışı çerçevesinde çağdaş diplomatik ilişkilerinin kapsamını ve etkinliğini genişletme imkanını büyük ölçüde enerji gelirleri elde etmeye başladıktan sonra geliştirmiştir. Dünyadaki diplomatik temsilciliklerin sayısındaki hızlı artış, uluslararası kuruluşlarda etkin temsil, bu kuruluşların bazılarında üstlenilen dönem başkanlığı görevleri, diplomatik olan veya kamu diplomasisi açısından anlamlı olan uluslararası toplantılara ev sahipliği gibi adımlar da bunun akabinde gelmiştir. Azerbaycan'da karar alma süreçlerinde Cumhurbaşkanlığının birincil fonksiyonu her zaman geçerli olmuş, ancak muhtelif devlet birimleri karar alma ve uygulama süreçlerinde destek vazifesi görmüşlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINDA ORTA DOĞU: İRAN ve İSRAİL ÖRNEKLERİ

3.1. Azerbaycan'ın Orta Doğu Politikası: Genel Bir Bakış

Klasik sömürgecilik döneminde İngilizler, 1600 yılında, Hindistan'daki ticari çıkarlarını korumak amacıyla bir *Doğu Hindistan Şirketi* kurmuşlar ve 1858 yılına kadar bugünkü Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Burma'nın içinde bulunduğu coğrafyayı bu şirket aracılığıyla kontrol altında tutmuşlardır. 1858 yılında ise, *Hindistan Ofisi* adıyla, bu şirketin yerini alacak bir idari yapı kurmuşlardır. *Hindistan Genel Valiliği* olarak da bilinen bu organ uzun yıllar İngiltere'nin bütün bir Orta Doğu ve Güney Asya idaresinin merkezini oluşturmuştur. Orta Doğu ifadesi de ilk olarak İngilizler'in Hindistan Genel Valiliğinde kullanılmıştır. Orta Doğu kelimesinden önce, “Yakın Doğu” ifadesi kullanılmış olmakla birlikte, ilerleyen yıllarda Orta Doğu terimi ön plana çıkmıştır. Bu tanımlamalar, Uzak Doğu'ya nispetle coğrafi bir belirleme olarak ortaya çıkmıştır. Orta Doğu, terimini literatürde ilk kullanan yazarlar da İskoç asıllı tarihçi İngiliz subayı Thomas Edward Gordon ve ABD'li Amiral Alfred Thayer Mahan olmuştur. Ancak terimle kastedilen alan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ile birlikte, oldukça genişlemiş ve terim, tüm Arap yarımadasını, Mısır'ı, Türkiye'yi, İran'ı kapsar halde kullanılmaya başlanmıştır. Afrika ve Asya kıtasında Avrupalıların hâkimiyet dönemini içine alan 20. yüzyıl başlarında, Orta Doğu kavramının boyutları iyice genişlemiş, Afrika'da Libya ve Sudan'a, Asya'da ise Afganistan ve Pakistan'a kadar büyütülmüştür (Koppes, 1976: 95).

“Yakın Doğu” ve “Orta Doğu” terimleri ortaya çıkışlarından itibaren hiçbir zaman net bir şekilde tanımlanmamış ve Soğuk Savaş sonrası dünyada ve özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra George W. Bush döneminde yeni bir terim olan “Büyük Orta Doğu” kullanıma girmiş ve kafa karışıklığına yol açmıştır. Örneğin ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı'nın (CIA) her yıl güncellenen *The World Factbook* adlı yayını “Orta Doğu”yu genel kabul gören çekirdek bölge (Mısır hariç) ve Güney Kafkasya cumhuriyetleri (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) olarak tanımlamaktadır (Bishku, 2015: 84-85; Central Intelligence Agency [CIA], 2024).

Orta Doğu kavramıyla kastedilen bölge -en geleneksel anlamıyla- Mısır, Filistin, İsrail, Ürdün, Suriye, Lübnan, Türkiye, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Katar, Yemen, Umman ve İran'ı kapsamaktadır. Bununla birlikte, Batı'da Fas, Tunus,

Cezayir ve Libya ile Doğu'da Afganistan ve Pakistan'ın da zaman zaman bu kapsama alındığı görülür. Öte yandan Doğu Akdeniz'in en büyük adası olan Kıbrıs da Orta Doğu'nun doğal bir parçası olmakla birlikte, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, "Kıbrıs" adıyla Avrupa Birliği'ne tam üye olmuştur. ABD'de Bush Doktrini olarak bilinen bir dizi dış politika tedbiri ile eş zamanlı olarak gündeme gelen "Büyük Orta Doğu" kavramsallaştırması, Fas ve Moritanya'dan Hindistan'a kadar olan bütün İslam coğrafyasını kapsayıcı biçimde, *Büyük Ortadoğu ve Kuzey Afrika* biçimiyle de kullanılmaktadır (Güney ve Gökcan, 2010: 29-31; Davison, 1960: 666).

Azerbaycan'ı Orta Doğu'yla ilişkiler bakımından diğer iki Güney Kafkasya (Ermenistan ve Gürcistan) devletinden farklı kılan üç yön vardır. Bunlardan en önemlisi Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'nın tek Müslüman nüfus çoğunluğuna sahip ülkesi olmasıdır. Laik bir siyasi rejime ve bunu içselleştirmiş bir topluma sahip olsa da, İslâm'ın çok erken dönemlerde girdiği Azerbaycan coğrafyası, tarih boyunca önemli Müslüman Türk devletlerinin hâkimiyeti altında olmuştur. İkinci yön, bir Orta Doğu ülkesi olan İran'a komşu olmasıdır. Bu özellik Ermenistan için de geçerlidir. Ancak Azerbaycan-İran ilişkileri tarihsel, sosyolojik, kültürel ve ekonomik olarak çok daha derinliklidir. Üçüncü yön, Azerbaycan'ın Rusya'nın Müslüman bölgeleri ile Orta Doğu arasında bir geçiş coğrafya sağlıyor olmasıdır.

Azerbaycan'ın, İslam ülkeleri içinde Şii nüfusun çoğunluk oluşturduğu dört devletten biri olması ancak Şii-Sünni mezhep ayrılığının toplumsal huzursuzluğa neden olmadığı ender ülkelerden olması, bu ülkeyi diğer İslâm devletleri bakımından ilgi çekici hale getirmiştir. Irak, Pakistan, Afganistan, Suriye, Lübnan, Yemen, Bahreyn gibi örnekler düşünüldüğünde Azerbaycan'ın mezhep taassubundan uzak oluşunun ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Bahsi geçen ülkelerde mezhep uyuşmazlıkları, aralarında bazen komşularının da yer aldığı kimi hasım ve/veya rakipleri tarafından kışkırtılabilmekte, bu ülkelerde istikrarsız bir siyasal ortamı isteyen aktörler provokatif mezhepsel terör saldırılarını teşvik edebilmektedirler.

Azerbaycan'ın Orta Doğu devletlerinin tamamına yakınında Büyükelçilikleri ve Başkonsoloslukları bulunmaktadır. Suriye, Umman, Yemen, Libya ve Tunus ile ilişkilerde ise tanıma mevcut olup doğrudan karşılıklı diplomatik temsilcilik bulunmamaktadır. Azerbaycan bağımsız olduktan sonra onu ilk tanıyan devlet, Türkiye olmuştur. Orta Doğu'daki Müslüman ülkelerden ilk tanıyan ise 24 Şubat 1992'deki açıklamasıyla Suudi Arabistan olmuştur. Onu 25 Şubat'ta Yemen, 12 Mart'ta ise İran izlemiştir. 16 Mart'ta Libya, 27 Mart'ta Mısır, 28 Mart'ta Suriye, 30 Mart'ta ise Irak Azerbaycan'ı tanımışlardır. 6 Nisan'da İsrail, 15 Nisan'da ise Filistin Azerbaycan'ı tanıdıklarını açıklamışlardır. Bunları, ilerleyen aylarda, Umman, Sudan, Fas, Lübnan, Cezayir, Katar, Kuveyt, Bahreyn takip etmiştir. Orta Doğu devletlerinden Azerbaycan'ı en son tanıyan 1998 yılında Tunus olmuştur. Böylece 1998 itibarıyla Fas'tan Afganistan'a kadar tüm Orta Doğu devletleri Azerbaycan'ı tanımışlardır.

Azerbaycan, bağımsızlığın ilk yıllarında hem savaşıla, hem Karabağ'dan ülkenin diğer bölgelerine göç eden yüzbinlerce vatandaşının ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarıyla, hem de iç siyasal istikrarsızlığı ortadan kaldırma gayretleriyle meşgul olmuştur. Bu bakımdan dünya devletlerinin iktisadî yardımları, uluslararası örgütler nezdinde taraftar bulmak gibi konular öncelikli olmuştur. 1990'ların ikinci yarısından sonra ise enerji de bir faktör olarak devreye girmiştir. Tüm bu konular, Azerbaycan'ın Orta Doğu politikasının şekillenmesinde önemli etkenler olmuştur.

3.1.1. Kurumsal İlişkilerin İnşası ve İslam İşbirliği Teşkilatı

Azerbaycan, Müslüman nüfusun %90'ların üzerinde olduğu bir ülke olarak, Orta Doğu bölgesine ve bu bölgede yer alan devletlerle ilişkilere kuruluşundan beri büyük önem vermiştir. Bunun çarpıcı bir delili, Azerbaycan'ın İslam İşbirliği Teşkilatı (o zamanki adıyla İslâm Konferansı Örgütü-İKÖ) ile ilk ilişkilerinin henüz bağımsızlığın ilânından önce başlamış olmasıdır. Her ne kadar İKÖ/İİT, Orta Doğu'ya özgü bir bölgesel örgüt olmasa da Azerbaycan'ın İslâm dünyası ve Orta Doğu devletleri ile biraraya gelebildiği ve ilişkiler geliştirebildiği bir platform olması açısından önemlidir ve burada bu yönüyle incelenmektedir.

Azerbaycan, Karabağ'daki savaş ve işgal nedeniyle de İslâm dünyasının kendi yanında olmasını arzu etmiş, Batı'nın ve Rusya'nın dinî ve kültürel etkenlerle Ermenistan'a çeşitli yollarla desteğinin daha olumsuz ve uzun soluklu zararları olabileceğini görmüş ve bunu dengelemek istemiştir. Bu anlamda İKÖ, Orta Doğu ile ilişkilerin kurumsal ve çok taraflı olarak geliştirilebilmesi için en önemli uluslararası zemini oluşturmuştur. İKÖ adına bir heyet ilk olarak Mayıs 1991'de Bakü'yü ziyaret etmiştir. Ağustos ayında ise örgütün Dışişleri Bakanları konferansına Azerbaycan'daki Kafkas Müslümanları İdaresinin Başkanı Hacı Allahşükür Paşazade davet edilmiştir. Bu toplantıda Paşazade, İslâm ülkelerinin temsilcilerini Karabağ'daki Ermeni işgali konusunda bilgilendirmiştir. 8 Aralık 1991'de Senegal'in Başkenti Dakar'da yapılan İKÖ zirvesinde ise Azerbaycan üyeliğe kabul edilmiştir. Bu kuruluş aynı zamanda Azerbaycan'ın üye olduğu ilk uluslararası teşkilattır (Qasımlı, 2015b: 489).

Örgüte üyeliğin ardından, bu zeminde Karabağ meselesini gündeme getiren Azerbaycan, İKÖ'nün bu konuda diplomatik girişimde bulunmasını temin etmeye çalışmıştır. İKÖ'nün bir heyeti, bu amaçla 1992'de Azerbaycan'ı ziyaret etmiş, ayrıca Rusya, Türkiye, Ermenistan yetkilileri yanında Birleşmiş Milletler (BM) Özel Temsilcisi Cyrus Vance ile de görüşmüşlerdir. Bu görüşlerden sonra, dönemin Genel Sekreteri Nijeryalı Hamid El Gabid, İKÖ adına sorunun siyasi yolla çözülmesi gerektiğine dair bir beyanat vermiş, 1992 Haziran'ında İstanbul'da yapılan olağanüstü konferansta da, Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırıları kınanmış ve BM Güvenlik Konseyi'nden Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarındaki işgalini sonlandırması yönünde karar çıkarılmasını talep eden bir müracaat kabul edilmiştir. Aynı ay, Azerbaycan İKÖ bünyesindeki İslâm Kalkınma Bankası'na dâhil olmuş ve 1,96 milyon dolarlık ilk yardımını almıştır. Daha sonra

Karaçi'deki İKÖ 11. Dışışleri Bakanları Zirvesi'nde daha kuvvetli kararlar alınmış ve Azerbaycan'a İslâm Kalkınma Bankası'ndan 5 milyon dolar daha yardım gönderilmiştir.

Azerbaycan'ın seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı Elçibey, Orta Doğu'yu ve Orta Doğu tarihini iyi bilen bir liderdir. Arap filolojisi mezunu olup, 1960'lı yıllarda Mısır'da tercüman olarak çalışmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında Orta Doğu'daki devletlerle ilişkiler kurulmasında onun liderliğinin de etkisi olmuştur. Ancak kısa süren bu dönem daha çok Karabağ'da cephedeki gelişmelerle belirlenen bir dönemdir. 1994 yılında Haydar Aliyev'in Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte, başta Suudi Arabistan olmak üzere bölge devletleriyle ikili diplomatik ilişkiler daha hızlı biçimde gelişmeye başlamıştır. Aliyev, Suudi Arabistan'ı 1994 Temmuz'unda ziyaret etmiş ve ziyaretinde Umre ibadeti de yapmıştır. Aynı yılın Aralık ayında Kazablanka'da yapılan zirveye Haydar Aliyev bizzat katılmıştır. Bu da Azerbaycan'ın İKÖ Zirvelerine Cumhurbaşkanı düzeyindeki ilk katılımı olmuştur. Kazablanka Zirvesi'nin sonuç bildirgesinin 68-71. maddeleri Azerbaycan'ın topraklarının Ermenistan tarafından işgali meselesine odaklanmış, BMGK'nın Ermeni tarafını derhal işgali sonlandırmaya çağırarak dört kararına atıfta bulunulmuş, BM'ye de gerekli tedbirleri alma çağrısında bulunulmuştur (The Seventh Islamic Summit Conference, (Session of Fraternity And Revival), Casablanca, 13-15 December 1994, <https://www.oic-oci.org/archive/english/conf/is/7/7th-is-summit.htm>).

İKÖ'nün ve daha sonraki adıyla İİT'nin bütün zirvelerinde ve toplantılarında Azerbaycan, Filistin meselesi, ayrıca Kudüs, Keşmir, Bosna Hersek, Afganistan, Somali, Kıbrıs gibi İslâm dünyasının sorunlu bölgelerine ilişkin kararları onaylamıştır. 1997 yılına gelindiğinde Azerbaycan'ın İKÖ'deki faaliyetlerinin kapsamlı sonuçları görülmeye başlanmıştır. Meselâ 1997'de BM Genel Kurulu'nun 52. oturumunda yapılan Dışışleri Bakanları toplantısının sonuç bildirgesinde Ermenistan'ın Azerbaycan'a tecavüzü kınanırken, kınama kararının alınmasında İslâm ülkeleri ortak oy kullanmışlardır (Qasımlı, 2015b: 499).

Azerbaycan ile İİT arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi Bakü'nün dış politikasında öncelikli bir yöndür ve stratejik öneme sahiptir. Zira İİT'ye üye olmak Azerbaycan'a bir takım önemli fırsatlar yaratmıştır. Bu fırsatlar arasında Arap ve İslam dünyası ile ilişkilerin güçlendirilmesi, İslam dünyasının çeşitli siyasî, ekonomik ve kültürel projelerine katılma fırsatının elde edilmesi ve Azerbaycan'ın bu ülkelerde tanıtılması sayılabilir. Karabağ sorununun Azerbaycan'ın İİT ile işbirliğinin ana yönünü oluşturduğunu da belirtmek gerekir (Quliyeva, 2010: 35).

3.1.2. Filistin Meselesine Yaklaşım

Azerbaycan, Vatikan dâhil 140 devletin tanıdığı, 2012'den beri BM'nin gözlemci üye statüsü verdiği Filistin'i, 15 Nisan 1992'de tanımıştır. Hali hazırda Filistin'in Bakü'de büyükelçiliği mevcuttur. Azerbaycan, Ramallah'ta kendisini temsil etmek üzere bir temsilcilik açma kararını

2023 yılı içinde Filistin yönetimi ile paylaşmıştır (Palestine welcomes Azerbaijan's decision to open diplomatic office in Ramallah, 31.03.2023, <https://www.aa.com.tr/en/politics/palestine-welcomes-azerbajans-decision-to-open-diplomatic-office-in-ramallah/2860343>). Azerbaycan ile Filistin arasındaki ilişkiler BM, İİT ve diğer uluslararası örgütler çerçevesinde de geliştirilmiştir. İİT'nin (o zamanki adıyla İKÖ) 1997'deki Tahran görüşmelerinde, Aliyev, Yaser Arafat ile biraraya gelmiş ve Azerbaycan'ın Filistin'in dostu olduğunu beyan etmiştir (Qasımlı, 2015b: 349). Filistin Dışişleri Bakanı Riyad El Maliki, 2009 ve 2018 yıllarında Bakü'yü ziyaret etmiştir. 2018'deki ziyareti, Filistin'in Asya devletleri nezdindeki büyükelçilerinin toplantısı münasebetiyle olmuştur. Azerbaycan'ın böyle bir toplantıya ev sahipliği yapması Filistin diplomasisine önemli bir destek olarak değerlendirilmelidir (Baku hosts conference of ambassadors of State of Palestine accredited to Asian countries, 05.11.2008, https://azertag.az/en/xeber/Baku_hosts_conference_of_ambassadors_of_State_of_Palestine_accredited_to_Asian_countries-1211549).

Filistin meselesi konusunda Azerbaycan, BM kararlarını ve uluslararası hukuku esas alan bir pozisyonu benimsemiştir. BMGK'nın 242, 338, 1397, 1402 ve 1403 sayılı kararlarına uyulmasını ve sorunun hukuk çerçevesinde müzakerelerle çözümlenmesini istemektedir. Bakü ayrıca, Suudi Arabistan'ın teklif ettiği ve diğer Arap devletlerinin de uygun gördüğü Arap ortak önerisinin bölgede barışın sağlanması için uygun zemini oluşturduğunu değerlendirmektedir. Ayrıca Filistin'de göçmen kamplarındaki yaşam ve diğer ekonomik sıkıntılar nedeniyle Filistin'e insanî yardım yapılması hususunda da desteğini her fırsatta belirtmiştir (Qasımlı, 2015b: 350).

Konunun bir de Azerbaycan'ın "öteki"si durumunda olan Ermenistan ile ilgili boyutuna bakmakta yarar vardır. Ermenistan, Filistin'i 2024 Haziran'ına kadar tanımamıştır. Kudüs'teki meşhur Ermeni Mahallesi'nin bir bölümünde, sayılarının 2000'in altında olduğu bilinen Ermeni toplumundan insanlar yaşamaktadır. İsrail'deki Ermeniler herhangi bir baskıya ve kötü muameleye tâbi tutulmamışlardır (Qasımlı vd., 2022: 117). BM Kararlarına göre bu mahallenin de bulunduğu Doğu Kudüs, "İşgal Edilmiş Filistin Toprakları" içindedir. Filistin yönetimi bu Ermenilere iyi münasebet göstermesine rağmen Erivan'ın Filistin'i uzun süre tanımamasının gerekçesi merak konusu olmuştur. Burada iki mesele gündeme gelmektedir. Birincisi Filistin Ermenilerinin Kudüs'ün hiçbir idareye bağlı olmayan, üç dinin temsilcileri tarafından ortak yönetilmesi yönündeki görüşleridir (Armenians Caught in the Middle, The Economist, 07.09.2000, <https://www.economist.com/international/2000/09/07/armenians-caught-in-the-middle>). İkincisi ise eski Başbakan Serj Sarkisyan'ın 2008'deki Rusya-Gürcistan Savaşından sonra bağımsızlık ilan eden Abhazya ve Güney Osetya'nın tanınmaları bağlamında ülkesinin pozisyonuna yönelik açıklamasından çıkarılmaktadır. Aslında doğrudan doğruya Filistin'le ilgili olmayan bu açıklamada Sarkisyan, Karabağ'daki sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin tanınmaması durumunda benzer durumdaki yönetimlerin kendileri tarafından tanınmasının başka kapılar açacağına işaret etmiştir (Tadevosyan, 2011). Ermenistan 33 yılı aşkın bir süre Filistin'i tanımazken, İsrail ile çok iyi ilişkileri olan Azerbaycan'ın Filistin'i tanınması, Bakü'nün Ortadoğu'ya bakışında Filistin

konusunun da bir yeri olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Azerbaycan'ın Filistin konusundaki perspektifi, hem BM'nin konuya ilişkin kararları çerçevesinde hem de İİT'nin genel yaklaşımı ve kararları çerçevesinde uluslararası hukuk normlarına öncelik verdiğini de göstermektedir.

Bu çalışmanın ileriki bölümlerinde daha ayrıntılı ele alınan Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin ileri düzeyde olduğu artık bilinen bir gerçektir. Ancak İsrail ile Azerbaycan arasındaki sıcak siyasi ve ekonomik ilişkilere rağmen Bakü, İsrail'in Filistin sorununa ilişkin eylemlerini her zaman desteklememektedir. Azerbaycan'ın resmî dış politikası, başkenti Doğu Kudüs olan egemen bir Filistin devleti kurulmasına dayanmaktadır. Bakü, BM'nin 242 ve 339 sayılı kararları uyarınca İsrail'in kutsal yerlerden çekilmesi yönündeki taleplerini resmî olarak desteklemektedir. Yine BM zemininde Azerbaycan, Filistin'e üye olmayan ülke statüsü veren karar lehine oy kullanmıştır. Bakü, İsrail'in yerleşim politikalarını da eleştirmektedir. Azerbaycan, 2006'daki Lübnan Savaşı'nda İsrail'e askerî harekâtını durdurması için çağrıda bulunan sekiz Müslüman devletten biri olmuştur. Azerbaycan ayrıca Lübnan'a barış gücü göndermeyi de kabul etmiştir. İsrail ise Mart 2008'de, Ermeni kuvvetlerinin derhal geri çekilmesi çağrısında bulunan "Azerbaycan'ın İşgal Altındaki Topraklarındaki Durum" konulu 62/243 sayılı BM Genel Kurulu Kararına ilişkin oylamada çekimser kalmıştır. Bunu yaparken Rusya ile birlikte karara karşı oy kullanan ABD'nin tutumunu benimsememiştir (İsmayilov, 2013: 71).

Azerbaycan, İsrail ile olan özel ilişkilerinin İslâm ülkeleriyle ilişkilerini gölgelememesine de dikkat etmektedir. ABD Başkanı Donald Trump'ın Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımasının ardından İlham Aliyev, 13 Aralık 2017'de İstanbul'da İİT olağanüstü toplantısına katılmış ve üye devletlerin Doğu Kudüs'ü Filistin'in başkenti olarak tanıdığı kararı desteklemiştir. Bu kararın desteklenmesi neticesinde de ikili ilişkilerde bir sorun ortaya çıkmamıştır. İsrail'in, Azerbaycan'ın tüm İslam devletlerinin iradesine karşı hareket etmesini beklemediği ve mevcut işbirliği seviyesinden memnun olduğu anlaşılmaktadır. Bu sistematığe göre Azerbaycan İsrail'den silah almakta, ona petrol satmakta, bilgi alışverişi yapmaktadır ve İsrail'i bir devlet olarak tanıyan Müslüman ülkelerden biri olması da Tel Aviv tarafından tatmin edici bulunmaktadır. Azerbaycan, diğer İslâm ülkeleriyle birlikte, Filistin'e ait olan Kudüs'ün doğu kısmını o ülkenin başkenti olarak da tanımaktadır. Azerbaycan, İsrail-Filistin meselesiyle ilgili BM kararlarının uygulanmasını ısrarla savunmakla birlikte İsrail ile ilişkilerini de koparmak istememektedir. Burada vurgulanması gereken önemli bir husus da İsrail, BM kararlarını Filistin topraklarında uygulamazken, Ermenistan da Azerbaycan'ın topraklarıyla ilgili BM kararlarını uygulamamıştır. İki durum arasında bu bağlamda fark yoktur. Ancak İslâm ülkelerinin Ermenistan ile diplomatik ilişkileri vardır. Bu itibarla Azerbaycan'ın İsrail'le diplomatik ilişkisinin olmamasını istemek de bir çifte standarttır. (Azerbaijan will not spoil relations with Israel over Jerusalem: opinion, 19.12.2017, <https://easaily.com/en/news/2017/12/19/azerbaijan-will-not-spoil-relations-with-israel-over-jerusalem-opinion>).

Nitekim Filistin'in Bakü büyükelçisi kendisi ile yapılan bir röportajda "Azerbaycan, bağımsızlığını kazandığı günden bu yana Filistin'e tüm uluslararası platformlarda ve örgütlerde kesintisiz destek vermiş ve birçok konferansa ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Azerbaycan çeşitli dönemlerde Filistin'e mali yardımda bulunmuştur ve Filistin'in desteklenmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Diğer taraftan Azerbaycan'ın İsrail ile kendi ilişkileri vardır. Bu durum İsrail'in dikkatini, Filistin meselesinin çözümünün önemine çekmeye yardımcı olacaktır. Bu nedenle, Bakü'nün İsrail ile ilişkileri İsrail-Filistin çatışması üzerinde potansiyel olarak olumlu bir etkiye sahiptir." ifadelerini kullanmıştır (Colloquy with Nassir Abdul Karim Abdul Rahim by CI Team, 2017).

Hamas-İsrail çatışmalarının başladığı 7 Ekim 2023'te Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak sivillere yönelik saldırıyı kınamıştır. Yapılan açıklamada, İsrail-Filistin çatışma bölgesinde sivillere yönelik şiddetin kınandığı belirtilerek, hem İsrail'de hem de Gazze Şeridi'nde çok sayıda sivilin hayatını kaybetmesinden dolayı taziye iletilmiş ve gerginliğin acilen düşürülmesi çağrısında bulunulmuştur. Bu açıklama Türkiye Dışişleri Bakanlığının bu konuyla ilgili açıklaması ile örtüşmektedir. İslam İşbirliği Örgütü (İİT) üyesi olan Azerbaycan, örgüt üyelerinin bu konudaki politikası ile eş güdüm halinde hareket etmiştir. 18 Ekim 2023'te Suudi Arabistan'da İİT'nin özel Filistin toplantısına katılan Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov, askeri operasyonların ve artan gerginliğin durdurulması çağrısında bulunmuş, İsrail-Filistin sorununun başkenti Doğu Kudüs olan Filistin devletinin kurulmasını ve sorunun iki devletli çözüm ilkesi üzerinden halledilmesi gerektiğini açıklamıştır. Bayramov, ayrıca, Azerbaycan'ın İslami dayanışmaya bağlı olduğuna işaret ederek, Filistin halkının devlet olma mücadelesini desteklediklerini vurgulamıştır. Daha sonra, Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'da 11 Kasım'da düzenlenen "İslam İşbirliği Teşkilatı ve Arap Birliği Olağanüstü Ortak Zirvesi"ne de katılan Bayramov konuşmasında, İsrail-Filistin çatışmasında en çok sivillerin etkilenmesinden kaynaklanan rahatsızlığını ifade etmiştir (Veliyev, 2023; Mammadli, 2024).

28 Ekim 2023 tarihinde, BM Genel Kurulu'nun 10. Acil Özel Oturumunda, Gazze'de yaşanan katliamla ilgili sunulan "Sivillerin Korunması ve Yasal ve İnsani Yükümlülüklerin Yerine Getirilmesi" başlıklı karar tasarısı, Türkiye ve diğer Türk devletleri ile birlikte Azerbaycan tarafından desteklenmiştir. Kararda, "acil, kalıcı ve sürdürülebilir bir insani ateşkes" çağrısında bulunulmuş, bölgede mahsur kalan sivillere hayat kurtarıcı malzeme ve hizmetlerin "sürekli, yeterli ve engelsiz" sağlanması talep edilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2024: 375-376).

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Türk dünyasını ortak tavır sergilemeye davet ettiği 3 Kasım 2023'te Astana'da düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatı'nın 10. Zirvesi sonunda kabul edilen Astana Bildirisi (Türk Devletleri Teşkilatı 10. Zirve Bildirisi, 03.11.2023) de Azerbaycan tarafından desteklenmiştir. Bildiride, Gazze'de ve Filistin topraklarının geri kalan bölgelerinde 7

Ekim'den bu yana şiddetin tırmanmasından endişe edildiği ve sivilleri hedef alan tüm saldırıların kınandığı belirtilmiştir. Taraflara sivillerin korunması için derhal ateşkes ilan edilmesi ve Gazze Şeridi boyunca derhal ve engelsiz insani yardım sağlanması gerektiğinin altı çizilmiştir. Aynı zamanda İsrail-Filistin ihtilafına barışçıl bir çözümün ancak ilgili Birleşmiş Milletler kararları, uluslararası hukuk ve iki devletli çözüm temelinde barışçıl yollarla sağlanabileceği ve bunu temin edecek bir garanti mekanizmasına ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır.

15 Kasım 2023'te İlham Aliyev, Filistin devletinin kuruluş yıl dönümü dolayısıyla Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas'a gönderdiği mesajda, Gazze'deki gerilimin bir an önce giderilmesini umduklarını belirterek, Azerbaycan'ın Filistin meselesiyle her zaman dayanışma içinde olduğunu ve bu meselenin BM'nin ilgili kararları doğrultusunda, iki devlet ilkesine dayalı olarak çözümünü desteklediğini ifade etmiştir. Azerbaycan'ın BM Yakın Doğu'daki Filistinli Mültecilere Yardım ve Bayındırlık Ajansına desteğini sürdüreceğini de eklemiştir (Rehimov, 15.11.2023).

İlham Aliyev, 8 Haziran 2024'te Mısır ziyareti sırasında (Azerbaycan ve Mısır presidentleri matbuata beyanatlarla çıkış edibler, 08.06.2024, <https://president.az/az/articles/view/66230>) aşağıdaki açıklamayı yapmıştır;

Bağılantısızlar Hareketi başkanlığımız döneminde Filistin-İsrail ilişkilerinin çözümü ve bağımsız bir Filistin Devleti'nin kurulması her zaman ilgi odağı olmuş, birçok etkinlik gerçekleştirilmiştir. Bu konuda Azerbaycan'ın tutumu nettir - bağımsız bir Filistin Devleti kurulmalıdır ve başkenti Doğu Kudüs olmalıdır. Gazze'de bugün yaşanan trajedi bir an önce sona ermeli, savaş durmalı ve tüm sorunlar müzakere yoluyla çözülmelidir.

Azerbaycan, Filistin'e olan desteğini tarihsel olarak korusa da İsrail ile de güçlü ticari ve askeri ilişkileri sürdürmektedir. Özellikle enerji alanında İsrail'e petrol tedarik eden ve askeri teknolojiler konusunda iş birliği yapan Azerbaycan, dengeyi korumak adına daha temkinli bir dil kullanmaktadır. İsrail medyası ve resmi kaynaklar da, Azerbaycan'ın Filistin'e yönelik açıklamalarını genellikle gündeme getirmemiş ve ilişkilerde gerginlik yaratacak açıklamalardan kaçınmıştır. İsrail'in Azerbaycan'a yönelik bu diplomatik yaklaşımı, iki ülkenin karşılıklı çıkarlarını koruma arzusu doğrultusunda şekillenmiştir. Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkilerine, Orta Doğu'daki İslam/Arap devletleri tarafından eleştirel bir söylem getirilmemekte, ancak İran tarafından çeşitli düzeylerde keskin bir eleştirel devlet dili kullanılmaktadır. Öte yandan, Azerbaycan'ın Filistin sorununa ilişkin tutumu da İsrail tarafından eleştirilmemektedir.

3.1.3. Suriye ve Lübnan'la İlişkilerde Ermeni Etkeni

1915 tehciriyle Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı topraklarındaki Doğu Cephesi'ne yakın bölgelerdeki Ermenilerin ağırlıklı olarak o zamanki Şam, Halep, Zor gibi vilayetlere göç ettirildiği

bilinmektedir. Bunların ABD, Avrupa, Kanada gibi yerlere gitmeyenleri Hatay güneyinden İsrail'e ve doğuda Irak'a kadar olan bölgede yaşamayı sürdürmüşlerdir. Bu iki devletin Soğuk Savaş döneminde çok hareketli siyasal süreçler yaşadığı bilinmektedir. Lübnan'da 1970'lerde başlayıp 1980'lere kadar süren iç savaş, ülkeyi pek çok terör örgütü için güvenli liman ve aynı zamanda eğitim alanı haline getirmiştir. Ermenilerin ASALA adlı terör örgütü 1975'te Beyrut/Lübnan'da kurulmuş hem Lübnan'da hem de Suriye'de faal olmuştur. İki kurucusundan biri olan Harutyun Takuşyan (ya da yaygın bilinen adıyla Agop Agopyan) da Irak'ın Musul şehrinde doğmuş bir Ermenidir. Diğeri ise Kevork Acemyan'dır ki o da Suriye'nin Menbiç şehrinde doğmuştur (Çanakçı, 2022: 6). Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan, Halep doğumludur. 1998-2008 arasında Ermenistan Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış olan Vartan Oskanyan da bir Halep Ermenisidir. Birinci Karabağ Savaşı'ndaki pek çok katliamdan sorumlu olan Monte Melkonyan ABD doğumlu olmakla birlikte Lübnan İç Savaşı'na aktif olarak katılmış bir Ermeni militandır (Dugan, 2018: 237). Suriye Devlet İstatistik Bürosu'ndan ve Ermeni Diaspora Birliklerinin yetkililerinden sağlanan bilgilere göre, Suriye'de Arap Baharı'na kadarki dönemde 150.000 Ermeni yaşamıştır. Fakat Ermeni toplumu onların sayısının hiç bir zaman 100.000'i geçmediği kanaatindedir (Aşırılı, 2016: 140). Lübnan Ermenilerinin sayısı da tam olarak bilinmemekle birlikte, 2006 yılında ABD Kongresi için hazırlanan bir raporda Lübnan Ermenilerinin sayısı 210.000 olarak verilmekte bu da toplam nüfusun %6'sına tekabül etmektedir (Prados, 2006). Bishku (2015: 93)'te ise Lübnan'da yaklaşık olarak 160.000 Ermeni bulunduğunu, bu rakamın da ülke nüfusunun %4'ünü temsil ettiğini belirtmektedir. Ancak Hariri Suikasti, Arap Baharı olayları ve takip eden siyasi ve ekonomik krizler nedeniyle Lübnan Ermenileri'nin sayısının azaldığı tahmin edilmektedir (Dakessian, 2021).

Suriye'nin 1950'de imzalanan Sovyet-Suriye Saldırmazlık Antlaşmasından itibaren Moskova ile iyi ilişkiler içinde olduğu, Baas Partisi'nin yönetime gelmesinden sonra bu ilişkilerin daha da derinleştiği bilinmektedir. Arap milliyetçiliğine dayalı bir Sosyalist hareketi temsil eden Baas'ın Suriye'de iktidarı ele geçirmesi, Arap-İsrail savaşlarında ABD'nin İsrail'e olan desteğine karşılık Sovyetler Birliği'nin Suriye başta olmak üzere Arap tarafı ile yakın ilişkiler kurması ve bu ilişkilerin zamanla stratejik boyut kazanmış olması, bugünkü Suriye-Rusya ilişkilerinde bile etkili olmuş tarihsel olaylardır. Suriye'nin İran ile ilişkileri de köklü ve stratejiktir. Esad rejiminin 1980-1988 arasındaki İran-Irak Savaşı'nda Irak'ı desteklemeyen tek Arap devleti olduğu, Tahran tarafından hiçbir zaman unutulmamıştır. Esad ailesinin de mensubu olduğu Nusayriliğin Şiiliğe yakınlığı da Tahran-Şam ilişkilerinde bir faktör olagelmıştır. Suriye'nin İran açısından jeopolitik kıymeti ise, sınırdaş olmadığı Filistin meselesine Tahran'ın elini eriştiren bir coğrafyada yer almasından kaynaklanmaktadır. İran, Suriye sayesinde Lübnan'a, Lübnan'daki Hizbullah üzerinden Filistin'e erişme ve doktrinel olarak ifade ettiği bazı hususları pratiğe geçirme imkânına kavuşmaktadır (Azizi ve Barnes-Dacey, 05.06.2024).

Azerbaycan; hem Rusya, hem Ermenistan, hem de İran'la çok iyi ilişkileri olan Suriye'ye bu bakımdan mesafeli olmuş, Suriye de benzer bir yaklaşım içinde olmuştur. Buna rağmen iki devlet arasında bağımsızlığın hemen akabinde ikili ilişkiler tesis edilmeye başlanmıştır. Suriye, Ermenistan'la diplomatik ilişkilerini 6 Mart 1992'de, Azerbaycan'la ise 28 Mart 1992'de başlatmıştır. Suriye'den Azerbaycan'a Devlet Başkanı düzeyinde ilk ziyaret, bu ülkenin Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olduğu Temmuz 2009'da gerçekleşmiştir. Beşar Esad'ın, babasının vefatından 9 sene sonraki Bakü ziyaretinde iki devlet arasında bakanlıklar arası 14 memorandum imzalanmıştır (President of Syria Bashar Al-Assad Officially Welcomed to Azerbaijan, 08.07.2009, https://azertag.az/en/xeber/president_of_syria_bashar_al_assad_officially_welcomed_to_azerbaijan-583923). Aynı yılın Eylül ayında çifte vergilendirmenin önlenmesi anlaşması yapılmış, 2010'da ise doğalgaz alanında işbirliği için imza atılmıştır. 2011 yılında Azerbaycan, Suriye'ye Türkiye üzerinden gaz ihracatına başlamıştır. İki devlet de Bağlantısızlar Hareketi üyesidir. Ancak Suriye İç Savaşı'nın başlamasıyla ilişkiler bozulmuştur. İç Savaş'tan kaçıp Ermenistan'a gelen bazı Suriye Ermenileri işgal altındaki Karabağ'a yerleştirilmiştir. Bu, Erivan'ın cazibeden uzak bir potansiyel savaş sahasını yurtlandırma girişiminden başka bir şey değildir (Why Armenia is Welcoming Syrian Armenians, 23.04.2015, <https://www.bbc.com/news/av/world-middle-east-32438128>; Syrian Armenians resettle in Occupied Nagorno Karabakh, 11.09.2015, <https://en.azvision.az/news/16972/syrian-armenians-resettle-in-occupied-nagorno-karabakh-bbc-news.html>; Mutch, 05.04.2021). Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaşı'ndan önce Karabağ'daki işgal edilmiş köylere ve kasabalara Suriyeli Ermenilerin getirilmesine engel olmaması, Bakü'nün hoşuna gitmemiştir. Buna rağmen Azerbaycan, Suriye'nin yeniden inşası sürecinde yatırımcı bir ülke olarak rol almayı istemektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki 2023'te Karabağ'da Azerbaycan ordusunun gerçekleştirdiği anti terör harekâtından sonra diğer Ermeniler gibi Suriye ve Lübnan'dan gelenler de bölgeyi terk etmişlerdir (Bulos, 25.09.2023).

Suriye bağlamında mutlak etkenlerden biri de Türkiye'dir. Türkiye'nin Suriye politikasında Esad'ın gitmesini önceleyen politikası, 2016'dan sonra terörle mücadele ve sınır güvenliğini önceleyen bir politika ile keskin biçimde değişmiştir. 2016'dan itibaren Suriye konusunda Rusya ile bir temas ve kısmî mutabakat sağlanmış, bu kapsamda Türk güvenlik güçleri Suriye'de dört büyük askerî harekât yapmıştır. Türkiye ve Rusya'nın Astana Süreci'yle somutlaşan Suriye konusundaki işbirliği, bu iki devlet arasındaki krizlerde arabulucu olma gayretine giren Azerbaycan açısından olumlu karşılanmış olmalıdır (Rusya ve Türkiye'yi barıştıran Aliyev ve Nazarbayev olmuş, 01.07.2016, <https://haberrus.ru/politics/2016/07/01/rusya-ve-turkiyeyi-baristiran-aliyev-ve-nazarbayev-olmus.html>).

İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Suriye'nin resmî açıklamaları yanında Suriye medyası ile Lübnan'daki Hizbullah bağlantılı medyanın konuya yaklaşımı, Azerbaycan'ı Türkiye ile birlikte hareket ederek istikrarsızlık ve karışıklık çıkarmak isteyen bir aktör gibi ele almaktadır. Savaşa konu toprakların Azerbaycan'a ait olduğu, geçmişte Suriye ve Lübnan'ın da içinde bulunduğu İİT

gibi örgütlerin Ermenistan'ı işgalci kabul ettiği, BMGK'nin bu konuda kararları olduğu gibi hususlara bu haberlerde rastlanmamıştır. Suriye resmî haber ajansı SANA'da ve Lübnan Hizbullahına yakın El Menar (Al Manar)'da da yer alan Suriye'nin resmî açıklaması, Ekim ayının başında gelmiştir. Bu açıklamada şu ifadeler yer almıştır: “Suriye Arap Cumhuriyeti, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmalardan derin üzüntü duyar ve her iki taraftan da mağdurların olduğu çatışmada hayatını kaybedenlerin ailelerine başsağlığı diler. Türk rejimi, dünya genelinde gerginlik yaratma ve fitneyi körükleme eğilimine uygun olarak bu çatışmayı alevlendirmeye çalıştığından, Suriye, Azerbaycan hükümetini Türk planının tuzağına düşmemeye ve sakinlik, diyalog ve anlaşmazlıklarını barışçıl yollarla çözmeye çağıran Ermeni girişimlerine yanıt vermesi konusunda uyarır” (Syria regrets clashes between Armenia and Azerbaijan, warns against Turkey's blatant interference, 03.10.2020, <https://sana.sy/en/?p=204890>; Syria regrets clashes between Armenia and Azerbaijan, warns against Turkey's blatant interference, 03.10.2020, <https://english.almanar.com.lb/1160271>). Bu ifadeler çatışmada Azerbaycan tarafını açıkça suçlayan ve onun da arkasında Türkiye'yi gören, hiç de dostane olmayan açıklamalardır. Aynı günlerde Batı medyasında da Suriyeli İslamcı/cihatçı militanların, Azerbaycan safında savaşmak için Karabağ'a götürüldüğü yönünde yoğun bir propagandanın sürmesi dikkat çekicidir (Syrians Make Up Turkey's Proxy Army in Nagorno-Karabakh, 05.11.2020, <https://foreignpolicy.com/2020/10/05/nagorno-karabakh-syrians-turkey-armenia-azerbaijan/>; Syrian rebel fighters prepare to deploy to Azerbaijan in sign of Turkey's ambition, 28.09.2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/28/syrian-rebel-fighters-prepare-to-deploy-to-azerbaijan-in-sign-of-turkeys-ambition>). Foreign Policy, The Guardian, BBC, Wall Street Journal gibi haber kaynakları da Suriye rejimi ve Hizbullah ile bu noktada birleşebilmiştir. Türkiye ve Azerbaycan ise bunları kesin bir biçimde reddetmiştir (Turkey denies sending Syrian fighters: Nagorno-Karabakh live news, 14.10.2020, <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/14/red-cross-says-hundreds-of-thousands-affected-live-updates>; Azerbaijan denies Turkey sent it fighters from Syria, 28.09.2020, <https://www.aljazeera.com/news/2020/9/28/azerbaijan-denies-turkey-sent-it-fighters-from-syria>).

3.1.4. Suudiler, Körfez ve Mısır

Arap dünyasında Suudi Arabistan'ın gerek ekonomik gerek siyasi bakımdan ciddi bir etkisi ve ağırlığı olduğu gerçektir. Her ne kadar Yemen, Suriye, Irak, Libya ve Mısır gibi devletlerle gerilen ve kimiyle zaman zaman kopan ilişkileri olsa da Arap Ligi, Körfez İşbirliği Konseyi ve İİT gibi bölgesel ve uluslararası örgütlerde etkinliği bakımından Suudi Arabistan'ın önemi yadsınamaz. Petrol rezerv ve üretiminin büyüklüğü de bu devleti bölgesel dengelerde temel belirleyicilerden biri haline getirmektedir. Suudi Arabistan açısından da Azerbaycan, Riyad'ın bölgesel motivasyonu ile yaklaştığı İran'ın kuzeyden komşusu olması, petrol ülkesi olması ve Müslüman topluma sahip olması nedeniyle önemsenmiştir.

Suudi Arabistan, 30 Ekim 1991'deki kararıyla, Azerbaycan'ı Arap dünyasında ilk, İslâm ülkeleri içinde Türkiye'den sonra ikinci tanıyan devlet olmuştur. Azerbaycan'ın o dönem Başbakanı olan Hasan Hasanov, 1992 Ocak ayında bu ülkeyi ziyaret etmiş, Şubat 1992'de de diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Akabinde Dışişleri Bakanı Tofiq Gasimov'un ziyareti gerçekleşmiştir. Suudiler "Nıcat" adlı kuruluşlarıyla Karabağ Savaşı sırasında bölgeden gelen mültecilere (kaçgın-göçgün) Berde şehrinde 8300 kişilik iki çadır kent kurmuş, Sumgayıt şehrinde ise 2700 kişinin gıda ve tıbbi yardım ihtiyaçlarını bütünüyle karşılamışlardır (Qasımlı, 2015b: 296). Karşılıklı büyükelçiler 1993 ve 1994 yıllarında atanmıştır. (Suudi Arabistan'ın Bakü'deki elçilik binasının açılması 1999'da olacaktır) Azerbaycan, Suudi Arabistan'a atadığı büyükelçilerine İKÖ nezdinde temsilcilik vazifesini de vermiştir.

1994 yılında Haydar Aliyev'in ziyaretiyle iki devlet arasındaki ilişkiler daha da artmıştır. Bu ziyarette, ekonomi, ticaret, yatırım, teknoloji, kültür, gençlik ve spor sahalarında anlaşmalar imzalanmıştır. 1994 yılında Rusya'nın Çeçenistan'daki operasyonları nedeniyle Azerbaycan ile sınırını kapatması fiili bir ablukaya dönüşmüştür. Azerbaycan bu meseleyi İKÖ zemininde gündeme getirdiğinde Suudi Arabistan Azerbaycan'a destek vermiştir. 1994'ten itibaren Azerbaycan'da faaliyete başlayan Nıcat adlı Suudi kuruluşu, 1995'te bölgesel ofis merkezini Moskova'dan Bakü'ye taşımıştır. Suudiler, İKÖ çerçevesinde Ermenistan'ın Karabağ'daki işgali her gündeme geldiğinde Azerbaycan'ın pozisyonunu desteklemişlerdir (Qasımlı, 2015b: 300).

Suudi Arabistan, 1995'ten itibaren Azerbaycan'dan işçi göçü almak ve petrol şirketlerinde hisse almak konularına da ilgi duymaya başlamıştır. Azerbaycan'ın bu tarihlerden itibaren Batı devletlerinin enerji ihtiyaçlarının karşılanmasında Kazakistan ile beraber potansiyel kaynaklar olarak görülmeye başlanması, Batı medyasında Hazar kaynaklarına ilişkin haber ve analizlerin artması Suudi Arabistan açısından da önemli olmuştur. 2010'lardan itibaren Suudi Arabistan ve diğer körfez ülkelerinden Azerbaycan'a turizm ilgisi artmıştır. Riyad, turizm, ulaştırma ve tarım konularında Azerbaycan'da yatırımlara ilgi duymuş ve Suudi şirketler bu alanlarda Azerbaycan'da yatırımlar yapmaya başlamıştır. İkinci Karabağ Savaşı başladığında, Suudi Arabistan'ın Türkiye ile ilişkileri oldukça kötüydü. 2017'deki Katar krizi, 2018'deki Kaşıkçı cinayeti, Türkiye'nin Suriye'de gerçekleştirdiği terör karşıtı harekâtlara Suudilerin verdiği tepkiler bunun nedenleri arasında görülebilir. Ancak Türkiye'nin çıkarlarını Irak ve Suriye'de görmezden gelen ABD'nin Suudi Arabistan'a tesiri de üzerinde düşünülmesi gereken bir etkidir. 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı'nda da Suudi Arabistan'ın yaklaşımında soğukluk hissedilmiştir. Riyad, sorunun barışçıl yollarla çözümüne işaret etmiş ve Azerbaycan'ın, geçmişte Riyad'ın da defalarca kabul ettiği Ermeni tecavüzünü sonlandırmak hakkına değinmemiştir (Krimly, 2020).

İkinci Karabağ Savaşı zamanında, Birleşik Arap Emirlikleri'nin (BAE) de Azerbaycan'a Türkiye etkeniyle yaklaştığı ve olumsuz bir tutum içine girdiği gözlerden kaçmamıştır. Aslında BAE de Azerbaycan'ı 1991 Ekim'inde tanımış ve bu ülkeye yakın ilgi göstermiş bir Körfez

monarşisidir. 1997'den itibaren Bakü-Dubai havayolu seferleri başlamış, 1990'ların ilk yarısında BAE Kızılay ve diğer yardım cemiyetleri aracılığıyla Azerbaycanlı göçmen ve göçgünlere yardımlar gerçekleştirmiştir. 2006 yılında İlham Aliyev BAE'yi, ziyaret etmiştir. 2017 yılına kadar da yoğun ve dostane ilişkiler sürmüştür (<https://abudhabi.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations>). Ancak 2019 ve 2020'de Veliyht Prens Muhammed bin Zayed'in Ermenistan'ı ziyaret etmesi, akabinde Ermenistan Sanayi Bakanı'nın Dubai'deki savunma sanayi fuarını ziyareti ve ikili temaslarda savunma alanında görüşmeler yapılması dikkatlerden kaçmamıştır. 2019'da Abu Dabi Emirliği'nin sözde Ermeni soykırımını tanıyacağını açıklaması da Türkiye ve Azerbaycan tarafından olumsuz karşılanmıştır. Ancak daha çarpıcı olanı meşhur Burç Halife binasının Karabağ'da savaşın en şiddetli evresinde Ermenistan Bayrağı renkleriyle ışıklandırılması olmuştur (Mehmed, 2021: 129-130).

Mısır, Arap dünyasının en kalabalık, köklü devlet geleneğinin bulunduğu ve bu gelenek içinde Tolunoğullarından Memlûklere kadar Türk devletlerinin de yer aldığı önemli bir devlettir. Yüzyıllarca Osmanlı hâkimiyetinde olan ancak Osmanlı idaresinin erken zayıfladığı bu memleket Arap dünyasındaki siyasal gelişmeler ve Arap-İsrail uyuşmazlığındaki kilit rolü ile de bilinir. Mısır Azerbaycan'ı 26 Ekim 1991'de tanımıştır. 1992'de Mısır Başbakan Yardımcısı başkanlığında bir heyet Bakü'yü ziyaret etmiştir. Mart ayı sonunda iki devlet diplomatik ilişkileri kuran protokolü imzalamışlar ve ilişkiler 11 Nisan 1992'de kurulmuştur. Kasım 1992'de Elçibey döneminin Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tofiq Gasimov Kahire'yi ziyaret etmiştir. Mısır Mübarek döneminde Karabağ'da Azerbaycan'ın pozisyonunu desteklemiştir. 1993 Ocak ayında Azerbaycan'ın Kahire Büyükelçiliği açılmıştır. Bu, Azerbaycan'ın Arap ülkelerindeki ilk büyükelçiliğidir. 1994 Nisan'ında Azerbaycan'ın Başbakanı Hasan Hasanov, Eylül ayında ise BM Konferansı için Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Kahire'yi ziyaret ettiler. Aliyev bu ziyaretinde aslen Mısırlı olan BM Genel Sekreteri Butros Gali ve meşhur Mısır Dışişleri Bakanı Amr Musa ile de görüşmüştür (Qasımlı, 2015b: 316-318). İlham Aliyev Mısır'ı 2007 yılında resmî olarak ziyaret etmiştir. İki devlet, İKÖ (İİT), BM gibi zeminlerdeki ilişkilerin yanında Bağlantısızlar Hareketi'ne üye olmak gibi bir müşteriye de sahiptirler. Arap Baharı sürecinde Mısır'da yaşanan olaylar, Mübarek'in devrilmesi, Mursi'nin seçimi ve Abdulfettah Sisi darbesi süreçlerinde Azerbaycan konuya mesafeli kalmıştır. 2016 yılında Azerbaycan Dışişleri Bakanı Memmedyarov'un Kahire seferinden sonra Mısır Dışişleri Bakanı 2019 Ekim'inde Bakü'deki Bağlantısızlar Hareketi toplantısı için Azerbaycan'a gelmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı'ndaki tutumuna bakıldığında Mısır'ın da Türkiye ile ilişkilerin etkisinde hareket ettiği görülebilmektedir. Kahire, savaşın seyri ve taraflarına ilişkin herhangi bir yorumda bulunmaktan kaçınmıştır. Savaşın hemen öncesinde Ermenistan Dışişleri Başkanı Zohrab Mnatsakanyan Mısır'ı ziyaret etmiş, Mısır Cumhurbaşkanı Abdulfettah Sisi ile görüşmüştür. İkisinin görüşmesinde Türkiye karşıtı söylemler ağırlıklı olmuştur. Bu durum merkezi Mısır'da bulunan Arap Ligi'nin Sekreteri Ahmed Aboul Gheit'in açıklamasına da yansımıştır. Gheit,

Türkiye'nin Libya ve Suriye'de olduğu gibi Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilere de müdahale ettiğini, Suriyeli paralı askerleri Karabağ'a gönderdiğini iddia etmiştir (Mehmed, 2021: 131).

Fakat savaş sonrasında ikili ilişkilerin yeniden canlandığı görülmektedir. 2021 yılı sonunda Azerbaycan'da yaşanan helikopter kazasında hayatını kaybedenlere ilişkin olarak Mısır'ın Azerbaycan'a gönderdiği başsağlığı mesajı, 2022 yılının Mayıs ayında iki devlet arasındaki ilişkilerin kuruluşunun 30. yıldönümü ve Azerbaycan'ın Bağımsızlık Günü münasebetleriyle yapılan kutlama bunda birer gösterge olmuştur. 2022 yılının Temmuz ayında ise BM Genel Kurulu'nda Azerbaycan ve Mısır Dışişleri Bakanları'nın bir görüşme gerçekleştirmeleri ilişkileri geliştirme iradelerinin beyanı anlamına gelmiştir. 2023 yılının 27-28 Ocak günlerinde Mısır Devlet Başkanı Sisi, Bakü'yü ziyaret etmiş ve bu ziyaret Mısır Dışişleri Bakanlığı tarafından "tarihî önemde" görülmüştür (Egypt-Azerbaijani Relations, 21.11.2023, <https://beta.sis.gov.eg/en/international-relations/bilateral-relations/azerbaijan/>).

3.1.5. Değerlendirme

Azerbaycan, bağımsızlığını kazanmasına eşlik eden Karabağ sorunu nedeniyle sağlıklı ve güçlü bir dış politika ve bu çerçevede bir Orta Doğu politikası inşa etmekte uzun yıllar güçlük çekmiştir. Ancak bölge devletleri ve uluslararası örgütlerle ikili ve çok taraflı diplomatik ilişkilerini oluşturdukça bu ilişkilerden Karabağ meselesi lehine yararlanmaya gayret etmiş ve bunda başarılı da olmuştur. Azerbaycan'ı Orta Doğu devletlerinin nüfuz alanına dönüştürmekten de titizlikle kaçınmış ve buna dönük tedbirler almıştır. Bunda, Müslüman nüfus çoğunluğuna sahip bir ülke olmasına rağmen, 20. yüzyıl başından itibaren gelişen seküler ve milliyetçi kimliğin rolü büyüktür. Orta Doğu'nun, dünyanın pek çok kısmında olduğu gibi Azerbaycan'da da kuralsızlığı, düzensizliği, karmaşayı, dini radikalizmi çağrıştırması şaşırtıcı değildir.

Orta Doğu'nun en çetrefil ve kapsamlı sorunu olan Filistin meselesi veya Arap-İsrail uyuşmazlığına ilişkin olarak Azerbaycan, uluslararası normların belirlediği bir çerçevede hareket etmeye özen göstermektedir. Bir kere üyesi bulunduğu ve bölge devletlerinin tamamına yakınının da üye olduğu İKÖ/İİT'nin bu konuda aldığı kararları desteklediği görülür. Bu mottada Elçibey, Haydar Aliyev veya İlham Aliyev dönemleri arasında da bir farklılaşma yoktur. Keza BM'nin Filistin ve/veya Kudüs ile ilgili aldığı kararları da referans olarak kullanmakta, bu çerçevede BM hukukuna riayete işaret etmektedir. Öte yandan, Azerbaycan İsrail'i tanıyan ve İsrail'le diplomatik, siyasi ve ekonomik ilişkileri bulunan az sayıda İİT üyesi devletten biridir. Ancak Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkileri, İran dışındaki hiçbir Orta Doğu devletinden tepki görmemiştir.

Arap Baharı sürecinde Orta Doğu'nun çeşitli ülkelerinde yaşanan halk gösterileri, devrimler ve karşı devrimler bekleneceği üzere Azerbaycan'ı doğrudan etkilememiştir. Ancak Azerbaycan'ın

Türkiye ile stratejik ilişkilerinin; Suudi Arabistan, BAE ve Mısır'la ilişkilerine bir dönem olumsuz yansıdığını görmek mümkündür. Özellikle İkinci Karabağ Savaşı'nın yaşandığı 2020 yılı, Türkiye'nin Irak ve Suriye'deki askerî harekâtlarına Suudiler, BAE ve Mısır'dan tepkilerin yükseldiği, Türkiye'nin Libya'daki etkinliğinden rahatsızlık duyulduğu bir dönemdir. Bu çerçevede, bu ülkelerin medyalarında hem Türkiye'nin Azerbaycan'ı ve Kafkasya'yı istikrarsızlaştırmak istediği yönünde haberler yer almış, hem de bu ülkelerden Ermenistan'a bazı ziyaretler gerçekleşmiştir.

Azerbaycan'ın, Orta Doğu devletleri ile ilişkilerini inşa ederken “Orta Doğululaşmak”tan kaçındığı, bölgeye dair konuların/sorunların bir parçası olmaktan kaçındığı, zaman zaman ortaya çıkan iniş çıkışları ise ilişkilerin esası haline getirilmeden mutedil bir yol arayışına girdiği görülebilir. Bu itibarla Azerbaycan'ın kendisini sadece coğrafya itibarıyla değil mentalite olarak da uluslararası sistem içinde konumlandırıış, diğer bir deyişle devlet kimliğini belirleyişi Orta Doğu ile belirli bir mesafeyi içermektedir.

3.2. İran'la İlişkiler

Azerbaycan'ın komşuları içinde “Orta Doğulu” kimliği konusunda kuşku bulunmayan İran'dır. Bu bir bakıma İran'ı Azerbaycan için Orta Doğu'ya açılan kapı haline getirmektedir. Ancak Orta Doğu'nun “açılmak” için heves edilen bir coğrafya olduğu da kuşkuludur. Zengin hidrokarbon kaynakları bulunan ancak çatışma ve uyuşmazlıkları bitmek bilmeyen bu kadim coğrafyada, İran kimi zaman radikalizmi, kimi zaman mezhepçiliği, kimi zaman petro-politiği, kimi zaman da bölgeyi aşan siyasi dengeleri çağırıştırır. Azerbaycan'ın Orta Doğu politikasının esasını İran'la ilişkilerin belirlediğini iddia etmek ne kadar yanlışsa bu politikanın şekillenmesinde İran'ı bir faktör olarak göz ardı etmek de o kadar yanlış olacaktır. Bu bölgedeki devletlerden rastgele seçilecek her hangi ikisinin ilişkilerini belirleyen unsurlar diğer tüm ikili ilişkileri kapsayamayacak kadar karmaşık ve birbirinden farklı olabilir. Bu tezin konusu ise bir bakıma, Orta Doğu'nun içinde olmayan bir aktörün Orta Doğulu aktörlerle ilişkilerine odaklanmıştır. Azerbaycan-İran ilişkileri de bu faktör çeşitliliklerinden, tarihsel süreçlerin ve algıların, kimlik ve kültür unsurlarının temellendirdiği bir sistemle açıklanabilir.

Bu bölümde, Azerbaycan'ın İran politikası; tarihsel sürecin iki tarafın algılarındaki belirleyiciliği, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra ikili ilişkilerin inşasında etkili olan dönemeçler ve bunların devlet kimliklerine tesiri, 30 yıl içinde özellikle kriz anlarında temayüz eden iniş-çıkışlar, dinî radikalizm, Güney Azerbaycan meselesi ve Hazar/enerji konuları esas alınarak altı ana başlık altında incelenmektedir.

3.2.1. Tarihsel Sürecin Belirleyiciliği

Azerbaycan açısından İran'ı, tüm komşuları içinde (hatta tüm dünya devletleri arasında) farklı ve özgün kılan pek çok tarihsel dayanak vardır. Öncelikle, Azerbaycan bir devletin adı olmadan yüzlerce yıl önce de bir coğrafya adı olarak var olmuş olup, bu coğrafyanın ana gövdesi bugünkü İran devletin sınırları içindedir. İran'da günümüzde de Azerbaycan adı taşıyan iki eyalet mevcuttur.² (Tebriz merkezli Doğu Azerbaycan ve Urmiye Batı Azerbaycan eyaletleri) Bu iki eyaletin dışında da, Erdebil, Zencan, Gazvin, Hemedan eyaletlerinde Azerbaycanlı Türk nüfus çoğunluk olarak yaşamakta, hatta başkent Tahran, Kerec, Kum gibi şehirlerde de kimi istatistiklere göre çoğunluk teşkil etmektedirler. Elbette Azerbaycanlılar Gürcistan, Rusya ve Türkiye'de de yaşamaktadırlar. Ancak Azerbaycan Türkleri diğer yerlerden farklı olarak bin yıldan daha uzun bir zamandır bugünkü İran topraklarında kurulmuş devletlerde kurucu unsur olmuşlardır. 9. yüzyıl sonunda Abbasi hilâfeti devrinde bölgede hâkim Sacoğulları Azerbaycan'ın Erdebil ve Merağa şehirlerini başkent yapmış bir Türk devletidir. Sebüktegin'in kurduğu Gazneliler, Anuştegin'in kurduğu Harezmîler (veya Harzemşahlar) ve Tuğrul Bey'in kurduğu Selçuklular bugünkü İran'da hâkim olmuş Türk devletleridir. Keza Cengiz Devletinın bakıyesi olan İlhanlılar ve Celayirliler ile 14. yüzyıl sonundan itibaren Timur hâkimiyeti sadece Azerbaycan'da değil, bugünkü İran, Güney Kafkasya, Doğu Anadolu'dan Pakistan'a uzanan coğrafyada tesis edilmiştir. Timurluların hâkimiyetine Türkmenlerin Yıva boyundan olan Karakoyunlular son vermiştir. Karakoyunlular tam anlamıyla (güney ve kuzey) Azerbaycan'a, Doğu Anadolu'ya ve Bağdat dâhil Batı Irak'a hâkim olmuş, devletlerini Erciş, Tebriz ve Musul merkezli idare etmişlerdir. Karakoyunluların devri Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan karşısında 1467'de mağlup olmalarıyla bitince, Diyarbakır'dan Hürmüz Boğazına, Dağıstan'dan Basra Körfezi'ne kadar çok geniş bir alanda Akkoyunlu devri başlamıştır. Akkoyunlular da Bayundur/Bayındır Türkmenlerinden olup devletlerini Tebriz ve Diyarbakır merkezli olarak idare etmişlerdir (Mehmetov, 2009). Akkoyunlulardan sonra da, Safevi, Afşar ve Gacar idareleri, hem Güney Kafkasya'da hem bugünkü İran'ın bütününde hâkim olmuş Türk hanedanlara dayalı devletlerdir. İran'da milletleşme, modernleşme süreçlerini veya din-devlet ilişkilerini inceleyen herhangi bir tarih veya politika eseri ele alındığında, bilhassa Safevi devrinden başlayıp günümüze gelmeden, dolayısıyla geçtiğimiz 500 yıldaki Türk devletlerinin tarihinden yararlanmadan sonuca ulaşamayacağı görülür.

Bugün de İran, dünyadaki en büyük Türk nüfuslu ülkelerden biridir. Azerbaycan Türkleri, İran Türklerinin en büyük parçasıdır. Ancak bunun yanında, Türkmensahra bölgesindeki Türkmenler, Horasan Türkleri ve Kaşkayiler ile birlikte düşünüldüğünde İran'da Türklerin azınlık mı, çoğunluk mu oldukları sorusu bile akla gelebilir. İran'da Türk dili ve kültürünün yaşaması ve güçlenmesi için uzun yıllar ilmî ve edebî faaliyet göstermiş olan Varlık dergisinin kurucusu Dr.

² İran'da etnik adlar taşıyan eyaletler (Farsça'daki tabiriyle *ostanlar*) vardır. Ancak bunlar hem etnik harita ile tam örtüşmez hem de siyasi bir özerklik ifade etmezler.

Cevat Heyet'in deyimiyle (Heyet, 2004: 7), “Şu anda İran'da Türkçe konuşan ahali sadece Türk dilli değil, her bakımdan Türk'tür”. Hatta, Kuzey Azerbaycan (Azerbaycan Cumhuriyeti) içinde zaman zaman tartışma konusu olan “Azeri”, “Azerbaycanlı”, “Türk” kavram ve adlandırmaları İran Türklerinin en büyük parçası olan Azerbaycan Türkleri için tartışma konusu olmamaktadır. Zira tarihsel ve güncel olarak bu kitlenin kendini tanımlaması da, Farslar dâhil diğer milletlerin tanımlaması da “Türk” (Tork) biçimindedir (Sarıkaya, 2008: 161).

Aras'ın kuzeyinde kalan Azerbaycan ile bugün İran içinde kalan Azerbaycan'ın siyasi sınırlarla birbirinden ayrılması, Çarlık Rusya'sının Gacar Devleti ile yaptığı savaşların ardından 1813 ve 1828 yıllarında imzalanan Gülistan ve Türkmençay Anlaşmalarıyla olmuştur. 18. yüzyılda Gacar devletine bağlı ancak oldukça özerk hanlıklar altında idare edilen Güney Kafkasya'da; Revan, Karabağ, Şeki, Şirvan, Nahçıvan, Bakü, Derbent, Guba, Gence, Talış hanlıkları mevcut olmuştur. Bu isimlerden de anlaşılmaktadır ki, bugünkü Dağıstan'ın güneyi ile bugünkü Ermenistan arazisi de Azerbaycan hanlıkları hâkimiyetindeydiler (Nesibli, 1999b). Rusya'nın 19. yüzyılın hemen başından itibaren Kafkasya'nın güneyine girmesi ve burada yavaş yavaş kontrolü ele geçirmesiyle başlayan süreç, önce 1804-1813 arasındaki savaşa ve ardından gelen Gülistan anlaşmasına yol açmıştır. Bu anlaşmayla, bir dönem Gacar hâkimiyetinin eriştiği Abhazya'dan Aras'a kadar olan tüm sahanın büyük kısmında Rus egemenliği Gacar devleti tarafından kabul edilmiştir. 1826-1828 arasında Gacarlar'ın kaybedilen toprakları geri almak üzere başlattıkları savaş yine Rus galibiyetiyle sonuçlanınca, Revan hanlığının toprakları dâhil olmak üzere Aras kuzeyindeki Rus hâkimiyeti kesinleşmiştir. Bugünkü Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarıyla örtüşen bu “kaybedilmiş” kuzey aslında Azerbaycan hanlıklarının mülkü idi. İran'daki tarih yazımında, Gacar devrinin bu kayıpları önemsenmekte ve o devir için hem kınama hem de hayıflanma izleri görülmektedir. İran milliyetçileri ve Paniranistler için, Kafkasya ile Horasan'ın bir kısmı (Herat dâhil bazı Afganistan şehirleri ile Türkmenistan'ın güneyini içerecek biçimde) Gacarların Rusya karşısındaki acizliği nedeniyle kaybedilmiş İran toprakları gibi görülür. Oysa Gacarlar 40 yıl, onlardan önce de 288 yıl Safevi ve Afşar Türkleri bu bölgeleri idare etmiştir.

Neticede, Aras'ın kuzeyindeki Azerbaycan için artık Rusya'dan idare edilme serüveni başlamış, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki kısa süreli Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ardından Sovyetler Birliği idaresi 1991'deki bağımsızlığa kadar devam etmiştir. Bu arada İran'da 1925 yılında Gacar devri bitmiş ve Rus modeliyle oluşturulan İran Kazak (Cossack) Tugaylarında general olan Rıza Han'ın iktidarı ele geçirmesiyle Pehlevi devri başlamıştır (Zirinsky, 1992: 645).

İran'ın modern tarihinde öne çıkan Tütün İsyanı, Meşrutiyet hareketi, Azadistan devleti daha yakın dönemlerde ise petrolün millileştirilmesi ve 1979 devrimi gibi süreçlerin hepsinde İran'daki Azerbaycan Türkleri önemli roller oynamışlardır. Bu bakımdan modern İran tarihinde de çok büyük katkıları bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran Azerbaycan'ından çıkmakta gönülsüz davranması ve bölgeden çekilmesiyle eş zamanlı olarak

Seyyid Cafer Pişeveri liderliğinde Azerbaycan Demokrat Hükümeti'nin ilan edilmesi, kaydedilmesi gereken en önemli hadiselerdendir. Mele Mustafa Barzani'nin Gazi Muhammed ile birlikte ilan ettikleri Mahabad Kürt Cumhuriyeti de aynı dönemde, İran'ın bugünkü Batı Azerbaycan eyaletinin Mahabad şehrinde doğmuş ve kısa sürede sönmüştür (Matin ve Mahmoudi, 2023: 727).

20. yüzyıl başından itibaren çeşitli nedenlerle İran'dan (Güney Azerbaycan'dan) Bakü'ye çoğu kitlesel olmayan göçler yaşanmıştır. Bakü'nün giderek bir petrol endüstrisi şehrine dönüşmesi, Sovyet sanayileşme ve şehirleşmesinin meydana getirdiği cazibe yanında zaman zaman da ideolojik faktörlerle işçi, gazeteci, siyasetçi ve aydın sınıflarından insanlar “Şurevî” dedikleri Sovyetlere yönelmiştir. Soğuk Savaş döneminde Orta Doğu'da en etkili Komünist örgütlerden olan ve adı “Kitleler” anlamına gelen Tûde Partisi İran'ın Azerbaycan illerinde de faal olsa da, bu bölgede daha çok Demokrat Fırka taraftar bulmuştur. Ancak İran siyasi tarihindeki tüm kritik süreçlerde Azerbaycan merkezî bir önemde olmayı sürdürmüş ve Tebriz bu açıdan sembol bir şehir olmuştur (Elwell-Sutton, 1949: 45-62). 1979'daki devrime giden süreçte de, Tebriz merkezli “Halk-e Müselman” (tam adı Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi) hareketinin katkısı büyüktür. Bu harekete destek veren ve o dönemde tüm ülkedeki en kıdemli dinî otorite olan Azerbaycan/Türk kökenli Ayetullah Şeriatmedari, devrimden sonra gözaltına alınıp ev hapsine mahkûm edilmiştir (Öz, “Şeriatmedârî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010: 580-581).

Yukarıda anlatılanlardan çıkarılması gereken en önemli sonuç Azerbaycan-İran ilişkilerinin tarihsel derinliği ve özgünlüğüdür. İran'ın 1990'ların başında Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaktan imtina etmesi, İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Bakü'deki törenlerde Araz'ı Ayırdılar dördlüğüne okuyan Cumhurbaşkanı Erdoğan'a tepki gösteren Cevad Zarif'in “Bizim Azerbaycanımız” ifadeli bir sosyal medya mesajı yayınlaması, Tebriz adının Azerbaycan'da erkek çocuklara yaygın verilen bir isim olması gibi örnekler birbirleri ile ve tarihsel süreçle ilişkili görülebilir.

Tam olarak örtüşmese de, bir benzetme yapılacak olursa, Rusya ve Ukrayna tarihlerinin iç içe geçmişliği nasıl Ukrayna'nın Rusya için sıradan bir ülke olarak görülmesini imkânsız kılıyorsa, Azerbaycan için de İran'ın sıradan bir ülke olarak algılanması mümkün değildir. Doğrusu, ortak tarihi mirasın, dinî ve kültürel müştereklerin varlığı günümüzde Azerbaycan ve İran ilişkilerinin dostane ve sorunsuz olması sonucunu da doğurmamıştır. Hatta bunun aksine daha çok şüphe ve temkin, 1991'den günümüze ikili ilişkilerin hâkim rengini meydana getirmiştir. Tahran'ın Karabağ işgali, işgal yıllarındaki Güney Kafkasya politikası ve İkinci Karabağ Savaşı sırasında takındığı tavır, Azerbaycan'da kimi zaman hükümetler, çoğu zaman halk düzeyinde Tahran'ın güneydeki soydaşlarına yönelik politikasından duyduğu rahatsızlık, İran'ın Azerbaycan içindeki dinî gruplar üzerinden atmaya çalıştığı adımlar bu çerçevede üzerinde durulması gereken hususlar olarak öne çıkmaktadır.

3.2.2. İkili İlişkilerin İnşası

İran, Pehlevi monarşisine karşı başlayan halk hareketlerinin başarıya ulaştığı 1979'da; Şah karşıtı bloğun en organize olan ve lider olarak da o tarihe kadar sürgünde olan Ayetullah Ruhullah Humeyni'yi benimseyen İslâm devrimcilerinin kontrolü ele geçirip yeni bir rejim tesis ettiği bir devlettir. Devrimciler, ülkenin adını İran İslâm Cumhuriyeti olarak değiştirip yeni bir Anayasa hazırlamışlar, izlenecek dış politikanın ana hatlarını ve temel ilkelerini de bu anayasaya yerleştirmişlerdir. 1925'ten 1979'a kadar önce İngiltere ile sonra da ABD ile çok yakın stratejik işbirliği içinde olan Tahran, 1979 Devriminden sonra ABD'yi "Büyük Şeytan" ilan etmiş, hatta devrimci öğrenci grupları Tahran'daki ABD Büyükelçiliği'ni basarak buradaki diplomatik personeli 44 gün süreyle rehin tutmuşlardır. Özellikle bu son olay, ABD-İran ilişkilerine etki bakımından özgün bir yere sahip olmuştur (Hewitt ve Nephew, 12.03.2019). İslam Cumhuriyeti Anayasasında esaslandırılan yeni dış politika, İran'ın rejimine İslâm Devrimini başka Müslüman ülkelerde de inşa etme misyonu yükleyen ve böylece "rejim ihracı" suçlamasına muhatap olmasına meşrû gerekçe oluşturan bir anlayışı yansıtmaktadır. Devrimden sonraki İran'ın Irak'ta İslâm Devrimi Yüksek Konseyi'ni kurup desteklemesi, Lübnan'da Hizbullah'ı kurup desteklemesi, Bahreyn'de yönetim değişikliği yönündeki gayretlere destek verip hatta Bahreyn topraklarında hak iddia etmesi gibi adımları, İran'a komşu olan devletlerde kimi zaman kırmızı alarm boyutunda bir teyakkuza neden olmuştur.

1989 yılı, devrimin onuncu yılı olması yanında; Afganistan'daki Sovyet İşgalinin sona ermesi, Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Humeyni'nin ölmesi gibi önemli olaylara da sahne olmuştur. Irak'la 8 yıl süren savaş boyunca içeride rejimini konsolide etmeyi başaran İran, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine oldukça karmaşık bir gündemle yakalanmıştır. 1991'de Sovyetler Birliği dağılınca, İran'ın kuzeyindeki komşu sayısı birden üçe (Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan) çıkmıştır.

Aslında ikili ilişkilerdeki özgünlüğün bir diğer boyutunu diplomatik ilişkilerin geçmişi oluşturmaktadır. Mehmed Emin Resulzade liderliğinde ilan edilen bağımsızlıkla 1918-1920 arasında var olan Azerbaycan'ı tanımamış olan Sovyet idaresi, Azerbaycan'dan İran'a seyahatler için sınırlı da olsa vize verilmesine, ayrıca 1968'den itibaren İran'ın Bakü'de konsolosluk açmasına müsaade etmiştir (Neciyev ve Gasımlı, 2020: 1268). Eski Sovyet cumhuriyetleri göz önünde bulundurulursa, Sovyet döneminde sadece İran'ın Bakü'de konsolosluğunun olması ve 1991 yılına kadar da faaliyet göstermiş olması oldukça ilginç bir durumdur (Cabbarlı, 2015: 617). Bununla birlikte, Sovyetler döneminde İran ile Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler Moskova merkezli olarak belirlenmiş ve oldukça sınırlı kalmıştır. Güney Azerbaycan coğrafyası bazı yorumlara göre Soğuk Savaş'ın başladığı yerdir. Çünkü 1945-46 yıllarındaki Azerbaycan Demokrat Hükümeti ve Mahabad Cumhuriyeti girişimlerinin Tahran tarafından bastırılmasına İngiltere ve ABD destek vermiş, ardından İran-ABD ilişkileri gelişmeye başlamıştır. Pişeveri

hareketinde yer alan Ali Tude, Balaş Azeroğlu, Medine Gülgün gibi güneyli aydınlar Sovyet Azerbaycanı'na göç etmişlerdir. Bunların eserleri, Sovyet Azerbaycanı'nda "Güney meselesi"nin topladığı ilginin de etkisiyle büyük itibar toplamıştır (Sarıkaya, 2008: 184). Böylelikle bu tarihten itibaren, uzun süre Güney Azerbaycan'ın siyasî durumu büyük ölçüde kuzeydeki aydınlara kalmıştır. Yine de Sovyetler, bu mesele nedeniyle İran'la çatışmaya girmemiştir.

Kafkasya'da 1987-88'den itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında Karabağ gerginliğinin ortaya çıkması, Azerbaycan Halk Cephesi'nin bir siyasal hareket olarak güçlenmesi ve kitleselleşmesi, güneyde de tesirleri olan bir değişiktir. Azerbaycan Halk Cephesi, Türk milliyetçiliğine dayalı bir Sovyet karşıtı Azerbaycan hareketi olarak gelişmiş ve bütün Sovyetler Birliği coğrafyasında tanınmıştır. Halk Cephesi faaliyetleri İran tarafından takip edilmiş, İran için tehdit oluşturabilecek bir millî hareket olarak da değerlendirilmiştir (Keskin, 2006: 95).

Aralık 1989'da Nahçıvan'daki AHCP mensupları sınır boyunda çeşitli faaliyetler düzenlemişlerdir. Bu faaliyetlerde bütöv (birleşik) Azerbaycan ideali seslendirilmiştir. Nihayet AHCP'nin bölge yetkilileri sınır görevlilerine bir ultimatoma vererek serbest ticaretin başlamaması durumunda sınır barikatlarını ve tel örgülerini kaldıracaklarını açıklamışlardır. 31 Aralık 1989 gecesi, sayıları binleri aşan göstericiler sınır kulübelerini yakmış, tel örgülerini kesmiş ve Sovyetler Birliği ile İran arasındaki sınırı sembolik olarak ortadan kaldırmışlardır. Bundan 4 gün sonra 4 Ocak 1990'da, Bakü'de, 150.000 insan bu sınırın açılması talebiyle toplanmıştır. Göstericiler, sınırdaki göstericilerle dayanışma içinde olduklarını açıklamıştır. Bu arada bir miktar kuzeyli, illegal olarak güneye geçmiştir. AHCP olayları desteklemiş ve bir grup aktivist, Moskova'ya konuyla ilgili talepleri içeren, 1828'de Azerbaycan'ın bölündüğünü bildiren bir mektup göndermiştir. Moskova ve Tahran konuyla ilgili olarak görüşmüş ve 7 Ocak'ta sınırda bir akraba görüşmesi kararı vermişlerdir. İran resmi makamları ve haber ajansları konuyu İslamî-İranî bir buluşma gibi göstermeye çalışmışlardır (Shaffer, 2002: 136-141). İran içindeki Azerbaycanlıların da Karabağ ve Azerbaycan meselesine ilgi duymalarına başlangıç oluşturan bu olaydan kısa süre sonra da, "Kanlı Yanvar" katliamı gerçekleşmiştir. Katliama rağmen Bakü'deki Azadlık Meydanı'nda toplanan milyonlar Newsweek dergisine kapak olmuş, Azerbaycan halkı ağır bir bedel ödeyerek adım adım bağımsızlığa ulaşmıştır.

Azerbaycan'ın 1991'de bağımsızlığını ilan etmesi İran'ı memnun etmemiş, en hafif ifadeyle tereddüde sevk etmiştir. Bu nedenle bağımsızlık kararını temkinli bir şekilde karşılamış ve tanımakta biraz gecikmiştir. Kasım 1991'de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, Moskova'ya ziyareti sırasında verdiği beyanatta "Sovyet Cumhuriyetleri'ne Moskova merkezli bakacaklarını ve aslında bu cumhuriyetler için de hayırlısının SSCB'de kalmak olacağını" belirtmiştir. Bu çerçevede İran, Türkiye'den farklı olarak Sovyetler Birliği dağılana kadar bu bağımsızlığı tanımamıştır. Ancak 25 Aralık 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış ve 3 Mart 1992'de BM'ye üye olmasından sonra 12 Mart 1992'de bu devletle diplomatik ilişkiler kurmuştur. İran'ın tanıma

konusundaki çekingenliğinin iki temel nedeninden biri, Moskova'nın tepkisini beklemek diğeri de, başta ABD olmak üzere Batı dünyası ile yakın ilişkiler geliştirme potansiyeline sahip ve enerji kaynakları açısından zengin bir Azerbaycan'ın kendi nüfusunun neredeyse yarısını oluşturan Türk soylu vatandaşları için cazibe merkezi olup İran devletinin bütünlüğünü tehlikeye atma ihtimali olmuştur (Kelkitli, 2017: 73-74). İran'ın, güneydeki Azerbaycan Türklerinin İran'dan kopup "Büyük Azerbaycan" kurma istekleri konusundaki kaygısı, ikili ilişkilerde her daim yeri olacak bir soru işareti oluşturmuştur (Lindenstrauss, 2015: 71).

Azerbaycan'ın 1991'deki bağımsızlığına İran'ın yaklaşımı, 1918'deki tutumla ilişkilendirilerek de açıklanabilir. İran, Birinci Dünya Savaşı'na hukuken katılmamış olsa da ülkenin önemli bir kısmı kendisini savaşın içinde bulmuştur. Çarlık Rusya, İngiltere ve Osmanlı kuvvetleri İran topraklarında muharebeler gerçekleştirmişlerdir. 15 Eylül 1918'de Bakü'nün, Daşnak-Bolşevik ittifakı ve İngiliz unsurlarının işgalinden Kafkas İslam Ordusu eliyle kurtarılmış olması, 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te Resulzade ve arkadaşlarının öncülüğünde ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin hükümetinin önce Gence'ye sonra başkent Bakü'ye gelip faaliyete geçmesini sağlamıştır. İran'ın bu bağımsızlığı ve dolayısıyla birinci Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilk etapta tanımaması dikkat çekici bir husustur.³ Tarihsel olarak Azerbaycan adını kendileri ile (İran'la) özdeş gören ve Aras'ın kuzeyinde bu isimle bir devletin İran için tehdit olabileceğini değerlendiren Gacar İranı'nın tanımakta isteksiz davrandığı ve bunun 1991'de de benzer soru işaretine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, İran Azerbaycan'ı tanımış ve Mart 1992 itibarıyla diplomatik ilişkiler kurulmuş olduğundan artık, nasıl bir siyaset izleneceği meselesine odaklanılması gerekmektedir.

Sarıkaya (2008: 300)'ya göre, 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrasında İran açısından çok boyutlu bir siyasi sorun alanı doğmuştur. İran devlet mekanizması, Azerbaycan bağlamında şu sorularla karşı karşıya kalmıştır:

- Azerbaycan'ı tanımak ya da tanımamak,
- Azerbaycan'a ideoloji ihraç etmek ya da etmemek,
- Din ve mezhep konusunu kullanmak ya da kullanmamak,
- Azerbaycan'a yaklaşımda kendi Azerbaycanlı nüfusunu nüfuza dönüştürmek ya da dönüştürmemek,
- Kendi Azerbaycanlı nüfusunu Azerbaycan'a yaklaştırmak ya da ondan uzak tutmak,

³ İran tarafının ilk başlarda Azerbaycan adlı bir devletin varlığını kabullenememe tutumu, Azerbaycan resmi yetkililerinin yaptığı açıklamalardan sonra değişmiştir. 1919'da İran Başbakanı Vüsug-ud Dövlé'nin Azerbaycan Başbakanı Nesip Bey Yusufbeyli'ye gönderdiği mektubunda, "İran'ın hali hazırda kardeş Azerbaycan halkının kurduğu komşu ülkeni görmekten memnun olduğunu ve De Facto olarak tanınan Azerbaycan devletinin De Jure olarak da tanınacağı günün intizarında oldukları" bildirilmiştir. 1920 yılının Mart ayında ise İran devleti ile Azerbaycan devleti arasında dostluk antlaşması imzalanıp bu antlaşma ile İran resmi olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni tanımıştır. Bkz. Telman Nusretoğlu ve Oder Alizade, "İran'ın Azerbaycan Siyaseti; Karabağ Savaşları Örneğinde", *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 1(1), 2022, s.131, <https://doi.org/10.55205/jocsosa.11202247>, (23.01.2023).

- Azerbaycan'ın gelişmesini ve zenginleşmesini istemek ya da istememek,
- Azerbaycan'ın Karabağ meselesinde yanında ya da karşısında durmak/durmamak,
- Azerbaycan'ın Batı ile ilişkileri konusunda olumlu ya da olumsuz tavır içinde olmak,
- Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkileri konusunda olumlu ya da olumsuz tavır içinde olmak,
- Azerbaycan'ın Moskova ile ilişkileri konusunda olumlu ya da olumsuz tavır içinde olmak,
- Azerbaycan'daki yönetimin işleyişine (daha geniş manâda içişlerine) karışmak ya da karışmamak.

Benzer biçimde; 1991'de, Azerbaycan için de İran ile ilişkiler bağlamında öne çıkan zorunluluklar ve sorular olduğu ve bunların oldukça zor bir dönemde cevaplanması gerektiği de belirtilmelidir:

- Bağımsızlığın elde edilmesi için mücadele eden aydınların ve öncülük ettikleri halk hareketinin milliyetçi olmaları ve Güney Azerbaycan'a büyük ilgi duymaları,
- Karabağ'da bir savaşın patlak vermiş olması ve Ermenilerle mücadele ederken diğer aktörlerle iyi geçinmek mecburiyeti,
- İran ile ticarete ihtiyaç duyuluyor ve duyulacak olması,
- İran'ın mezhepsel/dini araçlarla Azerbaycan'a müdahil olması riski,
- Muhtemel Batı-İran uyuşmazlıklarında arada kalınması riski,
- Moskova'nın Azerbaycan'a İran konusunda siyasi tazyikte bulunma riski,
- Nahçıvan ile Azerbaycan anakarası arasındaki kara bağlantısının İran topraklarından sağlanması zarureti gibi başlıklar bu kapsamda ilk akla gelenlerdir.

Azerbaycan için İran İslam Cumhuriyeti'nin sıradan bir ülke olmayışı sadece tarihsel ve kimliğe ilişkin veriler itibariyle değil maddi veriler itibariyle de ortaya konulmalıdır. Her şeyden önce İran, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney komşusudur ve iki devlet, yaklaşık 618 km kara sınırı paylaşmaktadır. Bu iki devlet, Hazar Denizi'nde de yan kıyıdaşırlar. Azerbaycan, İslam ülkeleri içinde Şii nüfusun genel Müslüman nüfusta çoğunluk oluşturduğu dört ülkeden (Diğerleri İran, Irak, Bahreyn'dir.) biridir.⁴ Her iki devlet de İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) üyesidirler.

⁴ Azerbaycan'da nüfusunun ne kadarının Şii ne kadarının Sünni olduğunu belirlemek üzere yapılmış resmî bir istatistik veya nüfus sayımlarına dayalı güncel bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İşler İdaresi'ne bağlı (Türkiye'deki 'Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı' gibidir) Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi'nin resmî web sayfasında bulunan bir belgede nüfusun yaklaşık %95'inin Müslüman olduğu, bunun da yaklaşık %85'inin Şii, %15'inin Sünni olduğu yazılıdır (Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential Library, (t.y.), https://files.preslib.az/projects/remz/pdf_en/atr_din.pdf). Nijad Memmedli'nin 2018'de yaptığı bir çalışmada ise kabaca tahmine göre Müslüman nüfusun %60-65'inin Şii, %35-40'ının Sünni olduğu, Şiiilerin tamamına yakınının On İki İmam Şiiiliğine, Sünnilerin ise büyük çoğunlukla Hanefi ve Şafii alt mezheplerine mensup oldukları belirtilmektedir (Mammadli, 2018). Azerbaycan'da 'Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi' adlı bir resmî kuruluş bulunmaktadır ve bu kuruluşun başkanı Mübariz Kurbanlı, 2016 yılında yaptığı bir açıklamada Azerbaycan nüfusunun yaklaşık %96'sının Müslüman olduğunu, Müslümanların kabaca %70'inin Şii, %30'unun Sünni olduğunu ancak bu oranların kesin olmadığını belirtmiştir (Report İnformasiya Agentliğı, "Komitə sədr:

Devletlerin dış politikalarını klasik güç unsurlarının tek başına belirleyemeyeceği düşünülmektedir. Ancak bu unsurlar ihmal de edilemez durumdadır. Bu itibarla Azerbaycan'ın bağımsız olduktan sonra ikili ilişkilerini tesis etmek üzere yöneldiği İran'ın bölgenin önemli güçlerinden biri olduğuna da işaret etmek gerekir. İran, tüm kara komşularından daha büyük topraklara sahip olan bir devlettir. Aynı anda hem Afganistan'a hem de Türkiye'ye komşudur. Her ne kadar topraklarında geniş çöllük araziler olsa da, dağlık, ovalık ve tarıma elverişli sahalar bakımından da oldukça zengin bir coğrafyası vardır. İran, bölgenin zengin enerji rezervlerine sahip bulunan, sert bir siyasal ve ideolojik rejimle yönetilen, askeri açıdan güçlü devletlerden biridir. İran İslam Cumhuriyeti'nde hava, kara, deniz unsurları bulunan ve genelkurmay başkanlığınca komuta edilen nizami ordu yanında bir de devrimden sonra oluşturulan Devrim Muhafızları Ordusu bulunmaktadır. Aynı kara, hava, deniz unsurları ile özel kuvvet unsurları Devrim Muhafızları Ordusu'nda da mevcuttur. Keza anayasa ile kurulmuş olan Besic teşkilatı da İran için paramiliter bir üçüncü güç işlevi görmektedir. İran, Basra Körfezi ve Hazar Denizi'ne aynı anda kıyıdaş olan tek devlettir. Zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahiptir. İran'ın en büyük petrol ve doğalgaz rezervleri Basra Körfezi'ndedir, ABD Ulusal Enerji Ajansı verilerine göre ispatlanmış petrol rezervleri bakımından dünyada üçüncü sırada, ispatlanmış doğalgaz rezervleri bakımından dünyada ikinci sıradadır (U.S. Energy Information Administration, International Energy Statistics, 2021, <https://www.eia.gov/international/data/world/petroleum-and-other-liquids>). Hazar sahasındaki hidrokarbon kaynakların kullanılması İran açısından tali öneme sahip olsa da, İran Hazar'daki çıkarlarını savunmakta 1991'den sonra da kararlı davranmıştır. İran'ın Hazar havzasında takip ettiği jeopolitik çizgi yalnızca Hazar'ın enerji rezervlerinin ortak kullanımıyla sınırlı kalmamakta, bölgedeki jeoekonomik, jeostratejik konumunu pekiştirme amacına da hizmet etmektedir (Hasanov, 2013: 360-361).

1991'de başlangıçtaki tereddüt ve şüphelere rağmen, başta Türkiye olmak üzere bölge devletlerinin Azerbaycan ile ilişkiler geliştirme yönündeki istekliliği Tahran'ı da harekete geçirmiş ve kısa sürede üst düzey ziyaretler ve müteakip ikili antlaşmalar başlamıştır. İran İslam Cumhuriyeti ile ilişkiler bağımsız Azerbaycan'ın dış politikasında her zaman önemli bir yer işgal etmiş ve dış politikanın önceliklerinden birini oluşturmuştur. İki devletin ilişkilerinin tarihinde inişler ve çıkışlar, farklı yaklaşımlar, soğukluklar ve hatta gerginlikler olsa da genel olarak siyasi, ekonomik, kültürel ve insani ilişkiler karşılıklı çıkarlar temelinde gelişmiştir (Məhəmmədi, 2018: 4).

Azerbaycan'ın bağımsızlıktan sonraki ilk Cumhurbaşkanı Ayaz Mütəllibov ilk yurtdışı gezisini Ocak 1992'de İran'a gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret sırasında Ermeniler tarafından ambargo uygulanan ve Azerbaycan'ın kara sınırı olmadığı için gerekli yardımı yapamadığı Nahçıvan ile

Azərbaycanda müsəlmanların 70 faizi şiə, 30 faizi əhli-sünnədir", 28.11.2016, <https://report.az/dini-xeberler/komite-sedri-azerbaycanda-muselmanların-70-faizi-sie-30-faizi-ehli-sunnedir/>).

bağlantı kurulabilmesi için İran topraklarının kullanılması, Nahçıvan'da serbest ekonomik bölge kurulması ve Azerbaycan ile İran arasında ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi kararlaştırılmıştır (Durdular, 1995: 128). Bu ziyaretten bir ay sonra Şubat 1992'de Mütellibov beraberinde bir heyetle İran Devrimi'nin 13. yıl kutlamaları için tekrar Tahran'ı ziyaret etmiş, Mütellibov'un heyetinde bulunan bir bakan İran'ın sınırları içerisinde yer alan Doğu ve Batı Azerbaycan'ın bu ülkeden ayrılarak Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmesinin mümkün olmadığını belirterek İran'ın kaygılarını yatıştırmaya çalışmıştır (Nesibli, 1999b).

26 Şubat 1992'de Karabağ'ın merkezindeki Hocalı kasabasında Ermeni silahlı unsurların Rus 366. Motorize Alayı'nın da ateş desteğiyle yüzlerce sivil Azerbaycanlıyı vahşi yöntemlerle katletmesinden ve 8 Mayıs'ta tarihî Şuşa şehrinin Ermenilerin işgali altına düşmesinden sonra Azerbaycan iç siyasetinde hükümete karşı öfke yükselmiş ve Ayaz Mütellibov istifa etmiştir (Altstadt, 2017: 20). Her ne kadar görevde kalması için Sovyet döneminin son idari kadroları baskıda bulunmuşsa da, AHCP öncülüğündeki halk tepkisi ertelenen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin Haziran ayında yapılmasını sağlamıştır. Böylece 7 Haziran 1992 tarihinde Azerbaycan'da ilk defa gerçekleştirilen demokratik seçimlerde eski Komünist kadrodan olmayan bir isim, AHCP lideri Ebülfez Elçibey 5 adaylı seçimde oyların yaklaşık %60'ını alarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Curtis, 1995).

Elçibey göreve geldiğinde ülke Karabağ Savaşı'nın en şiddetli evresinde bulunduğundan Elçibey önceliğini Azerbaycan Milli Ordusu'nun kurulmasına vermiştir. Bununla eş zamanlı olarak da, ülkedeki Rus askeri varlığını (çoğu unsurları Sovyet 4. Ordusuna bağlı birliklerdi) tamamen Azerbaycan'dan çıkarma yönündeki girişimlere başlamıştır. Mayıs-Haziran 1993'e gelindiğinde Baltık devletleri dışında Rus ordusunun tamamen çıkarıldığı ilk eski Sovyet cumhuriyeti Azerbaycan olmuştur (Cafersoy, 2001a: 13). Elçibey, dış politikada Azerbaycan'ın egemen eşitliğini tüm muhataplarına kabul ettirmeye dönük bir siyaset izlemeye gayret etmiştir. Tüm akademik ve siyasi faaliyetlerinde Türk milliyetçiliği fikriyatını açıkça ifade eden Elçibey, çeşitli zeminlerde birleşik Azerbaycan'ı savunmaktan da geri durmamıştır. Bu bağlamda “çok etnikli İran'da Farslar dışında kalanların ulusal haklarının ihlal edilmesinin ve dillerinin okullarda yasak olmasının, bu ülkenin gelecekte dağılmasına neden olacağı” gibi söylemlerde bulunması, İran-Azerbaycan ilişkilerini gerginleştirmiştir (Sinkaya, 2012: 243-244). Elçibey'in Türk milliyetçiliği, “Birleşik Azerbaycan” anlayışı, laik siyasi düşüncesi, diğer taraftan da dış politikada Türkiye'ye önem vermesi, ABD ve İsrail ile iyi ilişki kurma çabaları İran'ı büyük ölçüde rahatsız etmiştir (Aslanlı ve Bayır, 2001: 50).

Buna rağmen İran, Ağustos 1992'de Elçibey döneminin Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tevfik Gasımov'u kabul etmiş ve iki devlet Tebriz ve Nahçıvan'da karşılıklı konsolosluk açmaya karar vermişlerdir. İran ayrıca Azerbaycan'a doğal gaz satmış, İran topraklarından geçerek Nahçıvan'a ulaşan enerji hatlarının ve altyapının iyileştirilmesine yardımcı olmuştur (Akdevelioğlu, 2004:

148). Bununla birlikte iki devlet arasındaki ilişkilerde beliren güvensizlik bir türlü ortadan kalkmamış, Elçibey birkaç kez tekrarlanan resmî davetlere karşın İran'ı ziyaret etmekten kaçınmıştır. Bu dönemde dikkat çeken bir mesele de diplomatik mütekabiliyete ilişkindir. Nahçıvan'da bir İran konsoloslugu olmasına karşın Tebriz'de kurulması kararlaştırılan Azerbaycan konsoloslugu Tahran'ın bir türlü izin vermemesi ve 1992'de İran idari sisteminde var olan "Doğu Azerbaycan Eyaleti(Ostanı)" topraklarını bölmeye karar verip yeni Erdebil Eyaletini (Ostanını) oluşturması Azerbaycan'ın tepkisini çekmiştir. Elçibey'in "Azerbaycan'ı güney-kuzey olarak ayrı görmediğini ve Güney Azerbaycanlıların Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet kurumlarında görev alabileceğini" söylemesi Azerbaycan-İran ilişkilerini iyice çıkmaza sürüklemiştir (Cafersoy, 2001a: 120).

Azerbaycan'ın bağımsızlığını bile tereddütle karşılarken bu siyasal mesajlarla tehdit algısı yükselen İran'daki sertlik yanlısı çevreler, Batı ve Türkiye ile yakın bağları olan petrol zengini bir Azerbaycan'ın bir tür irredantizme yöneldiğine inanmışlardır. İrredantizm korkusu, Tahran yönetimini Birinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'a yakınlık göstermeye kadar itmiştir. Din ve mezhep bakımından Azerbaycan'a yakınlık duyması gereken ve Müslüman bir komşusunun Hristiyan bir diğer komşusunun işgaline uğraması durumunda İslam Cumhuriyeti olarak tepki göstermesi beklenen İran'ın, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmada tarafsızlığını ilan etmesi dahi Ermenistan'a bir tür destek anlamı taşımıştır. Savaş sürerken İran'ın Erivan'a doğal gaz ve teknik yardım sağlaması da Bakü'nün tepkisine neden olmuştur. Takip eden yıllarda İran, taraflar arasındaki barış görüşmelerinde arabuluculuk yapmaya çalışarak Güney Kafkasya'da nüfuzunu göstermeye çalışmış ancak etkili olamamıştır (Abbasov ve Souleimanov, 2022: 140).

AHCP ve Elçibey'in ülkenin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, siyasî ve askeri kapasitesini aşan bir düzeyde Güney Azerbaycan söylemine başvurmasının İran'ın Ermenistan'a yakın bir siyaset izlemesine neden olduğu sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte, AHCP'nin bu söylemi olmasa da, İran'ın Azerbaycan'ın yanında olacağını iddia etmek de kolay değildir. Zira İran SSCB'nin dağılmasından da, ortaya bağımsız bir Azerbaycan devletinin çıkmasından da memnun olmamıştır. Ancak muhtemelen daha mutedil olmaya, Azerbaycan'ın ve kendi ülkesi içindeki Azerbaycanlıların tepkilerini dikkate almaya yönelebilirdi (Cabbarlı ve Abdullayeva, 2009: 81). İran devleti, medyası ve İranlı akademik/uzman kimselerin çoğu İran'ın Kafkasya politikasında Ermenistan'ın yerini açıklarken, bunun Azerbaycan'ın İsrail ile yakın ilişkilerine bir tepki olduğunu iddia ederler. Bu sunum, Azerbaycan'ı suçlayan ve aslında 1990'ların daha başında beliren İran-Ermenistan stratejik ilişkilerini arka planda bırakmayı hedefleyen bir sunumdur. Shaffer'a göre, Tahran'ın Azerbaycan'a yönelik stratejik eğilimi, öncelikle güçlü ve müreffeh bir Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, İran nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturan kendi Azerbaycanlı toplumu arasında etnik milliyetçiliği körükleyebileceği endişesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Tahran'ın Azerbaycan'ın elini kolunu bağlamak umuduyla Ermenistan'a destek vermesi şaşırtıcı değildir (Idan ve Shaffer, 2021: 194).

1993 yılında cephedeki kayıpların artması, Şuşa'nın ardından Laçın'ın ve daha sonra Kelbecer'in işgal altına girmesiyle Azerbaycan iç siyasetinde yeni bir karmaşa başlamıştır. Suret Hüseyinov, Bakü'yü tehdit ederek bir darbe girişimi başlatmıştır. Elçibey'in bunu önlemek üzere düzenlediği karşı harekât başarılı olamamış ve ülkede bir iç savaş oluşması riski belirmiştir. Azerbaycan'daki riskin boyutunun artmasına paralel olarak İran'ın da harekete geçtiği ve AHCP iktidarının zayıflamasından yararlanmaya çalıştığı görülmüştür. Bu kapsamda en önemli ve tehlikeli adımı, ülkenin güneydoğusunda yoğun olarak yaşayan Talış etnik unsurunu kullanarak atmıştır. İran, Azerbaycan-İran sınırının Hazar'a kıyıdaş kısmındaki Lenkeran şehrinde (sınırın iki tarafında da) yaşayan ve etno-dilsel bakımdan Farslar'a yakın olan Talışlar arasındaki ayrılıkçı eğilimleri teşvik etmiş, kışkırtmıştır. Nitekim Haziran 1993'te Ali İkrâm Hümbe'tov adında bir kişi, sözde "Talış-Muğan Özerk Cumhuriyeti"ni kurduklarını ilân etmiştir. Ancak bu ilginç girişim İran'ın hanesine yazılacak net bir başarısızlık olarak tarihe geçmiştir. İran bu olaydan sonra Azerbaycan'da daha temkinli ve gizli bir faaliyet üslubuna yönelmiş, Talış gençlerini İran'daki dinî okullara çekmeye, maddi yardımlar yapmaya başlamıştır (Mehdiyeva, 2003: 281). Gazeteci Thomas De Waal (2014: 282), bu ayrılıkçı provayı Moskova kaynaklı görmüş ve Rusya'nın bu olay üzerinden, İran-Azerbaycan sınırını koruma birlikleri göndermeyi planladığını iddia etmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda İran merkezli yayın organlarında yazılanlar, Tahran'ın Talışlar konusundaki iştahına işaret etmektedir (Taleş: Bahş Cudayi Napezir Ez İran (İran'ın ayrılmaz Parçası Talış), 16.02.2011, <https://www.tabnak.ir/fa/news/148693/>).

Elçibey, SSCB döneminde 1969-1982 yılları arasında Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Komünist partisi Birinci Sekreteri yani Sovyet Azerbaycanı'nın lideri olan, 1982-1987 arasında ise SSCB hükümetinin Birinci Başkan Yardımcılığı gibi çok üst düzey bir görev icra etmiş olan Haydar Aliyev ile görüşmüştür. Haydar Aliyev, 1990'dan beri memleketi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Meclis Başkanıydı. İç savaş riskinin belirdiği o günlerde Elçibey'in Aliyev'e birkaç kez Bakü'ye gelmesi için aracılar gönderdiği ve en sonunda da bir mektupla durumun kritikliğini anlattığı, 70 yaşında olan Aliyev'in birkaç kez teklifi reddettikten sonra nihayet bu mektup üzerine Bakü'ye giderek Meclis Başkanlığı görevini üstlendiği belirtilir (Wilson, 2013: 12-16). Haydar Aliyev, 3 Ekim 1993'te Azerbaycan'ın yeni Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Onun da önünde, Suret Hüseyinov meselesi, Ermenistan'la bir ateşkes sağlanması, ordunun yeniden toparlanması, Karabağ'dan ve Ermenistan'dan gelen "kaçgın ve göçgünlerin" durumu gibi ağır bir gündem vardı. Tecrübeli bir siyasetçi olarak Aliyev bunları zaman içinde birer birer halletmeye başlamıştır.

İran, Haydar Aliyev'in göreve gelişini memnuniyetle karşılamıştır. Aliyev, Elçibey'den farklı olarak dış politikada Türkiye'ye verilen önceliğin altını çizmekten özellikle kaçınmıştır. Türkiye ile bağlara önem vermekle beraber Rusya ve İran ile ilişkileri de dengelemeye çalışmıştır. İran, 26-28 Ekim 1993 tarihlerinde, Azerbaycan'a Soğuk Savaş sonrası Cumhurbaşkanı düzeyindeki ilk ziyareti gerçekleştirmiş, dönemin Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'nin Bakü ziyareti sırasında

dostluk ve işbirliği mutabakatı ve ekonomik, bilimsel ve kültürel işbirliği antlaşmaları imzalanmıştır. 29 Haziran-2 Temmuz 1994 tarihlerinde ise Haydar Aliyev, İran'a iade-i ziyaret gerçekleştirmiş ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi için ortak sınır komisyonu kurulması, İran doğal gazının Nahçıvan'a ihracatı, ortak ekonomik yatırımlar, Hazar Denizi'nde işbirliği ile ilgili birçok antlaşma imzalanmıştır (Azerbaijani-Iranian Relations, 05.09.2014, <http://lib.aliyevheritage.org/en/6163780.html>).

Haydar Aliyev'in bu dönemde İran'la ilgili konuşmaları incelendiğinde, güney komşusu hakkında olumsuz bir ifadesinin olmadığı görülmektedir. Aliyev sık sık iki devletin ortak tarihine ve kültürüne vurgu yapmış ve İran'ın zor zamanlarında Azerbaycan'a yaptığı yardımları övmüştür. Elbette Aliyev sözlerinde İran'daki Azerbaycanlılar konusuna da değinmiş ve onları Sovyetlerin bile 70 yıl süren propaganda kampanyaları sırasında birbirinden ayırmayı başaramadığı kardeşler olarak nitelendirmiştir. Ancak Aliyev, İran'daki Azerbaycanlıların ikili ilişkilerdeki rolünü iki ülkeyi birbirine bağlayan bir köprü ve İran ile Azerbaycan'ın kardeşlik bağlarını sürdürmesi için bir neden olarak tanımlamıştır (Məhəmmədi, 2017: 234). Haydar Aliyev bir konuşmasında, "İran'ın toprak bütünlüğünün Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ile eşdeğer olduğunu" belirtmiş ve İran'daki herhangi bir ayrılıkçı harekete destek vermeyi açıkça reddetmiştir (Bishku, 2010: 40-41).

Haydar Aliyev İran'daki ve Azerbaycan'daki Azerbaycanlıların aynı milletin evlatları oldukları gerçeğini reddetmediği açıktır. Bununla birlikte, güneydeki Azerbaycanlıların İran ulusunun bir parçası olduğunu ve sorunlarını İran sınırları içinde çözmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Haydar Aliyev, ikili ilişkilerin kötüleştiği dönemlerde bile bu konuyu öne çıkarmayı tercih etmemiştir. Wendt'in (1999: 249-254) belirttiği gibi, devletler, uluslararası normları kendi kimliklerinin ve çıkarlarının bir parçası olarak kabul ettiklerinde, bu normlara uygun şekilde hareket etme eğiliminde olurlar. Bu durum, devletlerin uluslararası sistemdeki davranışlarının sosyal bağlamdan etkilendiğini ve bu normların devletlerin dış politikalarını belirlemede önemli bir rol oynadığını gösterir. Bu çerçevede Aliyev'in "sınırların kutsallığına" sürekli vurgu yapmasının; Karabağ'daki savaş nedeniyle Azerbaycan'ın kendi toprak bütünlüğünün ihlal edilmiş olmasıyla da, İran'ın "birleşik Azerbaycan" endişelerinin giderilmesiyle de ilgisi vardır. Ancak İran-Ermenistan arasında çeşitli sahalardaki işbirliğine, İran'ın Bakü'nün içişlerine müdahalesine ve İranlı din adamlarının Azerbaycan'daki faaliyetleri gibi üç ana konuyla ilgili itirazları ve çıkışları olmuştur (Brown, 2004: 590).

Bununla birlikte, Hazar kaynaklarının üretiminde ve Batı'ya taşınmasında İran bir güzergah veya partner olarak tercih edilmemiştir. Haydar Aliyev'in 1994 yılında Azerbaycan petrollerinin üretim ve ticaretinin temelini oluşturmak üzere inşa ettiği ve "Asrın Anlaşması" olarak bilinen anlaşmayla kurulan bir konsorsiyum olan Azerbaycan Uluslararası Operasyon Şirketi (AIOC) bünyesinde Rus veya İran petrol şirketlerinden biri yer almamıştır. BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan) Boru hattının da temelini oluşturan bu adımla Hazar havzasının Doğu-Batı eksenli ve Rusya'dan

geçmeyen ilk güzergâhı inşa edilmiştir. Bu nedenle Rusya ve İran arasında, müşterek rahatsızlığa dayanan bir vizyon birliği belirmiştir. Bu itibarla, 1990'ların ilk yarısındaki İran basınına bakıldığında, Elçibey'i "dinsiz" ve "Siyonist" gibi hakaretlerle yaftalamalara, daha sonra Aliyev için "Nahçıvan'da 200 cami yaptıran büyük devlet adamı" şeklinde övgülere, fakat petrole ilişkin bu gelişmelerden sonra da "büyük şeytanın kuklası" gibi hakaretlere rastlamak mümkündür (Bishku, 2010: 40-41).

3.2.3. İran'ın Nüfuz Arayışları, Gerginlikler ve İtidal

1990'ların ikinci yarısında, ikili ilişkilerin özgün niteliklerini, sınırdışlığı, ticari ilişki kapasitesini dikkate alan Azerbaycan, İran ile ilişkilerin sarsılmamasına dikkat etmiştir. ABD tarafından 25 Ağustos 1996'da İran ile işbirliği yapan devlet veya şirketlere karşı uygulanması kararlaştırılan yaptırımlara rağmen Azerbaycan diplomasisi ilk günlerden itibaren İran ile kurulan ilişkilerde işbirliği noktaları bulmak için çalışmıştır (Hüseyn, 2012: 152). Buna rağmen İran'ın Azerbaycan içinde nüfuz oluşturma arayışları devam etmiş ve Azerbaycan İran'la ilişkilerinin inşa aşamasındaki bu girişimlerden rahatsızlık duymuştur. Haziran 1999'da Azerbaycan Ulusal Güvenlik Bakanlığı sözcüsü, basın açıklamasında, "...son yıllarda İran İslâm Cumhuriyeti'nin 13 vatandaşının casus olduğunun tespit edildiğini ve bunlara karşı gerekli tedbirlerin alındığını", "1996'dan 1999'a kadar İran özel servislerinin 15 Azerbaycan vatandaşını kendisine bağlı hale getirdiğini, bunların tutuklandığı ve suçlarının çıkarıldıkları mahkemelerce tespit edildiğini" belirtmiştir. Yine, "1992'den itibaren yüzlerce Azerbaycanlı gencin İran büyükelçiliği personelinin de katkısıyla İran'a çekildiğini ve dinî merkezler tarafından aldatıldıklarını" belirtmiştir (Nesibli, 1999a).

Haydar Aliyev'in 1994'teki Tahran ziyaretiyle büyük ölçüde ilişkilerdeki yaralar tamir edilmiş ve birçok sahada antlaşmalar imza edilmiş olsa da, İran Meclisi'ndeki bazı milletvekillerinin resmî kürsüden Azerbaycan aleyhindeki konuşmaları, 1995'te kabul edilen Azerbaycan Anayasası ile ilgili olarak Urmiye, Culfa ve Merend gibi şehirlerde yaptırılan mitingler ve müracaatlar ilişkilere gölge düşürmüştür. Ayrıca İran, Karabağ konusunda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklediğini beyan ederken bir taraftan da Ermenistan'la ticari ilişkilerini geliştirmeye devam etmiştir (Qasımlı, 2015a: 577-578).

İkili ilişkilerdeki önemli konu başlıklarından biri olan Hazar'ın hukuki statüsü ve yetki alanları meselesi, 1991'den sonra çeşitli zamanlarda, kıyıdaş devletlerin zirve ve diğer toplantılarında gündeme gelmiş ancak ne çözüme ne de çatışmaya dönüşmemiş bir başlıktır. 2001 yılı yazında bu mesele etrafında ciddi bir kriz yaşanmıştır. Azerbaycan'a ait *Geofizik-3* adlı, petrol araması için tahsis edilmiş sivil bir gemiye, Hazar'ın Azerbaycan'a ait olduğu bilinen *Araz-Alov-Şark* sektöründe iken, İran deniz araçlarının silahları yöneltmiş ve İran uçakları tacizde bulunmuştur (Iran is Accused of Threatening Research Vessel in Caspian Sea, 25.07.2001,

<https://www.nytimes.com/2001/07/25/world/iran-is-accused-of-threatening-research-vessel-in-caspian-sea.html>). Azerbaycan'a ait sivil gemi Azerbaycan karasularına çekilmiştir. ABD resmi bir açıklama ile İran'ın eylemini kışkırtıcı olarak nitelendirmiştir. Bu olaydan sonra Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Araz Azimov ve Cumhurbaşkanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanı Novruz Memmedov, İran'a yönelik ciddi suçlamalarda bulunmuştur. Bu suçlamalar arasında İran gizli servisinin Azerbaycan'da İranlı dinî gruplar için milyonlarca dolar harcadığı, Azerbaycan'ın güçlenerek gelişmesinden endişe ettikleri, Hazar'da haklarından fazlasını gaspetmeye çalıştıkları yönündeki ifadeler de yer almıştır. İran adına bu konudaki tehditvari açıklamaları Muhsin Rezai yapmıştır. Sonradan birkaç defa Cumhurbaşkanlığı'na adaylığını da koymuş olan Rezai, rejimin ve istihbarat yapısının sert yüzlerinden olup, o sıralarda Meclis-i Teşhis-i Maslahat-ı Nizam adlı (yasama konseyi benzeri) kurumun sekreteri idi. Rezai, “Bakü'nün sorumlu bir şekilde hareket etmesi gerektiğini, aksi takdirde İran halkının, Azerbaycan'ın anavatana yeniden katılmasını isteyeceğini” açıklamıştır. Bu söylem, İran içindeki ve dışındaki bazı paniranist çevrelerce Azerbaycan'a yönelik tarihi toprak iddialarıyla da örtüşen ve egemenliği hedef alan tonda bir söylemdir (Frantz, 2001). Konu Türkiye basınında da yer almış ve İran, Ankara'daki büyükelçilerinin Türk Dışişleri Bakanlığı'na bu kriz nedeniyle çağrıldığını reddetmiştir (İran-Azerbaycan Krizi Devam Ediyor, 15.08.2001, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iran-azerbaycan-krizi-devam-ediyor-38258826>). Bundan bir hafta sonra ise dönemin Türk Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kıvrıkoğlu Bakü'deki Kara Harp Okulu'nun mezuniyet törenine katılmıştır. Bu törene katılan sekiz Türk gösteri jeti de Bakü ve Hazar Denizi semalarında etkili alçak uçuş gösterisi düzenlemişlerdir (İran'a Gözdağı, 23.08.2001, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/irana-gozdagi-38260837>). Kıvrıkoğlu'nun ziyareti Azerbaycan tarafında büyük memnuniyetle karşılanırken İran medyası bunu “kundaklama”, “kızıştırma”, “maceracı bir jest” gibi ifadelerle ele almıştır (Qasımlı, 2015a: 505-506). Bu gelişmelerin ardından kriz fazla uzamamıştır. Birkaç hafta sonra, ABD'deki 11 Eylül saldırıları gerçekleştiğinde İran'da, ABD'nin “teröre karşı savaş” başlığıyla başlatacağı yeni sürecin İran'a dokunup dokunmayacağı tartışmaları başlamıştır.

Haydar Aliyev'in 2003 Aralık ayındaki vefatının ardından, Ağustos'tan beri Başbakan olarak vazife yapan oğlu İlham Aliyev Ekim ayında yapılan seçimlerle Cumhurbaşkanı olmuştur. İlham Aliyev'in iktidara gelmesinden sonraki ilk yıllara Azerbaycan-İran ilişkilerinde olumlu dinamikler ve ilişkilerin yoğunlaşması damgasını vurmuş ve diplomatik ilişkiler yükselen bir grafik çizmiştir. Haydar Aliyev'in belirlediği ilkeler esas alınarak çeşitli alanlardaki ikili ilişkiler sürdürülmüş ve geliştirilmiştir. ABD'nin 11 Eylül sonrasında Afganistan ve Irak'a müdahalede bulunması sonrasındaki siyasal atmosfer nedeniyle İran için pek de elverişli olmayan uluslararası koşullarda Azerbaycan Cumhurbaşkanı, ülkenin bağımsız dış politika seyrine uygun olarak komşu ülkeyle karşılıklı yarara dayalı işbirliğini genişletme iradesini açıkça ifade etmiştir (Məhəmmədi, 2017: 241).

Azerbaycan'ın Tebriz'deki Başkonsolosluğu'nun açılmasına bağımsızlığın hemen ardından yapılan görüşmelerde karar verilmiş olsa da, bu 2004 yılına kadar gerçekleşmemiştir. 2004 yılında İlham Aliyev Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, dönemin İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi Ağustos 2004'te Bakü'yü ziyaret etmiş, bu ziyarette bazı alanlarda işbirliği anlaşmaları imzalanmış ve bunlar yanında, Tebriz Başkonsolosluğunun faaliyete başlamasına ilişkin konular da çözümlenmiş, müteakiben konsolosluk faaliyetine başlamıştır (Neciyev ve Gasımlı, 2020: 1267).

Ocak 2005'te İlham Aliyev, İran'a bir ziyaret gerçekleştirdiğinde ise iki devlet; sınır konularında, finans, kültür ve su enerjisi alanlarında işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. Aralık 2005'te ise İran'ın "devrimci/muhafazakar" yeni Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni ziyaret ederek İran'dan Nahçıvan'a uzanan gaz boru hattının açılışına katılmıştır. Daha sonra, Haziran 2006'da İlham Aliyev ve Ahmedinejad EİT Zirvesi'nde tekrar bir araya gelmişlerdir. Her iki toplantıda da cumhurbaşkanları, İran ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin yüksek bir düzeyde devam ettiğini belirtmişlerdir (Azerbaijan-Iranian Relations (t.y.), <https://lib.aliyevheritage.org/en/6163780.html>).

2006'dan itibaren İran'ın nükleer programı konusu uluslararası gündemin ana konularından biri haline gelmiştir. Zamanla ABD'nin İran'a askeri müdahale olasılığı ciddi bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır. İran'a yönelik uluslararası baskının arttığı ve çeşitli yaptırımların uygulandığı koşullarda, Azerbaycan yönetimi soruna ilişkin net ve ilkeli bir tutum sergilemiş ve bu tutumuna sonuna kadar sadık kalmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, çok sayıda konuşma ve röportajında İran'a karşı güç kullanılmasına karşı olduğunu, Azerbaycan topraklarının İran'a karşı kullanılmayacağını, İran devletinin barışçıl nükleer enerjiden yararlanma hakkına sahip olduğunu, bundan kaynaklanan gerginliklerin müzakereler ve diplomatik yöntemlerle çözülmesi gerektiğinin önemini dile getirmiştir (Məhəmmədi, 2017: 244).

İran'ın resmî yayın kuruluşlarının Azerbaycan'la ilgili görsel ve yazılı yayın unsurlarının kullandığı üslup, bu ülkede hükümet ve toplum düzeyinde zaman zaman rahatsızlıklar yaratmıştır. Azerbaycan Türkçesi'nde eğitime Anayasaya rağmen izin vermeyen İran'ın bu dilde yayın yapan televizyon kanallarından Azerbaycan'ı ve yönetimini hedef alan bazı yayınların olması, İran'ın hem içindeki hem de kuzeyindeki Azerbaycan gücünü/potansiyelini propaganda yoluyla dönüştürme çabası olarak değerlendirilebilir. İran'da 2006 yılında yaşanan ve çok sayıda insanın hayatına mal olan karikatür krizine başlangıç teşkil eden olayın bir İran gazetesinde Azerbaycan Türkçesi'nin hedef alınmasından kaynaklanması da ikili ilişkilere olumsuz etkiye bulunmuştur (Sarıkaya, 2008: 223-231).

İkili ilişkilerde 2009-2010 yıllarından itibaren Azerbaycan'da İran bağlantılı çeşitli istihbarat/güvenlik olaylarının artışı dikkat çekmektedir. 2009 yılı Mayıs ayında, Bakü'de Lübnanlı iki Hizbullah militanının bir araçla yakalanmaları, araçta patlayıcılar, dürbünler, silahlar ve

susturucular bulunması, akabinde bu iki şahsın dışında dört Azerbaycan vatandaşının da gözaltına alınması basına yansımıştır. Medyada, bu şahısların 2008’de İsrail’in bir operasyonu ile öldürülen İmad Muğniye adlı meşhur Hizbullah yöneticisinin intikamını almak üzere Bakü’deki İsrail Büyükelçiliği’ni hedefledikleri belirtilmiştir (Rotella, 2009). Benzer olaylar 2012’de de yaşanmış, Bakü’deki bir Yahudi okulunda görev yapan iki kişiye yönelik bir suikast girişiminin Azerbaycan istihbaratı ve güvenlik organlarınca tespit edilip engellendiği, planlamayı Balagardaş Dadaşov adında İran’ın Erdebil şehrinde yaşayan bir Azerbaycanlının yaptığı bilgileri medyaya yansımıştır. Aynı yıl, Azerbaycan’a ait bazı resmî internet sayfalarının siber saldırıya uğramaları, bu saldırılarda İsrail karşıtı bazı içeriklerin mesaj olarak bırakılması da ikili ilişkilere yansımıştır. Buna rağmen, Azerbaycan İletişim Bakanı Abbasov konuya ilişkin açıklamasında “İran tarafına IP adreslerini de içeren bir mektup gönderdiklerini, saldırıların üçüncü bir tarafça yapılmış olması ve İran’ın bir transit ülke olarak kullanılma ihtimali gördüklerini” belirtmiştir. Ancak bu saldırıdan kısa bir süre sonra da İran’ın bazı web sayfalarına dönük bir saldırı olmuştur (Foiled terror attack in Baku targeted two Israelis, 24.01.2012, <https://www.azernews.az/nation/40557.html>). Aynı yılın Şubat ayında, İran, suikastla öldürülen nükleer fizikçi bilim adamlarıyla ilgili olarak Azerbaycan’ı suçlamış, Azerbaycan tarafı ise bu iddiaları iftira olarak nitelendirmiştir. Mart ayında ise, Azerbaycan’da muhtemelen bu olaylar sonrasında genişletilen istihbarat çalışmalarıyla, 22 kişinin gözaltına alındığı operasyonlar yapılmış, bunlara ilişkin resmî açıklamalarda bu kez açık biçimde İran işaret edilerek “1999’dan itibaren bu şahısların yetiştirildikleri, İran’da askerî ve istihbarî eğitim aldıkları” belirtilmiştir (Azerbaycan’da kapsamlı casus operasyonu, 14.03.2012, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/03/120314_azeri_iran).

Bunca önemli güvenlik krizine ve bu krizlerde kullanılan suçlayıcı dile, iki tarafın medya organlarında kullanılan üsluba rağmen her iki devletin liderlerinin kısa süre içinde ikili ilişkileri tamir etme yönünde açıklamalarda bulunabildikleri ve ortaya çıkan krizlerin tırmanmasını arzu etmedikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken bir husus da tarafların bu yöndeki açıklamalarında kültürel bağlara atıfta bulunuyor olmalarıdır. Örneğin, İran Cumhurbaşkanı Hassan Ruhani Kasım 2015’te Azerbaycan’a yaptığı resmi ziyaret sırasında, İran ve Azerbaycan halklarının, ortak kültüre, inançlara, dine ve tarihe sahip olan iki bedende tek bir ruh olduğunu, dolayısıyla, iki ulus arasındaki ilişkileri geliştirmek için gereken temel olduğunu ve bu güçlü temel iki ulusun yararına kullanılması gerektiğini belirtmiştir (Azərbaycan və İran prezidentlərinin mətbuat üçün bəyanatları, 07.08.2016, <https://president.az/az/articles/view/20877>). Mart 2017’de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de, Tahran’a yaptığı resmî ziyarette ikili ilişkiler çerçevesinde elde edilen başarıların altını çizmiş ve İran ile Azerbaycan arasında dostluk ve kardeşliğin başarılı ve hızlı bir şekilde geliştiğini belirtmiştir. Ayrıca iki ülke ilişkilerinin kadim tarihe, kültüre ve dine dayandığını, bu güçlü temele dayanarak, büyük bir işbirliğinin inşasının başarıldığını da vurgulamıştır (Azərbaycan və İran prezidentlərinin mətbuat üçün bəyanatları, 05.03.2017, <http://www.president.az/articles/23031>). Her iki cumhurbaşkanı tarafından da atıfta bulunulan “güçlü temel”in (ortak kültürel miras) Azerbaycan’ın bağımsız bir

dış politika izleme fırsatının olmadığı Sovyet döneminde bile ilişkileri önemli ölçüde şekillendirdiğini belirtmek gerekir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı'na bağlı faaliyet gösteren Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin Müdürlüğünü yapmış olan Ferhad Memmedov (2018: 22), ikili ilişkilerle ilgili bir makalesinde, “Azerbaycan’dan İran’ın güvenliğine yönelik hiç bir tehdit olmadığını ve Azerbaycan’ın, bir dizi çatışma ve istikrarsız bölgeyle çevrelenmiş İran’ın en istikrarlı ve güvenli komşularından biri olduğunu” belirtmektedir. Yazara göre, “...komşu ülkelerle ikili iyi ilişkiler Azerbaycan için herhangi bir üçüncü taraf uğruna feda edilmeyecek bir öncelik” olup, bu yaklaşım, Azerbaycan’ın ikili ilişkisi olmayan ülkelerle işbirliği yapmasına, Azerbaycan’ın komşusu olan devletler ve stratejik ortak olduğu devletler arasında bir çatışma durumunda bu devletlerle işbirliğini sürdürmesine, bölgede istikrarı sağlamasına ve duygusal bir krize girmemesine olanak sağlamaktadır.

İran’da Hasan Ruhani’nin Cumhurbaşkanlığı döneminde ikili ilişkilerde görece iyileşme olduğu özellikle “Kuzey Güney Ulaştırma Koridoru” nedeniyle Aliyev’in Şubat 2016’da Tahran’ı, Hasan Ruhani’nin de Ağustos 2016’da Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile birlikte Bakü’yü ziyaret etmesiyle ilişkilerin sıkılaştığı belirtilmektedir. Faaliyete geçtiğinde Süveyş Kanalı üzerinden taşınan kargonun büyük bir kısmına erişim sağlayacak olan Kuzey Güney Ulaştırma Koridoru’nun daha çok Rusya’nın gerçekleşmesini arzu ettiği ve bu istikamette Bakü ile Tahran’ı uzlaştırmaktan memnun olduğu da değerlendirilebilir (Bhattacharjee, 2017). 2017 yılının Azerbaycan’da “İslami Dayanışma Yılı” ilan edilmesi, Azerbaycan-İran kültürel ilişkilerinin gelişmesinde olumlu bir etki yaratmış ve bir işbirliği potansiyeli ortaya çıkarmıştır. Bu adım, diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi İran’da da memnuniyetle karşılanmış ve birçok İranlı yetkili bu girişimi takdir etmiştir. “İslami Dayanışma Yılı” kapsamında devlet kurumları tarafından hem ulusal hem uluslararası düzeyde çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. İslam Konferansı Örgütü’ne üye ülkelerin katılımı ile gerçekleştirilen İslami Dayanışma Oyunları’nın dördüncüsü de bu kapsamda Mayıs 2017’de Bakü’de gerçekleştirilmiştir (Mahammadi, 2017: 116-117). 2018 yılında, Aliyev ve Ruhani’nin Azerbaycan’ın Neftçala ilinde açılan ve İran Hodro lisanslı Dena marka sedan araçları üretecek otomobil fabrikasının (First Azerbaijani, Iranian Joint Car Manufacturing Plant Ready To Open In March, 22.01.2018, <https://caspiannews.com/news-detail/first-azerbaijani-iranian-joint-car-manufacturing-plant-ready-to-open-in-march-2018-1-23-47/>) açılışını yapmaları da olumlu bir işaret olarak not edilmiştir.

3.2.4. Şiilik / Dinî Radikalizm

İran’da yaşanan 1979 devrimi, ayrıca ve başlı başına bir araştırma konusudur. Ancak 1979’dan sonra İran’ın yeni bir dış politika söylemi inşa ettiğine kuşku yoktur. Şii İslâm’ın merkezi olma özelliğine sahip bir devletin İslamî bir kimlikle uluslararası sistemde yerini almasının hem

dünya, Orta Doğu, hem de İslâm dünyası açısından anlamları ve etkileri olduğu açıktır. Şiiliğe ve özellikle İran'a mesafeli Sünni ülkelerdeki İslâmcı hareketlerin böyle bir "başarı" elde edememiş olmaları, devrimci yeni İran'ın başta Filistin meselesi olmak üzere çeşitli tipik sorunlara ilgi göstermesi, eski bir ABD müttefîğinin sert bir ABD ve Batı karşıtı dile ve politikaya dönmesi bu kapsamda zikredilmelidir. Devrimden sonra İran, içeride devleti ve kurumları ideolojik çerçevede yeniden inşa etmek yanında, yakın çevresindeki gelişmelere ilgi ayırmak durumunda kalmıştır. Şah döneminden kalan ve 1975 Cezayir Antlaşması'yla çözüldüğü düşünülen komşusu Irak ile sorunları, Körfez bölgesinde başta Bahreyn olmak üzere çeşitli devletlerdeki Şiiilere ilişkin endişe ve hedefleri, Afganistan'daki Sovyet işgali gibi başlıklar öne çıkmıştır. İran anayasal olarak kendisine bir takım vazifeler yüklemiş ve bunlar arasında devrimi diğer Müslüman ülkelerde sürdürmek gibi ideolojik ve iddialı olanları da bulunmaktadır. Humeyni, "İslâm Ümmeti'nin, birliğe ulaşması için, İslâm topraklarını emperyalistlerin ve kukla hükümetlerinin işgali ve etkisinden kurtarmak amacıyla bir hükümet kurmanın zorunlu olduğunu", "Müslüman halkların birliği ve özgürlükleri için, emperyalistler tarafından kurulan zorlayıcı hükümetleri devirmeli ve halka hizmet edecek bir İslâm adaleti hükümeti kurmalıyız" ifadelerini kullanmıştır (Khomeini, 1981: 49). İran, her ne kadar bir "İslâm Devrimi" gerçekleştirmiş olsa da, bu ideolojik hedeflere ulaşmak için kolaylıkla erişebileceği ilk Müslüman kitlenin de yine Şiiiler olduğunu bilmektedir. Kendisinden sonra en büyük Şii nüfusun yaşadığı Irak ile devrimin hemen ardından çıkan savaş ve diktatöryel Saddam rejimi bu ülkedeki imkânlarını kısıtlamıştır. 1970'lerden itibaren iç savaş ortamı yaşayan Lübnan Şiiileri içinde aktif silahlı bir hareket olan "Emel" lideri Musa Sadr'ın 1978'de gizemli biçimde kaybolması burada bir boşluk meydana getirmiştir. Lübnan'daki Hizbullah bu ortamda İran desteğiyle 1982'de mayalandırılıp 1985'ten itibaren siyaset sahnesine çıkmıştır (Hokayem, 2010). İran; Filistin, Suriye, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn gibi ülkelerde, ideolojik yakınlık kurduğu gruplarla siyasî, istihbarî ve kiminde askerî bağlar kurmuştur (Mansour, 2008, 958).

1991'le birlikte, İran bu kez kuzeyinde yeni bir alanla karşı karşıya kalmıştır. Bu eski Sovyet coğrafyasında, din olgusu 19. yüzyıl başından beri süren Çarlık ve Sovyet Rus hâkimiyetlerinde sadece siyasal anlamda değil sosyal anlamda da İslâm dünyasının geriye kalanından farklı bir noktaya evrilmiştir. Toplumlar kültürel olarak Müslüman kalmışlar ancak rejimin niteliği ve eğitim anlayışı nedeniyle dine ilişkin bilgiden ve dinî yaşayıştan uzaklaşmışlardır. Bu yeni coğrafyaya Türkiye, Suudi Arabistan, Mısır, Pakistan gibi Müslüman ülkelerden olduğu gibi İran'dan da ilgi olması normaldir. İran, Kafkasya ve Türkistan (Orta Asya) bölgesinde belirmeye başlayan küresel ve bölgesel rekabeti, Hazar havzası enerji kaynaklarının önemini, yayılma potansiyeli olan etnik ve teritoryal çatışmaları da fark etmiştir. İran'ın karar alıcılarına göre bu özel alanda kolay nüfuz edebileceği başlıca iki ülke olduğu düşünülmüştür. Dil ortaklığı nedeniyle Tacikistan, mezhepsel yakınlık nedeniyle Azerbaycan. Tacikler Sünni Müslüman olmakla birlikte Farsça konuşmakta, Azerbaycanlılar ise çoğunluğu Şii olmasına rağmen Türkçe konuşmaktaydılar. Bu itibarla hangisinde hangi unsur üzerinden gidileceğinin iyi tespit edilmesi gerekmiştir. Çoğu araştırmacıya

göre de Azerbaycan'ın Şii çoğunluğu devrimi ihraç etmek için İran açısından verimli bir zemin olarak görülmüştür. Tahran, yeni cumhuriyetin Batı'ya yönelmesini ve Türkiye ile özel bir ilişki kurmasını engellemek amacıyla Şii nüfusun mezhep kimliğini öne çıkarmak için önemli miktarda kaynak harcamıştır. Bu çabalar, dinî yardım, refah ve insanî yardım programlarının finansmanı, siyasi alanda çalışma, İran'a olumlu bir imaj kazandırmayı amaçlayan “insandan insana” programlar gibi projelerle hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Cohen ve Lev, 2021: 113). Öte yandan Batı da Türkiye'yi Azerbaycan'da İran'ın etkisini sınırlamakta bir siper olarak görmüştür. Hatta Rusya'nın da en azından bir dereceye kadar Türkiye'yi köktendincilik önünde bir engel olarak görme konusunda Batı ile birlikte hareket ettiği yorumu da yapılmaktadır (Koçer, 2003: 115).

Azerbaycan açısından, İran'ın din ve mezhep araçlarıyla kendini dayatması ve Tahran'ın siyasi ajandasını savunan bireyleri ve grupları finanse etmesi rahatsızlık unsuru olmaktadır. Bu konu, özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği günden bu yana Azerbaycan kamuoyunun gündeminde olmuş, özellikle de Azerbaycan İslam Partisi'nin (AİP) faaliyetleri şüphe ve tepki çekmiştir. Tahran 1990'ların başında Azerbaycan genelinde camiler yaptırıp bunları finanse etmeye başlamış böylece Azerbaycanlı din adamlarını eğitim için İran'a çekme fırsatı elde etmiştir. İran bu faaliyetlerini Türkiye ile bu konuda varolduğunu düşündüğü rekabette bir zorunluluk biçiminde de algılamıştır. 1991 yılında Bakü yakınındaki Nardaran'da kurulan, 1992'de resmî kaydı yapılan AİP'in (Valiyev, 2005: 7) kurucusu Alikram Hacı (Alikram Aliyev) olmuştur. Kuruluşundan kısa bir süre sonra 50,000 üye temin ettiği belirtilmektedir. Partinin ilk lideri Alikram Aliyev 1995 yılında tutuklanıp İran adına casusluk yapmakla suçlanmıştır (Marcus, 2009: 36-38). Parti faaliyetleri yasaklanmış olsa da bir dinî çevre gibi varlık göstermiş, 2007 yılında Movsum Samadov adlı şahıs liderlik etmeye başlamış ancak o da 2011 yılında, hükümeti yıkmak için silahlı örgüt kurmak suçundan 12 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Azerbaycan, İslam ülkeleri içinde laik-seküler bir siyasi sistem benimseyenler arasında olup bu konuda ulusal bir mutabakata ve tarihsel bir arka plana da sahiptir. Şiiliğin tarihsel olarak Azerbaycan/Türk kökenli Safeviler devrinde bugünkü İran'da hâkim bir mezhep olması gerçeğine rağmen, Azerbaycan Şii taassubunun şahit olunacağı bir ülke olmaktan uzaktır. Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail ve diğer Safevi Şahlarına birer tarihi figür olarak sahip çıkılsa da, ders kitaplarında dahi, Şiilik'in Safevi döneminde bir politik-ideolojik araç haline gelmesi eleştirilmekte ve bir “yanlışlık” olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle, Azerbaycan içindeki mezhepçi yaklaşımlar Azerbaycan devleti tarafından hoş karşılanmamakta ve sistem karşıtı bir girişim olarak değerlendirilmektedir (Toğa ve Şahin, 2023: 148).

Azerbaycan'da faaliyet gösteren bu İran kaynaklı dinî parti ve/veya kuruluşlar ile bunların üye ve destekçilerinin medya ve sosyal medyaya yansıyan açıklamalarında dikkat çeken hususlar, ABD karşıtlığı, İsrail karşıtlığı, Türkiye karşıtlığı, Osmanlı karşıtlığı gibi başlıklar altında toplanabilir. Temel savları, Siyonizmin Azerbaycan'ı ele geçirmek/kontrol etmek isteğiyle mevcut

rejimi yönettiği⁵, Türkiye'nin siyonizmin hizmetinde olduğu, IŞİD/DEAŞ'ı desteklediği, İran'ın Suriye gibi iç savaşa sürüklenmek istendiği, Türkiye'nin Azerbaycan'ı pantürkist bir anlayışla kullanmaya çalıştığı, bu anlayışın İslâm'ı bölmek, İran'ı parçalamak için teşvik edildiği yönünde iddialardır (Sarı, 2024; "İran Medyasında Türkiye Yalanları", 07.08.2015, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-medyasinda-turkiye-yalanlari/18783>). Birinci Karabağ Savaşı'ndan İkinci Karabağ Savaşı'na kadar da; İran'ın Karabağ'da Azerbaycan'ı desteklediği, hatta Karabağ'a gönüllü savaşçılar gönderdiği, Azerbaycan'ın bunları istemediği, Azerbaycan'ın savaşıma iradesinin olmadığı, dinden uzaklaştığı için "şehitlik" ruhu taşımadığı, bundan dolayı başarısız olduğu yönünde ifadeleri hem mescitlerde fırsat buldukça propaganda etmişler hem de medyada ve sosyal medyada bu savlarını devamlı gündemde tutmaya çalışmışlardır.

Şii kimliğinin öne çıkarıldığı ve Şiilik bakımından önemli dinî günlerin toplumsal coşkuyla idrak edileceği bir merkez olarak Bakü yakınındaki Nardaran kasabası bir anlamda hedef seçilmiş gibi görünmektedir. Bakü'nün 25 km. kuzeyinde yer alan yaklaşık 8000 nüfuslu Nardaran'da, Şiilik bakımından son derece önemli olan On İki İmam'dan yedincisi olan İmam Musa Kâzım'ın kızı ve sekizinci İmam olan İmam Rıza'nın kız kardeşi olan Rahime Hanım'ın kabrinin olduğu 1950'lerde yapılan kazıyla anlaşılmıştır. Nardaran'da faaliyet yoğunlaştıran AİP, İsrail ve ABD karşıtı sert tutumuyla dikkat çekmiştir. Yüzlerce parti aktivisti İran'da devrimin Azerbaycan'a da yayılması motivasyonu ile eğitim almıştır. Partinin Hizbullah'a benzer bir paramiliter kanat oluşturduğu da zaman zaman basına yansıyan iddialar arasında olmuştur. Söz konusu faaliyetler Azerbaycan yönetiminin sık sık baskı yapmasına neden olmuş, düzinelerce parti yöneticisi İran adına casusluk yapmaktan yargılanmış ve 2000 yılında bir başka tutuklama dalgası yaşanmıştır. Parti, 2003 yılında tamamen kapatılmıştır (Cohen ve Lev, 2021: 114).

Azerbaycan'daki İran kaynaklı dinî hareketlerin arka planına bakıldığında, bağımsızlık sonrası bu sahada büyük bir boşluk bulunuyor olmasını tahlil etmek gerekir. Bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan ağır ekonomik sorunlar ile Karabağ'daki savaş, halkın nesilden nesile aktarılan ve ağırlıklı kulaktan dolma dinî bilgilerini ikmâl etme isteğinden daha önemli bir konu olmuştur. İranlı din adamlarının faaliyetleri hem idareciler hem de halk tarafından zaman zaman kuşku ile karşılanmıştır. Tahran'ın ülkelerinde "dinî bir uyanışı" tetikleme arayışını yakından izleyen Azerbaycanlı liderler, kısa süre içinde ithal radikalizmi engellemek için bir dizi adımlar atmaya başlamıştır. Elçibey döneminde zaten bu etki çok sınırlı düzeyde kaldığı için ciddi bir risk görülmemiştir. Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinin ardından İranlı din adamları sınır dışı edilmeye başlanmış ve Azerbaycan parlamentosu 1996 yılında yabancı misyonerlik faaliyetlerini

⁵ Meselâ İran'ın resmi radyo-tv kuruluşu Seda ve Sima-ye İran'ın eski Azerbaycan temsilcisi Burhan Heşmâtî, daha ileri giderek Azerbaycan'ın İsrail tarafından işgal edildiğini belirtmiş, İranlı bir nükleer fizikçinin İsraili katilinin Bakü tarafından himaye edilip İsrail'e kaçırıldığını iddia etmiştir. Bkz. "Efshay-e joziyat rawabet-e azarbaijan va israil a'liyhe iran / naghsh-e "azarbaijan" dar terror-e shahid alimohammadi" (Azerbaycan ile İsrail'in İran'a Karşı İlişkilerinin Ayrıntıları Televizyonda Açıklandı / Şehid Alimuhammedi'nin Terörle katledilmesinde Azerbaycan İzi), **Tasnim Haber Ajansı**, 14.12.2019, <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/09/23/2160171>, (21.09.2023).

yasaklamıştır. Bir yıl sonra hükümet tüm dinî cemaatlerden yarı-resmî nitelikteki “Kafkas Müslümanları İdaresi”ne kayıt yaptırmalarını ve “geleneksel dinî yapılar” tarafından onaylanmalarını talep etmiştir. Bu önlem İran’a bağlı din adamlarının faaliyetlerini zorlaştırmıştır (Motika, 2001: 4).

Elçibey döneminde Azerbaycan’ın Tahran’daki Büyükelçisi vazifesinde bulunmuş olan Nesibli (1999a)’ye göre Azerbaycan-İran ilişkisini etkileyen faktörler arasında belirtilen din ve mezhep, sadece rejimin dinî hüviyetinden değil “Şiiliğin jeopolitiği” ve “İran pragmatizminden” de kaynaklanmaktadır. Haydar ve İlham Aliyev dönemlerinde uzun yıllar Cumhurbaşkanlığı Sosyal ve Siyasi İşler Başkanlığı yapmış olan Ali Hasanov, “Azerbaycan’ın hiçbir zaman İran’ın iç ve dış politikasına müdahale etmemiş, aralarındaki ilişkileri her zaman iyi düzeyde tutmaya çalışmış, diğer yandan kendi ulusal güvenliğini ve çıkarlarını alakadar eden konulara, uluslararası camiayla ikili ve çoklu ilişkilerine İran’ın karışmasına da izin vermemiş” olduğunu belirtmektedir. Ona göre, gerektiğinde Batı’nın, ABD ve İsrail’in niyetlerine ve jeostratejik baskılarına karşı koyan Azerbaycan, kendi topraklarının İran’a karşı kullanılmasına da hiçbir zaman müsaade etmemiştir. Azerbaycan İran’ın da Batı ve İsrail karşıtı faaliyetine katılmamış, bu faaliyeti desteklememiştir. Çünkü Azerbaycan, bölgesel dengeleri alt üst edebilecek bu tarz hareketlerin İran’ı açıkça Ermenistan’la bir olarak Azerbaycan karşıtı askerî-jeostratejik ittifak oluşturmaya ya da Batı ve İsrail’i Azerbaycan’ın çıkarlarını büsbütün göz ardı etmeye itebileceğini iyi anlamaktadır (Hasanov, 2013: 376).

Azerbaycan’daki dinî radikalizme ilişkin tehdit algısının sadece İran’dan ve Şii aşırılıkçılıktan kaynaklandığını söylemek eksik olacaktır. 2000’li yıllardan itibaren daha görünür hale gelen Vehhabi grupları da bir tehdit unsuru olarak hükümet tarafından takip edilmiş ve kanunlar çerçevesinde sınırlandırılmıştır. 18. yüzyılda Hanbeli mezhebinin âlimlerinden Muhammed İbn Abdulvahhab’ın öğretilerine dayanan, Şiiliğe ve Şiilere karşı keskin olumsuz tutumlarıyla bilinen ve günümüzde Suudi Arabistan kaynaklı olan bu ekol, 1990’lardan sonra özellikle Kafkasya’da kendisine alan ararken Azerbaycan’ı da hedeflemiştir. Zaman içinde hem Kuzey Kafkasya’da (Özellikle Dağıstan ve Çeçenistan) hem de Azerbaycan’da kısmî bir taban oluşturabilmiştir. Geleneksel olarak Şii nüfusun hâkim olduğu yerlerde etkinlik kurmasındaki zorluklar, Vehhabi organizasyonları Sünni nüfusun yoğun olduğu bölgelere yönlendirmiştir. Azerbaycan’da tarihsel olarak iki ana Sünni mezhep bulunmaktadır: Şafî ve Hanefî (Akoğlu, 2022: 27). Hanbelilik, büyük ölçüde insani yardım kuruluşları kisvesi altında gelen ve bu ülkelerde eğitim almış dinî figürlerin Azerbaycan’a geri dönmesiyle birlikte ideolojik Selefilik biçiminde Azerbaycan’da yayılmaya çalışılmıştır. Türkiye ile güçlü ekonomik ve siyasi ilişkilerin etkisiyle Sünni Azerbaycanlılar arasında Hanefî mezhebi korunmuş ve güçlenmiştir. Şafî mezhebi, ülkenin kuzey bölgeleri için geleneksel olmasına rağmen, siyasi destek almadığı için nispeten zayıflamıştır. Hanbeli ekolü içinden gelişen Selefilik’in yayılma coğrafyasının da Dağıstan’a komşu kuzey

bölgelerinde yoğunlaştığı görülür. Ancak, belirtilmelidir ki, Selefi gruplar, Azerbaycan'ın Hanefi nüfusa sahip bölgelerinde de faaliyet gösterebilmektedirler.

Bugün ağırlıkla Şii nüfusa sahip olsa da, Azerbaycan, Sünni İslâm içinde etkili olan tasavvuf ekollerinin de Ortaçağ'dan itibaren varlık gösterdiği bir coğrafyadır. Azerbaycan'ın her yerinde yaygın bir şekilde bulunan, tarihi çok eskilere dayanan ve halk tarafından “Pir” , “Evliya”, “Şih” diye anılan binlerce kabir ve makamların varlığı, birçok yerleşim yerinin adında bu sıfatların bulunması, zengin tasavvufi geçmişten haber veren önemli ipuçlarıdır. Azerbaycan, geçmişte tüm Türk dünyası içinde tasavvufun yoğunlaştığı merkezlerden biri olmuştur. Tasavvufun sistemleştiği 12. yüzyıldan itibaren Sühreverdiyye tesiri ile oluşan Ebheriyye, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatlarının ortaya çıktığı görülür. Azerbaycan Hurufilik, İşrakilik ve Ahilik gibi önemli felsefi ve mistik hareketlerin doğuşuna da kaynaklık etmiştir. Bahsedilen hususlar bu bölgenin tasavvuf felsefesi ve edebiyatı açısından önemli bir medeniyet merkezi olduğunu göstermektedir. Yusuf Hemedani, Nizami, Hakani, Şebüsteri, Nesimi, Kasım Envar, Hatayi, Bakuvi, Fuzuli, Mir Nigari gibi yüzlerce mütefekkir ve şair sufi burada yaşamıştır. Şirvan'dan Karabağ'a kadar pek çok bölgede çok kadim Nakşibendi tekkelerinin bulunduğu az bilinen bir gerçektir. Halvetiliğin asıl kurucusu Seyyid Yahya Şirvani, Azerbaycanlıdır. Ahmed Yesevi'nin halifelerinden olan Geyikli Baba Azerbaycanlıdır. Daha yakın zamanlardan örnekler vermek gerekirse, Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifesi Kürdemirli İsmail Şirvani de Azerbaycanlıdır. Sonradan Anadolu'ya gelen ve Amasya'da türbesi bulunan Mir Hamza Nigarî de keza Azerbaycanlıdır (Erginli ve Erol, 2020: 134-135). Hatta günümüz Türkiye'sindeki önemli tarikatlardan biri olarak bilinen İskenderpaşa Cemaatinin kurucusu sayılan Mehmed Zahid Kotku da, Azerbaycan Şeki kökenlidir. Tarihi perspektiften bakıldığında tasavvufun farklı renklerinin Kafkasya'ya özgü “müridizm” anlayışı içinde Azerbaycan'da yüzyıllarca etkili olduğu, Çarlık Rusya'nın bölgeye girişiyle zayıfladığı belirtilebilir.

Ancak Selefilik ve Vehhabilik, Şii ve Sünni tasavvuf ekollerinin tamamen dışında ve aslında Azerbaycan'a yabancı bir akımdır. Bağımsızlığın ardından Kafkasya'da güç arayışına giren aktörlerden biri de Suudiler ve onlara müzahir Körfez ülkeleri olunca, Vehhabi/Selefi akımlar da etki arayışına girdiler. Vehhabi/Selefilik'in Azerbaycan'a girişi, Suudi Arabistan'daki Medine İslâm Üniversitesi'nin Azerbaycanlı öğrenciler almasıyla ve Kuveyt merkezli İslam Mirası Dirilişi Cemiyeti'nin 1994 yılından itibaren başlayan faaliyetiyle olmuştur. 2002 yılına gelindiğinde, doğrudan bu örgütün liderliği altında ülkede 61 cami bulunmaktaydı. 1998'de, Kuveyt İslam Mirası Dirilişi Cemiyeti'nin Azerbaycan'daki faaliyetleri askıya alınmış ve başkanı Şeyh Salim Zakharna sınırışı edilmiştir. İkinci Rus-Çeçen Savaşı'ndaki Selefi etkisi, Azerbaycan'ı tedirgin etmiş ve tedbirler sıkılaştırılmıştır (Asl, 2022: 95). Günümüzde doğrudan Vehhabi kontrolünde mescid olmasa da, Vehhabiler varlıklarını ve faaliyetlerini başka şekillerde sürdürmektedirler (European Foundation for Democracy, Secularism in Azerbaijan and the Threat of Radicalization in the

Region, 2015, <http://europeandemocracy.eu/2015/06/secularism-inazerbaijan-and-the-threat-of-radicalisation-in-the-region/>).

Suriye ve Irak'ta Arap Baharı süreci ve sonrasında özellikle 2012-13 yıllarından itibaren yaşananlar Azerbaycan'a da yansımıştır. Merkezî Rusya, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da faaliyeti olan başta Selefi unsurlar hareketlenmiş ve Suriye-Irak sahasına akmaya başlamıştır. Eski Sovyet coğrafyasındaki İslâmcı militanların bu ülkelere gitmesi, buralarda sözde cihatlarla katılması bir taraftan Rusya'nın da işine gelmiştir. 2012-2015 arasında Azerbaycan'dan yüzlerce gencin Irak ve Suriye'ye gittiği bilinmektedir. 2015 yılında Azerbaycan Vatandaşlık Kanunu'nda yapılan değişiklikle bu durum büyük ölçüde engellenmiştir; "...bir Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşının dinî aşırıcılık faaliyetlerine katılması, dinî eğitim bahanesiyle yurtdışında askeri eğitim alması, dinî düşmanlık temelinde dinî inançları yayma bahanesiyle yurtdışındaki silahlı çatışmalara katılması veya dinî törenler adı altında yurtdışında silahlı gruplar oluşturması, başkalarını bu çatışmalara dâhil etmesi veya bu amaçlarla silahlı gruplar oluşturması Azerbaycan vatandaşlığını kaybetmesine neden olur." (Mammadli, 2018). Bugüne kadar ciddi bir Sünni-Şii ihtilafının yaşanmadığı modern Azerbaycan'a Selefilikle birlikte tekfirçiliğin, şiddetin ve çatışmanın ithal edilmesi riski haklı olarak Azerbaycan idaresini sert tedbirler almaya itmiştir.

3.2.5. Güney Azerbaycan Etkeni

İran, genel olarak tüm dünyada Farsları, Fars dil ve kültürünü çağrıştırsa da, farklı ırklara dayalı çok sayıda milletin ve etnik grubun yaşadığı bir ülkedir. Bunlar arasında Sami kökenli Araplar ve Yahudiler de, Ural-Altay kökenli Türkler de, Hint-Avrupa kökenli Farslar ve Beluçlar da vardır. Tezin önceki bölümlerinde (gerek kimlikle ilgili hususlarda, gerek tarihsel süreçle ilgili hususlarda) çeşitli vesilelerle İran'daki Azerbaycan Türklerinin özgün yerlerine işaret edilmiştir. Bununla birlikte şunun altı çizilmelidir ki, tarihsel olarak İran için "milliyet-kavmiyet meselesi", öncelikle iki milliyetin ya da kimliğin meselesi halinde olagelmıştır. Bunlar Türk ve Fars kimlikleridir. İran siyasi kültüründe ve siyasi tarihinde "Farslar ve diğerleri" değil, "Farslar ve Türkler" vardır. Bu değerlendirme İran'daki diğer etnik unsurları ya da millî kimlikleri ortadan kaldırmamakta, onların bugüne kadar gelen maddi ve manevî varlıklarını da gölgelememektedir (Sarıkaya, 2008: 150).

Azerbaycanlı Türkler, diğer Türk gruplarıyla birlikte, ülkede etnik Farslar kadar büyük bir topluluk durumundadır. Bununla birlikte, sayıları kesin olarak belli değildir. İran'da yayınlanan birçok kaynak ülkenin resmi dilinin Farsça olmasına rağmen Fars etniğinin İran'da çoğunluğu oluşturmadığını yazmaktadır. Örneğin İran Genelkurmay Başkanlığı Coğrafi Kurumu tarafından 2014 yılında yayınlanan "İran'ın Stratejik Coğrafyası" eserinde Fars etniğinin İran nüfusunun yarısından azını oluşturduğunu, nüfusun yarısından fazlasını Fars olmayan ya da Farsça konuşmayan etnik gruplarının oluşturduğunu ve Türk etniğinin Fars etniğinden sonra en çok nüfusa sahip olduğu

yazılmaktadır. İran Dışişleri Eski Bakanı Ali Ekber Salihi, 18 Ocak 2014 tarihinde Türkiye'ye yaptığı ziyarette Türk basınına verdiği bir röportajında “İran nüfusunun %40'ı Türk'tür ve bu rakam iki ülkenin ilişkilerini geliştirmekte iyi bir potansiyele sahip etkindir” ifadesini kullanarak İran'da en az 30 milyon Türk'ün yaşadığını ifade etmiştir (Şahit, 2023). Azerbaycan Türklerinin nüfusun mutlak çoğunluğunu oluşturduğu Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Gazvin, Hemedan eyaletleri dışında, buralardan Tahran'a ve diğer büyük şehirlere yoğun göç olması ve bu şehirlerdeki nüfusun etnik oranlarının hesaplanmasının mümkün olmaması nedeniyle nüfusun büyüklüğü hakkında kesin bir rakam vermek zorlaşmaktadır. Bunu zorlaştıran bir faktör de Türklerin özellikle Tahran, Meşhed, Kum gibi büyük şehirler başta olmak üzere ülke genelinde Farslar ve diğer etnik gruplarla evliliklerinin yoğun olmasıdır. Türkler diğer İran milletleriyle veya etnik gruplarıyla kıyaslandığında ülke sathına en fazla yayılmış olanlarındandır.

İran tarihindeki özgün rolleri hakkında yukarıdaki bölümlerde bilgi verilmiş olan İran'daki Azerbaycan Türkleri ülkede hüküm sürmüş, hâkim olmuş bir millî grubu temsil etmeleri nedeniyle tarihsel olarak kendilerini “azınlık” gibi görmemişlerdir. Türklerin İran'da bin yılı aşan hâkimiyetleri, onların Fars seçkinleriyle kaynaşmalarına ve hatta bazen tamamen yönetici bir elit oluşturmalarına imkân sağlarken, Şiiliğe olan bağlılıkları, “İranlı” kimliğinden kararlı bir şekilde kopmalarını engellemiştir. Bununla birlikte, yüzyıllardır bir arada yaşadıkları Farsların içinde erimeleri de söz konusu olmamıştır. Konsantre biçimde yaşadıkları ülkenin kuzeybatı kısmında edebi dil, değişen tarih bilinci ve küreselleşen dünyanın kendilerine sunduğu imkânların da etkisiyle Fars merkezli İran kimliğine asimile olmamışlar ve Azerbaycan kültürünün tüm unsurlarını canlı olarak yaşatmayı başarmışlardır (Mammadov, 2023: 28). Tahran başta olmak üzere büyük şehirlerde ise, bütünüyle olmasa da kısmî bir asimilasyon süreci olduğu belirtilebilir.

Bağımsızlığından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran arasında diplomatik ve siyasi ilişkiler inşa edilirken her iki tarafın da; bunun sıradan bir komşuluk ilişkisinin ötesinde olduğunu bilmemesi mümkün değildir. Cornell (2004)'e göre, 1991'de rejim için doğrudan bir tehdit oluşturmada da, Azerbaycanlı azınlığın büyüklüğü, ekonomik ve stratejik önemi, İran'ın son derece ihtiyatla yaklaştığı bir konu olmuştur. Bu bağlamda, 1991 yılında bağımsız bir Azerbaycan devletinin ortaya çıkmasının İran'daki iktidar çevrelerinde dehşetle karşılanması çok normaldir. İrredantizm orada güçlensin ya da güçlenmesin, Azerbaycan devletinin varlığının Güney'deki önemli sayıda Azerbaycanlı için bir mîknatıs görevi görmesi ve uzun vadede İran'daki farklı kimliğinin yok olmasını değil, tam tersine giderek artmasını sağlaması İran için bir endişe kaynağı olmuştur (Neciyev ve Gasımlı, 2020: 1270).

İran tarihindeki merkezî nitelikleri ve yön verici etkileri herkes tarafından bilinse de İran'daki Türk varlığı Pehlevi döneminden itibaren sistemli biçimde ihmal edilmiştir. Farsça yeni milliyet inşasında merkeze oturtulmuş, Türkiye'nin etkisini dengelemek amacıyla da dil siyaseti kullanılmıştır. Böylece, dile siyasal anlam ve işlev yüklenip Türkçe, artık bertaraf edilmesi gereken

yabancı, istila dili gibi görülmeye başlanmıştır (Niayeş, 2022: 871). Türkçe yayın faaliyetinin yasaklanması, eğitimde Türkçe'ye yer verilmemesi, İran tarihini anlatan ders kitaplarında Türklerin İran'a "gelme" oldukları, "Azerbaycanlıların Türk olmayıp Moğollarca Türkleştirildikleri" gibi tezlerin işlenmesi İran Türklerinde ama bilhassa Azerbaycanlılarda milliyetçi refleksleri geliştirmiştir. 1979'a kadar Güney Azerbaycan illerinde Şah karşıtı hareketlere ilgi ve destek verilmesinin gerisinde biraz da bu vardır (Ramazani, 2015: 37). Devrimden sonra Türkçe konusunda kısmî bir yumuşama olmuş ve eğitimin "İslâmileşmesi" ile ırkçı Fars unsurlar geri planda kalmışsa da⁶ kısa süre içinde yeni rejimin de Fars dışı unsurlarla benzer bir mesafe oluşturduğu görülmüştür. Devrimden sonra kabul edilen İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası'nın 15. maddesindeki açık hükümlere rağmen, Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi ülke genelindeki okullarda yasaklanmış ve bu dilde televizyon ve radyo yayınları da asgari düzeyde tutulmuştur. Daha fazla etnik-dilsel ve kültürel hak amacıyla protestolara veya faaliyetlere katılanlar, Pantürkizm, siyasi casusluk gibi suçlamalarla gözaltına alınmakta ve hüküm giymektedirler (Souleimanov, 2006). İran'da Türkçe yer adlarının değiştirilmesi (Hacıyeva, 2007: 69), millî bütçeden Azerbaycan eyaletlerinin/illerinin aldıkları paydaki gerileme, devlet kadrolarındaki anahtar mevkilerde görev yapanların etnik kompozisyonu (Mammadov, 2023: 28), yeni doğan bebeklere verilecek isimlerde Türkçe isimlerin konulmasına izin verilmeyip, Farsça adların (İslâm öncesi olanlar dâhil) teşvik edilmesi gibi hususlar Tahran'ın devrimden sonra Pehlevi alışkanlıklarına dönüşüne dair işaretler vermektedir.

Güneydeki Azerbaycanlı Türk kolektif kimliği 1990'ların başından itibaren adeta yeniden biçimlenmeye başlamıştır. Bağımsız Azerbaycan ile temas, artan uydu yayıncılığıyla bu konuda daha ileri ve etkili olan Türkiye'nin TV kanallarına ilginin artması, Karabağ'daki savaş, İran'daki Azerbaycanlı/Türk kimliğinin bu yeniden inşa sürecine etkide bulunmuş hususlardandır. Bu gelişmelerin kimlik üzerindeki siyasi yansımaları yine de sınırlı kalmıştır. 1995'te Güney Azerbaycan Ulusal Kurtuluş Hareketi kurulmuştur, ancak siyasi gücü sınırlı görünmektedir ve siyasi takipçisi belirsizdir. İran'daki Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği, kısmen İran'ın baskısının bir sonucu olarak, zayıf bir şekilde organize olmuştur. Bununla birlikte, gelişiminin önündeki önemli bir engel, hedefler konusunda fikir birliği olmaması olmuştur. Yine de Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin siyasi ifadelerindeki artış şüphe götürmez bir gerçektir. İran devletine karşı şiddet içeren protestoların sayısı ve bu protestoların şiddetle bastırılması, 1990'ların sonlarından bu yana sürekli artmıştır (Cornell, 2004).

⁶ Cevat Heyet'in öncülüğünde çıkan *Varlık*, Tebriz'de yayınlanan *Dede Korkut* dergileri ve *Furûğ-i Azadî* gazetesinin ünlü şair Yahya Şeyda'nın denetimindeki Türkçe bölümü Türk kültürü yolunda önemli görevler görmüşlerdir. 50 yıllık Pehlevî idaresi altında oluşmuş yayın yapma açlığı içinde; onlarca dergi, yüzlerce kitap neşrini devrimin ilk yıllarında gerçekleştirdiler. Bunların dışında Türkçe ve Farsça çıkan bazı dergi ve gazeteler ise Tebriz'de *Odlar Yurdu*, *Ulduz*, *Araz* gazetesi, *Molla Nesreddin*, *Dede Korkut* dergileri, Sarab'da *Veten Uğrunda* gazetesi, Tahran'da *Azadlık*, *Köroğlu*, *Azerbaycan'ın Sesi* dergileridir. Bu dergilerin tamamına yakını 1979-1980 yılları arasında yayımlanmış, birçoğu birkaç sayı çıkabilmiş, bazıları maddî sıkıntılardan dolayı, bir kısmı ise İran yönetimi tarafından çeşitli bahanelerle kapatma yoluna gidildiğinden yayın hayatı sona ermiştir (Gökdağ ve Heyet, 2004: 59).

Azerbaycan Türkleri'nde millî bilincin yükselişine paralel olarak, 1990'lerden itibaren, İran'da medya veya sosyal sahada Türk kimliğinin cehalet ve geri kalmışlıkla özdeşleştirildiği şakalara karşı tepkiler biçiminde tezahür etmiştir. Azerbaycanlı öğrenciler, kendi bölgelerinin milletvekillerine hitaben yaptıkları konuşmalarda ve medyada yayınlanan kamuoyu açıklamalarında, özellikle “dil ve kültürel haklarının genişletilmesini”, “kültürel aşağılama” olarak adlandırdıkları örneklere son verilmesini talep etmişlerdir (Shaffer, 2000: 462). Bunları 1990'ların ikinci yarısından itibaren Tebriz, Urmiye ve diğer Azerbaycan şehirlerinde düzenlenen birkaç büyük gösteri izlemiştir. Protestocuların temel talepleri Türkçe eğitime izin verilmesi ve kendilerini adlandırdıkları şekliyle “Azerbaycan Türkleri”nin etnik ve dilsel özelliklerinin tanınması olmuştur. Ayrıca zaman zaman Azerbaycan vilayetlerinde kültürel ve idari özerklik kurulması çağrısında bulunulduğu da olmuştur (Souleimanov vd., 2013: 76).

1996 yılında yapılan Meclis seçimlerinde Tebriz'den milletvekili adayı olan, Türk kimliğine ilişkin güçlü çıkışlarıyla özellikle gençlerin çok büyük desteğini arkasına alan ve bir akademisyen olan Mahmudeli (Mahmut Ali) Çöhregani, 600.000 oy almasına rağmen rejim tarafından engellenerek meclise sokulmamış, kazandığı vekilliği düşürülmüştür. Ona destek gösterileri ve eylemlerinde çok sayıda Azerbaycanlı gözaltına alınmış, kimisi de sürgün edilmiştir. Çöhregani'nin kendisi de hapsedilmiş ve işkencelere maruz kalmış, hatta dönemin BM Genel Sekreteri serbest bırakılması için İran dinî lideri Hamaney'e mektup göndermiştir. Bu mektupla hapisten kurtulsa da, daha sonra muhtelif yollarla sindirilmeye çalışılmış ve ülkeyi terk etmesi sağlanmıştır (Chehregani, 2002). Çöhregani ülkeden çıkıp bir süre Türkiye'de kaldıktan sonra ABD'ye göç etmek zorunda kalsa da kurduğu GAMOH (Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekâtı) adlı teşkilat Güney Azerbaycanlıların millî faaliyetlerinde önemli rol oynamaya başlamıştır (Ramazani, 2015: 88). Bu hareketin 2000 yılından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti ile sınıra yakın bölgede bulunan Keleyber ilindeki Babek kalesinde düzenlediği ve büyük kalabalıkların festival havasında bir araya getirildiği “Babek Galası Yürüyüşleri” (sonradan yasaklanmış olsa da) büyük sosyal yankı meydana getirmiştir.

Azerbaycanlı Türk kimliğini hedef alan ve kimliğin yeniden inşasına katkıda bulunan tepkilerin içinde 2006 yılında yaşanan “Karikatür Krizi” adeta bir dönüm noktası niteliğinde olmuştur. 12 Mayıs 2006'da İran adlı devlet gazetesinin ekinde yer alan bir karikatürde Türkler (hem de Azerbaycan Türkçesinde konuşma balonları verilerek) hamamböceği olarak resmedilirken Farsları canlandıran kız ve erkek çocuklara, giderek büyüyen bu böceklerle nasıl davranmaları gerektiği konusunda alaycı bilgiler verilmektedir (Sarıkaya, 2007: 383). Bu karikatüre karşı pek çok şehirde hükümetten resmi bir özür talep eden ve aynı zamanda etnik özerklik ve Azerbaycan Türkçesinin kamuda yasallaşması isteklerini dile getiren toplumsal gösteriler başlamıştır. Göstericiler bu gösterilerinde “Haray Haray Men Türkem!” (İşitin, Koşun, Yetişin! Ben Türküm), “Bakı-Tebriz-Ankara; Farslar Hara biz Hara” (Bakü-Tebriz-Ankara; Farslar Nere Biz Nere?), “And

Olsun Settar Han'a; Tehran Gerek Odlana" (Settar Han'a⁷ And Olsun ki Tahran Yakılmalıdır), "Azerbaycan Oyakdı, Öz Diline Dayakdı" (Azerbaycan Uyanıktır, Kendi Diline Sahip Çıkmaktadır) şeklinde sloganlar atılmıştır (Sarıkaya, 2007: 181). Başkent Tahran, Tebriz, Urmiye, Erdebil ve Zencan gibi Türk nüfusun yoğun olduğu şehirlerde zaman zaman şiddet olayları da yaşanmış, kolluk güçleri bu gösterilere aşırı güç kullanarak karşılık vermiş ve onlarca protestocu öldürülmüştür. Bugüne kadar İran hükümeti tarafından resmi bir özür de dilenmemiştir (Ehrmann vd., 2013: 218).

İran genelinde belli bir ölçeği aşan eylemlerin ardından rejim bir taraftan kamu otoritesini tesis etmeye bir taraftan da söz konusu eylemin veya eylemlerin dış kaynaklı olduğunu göstermeye gayret etmektedir. Bu itibarla genellikle ABD, Batı, İsrail gibi aktörler ilk şüphelilerdir. Yetkililer karikatür krizindeki gösterileri de gizli bir İsrail elinin yönlendirdiğini iddia ederek şiddetle bastırmıştır (Souleimanov, 2006). Bununla birlikte, bu gösterilerdeki katılımın çok büyük olması, göstericilerin çoğunluğunu ayrı bir devlet isteği ile değil millî onurun korunması ve esasen Anayasal teminat altında olan ama göz ardı edilen millî hakların icrası talebiyle sokağa çıktığını göstermektedir (Souleimanov vd., 2013: 82-83). Devrimden sonra Azerbaycan Türklerinin ilk defa birlik içinde ve bu büyüklükte bir araya geldiği bu olay gerçekten İran genelinde bir etki meydana getirmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti bu olaylara hiçbir şekilde müdahil olmamış, gösterilere herhangi bir siyasî destek vermemekle birlikte, kültürel manâda bir sempati mesajı dahi beyan etmemiştir. Ancak bu olay, literatürde yaygın olarak yer alan, İran'da Azerbaycan Türklerinin mezhep bağlılığıyla iyi entegre edilmiş hatta asimile edilmiş bir azınlık olduğu, kuzeydeki Elçibey döneminde öne çıkan Güney Azerbaycan söyleminin İran içinde karşılık bulmadığı gibi savları geçersiz kılmıştır.

2006'daki bu olaylardan sonra, Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği, başka araçlar ve vesilelerle de varlığını göstermeye devam etmiştir. Örneğin kurumak ve yok olmak tehlikesiyle yüz yüze olan Urmiye Gölü'nün durumuna dikkat çeken eylemler artmıştır. Bu eylemlerde de Urmiye gölünün bilinçli politikalarla İran hükümetlerince kurutulmaya çalışıldığı, böylece bölgede oluşacak çevresel felaketle, Azerbaycan Türklerinin buradan göçünün hedeflendiği yönünde bildiriler ve sloganlardan yararlanılmıştır. 2004 yılında uydu üzerinden yayına başlayan ve adını Güney Azerbaycan kelimelerinin ilk hecelerinin birleşiminden alan GÜNAZ TV, 2006 yılından sonra daha fazla ilgi görmeye başlamıştır. Bir dönem Türkiye'nin TÜRKSAT uydusu üzerinden yayın yapan bu kanal, İran'ın Türkiye'ye yönelik ısrarları ve bu konuda nota vermesiyle TÜRKSAT sözleşmesi iptal edilmiş ve müteakiben Telstar 12 uydusundan yayına devam etmiştir. Kanal merkezi, kurucusu Ahmed Obalı'nın yaşadığı Şikago/ABD'dedir (<https://www.gunaz.tv/az/static/about>).

⁷ 1905-1911 Arasındaki İran Meşrutiyet hareketinin Azerbaycanlı silahlı liderlerindendir.

Takip eden yıllarda, millî kimliğe dayalı siyasî ve kültürel taleplerin açıkça ifade edilmesine getirilen kısıtlamalar nedeniyle, milliyetçiliğin spor temelli bir yansıması olarak, Tebriz'deki Traktör fabrikasının bir futbol kulübü olarak 1970'te kurulmuş olan “Başgâh-ı Futbol Traktör Azerbaycan” (kamuoyundaki yaygın adıyla Traxtor⁸) kulübü de sloganların ve refleksin yeni dayanaklarından olmuştur. Şubat 2013'te ulusal televizyonda canlı yayınlanan bir futbol maçı sırasında bir stadyumda İngilizce olarak “Güney Azerbaycan İran değildir” yazılı bir pankartın açılması ülke genelinde büyük yankı uyandırmıştır (Ramazani, 2015: 114). İran'ın en üst liginde oynayan Traxtor takımının her maçı Azerbaycanlı Türk varlığının kendini göstermesi için bir fırsata dönüştürülmektedir. Neredeyse her maçta “Azerbaycan Varolsun, İstemeyen Kör Olsun” , “Ne Mutlu Türküm Diyene”, “Tebriz-Bakü-Ankara Biz Hara Farslar Hara” gibi sloganlar atılmaktadır. Traktörsazi'nin Fars nüfuslu illerin takımlarına karşı oynadığı maçlar genellikle her iki tarafın taraftarlarınca atılan etnik aşağılayıcı sloganlarla daha da kızışmaktadır (Souleimanov vd., 2013: 82-83). Traxtor maçlarında, Urmiye Gölü'nün kurumasına neden olan devlet yetkilileri, Ermeni yandaşı siyaset izleyen Fransa Cumhurbaşkanı Nicola Sarkozy veya İran ile yakın ve stratejik ilişkileri olan Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad dahi protesto edilebilmiştir (Ramazani, 2015: 118-119).

Azerbaycan Cumhuriyeti, Ebülfez Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı döneminde “Güney Azerbaycan” ifadesini de kullanarak İran'ın tepkisine neden olmuş, buna rağmen özellikle kültürel haklar konusunda ve daha çok söylem düzeyinde bu meseleye sahip çıkmayı sürdürmüştür. Ancak kısa süren Cumhurbaşkanlığı döneminde başta Karabağ Savaşı olmak üzere çok daha acil gündem maddeleri olduğundan bu konu ikili ilişkilerin -en azından- görünen yüzünde bir öncelik oluşturmamıştır. Ancak İran'ın bu meseleyi bir hayatî risk olarak görmesi ve Azerbaycan'ın Karabağ sorunuyla yaralanmış olarak kalmasını kendisi için daha tercih edilir bulması, Tahran'ı Ermenistan ile yakın ilişkiler kurmaya itmiş, böylece Haydar Aliyev döneminde de ikili ilişkilerde iniş ve çıkışlar olmuştur. Haydar Aliyev idaresinde iken de Bakü defalarca Tahran'ı kendisine karşı hasmane siyaset izleyen ve egemen ülkesinde işgalci olan Ermenistan'ı desteklemekle suçlamıştır. İran'ın Ermenistan ile yakın ilişkilerinden dolayı Azerbaycanlıların duyduğu rahatsızlık Haydar Aliyev tarafından da bizzat dile getirilmiştir (Cornell, 2004).

İlham Aliyev de, Güney Azerbaycan konusunda temelde babasının politikasını izlemiş ve Azerbaycan devletini tüm dünya Azerbaycanlıları için “ortak Anavatan” biçiminde ifade etmiştir. Onların “manevî ve siyasî merkezi”ni temsil eden devletin başı olarak İlham Aliyev, diaspora Azerbaycanlılarını Azerbaycan'ın bir parçası olarak hissetmeye ve “nerede yaşarlarsa yaşasınlar Anavatan'ın sorunlarını paylaşmaya” çağırırken, aynı zamanda onları bulundukları ülkelere aktif bir şekilde entegre olmaya da teşvik etmiştir. Ancak 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı

⁸ Türkiye alfabesinde “kh” seslerinin bir arada çıkarıldığı hırıltılı sesin karşılığı Azerbaycan'da “x” ile belirtildiğinden sadece bu takımın adı için tezde “Traktor” yerine “Traxtor” yazımı tercih edilmiştir.

sürecinde ve sonrasında İran'ın izlediği tutum nedeniyle; İlham Aliyev, ilk defa “İran'daki Azerbaycanlıların haklarının da savunucusu olacaklarını” ifade etmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı sırasında, Tahran'ın Ermenistan'a destek verdiği algısı nedeniyle İran genelinde Azerbaycan Türkleri tarafından protestolar düzenlenmiştir. Ermenistan-İran sınırındaki Nurdüz Gümrük kapısına kendi otomobilleriyle giden insanlar yollarda askerî araç taşıyan tırların ve sınırda brandalarla kaplanmış askeri araçların fotoğraflarını ve videolarını çekip sosyal medya yoluyla paylaşmışlardır. Çeşitli illerde yapılan gösterilerde Ermenistan sınırının kapatılması çağrısında bulunmuşlardır. İran, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve İslami dayanışma ilkesini tanıma söylemiyle resmî olarak tarafsız bir duruş sergilese de, son otuz yıldır Ermenistan ile iyi ilişkilerini sürdürmüş, sınır kapılarını açık tutmuş olması yanında, topraklarının Rusya tarafından Ermenistan'a askerî malzeme taşımak için kullanılmasına izin vererek Erivan'ı desteklemiştir. Bu tutum zaten 1990'ların ortasından beri devletleriyle manevî bağları zayıflamış olan İran'daki Türkleri özellikle de Güney Azerbaycanlıları öfkelenirmiştir. İran bir İslâm Cumhuriyeti olarak “İslamî dayanışma” ilkesi ve vaadiyle uyuşmayan bir siyaset izleyince, geçmişte İran'a her aşamada büyük katkılar sunan ve en büyük millî gruplardan biri olan Azerbaycanlılar ihanete uğradıklarını hissederek buna daha açık tepkiler ortaya koymaya başlamışlardır (Jabbarlı, 2021: 161-162).

3.2.6. Statü Havza Rekabet Ekseninde Hazar Sorunu

Coğrafi değerlendirme ile ifade edilirse, dünyanın en büyük gölü veya kara ile çevrili en büyük su kütlesi olan Hazar, 2018'de kıyıdaşlar arasında varılan mutabakatla, artık hukuken kendine özgü bir deniz olarak kabul edilmektedir. Hazar'da su seviyesi, deniz seviyesinin 28 metre altındadır. Türkmenistan kıyısından içeriye doğru giren Karaboğazköl hariç, yüzölçümü 371.000 km²'dir. Tuzluluk oranı %1,2 olup bu oran ortalama denizlere göre üçte bir nispetindedir. Hazar'da derinlik kuzeyden güneye doğru artmaktadır. Kuzey bölümünde 5-6 metre olan ortalama derinlik, orta bölümde 190 metreye kadar artmakta, güneyde İran'a yakın kısımlarda ise okyanusal derinliklere ulaşır 1000 metreyi aşmaktadır (Yalçın Sarıkaya, 2018: 651). Hazar; Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan açısından kıyıdaş olunan tek deniz konumundadır. Ancak İran'ın ve Rusya'nın başka denizlere de (Kuzey Denizi, Karadeniz, Baltık, Basra Körfezi, Hint Okyanusu) kıyıdaşlıkları vardır. Üstelik Hazar'dan açık denizlere ancak nehirlerle erişim mümkünken, bu denizler açık ya da yarı açık deniz konumundadırlar.

Hazar Denizi ve etrafı zengin hidrokarbon kaynaklara sahip olması nedeniyle günümüzde uluslararası ilişkiler, enerji, jeopolitik, jeoekonomi alanlarında sıklıkla konu edinilen bir coğrafyadır. Hidrokarbon kaynakların hem denizde hem de kıyıdaş ülkelerin kara alanlarında yer alması nedeniyle daha çok Hazar Havzası olarak nitelendirilmektedir. Uluslararası Enerji Ajansı verilerine göre, Hazar Havzasında ispatlanmış 48 milyar varil petrol rezervi ve 292 trilyon

metreküp doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Bu rezervlerin yaklaşık %40'ının deniz alanlarında olduğu belirtilmektedir (Oil and natural gas production is growing in Caspian Sea region, 11.09.2013, <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=12911>). Bu önemli havza, tarihsel olarak İran ile Rusya tarafından paylaşılmış ve hukuki statüsü de 19. yüzyıl sonundan 1991'e kadar iki ülke arasında yapılan antlaşmalar ile belirlenmiştir.

1921'de Rusya ile İran, 1940'da ise SSCB ile İran arasında Hazarla ilgili anlaşmalar yapılmıştır. Bu anlaşmalara göre Hazar Denizi'nde sadece Rusya ve İran gemi bulundurabilir, serbestçe yüzdürebilir ve balıkçılık faaliyeti yapabiliirdi. 1940'ta yapılan anlaşmada Hazar Denizi iki kısma (ulusal sektörler) bölünmüştür. İran'ın kıyı sınırlarından denizin orta hattına kadar olan kısmı İran toprağı, geri kalanı ise SSCB toprakları olarak kabul edilmiştir. Bu düzenlemeyle birlikte tüm deniz yüzeyinde SSCB'nin payı yaklaşık %86, İran'ınki ise %14 olarak belirlenmiştir. Ayrıca her ülkenin kıyından itibaren 10 deniz mili içinde serbest avlanma, geri kalan alanlarda karşılıklı anlaşmaya dayalı nakliye vb. ekonomik faaliyette bulunabilmesi kararlaştırılmıştır. 1970 yılında SSCB, kendi iç düzenlemeleri çerçevesinde Hazar Denizi'nin kendisine ait bölümünün üzerinde dört Hazar cumhuriyetini Rusya (%19), Kazakistan (%29), Azerbaycan (%21) ve Türkmenistan'ı (%16) yine orta hat ilkesine göre ulusal sektörlere ayırmış ve her müttefik cumhuriyetin deniz bölgelerini (sektörlerini) belirlemiştir (Həsənov, 2010). Bölünmenin topografik bir haritası İran'a gönderilerek Tahran'ın bu bölünme hakkında bilgi sahibi olması sağlanmıştır. O dönemde İran'dan bu bölünmeye itiraz gelmemiştir, dolayısıyla İran'ın bölünmeye karşı çıkmadığı ya da en azından resmen protesto etmediği sonucuna varılabilir. Bu bölünme aynı zamanda SSCB cumhuriyetlerinin Hazar Denizi'ndeki sınırlarını da somut olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda bu karardan sonra SSCB cumhuriyetlerinin her biri kendilerine ait sektörlerde gerekli gördükleri faaliyetleri yapmış ancak İran bu faaliyetlere de hiçbir zaman itiraz etmemiştir (Aslanlı, 2014: 10).

Sovyetleri Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülkeler olarak dünya sahnesine çıkmaları bölgedeki statükoyu değiştirmiştir. Bu aşamaya kadar varolan Hazar Denizi'ne ilişkin hukuki zemin ve uygulama yeni kıyıdaşlarla geçerliliğini yitirmiştir. Ancak her halükarda, SSCB'nin çöküşünden önceki aşamada, Hazar Denizi'nin statüsüne ilişkin özel bir sözleşmenin bulunmaması, bazı devletlerin elinde mazeret haline gelmiş ve Hazar Denizi'nin statüsü ciddi bir sorun haline getirilmiştir (Aslanlı, 2014: 12).

Hazar Denizi'nin statüsünün çözümü için kıyıdaş devletler arasında 1992'den itibaren çok taraflı ve iki taraflı toplantı ve müzakere yapılmış ancak sonuçsuz kalmıştır. 1994 öncesinde Azerbaycan'ın, Hazar Denizi'nde yabancı çok uluslu şirketlerle petrol ve doğalgaz araştırmalarını yapması, Rusya ve İran'ı rahatsız etmiştir. Rusya ve İran bir taraftan diplomatik araçlarla bunu protesto ederken bir taraftan da kendilerini haklı çıkarmak için hukuksal gerekçeler sunmuşlardır. Hazar'ın hukuki statüsünün yeniden belirlenmesi, kıyıdaşlarca yeni bir düzenleme yapılması

gerekliliği özellikle İran tarafından vurgulanmıştır. Azerbaycan'ın yabancı ortaklarıyla birlikte denizde uyguladığı ve uygulamak istediği büyük enerji projelerini ve özellikle de ABD ve Batılı ülkelerin Hazar Havzasına girmesini engellemek isteyen Rusya ve İran bu sorunu yapay olarak abartmış ve ısrarla gündeme getirmişlerdir.

Azerbaycan ile Batılı şirketler arasında 20 Eylül 1994'te Hazar Denizi'nde petrol üretimine ilişkin imzalanan anlaşmaya (Asrın Anlaşması) Rus ve İran petrol şirketlerinin de dâhil edilmesine yönelik adımlar, bu ülkelerin sert tutumlarını yumuşatmış ve durumu kısmen Azerbaycan lehine değiştiren bir faktör olmuştur. 11 Kasım 1994'te Azerbaycan, İran'la bir anlaşma imzalayarak Azerbaycan petrolünün işletilmesi ve taşınmasına yönelik uluslararası bir konsorsiyumdaki yüzde 25'lik hissesini İran'a devretmiş, Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi'ne (AIOC) Ulusal İran Petrol Şirketi (NIOC) de katılmıştır. Ancak sadece birkaç ay sonra (6 Nisan 1995), ABD hükümetinin güçlü muhalefeti nedeniyle anlaşma iptal edilince NIOC konsorsiyumdan çıkarılmıştır. Kongre tarafından kabul edilen bir yasa, hiçbir ABD şirketinin İran ile bir projede yer alamayacağına hükmettiğinden, ABD'nin Azerbaycan Büyükelçisi Richard Kauzlarich, Bakü'nün ABD'nin İran şirketini AIOC'den çıkarma talebini kabul etmemesi halinde, ABD şirketlerinin - neredeyse yüzde 40'lık paylarıyla- konsorsiyumdan ayrılacağı tehdidini açıkça dile getirmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın ABD'nin taleplerini kabul etmekten başka seçeneği kalmamıştır. Olayların bu şekilde gelişmesine oldukça öfkelenen İran basınında, Haydar Aliyev'i "Büyük Şeytan"ın kuklası olarak yaftalayan yayınlar çıkmıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesi gerektiği görüşüne ve dolayısıyla Eylül 1994'te imzalanan "Asrın Anlaşması"nın geçerliliğine de itiraz etmişlerdir. Bunun karşılığında Azerbaycan'ın ulusal güvenliği ile doğrudan ilgili alanlarda Rusya ve Ermenistan'la işbirliğinin artırılması, İran-Azerbaycan ilişkilerini kriz atmosferine sokmuştur (Souleimanov ve Ditrych, 2007: 104-105).

Azerbaycan tarafı, Hazar Denizi'nin her yöne (hava sahası, deniz yüzeyi, derinlik, dip ve altı) ortay hat ilkesine göre ulusal sektörlere bölünmesi formülünü esas kabul etmektedir. Azerbaycan'a göre uluslararası hukuk normlarına uygun olan bu formül; İran dışında Hazar'a kıyısı olan diğer devletlerin çıkarlarına da uygundur. Bu formül sektörlerdeki mevcut kaynakların ulusal mevzuat ve uluslararası hukuk normlarına uygun şekilde işlenmesini içermektedir (Əsədov, 2013: 185).

İran, başından itibaren ortak paylaşım (veya eşit kullanım) olarak bilinen kondominyum yaklaşımını savunmakta Rusya ile benzer pozisyonlarda olmuştur. Hatta bu konuda daha istekli olmuştur zira diğer türlü her uzlaşa en fazla İran'ın kaybıyla sonuçlanacaktır. Bunun nedeni de aslında coğrafi gerçekliğe dayanır. Çünkü İran, Hazar'a güneyden kıyıdadır ancak Hazar küre üzerinde uzunlamasına bir denizdir. Kıyı uzunluğu Azerbaycan'dan fazla olmasına rağmen kara sınırlarının denize kavuştuğu noktadan ileriye doğru uzatılması halinde alanı daralmaktadır. Bu, başlangıçta savunduğu Sovyet-İran rejiminde de böyle olduğundan değiştirilmesini istemesi de mümkün olmamıştır (Yalçın Sarıkaya, 2018: 659). İran resmî söylemi itibarıyla de; Hazar

Denizi'ne ilişkin politikasının, kapsamlı işbirliği, karşılıklı güven, uzun vadeli ve istikrarlı barış ve deniz kaynaklarının tüm kıyı devletlerinin çıkarlarını dikkate alarak kullanılması olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İran, Hazar Denizi'nin sektörlere bölünmesine şiddetle karşı çıkarak, hukuki statü belirlenene kadar, deniz dibinde ve yüzeyinde asgari pay olarak gördüğü yüzde 20'lik alanda faaliyetten kaçınılmasını istemiştir (Əsədov, 2013: 185). İran, bu durumu dolaylı olarak Batı'nın, özellikle de ABD'nin Orta Asya ve Kafkas bölgelerindeki siyasi ve hatta askeri varlığının ve etki kapasitesinin artmasının nedeni olarak görmektedir.

Soğuk Savaş sonrası ilk yıllarda Rusya ve Türkmenistan ile beraber ortak yönetim ilkesini benimseyen İran, 1998'de Rusya-Kazakistan anlaşması sonrası Hazar Denizi'ne ilişkin politikasında çoğunlukla yalnız kalmış ve pozisyonunda bazı değişikliklere gitmiştir. Hazar Denizi'nin statüsüne ilişkin Aralık 1998'de Moskova'da yapılan toplantılarda (Özel Çalışma Grubu toplantısında) İran, Hazar Denizi'nin beş kıyı devleti arasında eşit sektörlere bölünmesi ve her yöne %20'lik pay vererek paylaşılması fikrini dillendirmeye başlamıştır. İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya arasındaki anlaşmaların ortaya çıkardığı sektörel dağılıma kendisine sadece %13 civarında bir alan kaldığı için karşı çıkmaktadır (O'lear, 2004: 175).

İran-Azerbaycan ilişkilerine Hazar bağlamında bakıldığında; Azerbaycan'ın petrol üretimi, üretilen petrolün uluslararası pazarlara ulaştırılması ve Trans-Hazar işbirliğine ilişkin girişimler, sorunlu alanlar olarak dikkat çekmektedir. Genel olarak Hazar Denizi, İranlı liderler tarafından İran'ın "stratejik derinliği" kapsamında değerlendirilip İran siyasî hinterlandı içinde görülmektedir. Bu bakımdan İran, Hazar'daki siyasî ve ekonomik dengeyi hayatî önemde görmektedir. Ancak İran, Hazar'dan ekonomik olarak istediği kadar yararlanamamakta bunun da ötesinde bu havzanın İran için sorun haline gelmesi ihtimalinden ciddi endişe duymaktadır (Aslanlı, 2014: 42).

İran ve Azerbaycan arasında Hazar konusundaki görüş farklılıkları 2001 yılının Temmuz ayında iki devleti mülkiyeti tartışmalı bir petrol sahası nedeniyle çatışmanın eşiğine getirmiştir. Yukarıda, İran-Azerbaycan ilişkilerindeki iniş-çıkışlar bağlamında da değinilen bu olayda; 23 Temmuz 2001'de Azerbaycan'ın *Araz-Alov-Şark* İran'ın *Elburz* olarak adlandırdığı ve hak iddia ettiği petrol sahasında İngiliz petrol şirketi BP adına araştırma yapan Azerbaycan'a ait *Geofizik-3* ve *Alif Hacıyev* isimli araştırma gemileri İran'a ait bir savaş gemisi ve savaş uçakları tarafından taciz edilmişlerdir. Hatta gemiler araştırma yaptıkları alandan çekilmemeleri durumunda saldırıya uğrayacakları tehdidine de maruz kalmışlardır. Bunun üzerine BP *Araz-Alov-Şark*'taki petrol arama çalışmalarını anlaşmazlık çözülene kadar durdurduğunu ilan etmiştir (Frantz, 2001). Türkiye, Azerbaycan-İran gerginliğinde Bakü'nün yanında yer almış, İran'ın Türkiye Büyükelçisi Hüseyin Lavasani'ye sözlü bir nota vererek ülkesinin Azerbaycan ile ilişkilerini uluslararası hukuk ve Birleşmiş Milletler Şartı'nın temel prensibi olan kuvvet kullanmama ve kuvvet kullanma tehdidine başvurmama çerçevesinde sürdürmesini istemiştir (Ergan, 2001).

Azerbaycan ve İran'ın Hazar'a ilişkin algı ve pozisyon farklılıklarına işaret etmek üzere çarpıcı bir örnek olay, Haydar Aliyev'in 2002 yılında yaptığı bir Tahran ziyareti sırasında yaşanmıştır. Bu ziyarette baş başa görüşmeler öncesi yapılan basın toplantısı sırasında İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi'nin sarfettiği sözlerle Aliyev'in cevabı, Azerbaycan'da faaliyet gösteren Haydar Aliyev İrsini (Mirasını) Araştırma Merkezi'nin web sayfasında (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi'nin başbaşa görüşmeden önce gazetecelerin sorularına yanıtları - Tahran, 18 Mayıs 2002, <https://lib.aliyevheritage.org/tk/5616674.html>) yer alan orijinal haliyle aşağıdadır:

Muhammed Hatemi: Hazar Denizi, kapalı bir havza gölü olarak görülüyor ve Hazar, beş ülkeye aittir. Aynı ülkeler, aralarında sağlanan uzlaşma temelinde Hazar Denizi'nden yararlanmalılar. Biz hepimiz, yani beş ülke, Hazar Denizi'nin işte bu beş ülkeye ait olduğunu düşünüyoruz. Diğer konularda - ekoloji, gemicilik, balıkçılık ve diğer konularda karşılıklı anlayış ortamı ve işbirliği sağlanmalıdır. Kuşkusuz, eski Sovyetler Birliği çöktükten sonra Hazar Denizi'nin kullanımına ilişkin yöntemler değişti. Dolayısıyla bu alandaki işbirliği ile ilgili yeni bir görüş ortaya çıktı. Onun için bu konu karşılıklı anlayış ve barış yoluyla çözümlenmelidir. Aşkabat'ta Mazandaran Gölü çevresinde bulunan ülkelerin devlet başkanlarının zirve toplantısı yapıldı. Bu, çok önemli bir zirve toplantısıydı.

Haydar Aliyev: Ben anlamadım. Mazandaran Gölü de nerden çıktı?

Muhammed Hatemi: Sizin yörede Hazar'a Kazvin Gölü, İran'da ise Mazandaran Gölü derler. Ancak kimse için sorun olmasın diye, ismini Hazar Denizi koyalım.

Haydar Aliyev: Onun ismi eskiden beri Hazar Denizi'dir. Hazar Denizi'nin ismini değiştiremezsiniz.

Muhammed Hatemi: Evet, onun ismi İngilizce "Caspian Sea"dir.

Haydar Aliyev: Evet, Caspian Sea - Hazar Denizi.

Muhammed Hatemi: Deryayi-Kaspi.

Haydar Aliyev: "Deryayi-Kaspi" ifadesini ilk kezdir duyuyorum.

Muhammed Hatemi: Caspian - Kazvin demektir. İzninizle, soruyu cevaplamak istiyorum. Hazar Denizi, beş ülkeye aittir. Umarız, Hazar'a kıyıdaş ülkeler tüm alanlarda dostane ve kardeşçe ilişkiler kurarak bu sorunları çözecekler. Aşkabat Zirvesi, çok önemli bir görüşmeydi. Hazar'ın son derece zengin kaynaklarından tüm kıyıdaş ülkelerin yararlanması gerekir."

Yukarıdaki tarihî diyaloga konu olan Mazenderan, İran'da Hazar denizinin güney kıyılarındaki üç eyaletten biridir. Doğusunda Gilan, batısında Gülistan (Golestan) eyaletleri bulunur. Mazenderan nüfusunun çoğunluğu Fars olup ilk Pehlevi Şahı Rıza Pehlevi'nin de baba memleketidir. Gilan'da Gilekler, Gülistan'da ise Türkmenler çoğunluk oluşturur. Hatemi, -Hazar adının İran'la tam olarak örtüşmemesi endişesinden mi, yoksa Azerbaycan'ı çağrıştırmamasından mı bilinmez- İran'da da yaygın olarak kullanılan "Derya-ye Hezer" ibaresinin yerine Mazenderan Gölü ibaresini diplomatik sahada kullanıma sokmaya çalışmaktadır. Böylelikle aslında Azerbaycan'la aralarında Hazar'a ilişkin bir hinterland rekabeti içinde olduklarını göstermektedir. Aliyev ise diğer kıyıdaşlardan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın kullandığı Hazar adına sahip çıkıp Hatemi'nin "Mazenderan" önerisini diplomatik bir çeviklikle geçersiz kılmaktadır.

Özelde Azerbaycan-İran arasındaki görüş uyuşmazlığı, genel manada ise Hazar'ın statü sorunu, kıyıdaş devletlerin periyodik olarak gerçekleştirdikleri zirve toplantılarında giderilmeye

çalışılsa da 2018 yılına kadar sadece kıyıdaş devletlerin ikili anlaşmaları sonucu elde edilen geçici mutabakatlarla bir kullanım/yararlanma sürdürülmüştür. Tartışmalı petrol ve doğal gaz sahalarının varlığı ve İran'ın bölgesel enerji projelerine dâhil edilmemesi Azerbaycan-İran ilişkilerini ve dolaylı yoldan da İran-Türkiye ilişkilerini olumsuz yönde etkileme potansiyeline sahip unsurlar olarak kalmıştır (Kelkitli, 2017: 84).

Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan ile Hazar'daki deniz yatağını ortay hat ilkesine göre bölen ikili antlaşmalar yaptıktan sonra taraflar 2003 yılında bir araya gelerek yine ortay hat prensibi uyarınca Hazar'da paylaşımına gitmiştir. Bu şekilde bir paylaşımında Kazakistan %27, Rusya %19, Azerbaycan %18 pay sahibi olabilecektir. Hazar Denizi'nin kullanımı konusunda imzalanan bu üçlü anlaşma, denizdeki güç dengelerini kökten değiştirmiş ve yeni bir jeopolitik durum yaratmıştır. Statü konusunda Rusya, İran yerine Azerbaycan ve Kazakistan ile ortak zemin bulmayı tercih etmiştir (Həsənov, 2010).

İran, Hazar Havzasında (karada ve denizde) henüz petrol ve doğal gaz üretimine başlamamıştır. İran'ın petrol ve doğal gaz kaynaklarının büyük kısmı Basra Körfezi'nde yer almaktadır. Elindeki hidrokarbon kaynaklarını çeşitli ambargo uygulamaları nedeniyle zaten pazara ulaştırma sorunu yaşayan İran'ın Hazar'da üretime yönelmeyi tercih etmemesi anlaşılabilir (Iran and Azerbaijan share oil fields, so what's stopping Tehran from drilling?, 16.11.2018, <https://www.newarab.com/analysis/iran-and-azerbaijan-probe-caspian-oil-cooperation>). Yine de, Hazar havzasındaki üretim ve boru hattı rekabetinin genel olarak dünyadaki gaz ve petrol piyasasına orta ve uzun vadeli etkilerini, bunun da ötesinde sunduğu jeopolitik risk ve fırsatları göz önünde bulundurmaktadır (Həsənov, 2010). Elverişli coğrafi konumuna rağmen ABD'nin muhalefeti nedeniyle bölgedeki petrol ve doğal gaz boru hattı projelerinden dışlanan ve taşıma gelirlerinden mahrum kalan ancak Çin başta olmak üzere Asya ülkelerine kaynak satan Tahran, Batı'ya hidrokarbon kaynaklar ileten yeni jeopolitik sisteme eklemlenmeyi de arzu etmektedir. 2018'deki Antlaşmadan birkaç ay önce Azerbaycan, İran'ın Hazar sektöründe bulunan Serdar-i Cengel petrol yataklarının ortak üretilmesi konusunda girişimde bulunmuş ve Azerbaycan'ın SOCAR (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi) ile İran'ın NIOC şirketleri yarı yarıya kazanç esasında bir mutabakata da varmışlardır (Iran and Azerbaijan share oil fields, so what's stopping Tehran from drilling?, 16.11.2018, <https://www.newarab.com/analysis/iran-and-azerbaijan-probe-caspian-oil-cooperation>).

1990'lardan Ağustos 2018'e kadar, beş kıyıdaş devlet özel temsilcileri aracılığıyla Hazar'da yeni bir hukuki rejim oluşturmaya çalışmış fakat görüş ayrılıkları ve çelişen çıkarlar yeni bir antlaşmanın ortaya çıkmasını engellemiştir. Ancak 12 Ağustos 2018'de Kazakistan'ın Aktau şehrinde Beşinci Hazar Zirvesinde bir araya gelen beş kıyıdaş devlet (Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Kazakistan, İran ve Türkmenistan) Hazarın Hukuki Statüsü Konvansiyonu adında bir Antlaşmayı imzalamışlardır (Yalçın Sarıkaya, 2018: 652). Bu belgenin imzalanması Hazar Denizi

yatağının ve yüzeyinin bölünmesinin yasal dayanağı olması nedeniyle hem bölgesel hem de küresel açıdan büyük önem taşımaktadır. Hazar bölgesindeki ilgili meselelerin çözümü için yasal bir platform oluşturmuştur.

2018 Antlaşmasıyla, Hazar'ın kendine özgü bir kapalı deniz kabul edilip statüsünün ortaya konduğu, Hazar'da kıyıdaşlara ait sektörler ve ortak deniz alanı olmak üzere ikili bir yapıya dayalı biçimde bölüşme sağlandığı, kıyıdaşların Hazar'ın kendi sektörlerinde boru hattı (yani bu kapsamda Trans-Hazar) projeleri inşa edebilecekleri, kıyıdaş olmayan devletlere Hazar'ın kapanmış olduğu açıkça belirtilebilir. Rusya, özellikle kıyıdaş olmayanların buradan uzak tutulmasının garanti edildiği bir sistemden memnuniyet duymuştur. Kazakistan ise aynı zamanda soruna nokta koyan mutabakatın evsahibi olarak, görüşleri nihai karara en çok yansıyan kıyıdaştır (Yalçın Sarıkaya, 2018: 662). Azerbaycan açısından da herhangi bir kayıp söz konusu değildir. Üstelik bu Antlaşmadan ve İkinci Karabağ Savaşı zaferinden sonra Türkmenistan'la aralarında ihtilafa konu olan Kepez (veya Serdar) yatağıyla ilgili yetki alanı tartışmasını da sonlandırmıştır (Azerbaijan, Turkmenistan sign deal on Caspian hydrocarbon field, 22.01.2021, <https://www.aa.com.tr/en/economy/azerbaijan-turkmenistan-sign-deal-on-caspian-hydrocarbon-field/2118835>).

Ancak Sözleşme, Hazar Denizi yatağının beş devlet arasında paylaşımı konusunu çözüme kavuşturmamaktadır. Hazar Denizi yatağının kıyıdaş devletler arasında uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak paylaştırılması için ilgili ek anlaşmaların imzalanması gerekmektedir. Azerbaycan'ın Rusya ve Kazakistan ile Hazar Denizi yatağının paylaşımı konusunda ikili anlaşmaları olmasına rağmen, Türkmenistan ve İran ile benzer anlaşmaların olmaması Azerbaycan için büyük bir sorundur (Aghazadeh, 2018: 947). Ayrıca Rusya'nın da Trans-Hazar projelere olumsuz baktığı bilinen bir gerçektir. Antlaşmada Trans Hazar projelere kapı aralayan hükmün, 2003 yılında kıyıdaşlarca imzalanan çevre sözleşmesine uygun olması şartına bağlanması bu bakımdan düşündürücüdür. Yine de Rusya, bu antlaşmanın tüm kıyıdaşlarca ulusal meclislerin onayından geçirilmesini ve uygulanmasını istemektedir. Bu konuda ilginç bir diplomatik görüşme süreci de yaşanmıştır. 2021 yılının Eylül-Ekim aylarında Türkiye ve Azerbaycan Hazar Denizi'nde küçük çaplı bir ortak askerî tatbikat gerçekleştirmişlerdir. Bundan rahatsızlık duyan İran tarafı adına Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Said Hatipzade "Hazar Konvansiyonuna göre Hazar'a kıyısı olmayan devletlerin bu denizde askerî varlık gösteremeyeceği açıkken Türkiye'nin Azerbaycan'la askerî tatbikatının illegal olduğunu" açıklamıştır (Iran refers to 'illegality' of Turkish presence in Caspian Sea military drills, 14.09.2021, <https://www.intellinews.com/iran-refers-to-illegality-of-turkish-presence-in-caspian-sea-military-drills-220699/>). Daha sonra konunun İran Dışişleri Bakanı Abdullahiyan'ın Moskova ziyaretinde de gündeme geldiği ve Rus Dışişleri Bakanı'nın İranlı mevkidaşından 2018'de imzaladıkları Antlaşmayı meclislerinin onayından geçirmeleri tavsiyesinde bulunduğu belirtilmiştir. Hal böyleyken İran, 2018 Antlaşmasının İran'a Hazar'da çok sınırlı bir alan bıraktığı için "iç kamuoyunda tepki olması" gerekçesiyle meclis onayı konusunu uzatmalara

bırakmaktadır (Russia Demands Iran Ratify Caspian Sea Legal Convention, 08.04.2021, <https://old.iranintl.com/en/iran-in-brief/russia-demands-iran-ratify-caspian-sea-legal-convention>).

3.2.7. Değerlendirme

Azerbaycan'ın İran'a yönelik politikasını veya Azerbaycan-İran ilişkilerini doğru okuyabilmek; dış politikayı sadece özenin ne istediği sorusundan hareket ederek cevaplamaya çalışarak mümkün olmayacaktır. Öncelikle özenin ne olduğunu ve/veya ne olmadığını belirlemek gerekecektir. Sosyal inşacılık, kimlik temelli tercihlerin dış politika üzerindeki etkisini analiz etmemizi, özellikle benlik/öteki bağıntısı fikri üzerinden daha da zenginleştirmektedir. “Sosyal tehditlerin inşa edildiği, doğal olmadığı” önermesine dayanarak, kimlik ve algılanan çıkarların elitlerin ve halkın algılarını şekillendirdiğine bu algıların da dış politika yönelimi ve davranışlarına yansıdığına inanılmaktadır. Jepperson, Wendt ve Katzenstein'in (1996: 60) da belirttiği gibi “bir devletin çıkarlarını nasıl algıladığı, kendi kimliğinin diğerlerinin algılanan kimliği ile ilişkilendirilmesi bağlamında belirli bir öz-kimlik inşasına” bağlıdır.

İran, zengin tarihi ve kültürel birikimiyle, geniş coğrafyasıyla ve jeopolitik potansiyeliyle pek çok alternatife sahip olsa da, özellikle 1979 Devriminden itibaren sahip olduğu rejim ve izlediği politikayla bugün Orta Doğu kimliği öne çıkan, siyasetinin merkezini Orta Doğu'ya ilişkin konuların belirlediği bir ülkedir. Azerbaycan ise Sovyet ardılı, Kafkasyalı ve Türk kökenli bir ülkedir. Bununla birlikte, İran, Azerbaycan için sıradan bir komşu veya sıradan bir Orta Doğu ülkesi değildir. Her iki devletin kimlik algıları ve kendilerini uluslararası sistemde konumlandırışları, birbirlerini güçlü biçimde etkileyen içeriklere sahiptir. İran'ın yüzyıllar boyunca Azerbaycanlı/Türk hanedanlar tarafından yönetilmiş olmasından, günümüz İran'ında nüfusun en az üçte birinin Türk kökenli olmasına kadar pek çok faktör bunun tarihsel ve güncel sebepleri arasında yer alır.

İran açısından, kendi ülkelerinde iki eyaletin (Ostan'ın) resmi adında yer alan “Azerbaycan” kelimesinin bir devlet olarak 1991'de yeniden zuhur etmesi derin siyasi kaygılara neden olmuştur. Zira İran, ister monarşi devrinde olsun isterse mevcut İslam Cumhuriyeti rejiminde olsun, tarih yazımında Güney Kafkasya'yı neredeyse tamamiyle “kaybedilmiş eski topraklar” olarak görme eğiliminde olmuştur. Benzer bir tutumu İran'ın Bahreyn'e, Basra Körfezi'ne ve Hazar Denizi'ne yaklaşımında da görmek mümkündür. Azerbaycan'ı -tereddüt de olsa- tanımış olmakla birlikte İran'ın resmi yayınlar aracılığıyla “asıl Azerbaycan'ın kendilerinde olduğu”, “Aras'ın kuzeyindeki yeni devletin İran'ın tarihsel bir parçası olduğu”, “bu tarihsel kimliğe geri dönmedikçe de başarılı olamayacağı” gibi propaganda unsurları kullanması hem bu tarih algısından hem de kuzeydeki yeni devletin kendi ülkesindeki Azerbaycanlılara kötü ama cazip bir örnek oluşturacağı endişesinden kaynaklanmıştır.

Azerbaycan, henüz bağımsız olmadan kendisini içinde bulduğu Birinci Karabağ Savaşı ve genel olarak Karabağ meselesi nedeniyle, ilk demokratik seçimlere kadar İran dahil bölge devletleriyle güçlü siyasi ve ekonomik ilişkiler geliştirememiştir. Yine de, diplomatik ilişkilerin tesisi ve karşılıklı ziyaretler bakımından en önemli komşularından biri olan İran ilk sıralarda yer almıştır. Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı döneminde, bizzat kendi konuşmalarına yansıyan “Güney Azerbaycan” söylemi, İran tarafında rahatsızlık doğurmuş ve Tahran'ın Azerbaycan içindeki nüfuz arayışlarını artırmıştır. Tahran, Elçibey dönemindeki Türk ve Türkiye yöneliminden rahatsızlık duymuş, kimi zaman bunun “Pantürkizm” faaliyeti olduğunu kimi zaman da Batı'nın bölgeye nüfuz çabalarının jeopolitik izdüşümü olduğunu düşünmüş, farklı ağızlardan ve/veya medya üzerinden bu düşüncesini de dışa vurmuştur. İran'ın, imkanları ölçüsünde bu söylemine uygun bir bölge politikası geliştirdiğini, bu politikanın da Tahran-Erivan-Moskova stratejik eksenini olduğunu ifade etmek mümkündür. Böylece, Tahran Azerbaycan ve genel olarak Güney Kafkasya konusunda Moskova ile paydaşlık edinmeye, Moskova'yı da benzer bir perspektife yöneltmeye gayret etmiştir.

İran'ın Azerbaycan merkezli bir Güney Azerbaycan söylemine karşı duyarlılığının farkında olarak özellikle Haydar Aliyev döneminden itibaren Bakü'nün İran'ı bu konuda teskin etmeye, mevcut endişeleri bertaraf etmeye dönük bir söylem ve politikaya yöneldiği rahatlıkla görülmektedir. Azerbaycanlı yöneticiler defaatle, İran'ın toprak bütünlüğüne saygı duyduklarını, topraklarını İran aleyhindeki askeri harekâtlarda asla kullanmayacaklarını, İran'ın Azerbaycan için çok büyük ve önemli bir komşu olduğunu belirtmişlerdir. İran içindeki Azerbaycanlılara ilişkin olarak ise daha çok “Dünya Azerbaycanlıları” ve “Azerbaycan Diasporası” kavramları ve kurumları ile hareket etmeye özen göstermişlerdir.

Bununla birlikte İran'ın 1990'ların başından itibaren giriştikleri nüfuz çabaları, siyasal parti kurma girişimleri, ibadethaneleri ele geçirme, din adamı devşirme ve/veya yetiştirme, indoktrinasyon ve istihbarat içerikli faaliyetlerine karşı açık ve kararlı bir karşı tutum da her zaman Bakü tarafından takınılmıştır. AİP'nin kapatılması, bazı kimselerin sınır dışı edilmesi, bazı şüphelilerin yakalanarak tutuklanmış olmaları bu kapsamda görülmelidir. Bunun temelinde Azerbaycan'ın din ve mezhep müştereği üzerine bina edilmiş bir ulusal kimliği ve bunun yansıması olacak bir devlet kimliğini tercih etmemesi yatmaktadır. Azerbaycan uluslararası sistemde de, diğer devletlerde etki arayışında, rejim değiştirme gayretinde, radikal bir söylem ve politika içinde olan Tahran'ın ekseninde bir ülke olarak görülmeyi arzu etmemiştir.

3.3. İsrail'le İlişkiler

Azerbaycan ve İsrail birbirlerine komşu olmayan, hatta birbirlerine coğrafi olarak epey uzak sayılabilecek iki devlettir. İsrail, Orta Doğu coğrafyasının merkezî bölgesinde, Doğu Akdeniz'e kıyıdaş ve bölgenin Arap olmayan aktörlerinden biridir. Bununla birlikte, Afrika'dan Latin Amerika'ya, Çin'den Hindistan'a uzanan bir dış politika ilgisi ve perspektifi olduğu bilinmektedir.

Azerbaycan ise Rusya ve İran'la sınırdaş bir Kafkasya devletidir. Azerbaycan, 2020'de İkinci Karabağ savaşında Türk SİHA'ları ile birlikte İsrail SİHA'larını ve hava savunma sistemleri dâhil diğer ileri teknoloji savaşı araçlarını kullandığında bu iki devletin ilişkileri dünya kamuoyunda daha fazla ilgi çekmeye başlamıştır. İsrail kamuoyunun ve hükümetinin Azerbaycan'ı destekler mahiyetteki açıklamaları Türkiye dâhil pek çok ülkede merak konusu olmuştur. Oysa Güney Kafkasya'daki gelişmeleri takip edenler için bu durum bir sürpriz değildir.

İsrail'deki Bar Ilan Üniversitesi araştırmacılarından Alexander Murinson (2014: 12), "İsrail ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin, her iki devletin birbirleri için üstlendikleri benzersiz stratejik işlevler ve her iki devletin stratejik algılarındaki büyük tamamlayıcılık nedeniyle stratejik olarak tanımlanabileceğini" belirtmiştir. İsrail, sadece en açık düşmanı olan İran İslam Cumhuriyeti'nin kuzey sınırını değil, aynı zamanda kaynak zengini Orta Asya'ya ulaşım koridorunu da kontrol eden coğrafi açıdan önemli bir bölgede bir müttefike ihtiyaç duymaktadır. Azerbaycan yönetimi ise enerji zengini ülkesi için gelişmiş silah sistemleri sağlayacak ve Güney Kafkasya'daki en güçlü ülke konumunu güvence altına alacak bir müttefik arayışına girmiştir.

Shaffer ve Idan (2021: 198-199), Azerbaycan ve İsrail arasındaki savunma ilişkisinin silah satışı ve teknoloji transferinin çok ötesine geçtiğini, "devletten devlete olan güçlü bağ, strateji, tehdit değerlendirmesi, istihbarat işbirliği ve askeri yönetimin başarılı bir şekilde entegre edilmesini" içerdiğini belirtmektedirler. Bu yazarlara göre, "Azerbaycan ve İsrail sadece ticari ortak değil, stratejik ortaktır. Bu ilişki iki devlet tarafından ortak çıkarlara ve politika görüşlerine dayanan daha geniş bir stratejik ortaklığın parçası olarak" görülmektedir. Bazı yorumcular, silah ticaretinin yalnızca ticari faktörlere dayandığını ve genellikle kabaca "petrol karşılığı silah" ticareti olduğunu varsaymaktayken Shaffer ve Idan (2021: 198-199)'a göre, İsrail ve Azerbaycan yirmi beş yıldır her iki taraf için de büyük önem taşıyan ulusal güvenlik konularına dair derin bir stratejik işbirliği sürdürmekte olup bu işbirliği istihbarat, terörle mücadele ve eğitim, bilim, ekonomi gibi askeri olmayan alanları da kapsamaktadır.

Azerbaycan, Türkiye ve Mısır'dan sonra İsrail ile karşılıklı stratejik ve ekonomik ilişkiye giren çoğunluğu Müslüman olan üçüncü ülke konumundadır (Abilov, 2009: 148). Bu özel ilişkinin bugün daha net görülen muhtelif boyutları vardır. Bunlar; Azerbaycan'da yüzyıllardır varolan Yahudi topluluğu, Azerbaycan'dan İsrail'e göç etmiş olan Yahudilerin faaliyetleri, enerji ilişkileri, savunma sanayi ilişkileri, başta ABD olmak üzere üçüncü devletlerdeki Yahudi lobiciliği, her iki devletin İran'la ilişkilerinin etkisi gibi boyutlardır. Bu alt bölümde, üzerinde çoğu zaman büyük spekülasyonlar yapılan İsrail-Azerbaycan ilişkileri, Azerbaycan'ın Orta Doğu politikasında İsrail'in tuttuğu yer perspektifinden incelenmektedir.

3.3.1. Azerbaycan’da Tarihsel Yahudi Varlığı

Günümüz Azerbaycan toprakları, tarih boyunca Hazar’ın batı yakasındaki kuzey-güney yönlü geçişlerin ana güzergâhlarından olmuştur. Ayrıca, doğu-batı yönlü göçlerde de hem bir güzergâh hem bir yuvalanma mevkii olmuştur. Bu itibarla, çok çeşitli kavimlerin ve inançların temsilcileri bu coğrafya için tanıdık hale gelmiş, bunlardan bazıları Azerbaycan’ı yurt edinmişlerdir. İslâm’ın oldukça erken çağlarında, doğuş dönemi sayılan 7. yüzyılda girdiği Azerbaycan’ın bugünkü coğrafyasında, Kafkasya’nın eski pagan inançları, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Budizm ve Musevilik gibi farklı dinî akımlar da yaşama imkânı bulmuştur. Türk toplulukların da oldukça erken görüldüğü ve eski Türk devletlerinin ana hâkimiyet sahalarından birini oluşturan Azerbaycan’da bugüne kadar varlıklarını sürdürmüş pek çok etnik ve dinî grubun bulunuyor olması burada oldukça yerleşik bir hoşgörü kültürünün varlığını da göstermektedir. Bu nitelikleri komşusu Gürcistan’da da görmek mümkündür zira tarihsel süreçlerde benzerlikler oldukça fazladır. Bu bakımdan köklü bir misafirperverlik mirasının Güney Kafkasya’nın bu iki devletince devralındığı izlenimi uyanmaktadır. Bugünkü İran topraklarında varlık göstermiş olan Ahemeniş İmparatorluğu’nda ve daha sonra imparatorluk Rusya’sı ile Sovyetler Birliği’nin Slav bölgelerinde birçok zulüm dalgasına maruz kalan Yahudiler de, imparatorluk sınırındaki bu bölgeyi adeta bir güvenli liman olarak görmüşlerdir. Murinson (2008: 159-160)’a göre, özellikle son üç yüz yılda Azerbaycan, İran ve Rus Yahudileri için uygun bir sığınma yeri olmuştur. Dostane muamele, antisemitizmin yokluğu ve halkın kabulüne dair tarihsel hafıza, bugün bile hem İsrail hem de Azerbaycan’daki dış politika elitlerinin birbirlerine yönelik algılarını ve eğilimlerini etkilemekte olup bu algı, Amerikan dış politikasının bazı yönlerinde etkili olan örgütlü Amerikan Yahudi toplumu tarafından da paylaşılmaktadır. Kanada Göç ve İltica Dairesi Belge Merkezi’nin 1992 tarihli bir raporunda “Azerbaycan’ın Yahudiler için en güvenle yaşanabilecek eski Sovyet Cumhuriyeti olduğu” yazılmaktadır (CIS, Baltic States and Georgia: Situation of the Jews, 01.07.1992, <https://www.refworld.org/docid/3ae6a8338.html>). Aynı raporda “1990’daki olaylar sırasında Bakü’deki Azerbaycanlı olmayanların buradan çıkarıldığı ancak Azerbaycan’da paradoksal biçimde antisemitizmin hiç olmadığı” da belirtilir. 2005-2009 yılları arasında İsrail’in Bakü Büyükelçiliğini yapan Arthur Lenk de, Azerbaycan’ın anti-semitik davranışlarının olmamasının İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin gelişiminde olumlu etki yaptığını belirtmiştir (Özdaşlı ve Kodaman, 2016: 114).

Günümüzde Azerbaycan Yahudileri buraya gelişleri farklı dönemlere tekabül eden üç Yahudi cemaati biçimindedir: Guba ve Bakü bölgesinde yaşayan Dağ Yahudileri, Bakü ve Sumgayıt’ta yaşayan Aşkenazlar ve Gürcistan sınırında yerleşen Gürcü Yahudileri. Yerli Yahudilerin geleneksel görüşü, atalarının Kudüs’ün Babil kralı Nebukadnezar tarafından M.Ö. 586 yılında yıkılmasının ardından Azerbaycan topraklarına geldikleri yönündedir. Bu teoriye göre, Nebukadnezar, eski Yahudi krallığının nüfusunun önemli bir kısmını Azerbaycan topraklarını da içeren kuzeydeki mülklerine sürmüştür. Ahemeniş İmparatorluğu’nun kurucusu Birinci Kiros

(Cyrus, Kûrûş), Yahudi yerleşimcileri imparatorluğuna getirmiştir. Ahamenişler daha sonra Babil topraklarını ele geçirdiklerinde Yahudilerin anavatanlarına (Eski Yehuda Krallığı topraklarına) dönmesine karar vermiş, ancak oldukça büyük bir Yahudi yerleşimci topluluğu burada kalmıştır. Sonuç olarak da Ahameniş Krallığının sınırları içinde önemli bir Yahudi diasporası oluşmuştur (Murinson, 2008: 160). Genel kabul gören ve aslında kutsal metinlerden yola çıkılarak oluşturulan bu bilgilere rağmen Yahudilerin Azerbaycan'a ve genel olarak Kafkasya'ya yayılmalarının kesin bir tarihi mevcut değildir. Bu konuda hiçbir yazılı belgenin olmaması, Azerbaycan'a nereden, nasıl yayıldıkları ve yayılma tarihleriyle ilgili çeşitli iddiaların oluşmasına yol açmıştır (Polat, 2012: 156). Azerbaycan'daki Yahudi varlığına dair önemli bir arkeolojik kanıt, Şabran kasabasında yapılan kazılarda 6. yüzyıldan kalma bir sinagogun bulunmasıyla sağlanmıştır (Murinson, 2008: 160). Bununla birlikte Yahudilik Ansiklopedisi Azerbaycan Yahudileri hakkında ilk dokümanın 12. yüzyıla ait olduğunu ifade etmektedir (Fischel, 2007: 766).

Azerbaycan Yahudileri hakkındaki bilimsel çalışmalarda özellikle Dağ Yahudileri grubunun üzerinde fazlaca durulmuştur. Muhtemelen bunun sebebi diğer gruplara kıyasla onların sayıca daha kalabalık ve aynı zamanda burada daha eski olup bir bakıma yerli sayılmalarıdır. Bu isim (Dağ Yahudileri) onlara 19. yüzyılda bölgeyi işgal eden Çarlık döneminde Rus yetkililer tarafından verilmiştir; bunun dışında Cuhut ve Cuhuri biçiminde de isimlendirilmişlerdir. Farsça'ya yakın Tat dilinde konuşan Dağ Yahudileri temelde Guba, Bakü, Oğuz'da ve bu üçgendeki bölgede yaşamaktadırlar (Hasanoğlu, 2022: 200).

Aşkenaz Yahudilerin Azerbaycan ilgisinin 1810'larda başladığı ve Bakü'deki ilk sinagogun 1832'de inşa edildiği belirtilir. Batılı ve Rus sanayicilerin 1870'lerde Kuzey Azerbaycan'daki petrol kaynaklarını yoğun bir şekilde araştırmaya ve geliştirmeye başlamasıyla, önemli sayıda Avrupalı Aşkenaz Yahudisi Azerbaycan'a gelmiştir. Aşkenaz Yahudileri sayıca ülkedeki ikinci büyük cemaattir ve daha çok petrol zengini Bakü ve civarında yaşamaktadırlar. Yahudi finansörler ve bankerler, eskiden çok da meşhur olmayan Bakü'yü özellikle Batı başkentlerinin ilgi odağına çeviren uluslararası ticaretin temel direklerinden biri haline getirmişlerdir. Bu dönemde Aşkenaz Yahudilerinin Azerbaycan'a göçü, Azerbaycan'ın modern başkenti Bakü'deki ekonomik ve entelektüel hayatı olumlu yönde etkilemiştir (Murinson, 2008: 163). Almanca ve İbranice'nin karışımından oluşan Yidiş dilini kullanan ülkedeki Aşkenazlar hem tarihte hem günümüzde güçlü küresel ilişkiler ağı vasıtasıyla oldukça faallerdur ve mensuplarının entelektüel ve eğitilmiş olması dolayısıyla diğer gruplar arasında öne çıkmaktadırlar (Hasanoğlu, 2022: 200). Rus İmparatorluğu'nun önde gelen petrol şirketi olan Hazar-Karadeniz Şirketi, Alman Yahudisi Rothschild ailesi tarafından kurulmuştur (Polat, 2012: 151). Ancak Rothschild ailesi dışında; G. Polyak, A. Dembo, K. Kagan, Baron G. Ginzburg, ve A. Feigel gibi sermayedarların da iş amacıyla Bakü'ye geldikleri bilinmektedir (Azerbaijan-Israeli Relations", 09.04.2010, <https://lib.aliyevheritage.org/en/8269149.html>). Bakü'de petrol sanayisinin gelişmesi ve şehrin bir petrol üretim merkezi olarak hızlı büyümesiyle birlikte, önemli sayıda Avrupalı Yahudi,

endüstrinin gelişmesinde de aktif rol almıştır (Fischel, 2007: 766; Nadel, 2022). Sovyet dönemi boyunca da Aşkenaz Yahudileri bilim, tıp, kültür ve endüstri alanlarında aktif olarak kariyer yapmaya başlamıştır.

Guba'nın "Kırmızı Kasaba"sında bulunan 4000 insanın tamamına yakını Yahudi'dir ve dünyada İsrail toprakları dışında bu özelliğe sahip tek yerleşim yeridir. 1970'lerin başında 19.000 nüfuslu olan ancak zamanla nüfusunun önemli kısmı İsrail'e göç eden Kırmızı Kasaba'da imar, iskân, ulaşım vb. bakımından hiçbir sorun olmadığı, çevre köy ve kasabalardan çok daha modern ve gelişmiş olduğu, hem devletin hem de buradan yetişmiş zengin kimselerin bu konuda duyarlı olduğu belirtilmektedir. Kasabadan yetişen ünlü zenginler arasında, kişisel servetleriyle ünlü Forbes dergisinin Rusya'nın en zengin 100 insanı listesinde yer alan Telman İsmayilov, Zahar İliev ve Sergei Kokunov yer almaktadır (Mammadli, 2006).

Halkının çoğunluğu Müslüman olan Azerbaycan'da tarih boyunca pek çok Yahudi topluluğu bulunmuş ve uzun tarihi geçmiş toplumsal çeşitliliği de beraberinde getirmiştir. İlk yerleşim tarihi hakkında farklı görüşler olmakla birlikte, Yahudilerin eski çağlardan itibaren burada yaşadıkları bilinmektedir. Yüzyıllar boyunca Yahudiler yerli halk ile uyumlu bir şekilde yaşarken kendi kimliklerini koruyabilmişler, Azerbaycan toplumuna yüksek entegrasyon sağlayarak Azerbaycan kültürünü de büyük ölçüde benimsemişlerdir. Tarihi süreç içerisinde Avrupa'daki Yahudiler, pek çok sorunla karşılaşmış olmasına rağmen Azerbaycan'daki birçok Yahudi topluluğu Müslüman komşularıyla bir arada barış içerisinde yaşamıştır. Bu durum farklı dinî kimliklere sahip insanların ortak paydalar üzerinden olumlu bir yaşam kültürü geliştirmelerinin örneğidir. Yahudiler Azerbaycan'ın kültürel değerlerini ve gelenek göreneğini, edebî mirasını içselleştirmiş, sözlü ve yazılı mirasında onları dışlamadan kullanmışlardır (Hasanoğlu, 2022: 201). Bu yüksek entegrasyon sayesinde Aşkenaz Yahudileri diğer Azerbaycanlılarla evlenmişlerdir. 1917'den önce on bin Aşkenaz Yahudisi arasında sadece sekiz evlilik vakası görülürken, sonraki dönemde bu yaygın bir uygulama haline gelmiştir (Saffron, 1998: 46). Guba'da kompakt bir cemaat olarak yaşamaya devam eden Dağ Yahudileri, Yahudi kimliğini daha güçlü biçimde korumuşlardır (Murinson, 2008: 165). Ahmadov (2022: 826), Azerbaycanlıların, Dağ Yahudileri ve Aşkenazileri birebir aynı görmediklerini, Dağ Yahudilerini kültürel olarak kendilerine, Aşkenazileri ise Ruslara daha yakın gördüklerini belirtmektedir.

Azerbaycan'da Yahudi toplumuna verilen değer ülkede yaşanan bazı önemli gelişmelerde de görülebilmektedir. Örneğin Azerbaycan hükümeti 2 milyar dolar harcama yaparak bir sinagog inşa etmiştir ve bu bir hükümet tarafından yapılan ilk sinagog olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca ülkede yine tamamen hükümetin finanse ettiği iki Yahudi Okulu bulunmaktadır (From Azerbaijan With Love, 26.02.2016, <https://www.jewishportland.org/marcs-remarks/from-azerbaijan-with-love>). Azerbaycan'da Yahudiler önemli görevlere de yükselmekte ve toplumda saygın bir konumda bulunmaktadırlar.

Aslında Azerbaycan'ın Yahudilere gösterdiği yakınlık ve hoşgörü, sadece bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti ve hükümetine ait bir özellik değildir. SSCB rejiminden önce, 1918-1920 arasında varolan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde de Yahudi azınlığa özel koruma sağlanmış ve parlamentoda etnik mensubiyete göre resmi temsil hakkı da verilmiştir. Cumhuriyetin Millî Şurasında Yahudilere de yer verilmiş ve Aşkenaz Yahudilerinden olan Ukrayna doğumlu Yevsey Yakovleviç Gindes, Sağlık Bakanı olarak görevlendirilmiştir. AHC hükümeti Yahudileri birçok önemli devlet görevine de atamış ve Yahudi Ulusal Komitesi'ni tanımıştır. Nitekim günümüzde de Azerbaycan Millet Meclisi'ndeki milletvekilleri arasında Yahudilerin varlığı sıra dışı bir durum olarak algılanmamaktadır. Dünyadaki diğer Yahudi cemaatler ile sahip oldukları irtibatlar Azerbaycanlı Yahudilere küresel etki imkânları sağlamaktadır ve bu imkânları Azerbaycan'ın lehine kullanmaları onları devlet dairelerinde de muteber konuma yerleştirmektedir. Azerbaycan yönetimi ülkedeki Yahudilere sıcak davranıp toplumsal uyum ve toleransı geliştirici politika izlemekte, onlara yönelik dışlayıcı söylem ve eylemlerin önünü kesmektedir. Devlet, her durumda ülkedeki Yahudileri himaye ettiğini açık şekilde göstermektedir (Hasanoğlu, 2022: 203).

Birinci Karabağ Savaşı başladığında, Yahudi cemaatinin askerlik tecrübesi olan üyeleri Ermenilere karşı savaşmak için diğer Azerbaycanlılarla cepheye gitmişlerdir. Bir Yahudi olan ve tankçı vazifesinde bulunan Albert Agarunov, Mayıs 1992'de Şuşa'nın savunmasının sembolü haline gelmiş, cephede pek çok yararlılık gösterdikten sonra bir keskin nişancı atışıyla katledilmiştir. Kendisi Azerbaycan medyasında şehit kabul edilmekte ve “Azerbaycan'ın Yahudi oğlu” olarak anılmaktadır. Kendisine ölümünden sonra Azerbaycan'ın Ulusal Kahramanı unvanı verilmiştir. Onun hatırasını ölümsüzleştirmek için 2017'de yaşadığı Surahanı'daki Emircan mahallesinde bir plaka, 2020'de ise Bakü'ye büyük bir heykeli dikilmiştir (Gut, 2020).

Sohnut, Joint gibi İsrail merkezli Yahudi kuruluşlarının Azerbaycan'da faaliyetleri bulunmakta, Yeva adından bir kadın kuruluşu ve Hesed-Geşon adında bir yardımlaşma kuruluşu bulunmaktadır. Şabad Or Avner adlı Yahudi eğitim kurumunda anaokulu seviyesinden başlamak üzere yüzlerce öğrenci 2003 yılından beri eğitim görmektedirler. Bununla birlikte, 1990'lı yılların ilk yarısında ülkenin içinde bulunduğu sosyal-iktisadî ve siyasî şartların istikrarlı olmamasından ve Karabağ Savaşının etkilerinden dolayı Yahudi topluluklarının sayısı azalmaya başlamıştır. İsrail, ABD, Kanada ve Batı Avrupa ülkelerine zaman içinde göç etmişlerdir (Kamilova, 2012: 300). Azerbaycan'dan göç eden Yahudilerin durumları ve ikili ilişkilere etkileri bir sonraki alt başlıkta ele alınmıştır.

Murinson, Azerbaycan'daki Yahudi cemaatine ilişkin kapsamlı çalışmasını özetlerken (Araplar, Ermeniler ve Farslarla) mukayeseli bir değerlendirme yaparak şunları ifade etmektedir (Murinson, 2008: 167):

Azerbaycan ve Yahudi halkları arasındaki ortak saygı, güven ve tarihsel dostluk, Arap komşuları, Farslar ve Ermenilere yönelik güvensizlik ve şüphe algılarıyla keskin bir tezat oluşturuyor. Yahudiler komşu İran ve Ermenistan'da tarihî zulümlere maruz kalmışlardır... İran Yahudileri, 2.700 yıllık kesintisiz bir varoluşa sahip olan en eski Diaspora topluluğu olmasına rağmen, bugünkü Azerbaycan topraklarına ve başta Orta Asya olmak üzere diğer bölgelere birçok zorunlu göçe maruz kalmışlardır. Bu bağlamda, Azerbaycanlılar ve Yahudiler arasında yüzyıllardır var olan ortak hafıza, rasyonel *reelpolitik* hesaplamaları ve Azerbaycan-İsrail ortak çıkarlarına ilişkin jeopolitik algıları güçlendirmektedir.

İki ülke arasındaki dostluğun belki de temeli Müslüman-Yahudi ilişkilerinin yalnızca yerel ve küresel bir gerilim kaynağı olmaktan çıkmakla kalmayıp aynı zamanda olumlu ortak değerler ve işbirliği gücüne dönüşebileceği barışçıl bir dünya için ortak değerler ve hedeflerdir. İsraili yazar Yevdayev (2021)'e göre hem Dağ Yahudileri hem de Aşkenaziler Azerbaycan'da sadece "hoşgörülle karşılanmamakta", tamamen milletin kendisinden kabul edilerek Azerbaycan'da yaşamın her alanında kökleşmiş durumda varlıklarını sürdürmektedirler. Aynı zamanda bu Yahudi azınlık, halen Sovyet sonrası bölgede ve Orta Doğu'da en büyükler arasında yer almaktadır. Sinagoglar, Yahudi gündüz okulları, anaokulları, Yeşivalar ve çok sayıda Yahudi örgütü Azerbaycan'da gelişmeye devam etmektedir. Yevdayev (2021)'e göre Azerbaycan Yahudi cemaatinin çoğu için İsrail, aile ve arkadaşlarının bulunduğu evin yakın bir uzantısıdır. Azerbaycan, Yahudilerin İsrail'e yakınlığını desteklemekle kalmamış, aynı zamanda bunu aktif olarak teşvik etmiştir. Zaman içinde Bakü-Tel Aviv arasındaki direkt uçuşların sayısı da artmıştır.

3.3.2. İsrail'in Azerbaycanlı Yahudileri

Yukarıda belirtilen Dağ Yahudileri ve Aşkenazilerden İsrail'e göçler neticesinde bu ülkede küçük bir Azerbaycanlı topluluk olduğu bilinmektedir. "Sayıları çok olmayan bu toplumun gerçekten bu ilişkilerde önemli bir rolü var mıdır?" sorusu akla gelmektedir. Azerbaycan ile İsrail arasında medenî ilişkilerin geliştirilmesinde Azerbaycan'dan göç eden Yahudilerin rolünün gerçekten azımsanamayacağını bazı bilgilerle anlamak daha kolaydır. Azerbaycan makamları, Azerbaycan kökenli İsrail vatandaşlarına özel bir hükümle çifte vatandaşlık hakkı tanımıştır. İsrail'deki en büyük Azerbaycanlı topluluklarının Hayfa ve Akka'da yaşadıkları belirtilmektedir. Azerbaycanlı Yahudiler, Azerbaycanlı kimliklerine ısrarla ve samimiyetle sahip çıkmaları yanında yüzyıllardır süregelen bir arada yaşama tarihine dayanan aile ve ekonomik bağlarını da özenle korumaktadırlar (Murinson, 2008: 166). "Hayfa-Bakü" adlı cemiyetin yanında Afula şehrinde Azerbaycan Medeniyet Merkezi'ni kurmuşlardır (Kamilova, 2012: 302).

Azerbaycan Yahudilerinin İsrail'e göçü, iki ülke arasındaki halklar arası ilişkilerin önemli bağlarından birini oluşturmuştur. Çünkü buradan taşınan Yahudiler, İsrail toplumunun bir parçası haline gelmişler, çoğu daha sonra doğdukları ülkeyi, vatan olarak benimsedikleri Azerbaycan'ı ziyaret ederek buraları çocuklarına göstermişlerdir. Bu insanların "geldiği yeri unutmama" prensibiyle gelecek nesillere Azerbaycanlı kimliği de aktarmaları oldukça dikkat çekicidir. Bu aynı

zamanda Yahudilerin Azerbaycan'dan İsrail'e göç etme kararının antisemitizmle, hayatlarına yönelik tehditle veya zulümle ilgisi olmadığı gerçeğini de nesilden nesile aktarma düşüncesini yansıtmaktadır. Azerbaycan kökenli İsraillilerin çoğu İsrail'de başarılı olmuş ve Azerbaycan ile İsrail arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi adına zaman ayırmışlardır (İsrail səfiri: “Azərbaycanla müdafiə sahəsində əlaqələrimiz davam edəcək”, 27.03.2018, https://525.az/site/?name=xəber&news_id=96620#gsc.tab=0). Azerbaycan, İsrail'deki Azerbaycan göçmen topluluğunu kendisi için bir değer ve Azerbaycan ile İsrail arasındaki mevcut yakın ilişkilerin nedenlerinden biri olarak görmektedir. İsrail de aynı şekilde bu topluluğu, ülkeler arasındaki bağların sağlamlaştırılmasına yardımcı olabilecek bir varlık ve Azerbaycan'ın iç siyasetindeki değişiklikler hakkında bilgi alacakları kaynak olarak görmektedir (Lindenstrauss, 2015: 77).

İsrail'in Azerbaycan'dan göç edip gelmiş bu vatandaşları, İsrail ile Azerbaycan arasındaki ticari ve kültürel alışverişte önemli rol oynamaya devam etmektedirler. Aynı zamanda farklı ülkelerdeki Azerbaycan Yahudilerini kültürel etkinliklerle bir araya da getirmektedirler. Örneğin her yaz, Yahudi bayramı Tisha B'Av sırasında, Azerbaycan'daki Dağ Yahudileri topluluğu ve diasporası (çoğunlukla İsrail, Rusya ve ABD'den) toplumsal bağları yeniden canlandırmak ve kültürlerini kutlamak için Azerbaycan'ın Guba bölgesindeki Yahudi kasabası Kırmızı Kasaba'da bir araya gelmektedirler (İdan ve Shaffer, 2021: 193).

İsrail vatandaşı olan Azerbaycan Yahudileri 2020 yılında yapılan İkinci Karabağ savaşı sırasında aktif bir tutum benimseyerek Petah Tikva kentinde gösteri yapmış ve çatışmalarda hayatını kaybeden Azerbaycan halkını anmıştır. Gösterilerde atılan sloganlar ve taşınan pankartlarda Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu vurgusu, bu topluluğun Azerbaycan'a olan gönül bağının bir kanıtı olmuştur. Gösterilerde sadece İsrail ve Azerbaycan değil, Türk bayrağına da yer verilmiştir. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü savunulmuş ve Ermenistan'ın işgale son vermesi talebi dile getirilmiştir (Deveci, 2020). Bunun dışında Azerbaycan'da bulunan Yahudiler orduda görev alarak Karabağ çatışmasında aktif yer almıştır.

Azerbaycan'ın Tel Aviv'de büyükelçilik açmasının ardından, Mayıs 2023'te Tel Aviv'de Haydar Aliyev'in doğumunun 100. yılı anısına bir toplantı düzenlenmiştir. Türkiye'nin büyükelçisi Şakir Özkan'ın da hazır bulunduğu etkinlikte, Azerbaycanlı Yahudilerden olan ve hem AZİZ adlı kuruluşun Başkan yardımcısı hem de Dona Garcia Diplomasi Merkezi Başkanı olan Saadet Şükurova Israelov, Azerbaycan'ın dünyanın en hoşgörülü ülkesi olduğunu, antisemitizmin Azerbaycan için tamamen yabancı bir kavram olduğunu bu sebeple iki bin yılı aşkın tarihi olan Azerbaycanlı Yahudilerin, dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar, bu ülkenin iyiliği için herşeyi yapacaklarını belirtmiştir. Israelov, Haydar Aliyev'in hayatını ve Yahudilerle ilişkilerini konu edinen “Büyük Lider ve Yahudiler” adlı bir belgesel film hazırladıklarını beyan ederken, İsrail Savunma Bakan Yardımcısı Efraim Sneh de, “her iki devletin de anavatanı dışında yaşayan kendisinden büyük toplumlara sahip olduklarını” ve “her iki devletin de “zor komşulara” sahip

olduklarını söylemiştir (Avraham, 2023). Sneh'in bu sözlerle Azerbaycan-İran ilişkilerine işaret ettiğini tahmin etmek güç değildir.

3.3.3. İkili İlişkilerin İnşası

İsrail, 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı, 25 Aralık 1991'de tanımış ve 7 Nisan 1992'de bu ülke ile diplomatik ilişki başlatmıştır. 29 Ağustos 1993'te İsrail büyükelçiliği Bakü'de açılırken (Safarova Rashad, 2021: 153-157), Azerbaycan bu ülkede temsilcilik açmak için acele etmemiştir. Azerbaycan havayollarının İsrail ofisleri aracılığıyla hükümetler arası diyalog için resmî olmayan bir iletişim kanalını sürdürmüştür. Türkiye ve Mısır'ın ardından Azerbaycan, İsrail ile siyasi ve ekonomik ilişkiler kuran çoğunluğu Müslüman olan üçüncü ülke olmuştur (İsmayilov, 2013: 69-70).

İsrail'e Azerbaycan'dan göç eden Yahudiler, 1991 yılında Hayfa şehrinde Hayfa-Bakü Dostluk Cemiyeti adından bir dernek kurmuşlardır (Azerbaijan-Israeli Relations, 09.04.2010, <https://lib.aliyevheritage.org/en/8269149.html>). 1992 yılında Bakü'de, Azerbaycan'da Yahudi kimliğinin canlandırılması amacıyla AZIZ kısaltmasıyla anılan Azerbaycan-İsrail kültürel bağları için bir dernek kurulmuştur. Derneğin adının sevgide üstün tutulan manasındaki “aziz” kelimesini çağrıştırması oldukça manidardır. 1990'larda Azerbaycan'dan önemli sayıda Yahudi'nin İsrail'e göç etmesinin ardından bu dernek, merkezi İsrail'de bulunan Uluslararası Azerbaycan-İsrail Dostluk Derneği'ne dönüşmüştür. Azerbaycan Haydar Aliyev Vakfı tarafından finanse edilen ve Azerbaycan hükümeti tarafından desteklenen AZIZ, ortak sivil ve kültürel faaliyetlerin yanı sıra İsrail'de Azerbaycan adına lobi faaliyetleri yürütmektedir (Murinson, 2014: 15). Ayrıca 1993'ten beri iki ülke arasında doğrudan uçuşlar (Bakü-Tel Aviv) gerçekleştirilmektedir.

İki devlet arasındaki ekonomik, kültürel ve güvenlik ilişkileri 1990'lı yıllarda hızlı bir gelişme ivmesi kazanmış ve diplomatik ilişkilerden daha hızlı ilerleyebilmiştir. Örneğin, 1992 gibi erken bir tarihte, Azerbaycan-İsrail Dostluk Derneği Haziran ayında İsrail'in Hayfa şehrinde düzenlediği toplantıda Birinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'a karşı Azerbaycan hükümetine destek çağrısında bulunmuştur (Aras, 1998: 73). 1992-1994 yılları arasındaki çatışmalarda İsrail hükümeti de, Türkiye ile birlikte, Azerbaycan'ı desteklemiş, hatta bazı kaynaklara göre savaş sırasında Azerbaycan tarafına Stinger füzeleri tedarik etmiştir (Çağaptay, 2005). İsrail'in Azerbaycan dış politikasında önemli dört veya beş ülke arasında olduğunu vurgulayan Elçibey, “Yahudi Lobisi'nin -dolayısıyla İsrail'in- Karabağ'daki işgalin sonlandırılması konusunda ABD yönetimi üzerinde etki oluşturabileceğini” ve Azerbaycan'ın Batı ile ekonomik ve siyasi diyalog kurmasına yardımcı olabileceğini düşünmüştür (Wasserman, 1995: 155-156). Takip eden dönemde, ABD'nin, Ermeni lobisinin de etkisiyle, Özgürlüğü Destekleme Yasası'nın (Freedom Support Act) 907. maddesiyle Azerbaycan'a yönelik yardımları yasaklaması sonucu, İsrail yüksek teknolojiye sahip silahlar bakımından Azerbaycan ordusunun başlıca tedarikçilerinden biri olmuştur. Ekonomik

bağlamda ise, 1994 yılında İsrail telekomünikasyon şirketi Bezeq, Azerbaycan telefon işletim sistemine büyük yatırım yapmıştır ve Bakcell, iki ülke işbirliğinin ürünü olarak, Azerbaycan'ın ilk mobil telefon operatörü olmuştur (Murinson, 2014: 27).

İki devletin üst düzey yetkililerinin ilk görüşmesi 1995 Davos'taki Dünya Ekonomik Forumunda olmuş, Haydar Aliyev ve sonradan Cumhurbaşkanı ve Başbakan görevlerine gelen Şimon Peres ile Peres Dışişleri Bakanıyken Davos'ta bir araya gelmiştir. Aliyev, aynı yılın Ekim ayında ise (bu görüşmeden yaklaşık bir ay sonra fanatik bir Yahudi tarafından öldürülen) dönemin İsrail Başbakanı İzak Rabin ile BM Genel Kurulu'nda görüşmüştür. 1997 yılında dönemin İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu Asya ülkelerine yaptığı ziyaret kapsamında Bakü'ye giderek uluslararası havaalanında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile görüşmüştür. Birkaç saat süren bu görüşme ile Netanyahu, Azerbaycan'a giden ilk İsrail başbakanı olmuştur. İsrail Başbakanının bu görüşmede İsrail-Türkiye-Azerbaycan üçlüsünün bir organizasyon ile İran'a karşı işbirliği geliştirmesi fikrini savunması, İran'ın tepkisine yol açmıştır (Kelkitli, 2017: 85-86). Ayrıca bu görüşmede Azerbaycan'ın İsrail'den teknolojik uzmanlık, İsrail'in de Azerbaycan'dan enerji alımına ilişkin işbirliği fırsatları görüşülmüş, teknoloji, tarım, ilaç ticareti, telekomünikasyon ve bölgesel gelişmeler hakkında görüş alışverişinde bulunulmuştur (Aras, 1998: 74).

Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Azerbaycan-İsrail ilişkileriyle ilgili konuşmalarının neredeyse tamamında Azerbaycan'daki Yahudi toplumunun kendileri açısından değerine işaret etmiştir. Meselâ 2000 yılında İsrail'in ulusal bayramı dolayısıyla düzenlenen resepsiyonda İsrailli diplomatlara hitaben bir konuşma yapan Haydar Aliyev, "Azerbaycan ve İsrail arasındaki dostluk derin köklere sahiptir. Yahudiler yüzyıllar boyunca Azerbaycan'da eşit vatandaşlar olarak yaşamışlardır. Azerbaycanlılar onları asla yabancı olarak görmezler." diyerek Aşkenaz Yahudilerinin modern Azerbaycan devletinin tarihinde oynadıkları özel rolü şöyle vurgulamıştır: "Halkımız, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Azerbaycan'a gelip yerleşen Yahudilerin bugüne kadar Azerbaycan'da bilim, kültür, sağlık, ekonomi, sanayi gibi sektörlerin gelişmesine büyük katkıda bulunduklarını ve silinmez izler bıraktıklarını asla unutmayacaktır." (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in İsrail'in ulusal bayramı dolayısıyla düzenlenen resepsiyonda konuşması, 11 Mayıs 2000, <https://lib.aliyevheritage.org/tk/470484.html>).

İki ülke arasındaki çok yönlü üst düzey ilişkilere rağmen ironik bir şekilde Tel Aviv'de uzun süre Azerbaycan büyükelçiliği açılmamıştır. Haydar Aliyev, Tel Aviv'de büyükelçilik açma sözü vermiş ancak onun sağlığında bu gerçekleşmemiştir. Hatta İlham Aliyev döneminde de gecikme 20 yıl kadar sürmüştür. Shaffer (2013)'a göre, Azerbaycan, İsrail devletinin düşmanı olan İran'ı ve İslam dünyasını daha da yabancılaştırma korkusuyla İsrail'de büyükelçilik açmaktan kaçınmıştır. Tel Aviv'de büyükelçilik açılması durumunda, hem BM'deki oylamalarda Müslüman çoğunluklu devletlerin Karabağ sorunda Azerbaycan'ın aleyhine oy kullanmasına sebebiyet verileceği hem de İslam İşbirliği Teşkilâtı'ndaki devletlerin desteğinin kaybedebileceği yönünde ciddi bir endişe

hâkim olmuştur. Bu nedenlerle Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkilerini uzun süre kapalı kapılar ardında ve daha çok resmî olmayan kanallarla sürdürdüğü belirtilir (Kelkitli, 2017: 86-87). Ancak Azerbaycan'ın 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı'nda ve ardından 2023 Anti-terör operasyonu ile işgali sonlandırması, Bakü'yü BM'deki Arap bloğuna daha az bağımlı hale getirmiştir. Buna ek olarak, *İbrahim Anlaşmaları*⁹ sürecinin bir parçası olarak 2020-21 yıllarında İsrail ile Arap ve Müslüman çoğunluğa sahip bazı devletler arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve ardından büyükelçiliklerin açılması, Bakü'nün İsrail'de büyükelçilik açmasının muhtemel olumsuz sonuçlarını açıkça azaltmıştır (İdan ve Shaffer, 2021: 192). Bu gelişmelerin yanında Türkiye-İsrail yakınlaşması ve Azerbaycan-İran ilişkilerindeki gerilimlere de bağlı olarak Azerbaycan, önce 29 Temmuz 2021'de Tel Aviv'de Ticaret ve Turizm Temsilciliklerini açmıştır. Bu temsilcilikler iki devletin 1992 yılında diplomatik ilişkiler kurmasından bu yana Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk resmî misyonu olmuştur (Yevdayev, 2021). Bu misyonlardaki Azerbaycanlı temsilciler diplomatik statüye sahip olmuşlardır. Bunun ardından Kasım 2022'de Azerbaycan yönetimi, İsrail'de büyükelçilik açma kararı almış ve 29 Mart 2023 tarihinde de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov'un katılımıyla Tel Aviv'de büyükelçilik açılmıştır (Azerbaycan 30 Yıl Sonra İsrail'de Büyükelçilik Açtı, 30 Mart 2023, <https://www.salom.com.tr/haber/127077/azerbaycan-30-yil-sonra-israilde-buyukelcilik-acti>).

İlginç bir şekilde, din karşıtı imaları olan Azerbaycan milliyetçiliği, kendisini hiçbir zaman ülkedeki Yahudi azınlığa karşı konumlandırmamıştır. Bu durum Azerbaycanlı yetkililer tarafından İsrail'in sempatisini kazanmak ve Batı'daki, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki etkili Yahudi lobisinin, ABD'nin Azerbaycan'a yönelik politikasını etkilemede önemli bir araç olarak görülmesi amacıyla vurgulanmaktadır (Souleimanov vd., 2014: 476).

Fakat İran ve Türkiye'den farklı olarak Azerbaycan güçlü ekonomik ve askeri bağlarla bağlı bulunduğu İsrail'i Gazze'de uyguladığı politikalardan dolayı açık bir şekilde eleştirmekten kaçınmış, Gazze'deki durum konusundaki endişelerini ifade eden ve Filistinlilerin bölgede barış ve istikrarı kurma çabalarını ve bağımsız bir Filistin devleti kurulmasını desteklediğini belirten bir Dışişleri Bakanlığı açıklamasıyla yetinmiştir. BTC'den İsrail'e petrol akışı sürmüş, Azerbaycan Parlamentosu'nun Dış İlişkiler Komitesi üyelerinden Asım Mollazade "Azerbaycan'ın Türkiye'nin kardeşi olduğunu fakat aynı zamanda bağımsız bir ülke olduğunu" söyleyerek İsrail'e karşı petrol ambargosu uygulamayı düşünmediklerini belirtmiştir. Türkiye, İsrail ile diplomatik ve askeri ilişkileri asgari düzeye indirse de ikili ticaret hacmi Mavi Marmara olayından sonra bile her sene artış gösterip 2014 yılında beş milyar doları geçtiği için Azerbaycan'ı bu konu hakkında daha fazla sıkıştırmamıştır (Kelkitli, 2017: 86-87).

⁹ 2020 yılında ABD Başkanı Donald Trump'ın girişimiyle başlatılan, Bahreyn, BAE, Fas ve Sudan'ın İsrail'le birlikte imzacı oldukları, kamuoyunda Orta Doğu'ya yeni bir düzen verme girişimi olarak değerlendirilen anlaşmalar bütünü.

Azerbaycan'ın İsrail'e yönelik resmî politikasını hoş karşılamayabilecek Arap ülkelerinin görüşlerini de dikkate alması gerekmektedir. Ekim 2023'teki Hamas saldırılarından sonra İsrail'in Gazze'de başlattığı harekâtla dünya gündemine oturan ağır savaş suçları nedeniyle Orta Doğu'daki iklim bozulana kadar İsrail devleti etrafındaki siyasi durum değişmeye başlamıştır. Bu değişim, Azerbaycan'ın da işine gelecek bir değişim olmuştur. Mısır, Ürdün, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi birçok Müslüman ülke ile diplomatik ilişkiler kurmuş olan İsrail'in Türkiye ile ilişkilerinin normalleşmesi süreci de devam etmekteydi. Türkiye bunu özellikle Doğu Akdeniz'deki gelişmeler bakımından önemsemiştir. Ancak Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'ndan galibiyetle çıkışının üstünden 3 yıl geçmişken, hem de Eylül ayında Karabağ'ın tamamında kontrolü ele geçirmesini temin eden anti terör harekâtları başarıyla icra etmesinden birkaç hafta sonra olan bu olaylar, Azerbaycan-İsrail ilişkilerini stratejik müttefik olduğu Türkiye kamoyunda bile zaman zaman soru işareti karşısına getirebilmiştir. Ancak İlham Aliyev, bu konuyla ilgili sorulan sorular karşısında Filistin halkının özgürlüğünün desteklendiği ve BM kararlarının uygulanması gerekliliği yönünde açıklamalar yapmaktadır.

3.3.4. Yahudi Lobisi Etkeni ve 907. Madde Meselesi

Dış politikada lobicilik, bir ülkenin veya bir kuruluşun çıkarlarını, politikalarını veya hedeflerini desteklemek, tanıtmak ve etkilemek amacıyla, genellikle yasa yapıcılar, politika yapıcılar, medya ve halk üzerinde etki yaratma amacı güden faaliyetleri ifade eder. Lobicilik, bir ülkenin veya bir kuruluşun dış politika hedeflerini geliştirmek, savunmak ve uygulamak için çeşitli stratejiler kullanmayı içerir. Çıkarların temsil edilmesi, politika geliştirmede etki sağlanması, iletişim ve algı yönetimi, diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunulması gibi hedefleri ve bunlara bağlı olarak genişleyebilen boyutları vardır. Demokratik süreçlerin etkin olduğu ülkelerde lobicilik faaliyetleri daha verimli gerçekleştirilebilmektedir. Diasporalara dayanan etnik lobicilik dışında, silah, enerji, ilaç, eğitim, finans gibi sektörlerde faal olan ticari odakların da lobicilik faaliyetlerinde bulundukları bilinmektedir.

Diasporalar ve lobicilik faaliyetleri, bu çalışmanın araştırma çerçevesini oluşturan sosyal inşacılık açısından ayrıca önemlidir. Zira hem diasporaların kendileri bakımından, hem de varsa etkili olmaya/lobicilik yapmaya çalıştıkları devletler bakımından, siyasal kimlikleri belirleyici bir yönleri vardır. Her ne kadar lobiler İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren giderek profesyonelleşmiş, çoğu zaman ticarî unsurlar içerir hale gelmiş olsalar da, politika yapıcılar üzerinde oluşturdıkları etki, karşılıklı olarak aktörlerin kimliklenmelerine de tesirde bulunur.

Diaspora kelimesine kaynaklık eden toplum olan Yahudiler, dünyadaki en etkili ve en eski lobicilik örneklerinde de başlangıç teşkil edebilmişlerdir. Yahudilerin dünyanın çok farklı bölgelerine eski çağlardan beri yayılmış bir toplum olmaları şüphesiz bunun temelini oluşturur. Ancak, Yahudi varlığını ve kimliğini korumak amacıyla yapılan faaliyetlerin çok ötesinde hatta

bundan bağımsızlaşmış olarak bir de İsrail lobiciliği gelişmiştir. Bunun, Siyonizm ile ilişkili olduğu ve aslında İsrail'in kuruluşundan önce başladığı da belirtilmelidir. Önemli bir Yahudi nüfusuna sahip olan ancak genel nüfus içindeki oranlarının ötesinde bir kurumsal ve politik etki gücüne sahip olan ABD Yahudileri de bu bakımdan özgün ve başarılı bir örnek olarak tüm dünyada bilinir. ABD'deki Yahudi/İsrail lobiciliğine ilişkin geniş bir literatür de mevcuttur. Geçmişte bu faaliyetlerin içinde bulunmuş bir ABD'li politikacı olan Paul Findley'den neorealist uluslararası ilişkiler kuramının yaşayan en önemli temsilcilerinden Mearsheimer'a kadar pek çok yazar bu konuya odaklanan eserler vermişlerdir.¹⁰

ABD'nin dünya siyasetindeki ağırlığı, bu devletle iyi ilişkileri olan, onun müttefiki olan devletlerin dahi ABD'de lobicilik yapma ihtiyacı hissetmelerini beraberinde getirmiştir. ABD'de köklü bir lobicilik geçmişine sahip olan Yahudi cemiyetleri, sadece İsrail açısından değil, aralarında Türkiye'nin de olduğu çok sayıda devletin zaman zaman destek aradığı bir lobi gücüne sahiptirler. Bağımsızlığından önce başlayan Karabağ meselesi ve bağımsızlığıyla birlikte büyüyen Birinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan'ı da uluslararası alanda kendisini ifade etme, bakış açısını anlatma, aleyhinde oluşabilecek sosyal ve siyasi kararları engellemek amacıyla ABD'de lobicilik arayışına itmiştir. 1990'ların fırtınalı ilk yarısında lobiciliği etkili biçimde temin edecek araçlardan mahrum olan Azerbaycan, bu konuda sınırlı bir çaba gösterebilmiştir. Buna rağmen erken sayılabilecek bir dönemde bu yöndeki gayretlerini geliştirmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti yetkilileri, 1990'lardan itibaren İsrail ile gelişen yakın ilişkiler için zemin oluşturan Yahudi toplumunun tarihsel olarak hiçbir antisemitik müdahaleye (hatta ifadeye) maruz kalmadığı gerçeğine dikkat çekmişlerdir. Doğrusu Azerbaycan'daki milliyetçilik, zamana bağlı olarak değişen oranlarda Rus, Fars ve Ermeni karşıtlığı içerse de hiçbir zaman Yahudi ve/veya İsrail karşıtlığına dayanmamış, Yahudiler Azerbaycanlı kimliğinde bir "öteki" olmamıştır. Bu gerçek olgu, Azerbaycanlı yetkililer tarafından, Batı'daki, özellikle de ABD'deki etkili Yahudi lobisi üzerinden de işaret edilmiş bir gerçeklik olup ABD'nin Azerbaycan'a yönelik politikasını etkilemede potansiyel olarak önemli bir araç olarak görülmüştür. ABD'deki Yahudi lobisinin Karabağ konusunda Azerbaycan'a desteğinin sağlanması dışında, bu ülkedeki köklü ve etkili diasporalardan birine sahip olan Ermenilerin etkilerini sınırlandırmak bakımından da önemli görülmüştür. Nitekim Azerbaycan medyasında, Ermeni lobisini dengelemenin etkili bir yöntemi olarak ABD'deki Yahudi lobisinin önemi, Azerbaycanlı gazeteciler, politika yapımcılar ve ülkenin uzman topluluğunun üyeleri tarafından sıklıkla dile getirilmiştir (Souleimanov vd., 2014: 476).

¹⁰ Bu konuya odaklanan bazı örnek eserler olarak Bkz. Paul Findley, **ABD'de İsrail Lobisi**, Pınar Yay., İstanbul 2000. Norman G. Finkelstein, **Image and Reality of the Israel-Palestine Conflict**, Verso Books, 2003. John J. Mearsheimer (Author), Stephen M. Walt, **The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy**, Farrar Straus and Giroux Yay., ABD, 2007. Stephen Sizer, **Christian Zionism: Road Map to Armageddon?** Inter-Varsity Press, Leicester, 2004. Stephen Spector, **Evangelicals and Israel: The Story of American Christian Zionism**, Oxford University Press, New York, 2009. Dan Fleshler, **Transforming America's Israel Lobby: The Limits of Its Power and the Potential for Change**, Potomac Books, Washington, 2009.

Azerbaycan'ın seçimle gelen ilk Cumhurbaşkanı olan Elçibey, dönemin ABD Başkanı George Bush'a ülkesinin ABD ile her sahada ilişkileri geliştirme isteğini bir mektupla bildirmiştir. Bush da buna olumlu yaklaştığını ve ülkesinin çıkarlarına uygun gördüğünü beyan etmiştir. Ancak ABD Kongresi, 1992'de, Ermeni lobilerinin girişimleriyle, Özgürlüğü Destekleme Yasası'nın 907. Maddesini kabul ederek Azerbaycan'a yapılan neredeyse tüm Amerikan dış yardımlarına kısıtlamalar getirmişti.¹¹ Tam adı "Rusya'ya Özgürlük ve Yükselen Avrasya Demokrasileri ve Açık Piyasaları Destekleme Yasası" olan Özgürlüğü Destekleme Yasası, ABD hükümetinin daha önce Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan yeni bağımsız devletlere ekonomik, askerî ve siyasî olarak müdahil olma yeteneğini harekete geçirmek için tasarlanmıştır. 907. Madde kısıtlamalarının ABD Kongresi tarafından yasaya yerleştirilmiş olması, Ermenistan'ın ve Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik açık bir tecavüzü ve işgaliyle sonuçlanan Karabağ çatışmasını, ABD Kongresine ve kamuoyuna bir Azerbaycan saldırganlığı biçiminde sunmak noktasında ABD'deki Ermeni lobisinin etkinliğine ve gücüne delildir. 1992 sonbaharında 907. Maddenin kabul edilmesiyle Azerbaycan, ABD yasalarının Amerikan dış yardımı almasına izin vermediği tek eski Sovyet devleti olmuştur. 907. madde, "Dağlık Karabağ sorunu çözülene kadar" Washington'un Azerbaycan'a yardım yapmayacağını öngörmektedir. Sonuç olarak 1990'larda Azerbaycan ABD'den hiçbir ekonomik yardım almazken, Ermenistan 1 milyar doların üzerinde yardım alabilmiştir. Amerikan dış politikasının önceliğinin eski Sovyet devletlerini Amerikan nüfuz alanına çekmek olduğu bir dönemde bu oldukça alışılmadık bir durum olarak görülebilir (Marcus, 2009: 19-20).

Bu yasal düzenleme, sorunun çözümüne herhangi bir katkı sunmadığı gibi Azerbaycan'da ABD aleyhtarlığına katkıda bulunmuş ve ABD'nin demokrasi ve insan hakları gibi söylemlerine olan inancı zedelemiştir. Bunun yanında Azerbaycan tarafında, o zamanki rakamla 600.000 kişiden ibaret bir ABD'li Ermeni toplumunun bir süper güç olan ABD'yi tesir altına alabilmesinden kaynaklanan bir hayıflanmayı da tetiklemiştir. 1992 yılında Elçibey, Fizik-Matematik alanlarında Profesör olan Hafız Paşayev'i Vaşington Büyükelçisi olarak atamıştır. Paşayev'in göreve gelişiyle, Azerbaycan'ın 907. Madde ve genel olarak Ermeni lobisinin önünün alınması yönündeki faaliyetleri artmıştır. Azerbaycan Millî Meclisi 23 Ekim 1992'de bu konuda ABD'ye hitaben (bu kez daha ayrıntılı) bir müracaat kararı daha almıştır (Qasımlı, 2015b: 159). İlerleyen aylarda Paşayev, muhtelif mecralarda ABD yetkililerini ve dış politika kamuoyunu Karabağ'da yaşananlar, Hocalı katliamı, *gaçgınlar* ve *göçgünler* gibi konularda bilgilendirmeye çalışmıştır. Bill Clinton hükümetinin göreve başlamasından sonra da Başkan Yardımcısı Al Gore ve Dışişleri Bakanı Warren Cristopher gibi önemli isimlere bu konuda detaylı mektuplar göndermiştir. 2 Nisan 1993'te

¹¹ ABD Kongresi'ndeki Massachusetts milletvekili olan ve sonradan ABD Dışişleri Bakanı ve Başkan adayı da olmuş olan John Kerry'nin önergesiyle kabul edilen bu yasaya karşı 15 Temmuz 1992'de Azerbaycan Milli Meclisi'nden ABD Kongresi'ne müracaat yönünde bir karar çıkarıldı ve durumdan duyulan rahatsızlık ayrıntılı olarak ifade edildi (Qasımlı, 2015b: 154-156).

Kelbecer'in işgali sonrasında alınan BMGK kararında ABD'nin değişen yaklaşımının payı olmuştur.

1997'den itibaren Bill Clinton'un ikinci döneminde Dışişleri Bakanlığı mevkiine gelen Madeleine Albright, aslen Çekya'dan Yahudi kökenli bir aileden gelmektedir. 1993'te, Clinton tarafından ABD'nin BM Daimi Temsilcisi olarak atanmıştır. Albright, Rusya'nın Doğu Avrupa ve genel olarak Avrasya'daki gücünün sınırlandırılması gerektiğini düşünen bir ekolü temsil etmiştir. Dolayısıyla Hazar Havzası enerji kaynaklarının Rusya kontrolü olmadan Batı'ya erişimi, NATO, Kafkasya gibi başlıklarda hem bilgi sahibi hem de bu konulara ilgili bir isimdir. ABD'nin BM Daimi temsilciliğini yaparken, Bakü'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Burada Azerbaycan tarafı, Karabağ'a ilişkin gerçekleri doğrudan aktarma imkânı bulmuştur. Daha sonra, Albright, sivil kuruluşlar aracılığıyla Azerbaycan'a bazı insanî yardımların yapılmasını sağlamıştır (ABŞ'ın BMT'deki Daimi Nümayendesi Madlen Olbraytın Azerbaycan Seferi, 06.09.1994).

1994'ten sonra ABD'nin Hazar kaynaklarına ve bu bağlamda Azerbaycan'a artan ilgisi, Azerbaycan tarafından etkili biçimde değerlendirilmeye çalışılmıştır. ABD'deki Azerbaycanlı diplomatların ve Bakü'nün girişimleriyle bazı toplantılar gerçekleştirilmiştir. Aynı yılın ilkbaharında Kongre'nin Kaliforniyalı milletvekillerinden ve aslen Rusya Yahudisi bir aileden gelen Bradley James Sherman'ın önerisiyle 907. Maddenin kaldırılması yönünde bir teklif hazırlanmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Albright da Kongrede yaptığı konuşmada teklifi desteklediğini beyan etmiştir. Buna rağmen teklif Ermeni çevrelerinin çabalarıyla Mayıs ayında reddedilmiştir (Qasımlı, 2015b: 159).

1990'ların başındaki Azerbaycan-ABD ilişkileri, 1990'ların ikinci yarısından sonra enerji başlığı altında yoğunlaşırken, Azerbaycan, ABD'deki dış politika elitlerinin fikrine daha fazla etki etme imkânını bulmuştur. Karabağ ihtilafı, Ermenistan'ın Rusya ve İran'la yakınlaşmasına neden olurken, Azerbaycan ABD'deki Yahudi lobisinden yararlanmak için önemli bir atmosfer oluştuğunu görmüştür. Özellikle Haydar Aliyev'in 1997 ve 1999 yıllarındaki ABD resmî gezilerinde bu yönde temasları olmuştur (Marcus, 2009: 21-22).

1999 yılında İsrail Dışişleri Bakanlığı'nı temsil eden geniş bir heyetin 11-12 Ocak tarihlerindeki Bakü ziyaretinde, BM'de işbirliği, Ermenistan'a Rusya'nın karşılıksız silah desteği gibi konular yanında ABD Kongresi'nde kabul edilen 907. Maddenin kaldırılması için Yahudi lobisinden destek beklentisi de müzakere edilmiştir. ABD ve İsrail hükümetleri ile Amerikalı Yahudi kuruluşları için belki de en önemlisi, Hazar'ın potansiyel olarak önemli petrol ve gaz rezervlerinin istikametinin nereye yöneleceği meselesi olmuştur. Hem ABD hem de İsrail çıkarlarına uygun düşen, Hazar'dan Akdeniz'e Rusya'yı by-pass ederek erişen boru hattı projeleri Yahudi lobisi için de uğrunda çalışılabilecek bir husustur. Fakat Azerbaycan'ın kaldırılmasını arzu ettiği 907. Madde resmen bir türlü kaldırılamamış ancak zaman içinde aşınmıştır. 2001 yılında

Başkan'ın bu yasadan feragatine imkân sağlayan bir düzenleme de yapılmıştır. Ancak tamamen kaldırılması bir yana 2023 yılında Azerbaycan'a tüm askerî yardımları yasaklayan yeni bir yasa kabul edilmiştir (US Senate Adopts Armenian Protection Act of 2023, 16.11.2023, <https://www.azatutyun.am/a/32687808.html>). Bununla birlikte Yahudi lobisinin başta ABD olmak üzere Kanada, Fransa gibi devletlerde, Azerbaycan'a ilişkin genel kanaatin olumsuzdan olumluya çevrilmesinde, medyada Azerbaycan'ın Hristiyan komşusuna saldıran Müslüman, hatta radikal bir aktör olarak takdim edilmesinin geriletilmesinde faydası olduğu da değerlendirilmektedir (İsmayilov, 2013: 70-71).

Azerbaycan'ın Vaşington eski Büyükelçisi Elin Süleymanov, İkinci Karabağ Savaşı'nın devam ettiği ve kendisinin görevde olduğu 2020 Ekim'inde ABD'nin etkili Yahudi lobisi kuruluşlarından olan JINSA (Jewish Institute for National Security of America)'da düzenlenen bir webinar'a konuk olarak burada "Ermenistan'ın İran yoluyla Rusya silahları edinmekte olduğunu, Ermenistan'ın Lübnanlı radikalleri Karabağ'a getirdiğini, ASALA'nın Suriye ile bağlantısı olduğunu belirterek Azerbaycan ile İsrail arasında ortak çıkarlar olduğunu belirtmiştir (Petti, 12.10.2020).

Kasım 2023'te Azerbaycan'ı ziyaret eden Amerikan Yahudi toplumu temsilcileri, Azerbaycan'ın Diaspora İşleri Devlet Komitesi Başkanı Fuad Muradov'la görüşmelerinde, Azerbaycan'la ilişkilere verdikleri önemi beyan etmişler, Muradov da, "Azerbaycan gerçeklerinin dünyaya ulaştırılmasında Amerikan Yahudilerinin katkısından söz ederek ülkesi ile Amerikan Yahudi toplumu arasındaki dostluk ve işbirliğinden duydukları memnuniyeti ifade etmiştir (American Jewish community affirms importance attached to relationship with Azerbaijan, AzTV News, 02.11.2023, <https://aztv.az/en/news/2646/american-jewish-community-affirms-importance-attached-to-relationship-with-azerbaijan>).

Azerbaycan, Yahudi lobisinin kendilerine ve Ermenilere ilişkin kanaatini etkilemek, bu gücü kendi periferilerinde tutmak veya en azından karşı safta yer almasını engellemek amacıyla da faaliyetlerde bulunmaktadır. Azerbaycanlı diplomatların veya Azerbaycan medyasının özellikle son yıllardaki bazı çıkışlarında bunun işaretlerini ve örneklerini görmek mümkündür. Bu doğrultuda kullanılan argümanlar arasında, Ermenilerin Yahudi karşıtlığı, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerle işbirliği yapan Ermeniler, Ermenistan'ın Suriye ve Lübnan'la ilişkilerindeki samimiyet ve dostluk gibi hususlar vardır.

Ermenistan'da gerçekten devlet yönetimi katında da rastlanabilen düzeyde bir Yahudi karşıtlığı olduğunu, Genelkurmay eski Başkanı Onik Gasparyan'a danışmanlık yapmış olan Vladimir Pogosyan henüz Gazze'deki Aksa Tufanı ve akabindeki İsrail operasyonları olmamışken, hatta İkinci Karabağ Savaşı başlamamışken 2020 yılı başında Facebook hesabından yaptığı bir paylaşımında "İsrail ile 1933Almanya arasında bir fark olmadığını", "Ermenilerin Azerbaycan'ı

silahlandıranlardan intikam alması gerektiğini” yazmış, gelen tepkiler üzerine silmiştir (Kazantsev-Vaisman, 2023).

Bir diğer husus, Ermenilerin 2020 ve 2023'teki mağlubiyetlerin ardından Karabağ Ermenileri için dünya medyasında oluşturdukları trajik tabloyu Holokost olarak sunmaları, Yahudilere özgü kavramlarla ve görsellerle içerikler hazırlamalarına ilişkindir. İsrail'in Diaspora Bakanlığının, Azerbaycan'daki Yahudi toplumunun liderinin, Avrupa'da etkin olduğu bilinen “The Rabbinical Center in Europe” adlı kuruluşun açık tepkiler gösterdikleri ve Ermenileri Yahudilerin Holokostunu istismar etmemeye çağırdıkları bilinmektedir (Bardach-Yalov, 2023). Ermenilerin gerek 1915 Tehcirini gerekse İkinci Karabağ Savaşı'nı Holokost'la benzeştirmelerine karşı bu Yahudi tepkisinin karşısında, Azerbaycan, Birinci Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nda Daşnaksütyun Örgütü'nün meşhur bir komutanı olarak görev yapmış olan Nahçıvan doğumlu Garegin Nijde (Garegin Ter Harutyunyan)'nin ve İğdir doğumlu Dro lakaplı Drastamat Kanayan'ın Nazi Almanyası ile işbirliği yapmış olmalarına işaret etmektedir (Shafiyev, 29.07.2021). Ermenistan, bu şahısları milli birer kahraman olarak kabul etmekte olup bunların anılarına hürmeten anıtlar heykeller diktirmiştir (Sharon, 17.06.2016). Konuya İlham Aliyev de Ocak 2020'deki bir hitabında değinerek şunları belirtmiştir: “Biz BDT ülkelerinin Başkanları olarak faşistlerin kahramanlaştırılmasına hep karşı çıktık. Üzülerek görüyoruz ki Ermenistan hükümeti Erivan'ın merkezinde Faşistlerle işbirliği yapan bu faşist cellat ve satkın için abide dikmiştir.” (Ermeniler “Njdenin Doğum gününü qeyd edir”, 01.01.2020, <https://konkret.az/ermeniler-njdenin-dogum-gununu-qeyd-edir-ilham-eliyev-bu-mifi-darmadagin-edib/>). Göz ardı edilmemelidir ki, Azerbaycan'ın bu konudaki söylemi, İsrail'de ve Yahudi lobisinde olumlu yansıma bulmakta, medya haberleri ve kısa analizlerde konu Azerbaycan lehine ve Ermenistan aleyhine işlenmektedir.

3.3.5. Savunma Sanayi ve Güvenlik İlişkileri

Azerbaycan-İsrail ilişkilerine dair literatürde savunma/güvenlik unsuru, Azerbaycan-İsrail ilişkilerini şekillendiren en etkili faktörlerden biri olarak yaygın bir şekilde anılmaktadır. Her iki devletin de bağımsızlıklarından itibaren, ciddi ulusal güvenlik sorunları yaşamaları bir kader müstereği olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda Bourtman (2006: 50); her iki devletin de, varlıklarını potansiyel olarak tehlikeye atan komşular tarafından kuşatılmış olma hissiyle oluşan “güvensizlik kompleksi”ni paylaştığını savunmaktadır.

1990'larda Rusya ile Ermenistan arasındaki yoğun askerî ilişkiler, Karabağ'da Erivan lehine bir askerî durum meydana getirmiştir. Azerbaycan'ın egemenliğini ve bağımsızlığını garanti etmek maksadıyla Elçibey'in Rus ordusunun Azerbaycan'dan çıkarılmasını sağlaması, Moskova'nın Bakü ile bu sahadaki işbirliği isteğini de zayıflatmıştır. Oysa Ermenistan tarafı Rus silahlarına hibe yoluyla bile sahip olabilmıştır. Azerbaycan, askerî altyapının Sovyet mirasçısı olması nedeniyle de sıkıntı içerisinde kalmıştır. Yeni bir kaynaktan alınacak sistemler, eski altyapıya, eğitime ve

doktrine dair yenilikler de gerektirmiştir. Bununla birlikte savaş hali devam ettiğinden, savunma alımlarında da alternatifsizlik tercih edilmeyen bir durumdur. Azerbaycan bu anlamda, Rusya dışında Türkiye ve İsrail gibi aktörlere yönelmiştir (Özdaşlı, 2017: 181). Azerbaycan tarafı, İsrail’le ilişkilerinde savunma sanayinin önemli bir unsur olabileceğini değerlendirmiştir.

1997 Haziran’ında İsrail’in askerî ve sivil güvenlik sahalarında savunma ürünleri üretimi yapan Magal şirketinin Başkan Yardımcısı Bakü’yü ziyaret ederek Sefer Ebiyev ile görüşmüştür. Bu görüşmede İsrail’den modern askerî malzemeler alınmasıyla ilgili prensipte anlaşılmıştır. Birkaç gün sonra ise 16-19 Temmuz 1997’de İsrail Dışişleri Bakanlığı’nın BDT ve Doğu Avrupa Ülkeleriyle İlişkiler Dairesi Müdür Yardımcısı Natan Meron ve İsrail’in Türkmenistan Büyükelçisi Şimuel Meyrom Bakü’yü ziyaret etmişlerdir. Ağustos ayında ise Dönemin Başbakanı Netenyahu, Bakü’yü ziyaret etmiştir. Buradan da anlaşılabileceği üzere iki devlet arasındaki ilişkilerin gelişiminde savunma/güvenlik meselelerinin de önemli bir etkisi olmuştur.

Karabağ’daki işgalin başladığı 1992 yılı başlangıç alınacak olursa 2020’ye kadar 28 yıl boyunca Azerbaycan, anlaşmazlığın çözümüne yönelik diplomatik müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanması halinde şiddetli çatışmaya dönüş ihtimalini dışlamamıştır (Lindenstrauss, 2015: 71). Bu nedenle askerî hazırlık kapasitesini sürekli geliştirme yoluna gitmiştir. Bu anlamda savunma harcamaları da sürekli yüksek olmuştur. İsrail’in sahip olduğu ileri teknoloji, bu hazırlık sürecinde Bakü tarafından değerli bulunmuş, İsrail tarafı da Azerbaycan’ın hem benzer tehdit algılarına sahip olması nedeniyle güvenilir hem de hidrokarbon kaynaklarıyla zengin bir müşteri olacağını görmüştür.

İki ülkenin askeri alandaki işbirliği çerçevesinde, İsrail ile ilişkiler Azerbaycan açısından çok değerlidir çünkü İsrail, ABD ve AB’nin bu ülkeye silah satışına yönelik ambargosuna tâbi değildir. Dolayısıyla İsrail, Bakü’nün Karabağ’da kontrolü yeniden kazanma çabaları sırasında önemli bir savaş malzemesi kaynağını temsil etmiştir. Gerçekten de İsrail ile yakın ilişkileri sayesinde Azerbaycan, çeşitli yasal ve siyasî kısıtlamalar nedeniyle ABD ve Avrupa’dan elde edemediği askerî yeteneklerini geliştirmek için ihtiyaç duyduğu silah sistemlerinin kalitesine erişebilmiştir. Diğer Batılı devletler, işgal altındaki toprakları geri almak için savaşa başvurmaya teşvik edeceği düşüncesinin yanı sıra etkili Ermeni lobisinin telkinleriyle Azerbaycan’a muharebe sistemleri satmakta isteksiz davranırken, İsrail büyük ölçüde fayda sağladığı önemli silah satışları yapabilmektedir (Grebennikov, 2015: 430).

2005 yılında imzalanan anlaşma uyarınca İsrail savunma şirketleri Azerbaycan’a askerî teçhizat satmaya başlamışlardır. İsrail savunma şirketleri ayrıca Azerbaycan’daki üst düzey yetkililer için özel kuvvetler ve koruma görevlilerinin eğitilmesinde, Bakü’deki havaalanı için güvenlik sistemleri inşa edilmesinde ve Sovyet döneminden kalma askerî teçhizatın (özellikle tankların) yenilenmesinde de rol oynamıştır (Lindenstrauss, 2015: 70). İsrailli üreticiler Elbit

Systems ve Elta Systems Azerbaycan'la kapsamlı bir işbirliği yapmıştır. Bunun içinde Elta Systems'in, TecSar keşif uydu sisteminin inşasında yer alması da vardır. 2009 yılında yapılan görüşmeler sonucunda her iki taraf da İsrail Namer zırhlı personel taşıyıcısının Azerbaycan'da üretilmesi konusunda anlaşmaya varmıştır (İsmayilov, 2013: 72). Azerbaycan'ın yerli bir silah sanayii kurma çabalarının bir parçası olarak İsraili firmalar da teknoloji transferine de katılmakta, İsrail devlet şirketlerinden olan Aeronautics Azerbaycan'a ait bir şirketle kurduğu ortaklıkla Bakü'de 2011'den beri insansız askerî hava araçları üretmektedir (Shaffer, 2013; Lipshiz, 2013).

İsrail Savunma Bakanlığı'nın üst düzey temsilcilerinin ziyaretlerinin sıklığı ve yoğunluğu askeri/güvenlik alanındaki ilişkilerin önemini doğrulamaktadır. Son 30 yılda Azerbaycan ve İsrail, gelişen ilişkilerini askeri ve güvenlik alanlarındaki işbirliğini ve istihbarat bilgilerinin değişimini de kapsayacak şekilde genişletmiştir. Murinson (2014: 21)'a göre, Azerbaycan ve İsrail terörle mücadele ve sınır güvenliği konularında da işbirliğini benimsemiştir. Ayrıca İsraili istihbarat görevlileri bölgedeki radikal İslamcı örgütler hakkında insan istihbaratı toplamak ve Azerbaycan'ın komşularının -özellikle de İran'ın- asker konuşlandırmalarını izleme faaliyetlerine katılmıştır.

2009 sonrası İsrail-Azerbaycan ilişkilerinde en çok dikkat çeken husus, iki ülke arasındaki güvenlik işbirliği olmuştur. Özellikle İran'ın nükleer faaliyetlerine yönelik İsrail'in güç kullanma tehdidinin yoğunlaştığı 2012 yılından itibaren Azerbaycan, İsrail güvenlik doktrininde kritik bir yere gelmiştir. Bu dönemde Azerbaycan toprakları İsrail ve İran arasındaki örtülü operasyonların merkezi olurken, Bakü gerek İran'ın ideolojik ve toprak bütünlüğü olarak kendisine tehdit oluşturması gerekse Karabağ'da Ermenistan'ı muhtelif yollarla desteklemesi sonucu İsrail ile yakınlaşmıştır. Bu anlamda en kritik gelişme iki ülkenin Şubat 2012'de imzaladığı ve İsrail'in Azerbaycan'a insansız hava aracı, uçaksavar ve füze sistemleri satmasını öngören 1,6 milyar dolarlık anlaşmadır (Israel Signs \$1.6 Billion Arms Deal with Azerbaijan, 2012, <https://www.haaretz.com/2012-02-26/ty-article/israel-signs-1-6-billion-arms-deal-with-azerbaijan/0000017f-e101-d804-ad7f-f1fb56700000>). Bu anlaşma imzalandığı dönemde Azerbaycan'ın tek seferde yaptığı en büyük silah alımı olmuştur. Bu silah anlaşmasının kamuoyuna açıklanmasının ardından Azerbaycan'ın Tahran büyükelçisi İran Dışişleri Bakanlığı'na çağırılmıştır. Anlaşmanın imzalanmasından birkaç hafta sonra Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Abiyev İran'ı ziyaret etmiş ve Tahran'da, ülkesinin İran'a saldırmak için bir platform olarak kullanılmayacağı sözünü vermiştir. Bu ziyaretin amacı, esas olarak, silah alımının İranlılara yönelik olmadığı, daha ziyade Ermeni saldırısı durumunda Azerbaycan'ın savunmasını sürdürmeyi amaçladığı konusunda İran'a güvence vermektir (Weitz, 2012).

Bu anlamda bir diğer önemli dönüm noktası ise dönemin İsrail Başbakanı Netanyahu'nun Aralık 2016'da Azerbaycan'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında yaşanmıştır. Netanyahu'nun ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Aliyev iki ülke arasında yaklaşık 5 milyar dolar değerinde yeni bir silah anlaşması imzalandığını duyurmuştur (Idan ve Shaffer, 2021: 199). 2016 yılının Nisan ayında

Karabağ'da yaşanan çatışmalar hatırlandığında Azerbaycan'ın kapasitesini artırmak için yeni askeri teçhizat arayışına girmiş olması anlaşılabilir. Azerbaycan'ın kapasitesini artırmak için yeni askeri teçhizat arayışına girmiş olması anlaşılabilir.

Savunma harcamalarına ilişkin bölgesel ve küresel veriler incelendiğinde Azerbaycan'ın 2000'li yıllardan itibaren toplam bütçede askeri kaynaklara ayırdığı payı her yıl düzenli olarak artırdığı izlenebilmektedir. 2022 yılı verilerine göre, millî gelirden savunma bütçesinin payı bakımından Azerbaycan tüm dünya devletleri arasında Katar'ın ardından 13. sırada yer almıştır. Eski Sovyet coğrafyasındaki devletler arasında aktif askeri personel sayısı bakımından Rusya ve Ukrayna'nın arkasından üçüncü sırada yer almıştır. 2007-2017 arasında bazı yükseliş ve düşüşlerin ardından 2017 yılında 1,5 milyar dolar olan savunma harcamaları, 2022 yılında 2,6 milyar dolara yükselmiştir. 2023'te tahmini rakam 3,1 milyar dolar civarındadır (The Military Balance 2024, 2024).

İsrail'in önemli savunma ürünlerine Azerbaycan gibi Müslüman bir ülkenin sahip olmasını risk olarak görüp görmediği soruları akla gelebilir. *Küresel Yahudi Haber Kaynağı* adlı ajansta yapılan bir değerlendirmede, Azerbaycan'ın İran'ın saldırı çabalarına karşı koyma konusundaki kararlılığı nedeniyle, kendisi ile İsrail arasındaki güvenlik ilişkilerine olan bağlılığını açıkça göstermekte olduğu; bu nedenle, ister silah ticareti şeklinde ister güvenlik güçlerinin eğitimi yoluyla olsun Azerbaycan'a güvenlik yardımı sağlanmasının İsrail'in güvenlik çıkarlarına uygun olduğu belirtilmektedir (Lipshiz, 2013). Azerbaycan-İsrail arasındaki stratejik ilişkiler ve özellikle de İsrail'in Azerbaycan ordusunun envanterine kazandırdığı silahlar, Azerbaycan-Ermenistan dengesinde yarattığı belirleyici etki nedeniyle, savaş süresince Ermenistan'ın hedefi olmuştur. Hem Ermenistan devlet yetkililerinden Azerbaycan'a yapılan silah satışlarının durdurulması konusunda İsrail'e yoğun tepkiler yöneltilmiş hem de Ermeni lobisinin önde gelen kuruluşlarından kimseler, İsrail medyasında yer bulan görüş yazıları kaleme almışlar ve İsrail'in Azerbaycan'a verdiği desteği eleştirmişlerdir (Sassounian, 2021).

Stokholm Uluslararası Barış Enstitüsü (SIPRI) 2020 Mart'ında yayımladığı rapora göre, 2015-2019 yılları arasında Azerbaycan'ın savunma sanayii alanındaki toplam ithalatının %60'ı İsrail'den karşılanmıştır. Aynı dönemde toplam ithalatın Rusya'nın payı %31, Türkiye'nin payının ise %3,2 olduğu kalan %5,8'lik payın ise Ukrayna, Belarus, Pakistan ve Çin arasında paylaşıldığı belirtilmektedir. 2015-2019 yılları arasında İsrail'in savunma sanayi ihracatında ilk sırayı %45 ile Hindistan alırken, Azerbaycan %17 ile ikinci sırada yer almıştır (Wezeman vd., 2020). Ancak 2020 yılında (muhtemelen SİHA alımları nedeniyle) ilk sırayı Türkiye almıştır (İbadoglu, 2020). SIPRI'nin 2018-2022 yıllarına ilişkin raporunda ise Azerbaycan İsrail savunma sanayi ürünlerinin ikinci büyük müşterisi olmayı %9,1'lik bir oranla sürdürmüştür (Wezeman vd., 2023).

3.3.6. Enerji/Ekonomi boyutu

İsrail, çeşitli sahalarda üretim yapabilen gelişmiş bir ekonomiye sahiptir. 10 milyona henüz erişmemiş nüfusuna rağmen millî gelir bakımından dünyanın ilk 30 ekonomisi içinde yer alır. Keza kişi başına düşen millî gelir bakımından da ilk 20 içinde yer almayı başarabilmektedir (Uluslararası Para Fonu 2023 yılı verileri, <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD?year=2023>). Ancak İsrail'in bu ekonomik başarıyı sürdürebilmesi, enerji güvenliğini temin etmesine bağlıdır. Çevresindeki Arap devletleriyle hayati çıkarlara ilişkin sorunları olan İsrail'in aynı zamanda petrol üreticisi olan bu devletlerin kaynaklarına güvenememesi bir yana, Yom Kippur Savaşı'nın etkisiyle beliren 1973'teki petrol krizinin tekrarını da büyük bir risk olarak görmektedir. Zira bu krizde ilk kez Arap devletleri petrolü bir silah olarak kullanarak Batı devletlerinin Filistin sorunundaki tutumuna etkide bulunabilmişlerdir. Bu bakımdan, Orta Doğu hidrokarbon kaynaklarına alternatif olabilecek her saha, her kaynak türü, İsrail açısından da son derece önemli görülmektedir. 1991'de Hazar Havzası kaynakları bütüncül Sovyet denetiminden kurtulduğunda bu İsrail açısından da yeni bir ışığın yanması anlamına gelmiştir. Hem kendi ihtiyaçlarının temini, hem de Hazar kaynaklarının Orta Doğu'ya alternatif oluşturması ihtimali İsrail'in enerji ve buna bağlı politik çıkarlarıyla örtüşmüştür. Hazar'a kıyıdaş olan devletler içinde (sorunlu olduğu İran'ı saymazsak) coğrafi olarak da en yakını Azerbaycan'dır.

Aslında, İsrail'in enerji güvenliğini sağlamak, Tel Aviv için bağımsızlığın ilk gününden beri bir endişe kaynağı olmuştur (Cohen ve DeCorla-Souza, 2011: 1). Soğuk Savaş döneminde İsrail, Mısır, Kuzey Denizi bölgesi, Batı Afrika ve Meksika'dan petrol ithal ederken, 1991 sonrası dönemde Tel Aviv, yönünü Rusya ve BDT ülkelerine çevirmiştir. Kafkasya ve Hazar Denizi'nden petrol ithal etmenin daha ucuz olacağı düşüncesiyle özellikle Azerbaycan gibi yeni bağımsız devletlere yönelmesi bundan olmuştur. Bu bağlamda, BTC boru hattı projesi, özellikle boru hattının Akdeniz'e uzatılması ve İsrail altyapısına bağlanması halinde İsrail'in enerji güvenliğini sağlamanın uygun bir yolu olacağı İsrail tarafından da görülmüştür (Göksel, 2015: 664). Azerbaycan İsrail için önemli bir enerji kaynağı sağlayıcısı olmanın yanı sıra, başta Kazakistan ve Türkmenistan olmak üzere Hazar'ın karşı kıyısındaki petrol ve doğal gaz zengini devletlerden alınabilecek hidrokarbon kaynaklar için de potansiyel bir geçiş ülkesi olarak görülmüştür (Khalifazadeh, 2013: 62).

Bu jeopolitik gerçeklik iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilere muazzam katkılar sunmuştur. Bugün itibariyle artık Azerbaycan ile İsrail arasındaki ilişkilerin güçlü bir ekonomik bileşeni mevcuttur. İki devlet arasındaki ortaklığın arkasındaki gerekçe genellikle ulusal güvenlik konularına bağlanırken bu iki devletin karşılıklı bağımlılığı genellikle göz ardı edilmektedir. Ekonomik karşılıklı bağımlılık, devletlerin birbiriyle örtüşen farklı ihtiyaçlarına dayanmaktadır. İsrail Azerbaycan'dan hidrokarbon ithalini, Azerbaycan da güçlü ve modern bir Azerbaycan

ordusunun teşekkülünde yüksek teknolojiye askeri teçhizat satın almayı, askerî, sanayî ve tarımsal teknoloji ile uzmanlık transferini öncelik olarak görmektedir (Göksel, 2015: 657). Körfezdeki petrol ve doğalgaz zengini Arap monarşilerinin hidrokarbon kaynak satıp silah almalarına benzetilse de, İkinci Karabağ Savaşı'nda etkin biçimde kullanılan silahlar, Azerbaycan'ı söz konusu devletlerden farklılaştırmıştır.

Souleimanov (2014: 478)'a göre, önemli bir petrol ve doğal gaz üreticisi olarak Azerbaycan, potansiyel pazarları güvence altına almakla da ilgilenmektedir. Bu bağlamda, bazı Arap petrol üreticisi devletlerle gizli bir çatışma içinde olan İsrail, stratejik açıdan önemli kaynakların, en iyi şekilde, siyasi meselelere dayalı tedarigi şart koşmayacak veya bu tedarigi Yahudi devleti üzerinde baskı uygulamak için bir araç olarak kullanmayacak güvenli bir ülkeden akışını güvence altına almaya çalışmaktadır. Nitekim bu yöndeki uluslararası yatırımların hızlanması, BTC'nin gerçekleşmesi gibi etkenlerle kısa süre içinde Azerbaycan, İsrail'in Rusya'dan sonra ikinci büyük ham petrol kaynağı haline gelmiştir.

Azerbaycan'ın İsrail için öneminin bütünüyle ürettiği petrol ve doğal gaz miktarına dayanmadığını belirtmek gerekir; zira Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz rezervleri Rusya ve Kazakistan gibi diğer üreticilerin gaz rezervleri ya da İran ve Suudi Arabistan'ın petrol rezervleri ile kıyaslandığında mütevazı kalmaktadır. Ancak Azerbaycan'la olan ekonomik ortaklık İsrail'in enerji ithalatını çeşitlendirmesini sağlayarak enerji güvenliğine katkıda bulunmakta ve aynı zamanda petrol fiyatlarını düşük ve istikrarlı tutarak rakibi İran'ı daha fazla gelirden mahrum bırakmaktadır (Göksel, 2015: 666). Yani ilişkilerdeki ana belirleyenin enerji olduğu söylenemez ancak iki devlet arasında kaynak ticareti dışında dolaylı etkileri de olan bu enerji boyutunun itici gücünü de ihmal etmemek gerekir.

Nitekim İsrail hükümeti, Azerbaycan'la enerji sektöründeki işbirliğinin enerji güvenliğine fayda sağlamanın yanı sıra, İsrail'in bölgesel enerji hareketlerinde rol almasına imkân tanıdığına, bazı Müslüman devletlerle ilişkilerini güçlendirdiğine, Amerikan çıkarlarına hizmet ettiğine ve İran'ın etkisini zayıflattığına inanmaktadır. Aynı şekilde Azerbaycan yönetimi de, İsrail'le enerji temelli bu olumlu ilişkinin kendi stratejik avantajına hizmet ettiğinin; bu bağlamda dış yardım almayı kolaylaştırdığının, "Batı" ile yakınlaşmaya katkı sunduğunun, Rusya ile İran'ın etkisinden uzaklaşmasına yardımcı olduğunun ve dış politikada yürüttüğü dengeyi sağlıklı ilerlemesine katkı sunduğunun farkındadır (Marcus, 2009: 45).

BTC ham petrol boru hattının inşası hem Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin hem de bu ilişkilerdeki enerji boyutunun dönüm noktası olmuştur. BTC petrol boru hattının açılış töreni 6 Temmuz 2006 tarihinde Türkiye'nin Akdeniz limanında gerçekleşmiş ve İsrail Ulusal Altyapılar Bakanı Benyamin Ben-Eliezer'in törene katılması, bu boru hattının İsrail'in Azerbaycan'a yönelik enerji politikası açısından önemini göstermiştir (Abilov, 2009: 145). Zira Doğu-Batı ulaşım

koridorunun kritik bir parçası olan Azerbaycan, BTC'nin inşasını kararlı şekilde sürdürmüş ve bu da ülkeyi Avrupa ve İsrail'i Rus enerji kaynaklarına olan münhasır bağımlılığından kurtarma stratejisinin ayrılmaz bir parçası haline getirerek Azerbaycan'ın Batı nezdindeki önemini artırmıştır (Murinson, 2014: 29).

Ekonomik alanda İsrail, Sovyet sonrası dönemin büyük bir bölümünde Azerbaycan'ın ilk beş ticaret ortağı arasında yer almaktadır. İsrail'in enerji ithalatı, Azerbaycan'ın petrol ihracatının yaklaşık %10'unu oluşturmaktadır. Azerbaycan ve İsrail arasındaki petrol ticareti SOCAR'ın İsrail rafinerilerine doğrudan satışları ve Avrupalı petrol tüccarları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Sonuç olarak, ikili ticaret verileri Azerbaycan ve İsrail arasındaki petrol ticareti hacmini tam olarak yansıtmamaktadır. Azerbaycan, İsrail'e BTC Boru Hattı üzerinden ve Ceyhan'daki limandan Hayfa ve Aşdod'daki rafinerilere düzenli tanker seferleriyle petrol tedarik etmektedir. İsrail-Azerbaycan enerji ilişkileri, 2012 yılında SOCAR'ın bir iştiraki olan Caspian Drilling Company'nin, İsrail'in Münhasır Ekonomik Bölgesi'ndeki Med Ashdod'un %5 hissesini satın alması ve sondaj çalışmalarına başlamasıyla genişlemiştir. Uluslararası bir enerji üreticisi olmayı hedefleyen SOCAR için Med Ashdod'daki sondaj faaliyetleri, Hazar Havzası dışındaki ilk deneyim olmuştur. İsrail ise bunu enerji üretim tekniklerini öğrenmek için bir fırsat olarak kullanmıştır. İsrail'in eski Azerbaycan Büyükelçisi Rafael Harpaz 2015 yılında Jewish News Service'e (JNS) verdiği röportajda İsrail'in sondaj ve finansman gibi enerji üretim uzmanlıkları hakkında daha fazla bilgi edinmek istediğini, çünkü gaz rezervlerini yeni keşfetmiş bir ülke olarak bu alanda uzmanlığı olmadığını belirtmiştir (Bashirova ve Sozen, 2017: 34).

Bu petrol tedariki, İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin çok gergin olduğu dönemler de dâhil olmak üzere hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır. 2023 yılı verilerine bakıldığında Azerbaycan'ın ihracatında İsrail, %4'lük payla (1,4 milyar dolar) İtalya ve Türkiye'nin ardından 3. sırada yer almıştır. Azerbaycan'ın ithalatında ise ilk onda dahi yer almamıştır. Yani dış ticarete İsrail aleyhine bir denge söz konusu olmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, "Azerbaycan Ülke Profili", 2024: 12).

2023 yılı itibarıyla Azerbaycan'da 114 İsrail şirketinin faaliyette bulunduğu, Azerbaycan Dışişleri Bakanı tarafından Tel Aviv'de ifade edilmiştir (Israel welcomes Azerbaijan's decision to open embassy in Tel Aviv, 29.03.2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/israel-welcomes-azerbaijan-s-decision-to-open-embassy-in-tel-aviv/2858393>). Sanayiye serbestleştirme, serbest piyasa ve liberal ekonomi yaratma girişimleri İsrailli şirketleri Azerbaycan pazarlarına bağımsızlığın hemen ardından çekmiştir. Birçok İsrailli şirket hizmet sektörüne yatırım yapmıştır. Azerbaycan İletişim Bakanlığı ve İsrail arasında ortak bir girişim olarak 1994 yılının başlarında ülkedeki ilk cep telefonu operatörü olarak kurulan Bakcell buna iyi bir örnek olmuştur (Abilov, 2009: 144).

İsrail'in en büyük endüstrilerinden biri tarımdır ve devletin GSMH'sinin %2,5'ini oluşturmaktadır. Tarım aynı zamanda Azerbaycan'ın enerjiden sonra en büyük ekonomik sektörlerinden birini oluşturmaktadır. Tarım alanındaki işbirliği İsrailiiler ve Azerbaycanlıların tarımın çeşitli alanlarında da uzmanlıklarını paylaşımlarına imkân sağlamaktadır. Örneğin 2006 yılında Guba'da düzenlenen Azerbaycan-İsrail Tarım İş Forumu, Azerbaycanlı ve İsraili işadamlarının damla sulama teknolojileri, tarımsal planlama, ürünlerin işlenmesi ve paketlenmesi gibi konuları tartışmalarını sağlamıştır (Abilov, 2009: 148). İsrail Dışişleri Bakanlığı ayrıca Azerbaycanlı işadamları için bir tarımsal eğitim kursu düzenlenmiş ve kursta Azerbaycanlı katılımcılara İsrail tarım teknolojisi ve yeniliklerinden nasıl yararlanılacağı öğretilmiştir. Azerbaycanlıların İsrail tarım teknolojileri konusunda eğitilmesi, İsrail'in Azerbaycan'daki tarım işletmelerini geliştirmeye yönelik önemli bir adımdır. 2010 ve 2012 yılları arasında Azerbaycan Tarım Bakanlığı, İsrail'den sulama sistemleri satın almış ve bu sistemler Azerbaycan'ın Göranboy, Kürdemir ve Yevlah bölgelerinde kurulmuştur (Souleimanov vd., 2014: 479).

Bir diğer etkileyici stratejik ortaklık ise, Azerbaycan'daki petrol dışı sektörü etkilemeye odaklanmış bir devlet kuruluşu olan Azerbaycan Yatırım Şirketi'nin, İsraili girişim yatırım platformu Our Crowd aracılığıyla İsraili girişimlere bir dizi önemli yatırım yapma taahhüdüdür. Ortak amaç, bariz kârlılık hedefinin ötesinde, İsraili genç teknoloji şirketlerini Azerbaycan'da etkileşim kurmaya teşvik etmek ve yerel faaliyetler yoluyla Azerbaycan'ın inovasyon ekosistemi üzerinde bir etki yaratmaktır. Bu projenin başarısı, teknolojik açıdan gelişmiş girişimlerde İsrail-Azerbaycan işbirliğinin derinleşmesi anlamına gelebilir ve bu da hem deneyim paylaşımı hem de istihdam yaratılmasıyla sonuçlanabilir. Proje aynı zamanda Azerbaycan'ın tarihi ekonomik, kültürel ve içsel bağlarının bulunduğu Türkiye, Rusya ve Türkistan gibi yerlerde ilgili şirketler için karşılıklı olarak kârlı pazarlar geliştirmeyi amaçlamaktadır (Lenk, 2023: 37).

3.3.7. Değerlendirme

Azerbaycan'da Cumhurbaşkanlığı'na bağlı faaliyet gösteren Uluslararası İlişkilerin Analiz Merkezi'nin direktörü Dr. Ferid Şafiyev (29.07.2021)'e göre, Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin yalnızca petrol-karşılığı silah takasına indirgenmesi tarihsel gerçeklerle örtüşmemektedir. Yahudiler Azerbaycan'da hoşgörü kültürüne tanıklık etmiş ve daha da önemlisi, göçler binlerce karışık evliliğe yol açmıştır. Dolayısıyla, Azerbaycan-İsrail hükümetler arası ilişkileri kısmen bu etnik bağlar üzerine inşa edilmiştir. Sovyet Azerbaycanında iki liderin eşinin Yahudi olduğunu da hatırlatan Şefiyev, günümüzde karışık kökenli kişilerin, Azerbaycan ve İsrail'de siyaset, iş dünyası ve kültür alanlarında daha yakın bağları teşvik ederek önemli roller oynadıklarını belirtmektedir. Aslında, her iki milletin de Azerbaycan petrol üretmeye veya İsrail silah üretip satmaya başlamadan çok önceye dayanan iyi ilişkilerinin olduğu belirtilmelidir.

Azerbaycan ile İsrail arasındaki ilişkilerin bütünüyle iki devletin karşılıklı kimlik algılarıyla oluştuğunu, ekonomik, güvenlik, enerji ilişkilerinin burada tali bir rolü olduğunu iddia etmek doğru olmayacaktır. Bununla birlikte, Azerbaycan’da yüzyıllardır yaşayan Yahudi toplumunun, bunlardan İsrail’e göç etmiş olup bugün İsrail vatandaşı olarak çeşitli sahalarda faaliyet gösterenlerinin iki devletin ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunduklarını da göz ardı etmek mümkün değildir. Azerbaycan bir enerji ülkesi olarak sadece İsrail’le ilişki kurmuş değildir. Savunma sanayi işbirliği konusunda da İsrail yegane paydaşı değildir. Ancak İran’dan kaynaklanan –farklı düzey ve biçimlerdeki- ortak tehdit algısı, Azerbaycan’ın antisemitizme geleneksel ve güncel olarak var olan mesafesi, Yahudi lobisinin Azerbaycan lehine öne çıkan tutumu, bu iki devletin enerji, ekonomi, güvenlik konularındaki ilişkilerine de sağlamlık kazandırmaktadır.

Ermenilerin Yahudilere özgü bazı tarihsel kavram ve sembollerden yararlanmaları, Nazi Almanyası ile işbirliği yapan bazı Daşnak liderleri kahramanlaştırmaları, devlet katında etkili olmuş bazı isimlerin İsrail karşısında Hizbullah ve Hamas’ı destekleyici beyanlarının olması, Ermenistan’ın İran ile hiçbir şart altında gerilememiş olan ilişkileri, İsrail tarafında Azerbaycan lehine algıyı yükselten olgulardır. Benzer biçimde Azerbaycan da, Karabağ konusunda İsrail’in sürdürdüğü açık ve destekleyici siyasi tutumdan memnuniyet duymakta, BTC üzerinden İsrail’e petrol ihracıyla ekonomik kazanç elde etmekte, savunma mimarisinde İsrail menşeli ve yüksek nitelikli silahları temin etmekte güçlük yaşamamaktadır. Türkiye-İsrail veya Filistin-İsrail ilişkilerinde ortaya çıkan sorunlar, Azerbaycan’ın İsrail’e karşı tutumunu veya söylemini değiştirmemekte, sadece dönemsel olarak ilişkiler biraz geri planda tutulabilmektedir.

Shain ve Barth’ın Diasporalar ve uluslararası ilişkiler üzerine çalışmalarında, uluslararası ilişkilerdeki diaspora etkisinin en iyi, kimlik ve iç politika etkenini göz önünde tutan sosyal inşacı teori ve liberalizmle açıklanabildiğini belirtmektedirler (Shain ve Barth, 2003: 473). Ermeni lobisinin Ermenistan dış politikasına etkisinin de özel olarak incelendiği bu çalışmada, Wendt’in şahsi veya kolektif kimliği anlatırken kullandığı “...bir özgün düşünce ve hareket alanı olarak ‘Kendi’ne ilişkin şuur ve hatıra...” tanımına atıfta bulunmaktadır (Shain ve Barth, 2003: 458). Benzer bir çalışmada Bukhari (2004), Foulcaut’nun “epistemik topluluk” kavramından yararlanarak devlet dışı aktörlerin dış politikaya etkilerini sosyal inşacı teoriyle incelemektedir. Bu çalışmalarda belirtildiği üzere, devletlerin dış politikalarının oluşumunda kimlik etkeni ile diasporalar arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Diasporalar, ulus devletlerin sınırlarını aşan bir etkiyle, dış politikanın biçimlenmesine katkıda bulunmaktadırlar. Gerek Azerbaycan dışındaki Azerbaycanlılar, gerekse İsrail dışındaki Yahudiler için de bu olgunun geçerli olduğu değerlendirilebilir. Azerbaycan devletinin İran’daki soydaşlarına ilişkin tutum ve beklentileri yanında İsrail’in bağlantılı olduğu lobi gruplarının Güney Kafkasya’ya ilişkin yaklaşımlarının iki devletin bugünkü ilişkilerinde hem oluşturu hem dönüştürücü bir etkiye sahip olduğu belirtilmelidir.

3.4. İsrail ve İran ile İlişkilerde Karabağ Değişkeni

Azerbaycan'ın hem genel dış politikası hem de özel olarak bu araştırmanın konusunu teşkil eden iki devlete yönelik politikaları bakımından en önemli değişken Karabağ'dır. İran'ın ihtilafa coğrafi olarak bitişik olması, bu ülkeyi Karabağ bağlamında daha önemli bir unsur haline getirmektedir. Azerbaycan-İran sınırının önemli kısmını oluşturan Aras nehri 30 yıl boyunca işgal altında kalmış olan Azerbaycan topraklarının da güney sınırlarını belirlemiştir. Tüm tarihsel ve kültürel müşterek yanında, İran'ın bir İslâm Cumhuriyeti olması, bu ülke sınırları içinde yaşayan milyonlarca Azerbaycan Türkünün varlığı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tahran'dan beklentilerini artıran hususlar olmuştur. Öte yandan ihtilafa sınırdış olmayan, coğrafi olarak oldukça uzak bir mevkide bulunan İsrail'in Azerbaycan'a ve Hazar bölgesine gösterdiği ilgi zorunlu olarak Karabağ meselesinde bir pozisyon almasını gerektirmiştir. Nitekim İkinci Karabağ Savaşı sırasında gerek akademik gerek politik düzeyde her iki devletin tutumu en çok takip edilen ve ilgi çeken hususlar arasında yer almıştır. Bu itibarla sorunun kısa tarihçesinin ve Birinci Karabağ Savaşı'nda aktörlerin tutumlarının nasıl olduğunun hatırlanmasında fayda görülmektedir. Ardından sözkonusu aktörlerin İkinci Karabağ Savaşı'ndaki tutumlarına dair yapılan değerlendirme de günceli yorumlamak açısından önemli görülmektedir.

3.4.1. Karabağ Sorununun Kısa Tarihçesi

İki Türkçe kelimenin terkihiyle oluşan Karabağ adı; Gökçe Göl, Murov Dağ, Aras Nehri arasındaki ortası dağlık güneyi düzlük bölgeyi ifade etmek üzere kullanılmıştır. Alan ilişkin yazında, Eski "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)" ile "Karabağ" ifadelerinin yanlış biçimde çoğu kez birbirinin yerine kullanıldığı görülür. 19. yüzyıl başında Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'ya doğru inmesi ve Gacar İranıyla iki uzun soluklu savaş yapmasının ardından 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile tarihi Azerbaycan topraklarının fiilen ikiye ayrılması böylece kuzeydeki kısmın Çarlık Rusya egemenliğinde kalması sorunun başlangıcını oluşturur. Rusya, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da olduğu gibi burada da yeni elde ettiği topraklarda Müslüman Türk nüfusun yaşadığı bölgelere etnik Rus ve diğer Ortodoks toplumlardan iskânlar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, hem İran'dan hem de Doğu Anadolu'dan, o dönemlerde büyük kısmı Erivan Hanlığı olan bugünkü Ermenistan topraklarına da Karabağ'a da Ermeni nüfus yerleştirmiştir. Çarlık Rusya yönetimi İmparatorluk kararnamesiyle Ermenilerin bölgeye yerleşmelerini desteklemek amacıyla mali kaynak da ayırmıştır. Bu göçler sonucunda I. Nikolay, Revan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarını içeren coğrafya üzerinde Ermeni bölgesi de kurmuştur. Geniş kapsamlı göçlere rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısına ait Rus, Fransız ve İngiliz kaynaklarında bölge nüfusunun büyük çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinden oluştuğu ifade edilmiştir. 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında çeşitli isyanlar baş gösterdiyse de 1918 yılına kadar Karabağ Bölgesi, Çarlık Rusya'da Azerbaycan'ın bir bölgesi olarak (Gence Guberniyası'na bağlı) yer almaya devam etmiştir (Sarıkaya ve Aslanlı, 2024: 11-24).

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Kafkasya’da yaşayan Ermeniler, hızlı bir biçimde örgütlenmeye başlamıştır. Bu yapılanmaların en önemlisi 1890 yılında kurulan “Daşnaksutyun Komitesi” olmuştur. Komite, daha çok Doğu Anadolu’daki Osmanlı topraklarını kapsayan bir Ermeni Devleti kurmayı amaçlamıştır. Bu dönemde genişlemecilik peşinde olan Ermeni örgütleri, Çarlık Rusya yönetimi altındaki topraklara ilişkin iddialarını pek dile getirmemekteydiler. Bunun nedeni, tarihsel süreçte hep iş birliği yaptıkları Ruslar ile ilişkiyi bozmama isteği olmuştur. Bu arada, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı’nda Rusların aldığı ağır mağlubiyetle birlikte Çarlık hâkimiyetindeki her yerde siyasî çalkantılar yaşanmıştır. Bu kapsamda, Kafkasya’daki millî uyanış hareketlerine paralel olarak etnik çatışmalar da yaşanmaya başlamıştır. Özellikle 1905 yılı tarihe Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki kanlı çatışmalar yılı olarak geçmiştir (Azer, 2013: 205).

Hem Erivan ve çevresindeki hem de Karabağ’daki Ermeni nüfusu, Osmanlı hükümeti’nin aldığı 1915 Tehcir kararıyla da artmış, Doğu Anadolu Ermenileri’nin bir kısmı buraya göç etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sürerken Rusya’da iç siyasetin karışması ve Bolşeviklerin devrimle yönetimi almaları Güney Kafkasya’da da dengeleri değiştirmiş, 1918 yılının Mayıs ayı sonunda Gürcistan, Azerbaycan (AHC) ve Ermenistan bağımsız devlet olduklarını ilan etmişlerdir. AHC, bağımsızlığın ardından komşularına çağrı yapıp anlaşmazlıkların müzakere yoluyla çözülmesini istemiştir. Buna karşılık Ermenistan çağrışı önemsemediği gibi gizlice desteklediği çeteler vasıtasıyla Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türklerine karşı kıyımlar gerçekleştirmiştir. Ermeni çetelerinin saldırılarından cesaret alan Karabağ’da yaşayan Ermeniler Temmuz 1918’de Şuşa’da bir kurultay tertip ederek Azerbaycan hükümetini tanımadıklarını ve Karabağ’ın bağımsız olduğunu ilan etmişlerdir (Sadık, 2023: 13). AHC hükümeti, 4 Haziran 1918’de Osmanlı devleti ile varılan güvenlik anlaşması gereğince ve askeri talep sonucunda tesis edilen Kafkas İslam Ordusu’nun yardımıyla 15 Eylül 1918’de başkent Bakü’nün Bolşevik yönetiminden kurtarılmasının ardından 1919’da Karabağ’a yönelmiştir. Burada faal olan Ermeni silahlı çeteleri o dönemde büyük katliamlar gerçekleştirmişlerdir. AHC Savunma Bakanı Samed Bey Mihmandarov’un emriyle Karabağ’a giden Habib Bey Selimov komutasındaki ordu Ermenilerin eylemlerine son verip kalkışmalarını Nisan 1919’da bastırmıştır (Gasımlı, 2022: 416).

12 Ocak 1920’de Paris’te toplanan Barış Konferansı sırasında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti resmî olarak tanınırken de Karabağ Bölgesinin onun bir parçası olması, uluslararası kabul görmüştür. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti 28 Nisan 1920 tarihinde Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmeye kadar Azerbaycan topraklarında, Osmanlı ve ondan sonra da İngiliz orduları bulunmuştur. Her iki güç de Karabağ bölgesini, bütünüyle Azerbaycan’ın bir parçası olarak görmeye devam etmiştir. Bu süre içerisinde bazı Ermeni örgütleri Karabağ bölgesinde birçok kere isyan çıkarmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Fakat Rusya’nın teşviki ve yardımı ile 20 Mart 1920’de bölgede yine büyük çaplı bir isyan çıkarmışlardır. Hatta çeşitli Ermeni örgütleri

gelecekte toprak verilmesi karşılığında Azerbaycan'da yönetimin devrilmesi sürecine katkılarını açık şekilde Moskova'ya iletmışlerdir. Nihayet Azerbaycan ordu birlikleri isyanı bastırmak üzere bölgeye gittiği sırada, Bolşevik Rus orduları (11. Kızıl Ordu) 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiştir.

O tarihte, Karabağ bölgesi ve şu anda Ermenistan sınırları dâhilinde bulunan Zengezur bölgesi, ilan edilen sınırları içerisinde bulunmaktaydı. İlk başlarda, daha Ermenistan Sovyet Rusya'nın kontrolüne girmediği için, Sovyet yönetimi bu tür meselelerde biraz Azerbaycan yanlısı tutum takınmıştır. Fakat daha sonra, Ermenistan'da Sovyet yönetimi kurulursa bunun karşılığında Karabağ ve Zengezur bölgelerinin Ermenistan'a verilebileceğine ilişkin birtakım vaatler verilmiştir. Ermenistan'da da Sovyet yönetiminin kurulması sonrasında 4 Temmuz 1921'de toplanan Rusya Komünist Bolşevik Partisi (RKBP) Kafkas Bürosu Karabağ Bölgesinin dağlık kısmının Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (ESSC) verilmesi gerektiği konusunda görüş bildirmiştir. Fakat ASSC bu konuya sert tepki göstermiştir. Ertesi gün de “Dağlık Karabağ'ın ASSC sınırları içerisinde kalmasına ve bölge dâhilinde bulunan Şuşa şehri idari merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik verilmesine” karar verilmiştir. ASSC'nin itirazları devam etmiş ve Şuşa'nın, DKÖB'nin merkezi olmaması sağlanmıştır. Bunun yerine Hankendi merkez olmuştur. Ermeniler buraya meşhur ermeni Bolşevik Stepan Şaumyan'a ithafen *Stepanakert*¹² demişlerdir. DKÖB'nin sınırları, Moskova tarafından, tarihî Karabağ topraklarının tamamını değil Ermeni nüfusun yoğunlaştığı bölgeyi kapsayacak şekilde tasarlanmıştır.

18 Şubat 1929'da, ASSC'ye ait bir bölge olan Zengezur'un İran sınırına uzanan güney kısmı da Ermenistan'a verilmiştir. Böylece ASSC'nin diğer bölgeleriyle Nahçıvan Bölgesi arasındaki kara bağlantısı tamamen kopmuş ve böylece Azerbaycan anakarası ile Türkiye arasındaki doğrudan kara bağlantısı kaybolmuştur. Sovyet döneminde ayrıca, ESSC içinde kalmış olarak yaşayan yerli Azerbaycan Türkleri'nin önemli bir kısmı ASSC topraklarının bazı bölgelerine zorunlu biçimde göç ettirilmiştir. Bununla birlikte 1980'lere kadar Karabağ'da Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında ciddi bir çatışma olmamıştır. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren SSCB içinde ilan edilen Glasnost ve Perestroika kararlarından sonra Kafkasya'da hareketlenme başlamıştır. Şubat 1988'de çoğunluğu Ermeni olan DKÖB Sovyeti Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyetlerine hitaben, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a birleşme isteğini belirten bir tasarıyı kabul etmiştir. Temmuz 1988'de DKÖB Sovyeti, yetkisi dışına çıkarak Azerbaycan'dan ayrılma kararı almıştır. Ertesi gün toplanan Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti (Azerbaycan Parlamentosu) Başkanlık Divanı yerel meclisin kararını geçersiz ilan etmiştir. Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak Ermeni silahlı gruplarının Azerbaycanlılara yönelik yol kesme, köy basma ve göçe zorlamaları şeklindeki olaylar yaşanmaya başlamış, olaylarda ölümler de meydana gelmiştir. Ocak 1989 tarihinde, SSCB

¹² Esasen günlük hayatta Ermeniler de daha çok Karabağ deseler de, resmî olarak *Stepanakert* ismini kullanmışlardır. Karabağ'ın yerlisi olduğunu iddia eden bir halkın, 20. yüzyıl başında yaşamış bir siyasetçinin adının buranın hakiki adı olduğunu iddia etmesi Azerbaycan tarafından sıkça eleştirilmiştir.

Yüksek Sovyeti DKÖB'nin yönetimini geçici bir süre için Azerbaycan'dan alarak doğrudan Moskova'ya bağlı Özel Yönetim Komitesi'ne vermiştir. Bundan sonra olaylar daha da artınca ASSC tepki göstermiş ve Kasım ayında yönetim yeniden AASC'ye verilmiştir. ESSC ise daha ileri giderek 1 Aralık 1989'da Azerbaycan'ın "Dağlık Karabağ" bölgesini kendisine birleştirme kararı almıştır. 7 Aralık 1989'da Azerbaycan Parlamentosu, Ermenistan Parlamentosu'nun aldığı DKÖB ilhak kararını kınamıştır. Fakat Moskova yönetimi ESSC'nin bu saldırgan ve aynı zamanda Sovyet yasalarına aykırı eylemleri konusunda fiilî sonuç doğuracak bir adım atmamıştır (İşyar, 2021: 97-99).

Ocak ayında artan olaylar nedeniyle Bakü'de çok büyük kitlesel gösteriler başlamış ve halk sadece Ermeni tarafında değil Moskova'ya da tepki sloganları yükseltmiştir. Bunun üzerine 19 Ocak 1990 tarihinde, akşam saatlerinde, Kızıl Ordu birlikleri havadan, karadan ve denizden Azerbaycan'a çıkarma harekâtı yapmıştır. Harekâttan birkaç saat sonra Bakü'de olağanüstü hâl ilan edildiğinin duyurusu yapılmıştır. Azerbaycan'daki bağımsızlık yanlılarını ezmek amaçlı Kızıl Ordu müdahalesi sonucunda 131 kişi öldürülmüş ve yüzlerce kişi yaralanmıştır. Bu olay sonrasında göreceli sessizlik söz konusu olmuştur (Sarıkaya ve Aslanlı, 2024: 48-49).

SSCB'nin dağılması fitilini ateşleyen Moskova'daki darbe girişimi akabinde Boris Yeltsin Rusya Federasyonu'nun yeni devlet başkanı olmuş ve Karabağ konusundaki ilk arabuluculuk girişimi Yeltsin ve Nazarbayev tarafından gerçekleştirilmiştir. Eylül 1991'de taraflar bir ateşkes bildirisini imzalamışlarsa da, bu kapsamda bölgeye giden bir helikopterin Ermeniler tarafından düşürülmesi, içindeki Azerbaycanlı hükümet üyeleri, Rus ve Kazak yetkililerin ölmesi üzerine Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında DKÖB'nin statüsünü ortadan kaldırdığını açıklamıştır. İkinci Karabağ Savaşı sonrasında İlham Aliyev'in "Status yokdur!" açıklaması (Prezident İlham Əliyev: Status yoxdur və hər kəs bu məsələni unutmalıdır, 02.10.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=zFzUuWeKl8E>) aslında hukuken 1991'de alınan bu karara dayanmaktadır.

1992 yılına girildiğinde, artık Karabağ çok cepheli bir savaşın geniş meydanına dönüşmüş, ölü sayısı binleri aşmaya başlamıştır. Savaşa daha hazırlıklı başlayan ve önce Moskova'dan destek bulan Ermeni tarafı, Azerbaycanlı sivil ahaliyi bölgeden süpürme yönünde harekâtlar yapmıştır. Millî ordusu bulunmayan Azerbaycan, gönüllü birliklerle mücadele etmiştir (De Waal, 2014: 225-227). Şubat 1992 sonunda Ermeniler tarafından Hocalı katliamı gerçekleştirilmiştir. 24 Mart 1992'de AGİK Dışişleri Bakanları Konseyi, Karabağ'daki durumu değerlendirmiş ve sonuç bildirisinin 3-11. maddelerinde sorunun çözümü için tarafların Belarus'un Minsk kentinde konferansa çağırılmasını kararlaştırıldığı ifade edilmiştir. Bu konferans hiçbir zaman toplanamamış ama Minsk Grubu adıyla oluşturulan çok devletli zemin, bu uyuşmazlığın diplomatik/barışçıl çözümü için esas zemin kabul edilmiştir. 1997 yılından itibaren, Minsk Grubundaki devletlerden

üçü (Rusya, ABD ve Fransa) Minsk Grubu eş başkanları olarak sorununun çözüm sürecini tekellerinde tutmaya çalışmıştır (Sarıkaya ve Aslanlı, 2021: 149-175).

1993 yılı sonu itibariyle Azerbaycan'ın toplam yüzölçümünün %20'ye yakın bir kısmı, bu kapsamda eski DKÖB arazisi dışında 7 tane de il ve çevresi Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. BMGK Karabağ'la ilgili dört ayrı karar (822, 853, 874, 884 sayılı kararlar) alarak toprakların Azerbaycan'a ait olduğunu ve Ermeni tarafının işgalci olduğunu tasdik etmiştir. Ancak herhangi bir zorlayıcı tedbir söz konusu olmamıştır (Aslanlı, 2011b: 183).

9 Mayıs 1994'te, Bişkek Protokolü adıyla bilinen ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Bu ateşkes anlaşması Karabağ'da kuzeydeki Murov Dağlarından başlayıp Aras'a yani İran sınırına kadar uzanan hat boyunca bir ateşkes hattı oluşturmuştur. Bu hattın batısında Ermeni işgali sürmüştü ve eski DKÖB alanı dâhil bölgede bir sözde cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu devleti Erivan dâhil hiçbir devlet tanımamıştır. Söz konusu ateşkes hattı ise aradan geçen yıllar arzında binlerce kez ateşkes ihlaline sahne olmuştur. Bu ihlallerde çoğunluğu Azerbaycan tarafından olmak üzere iki taraftan çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.

AGİT Minsk Grubu dâhil olmak üzere çeşitli uluslararası çözüm girişimlerinde bulunulmuş ancak bunlardan herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Diplomatik çözüme en çok 2007 yılında Madrid Prensipleri ile yaklaşılmış ama nihayetinde barış temin edilememiştir (Koçer, 2022: 11-12). Bu sürede Ermenistan bölgedeki askerî tahkimatını artırmış, araziye mayınlamış, müstahkem siperlerle dolu savunma hatları inşa etmiştir.

Azerbaycan ise enerji üretimine, bunların Batı pazarlarına eriştirilmesine, ekonominin güçlenmesine, ordunun güçlenmesine ve savunma kapasitesinin artırılmasına yönelmiştir. Batı ile iyi ilişkiler kurarken Rusya ile de egemenliğe karşılıklı anlayışıyla her sahada ilişki içinde olmuştur. NATO ve AB üyeliği perspektifinin bulunmadığını açıkça beyan etmiş, ancak Rusya merkezli KGAÖ ve AEB gibi örgütlere de tam üye olmamıştır. Rusya'nın 2008 yılındaki Gürcistan müdahalesinden sonra en önemlileri 2010 ve 2016 yıllarında olmak üzere Karabağ'daki temas hattında geniş çaplı çatışmalar yaşanmıştır. 2016 yılındaki çatışmalarda Azerbaycan işgal altındaki bazı yükseklikleri kurtarmıştır. 2018 yılında da benzer kazanımlar elde etmiştir.

2020 yılının Temmuz ayında, Karabağ'ın dışında ve kuzeyinde yer alan, BTC, BTE, TANAP, BTK gibi hatların geçtiği, jeopolitik değeri çok yüksek olan Azerbaycan'ın Tovuz bölgesinde Ermenistan tarafından ateş açılmasıyla başlayan ciddi olaylar olmuştur. Bu olaylarda Azerbaycan tarafı içinde generallerin olduğu çok sayıda şehit vermiş, karşı saldırı başlatarak Ermenistan'a çok daha büyük zayıflık ve kayıp yaşatmıştır.

27 Eylül günü ise temas hattının tamamına yakınında top atışları başlamış ve kısa sürede iki tarafın da seferberlik ilanlarına giden İkinci Karabağ Savaşı'na dönüşmüştür. 9 Kasım 2020'ye kadar süren bu savaşa 44 gün sürdüğü için 44 Günlük Savaş da denmiştir. Savaşın sonunda Azerbaycan yaklaşık 3000 askerini kaybetse de açık bir zafer elde etmiştir. Tüm dünya bu savaşın seyrinde önemli bir etken olan SİHA'ları daha yakından tanımıştır. Türkiye, istemesi halinde Azerbaycan'a istediği her türlü desteği vereceğini savaşın başından itibaren beyan etmiştir. Rusya, Birinci Karabağ Savaşı'ndaki tutumuna kıyasla, oldukça mesafeli yaklaşmış ve taraf gibi görünmekten kaçınmıştır. Ermenistan'a silah sevkiyatını Hazar'dan İran'ın Enzeli Limanı'na oradan karayoluyla sınıra yapabilmektedir. Savaş süresince Rusya ve Batı tarafından birkaç ateşkes çağırısı ve girişimi olmuş ancak bunlardan sonuç çıkmamıştır. Son olarak 9 Kasım'ı 10 Kasım'a bağlayan gece, taraflar Rusya arabuluculuğunda bir araya getirilmiş ve Ateşkes Bildirgesi imzalanmıştır. Bu bildirgeyle, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu kabul edilmiş, eski DKÖB arazisinin bir kısmı dışında Karabağ'ın geriye kalan tüm bölgelerinin boşaltılması Ermenistan tarafından kabul edilmiş, Rusya'nın kısmen eski DKÖB arazisini içeren bir alanda görev yapacak bir "Barış Gücü" görevlendirmesi taraflarca kabul edilmiştir.

3.4.2. Birinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında İran ve İsrail'in Tutumları

İran, bu sorunda, resmî düzeyde birkaç kez Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğuna işaret etse de çatışmayı Azerbaycan devleti ile Karabağ'da yaşayan Ermeniler arasında bir savaş gibi göstermeye de çalışmıştır. Öte yandan uygulamada, bu sorunun çatışmaya dönüşmemesi ancak mevcut haliyle de kalmasını istemiş gibi görünmektedir. Bu itibarla, Birinci Karabağ Savaşı sürecinde/sırasında İran'ın tutumu şu şekilde olmuştur: Savaş sırasında İran, ekonomik yardımlarıyla Ermenistan'ı güçlendirmiş ve Azerbaycan topraklarının işgaline göz yummuştur. Bununla birlikte ilk evrede çözümde rol oynamak için aktif girişimlerde de bulunmuştur (Məhəmmədi, 2017: 228).

İran, Ermenistan'ı 25 Ekim 1991'de tanımıştır. 1992 yılının Şubat ayında ise karşılıklı ziyaretler başlamıştır. Aynı ayın içinde dönemin Ermeni Dışişleri Bakanı Raffi Hovannisyan bir heyetle birlikte Tahran'a ziyaret gerçekleştirmiştir. Bundan iki hafta sonra da İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Vilayeti'nin Erivan seferi gerçekleşmiştir. İran'ın ilk arabuluculuk girişimi de Vilayeti'nin Bakü, Erivan ve Hankendi'yi ziyaret ederek taraflar arasında ateşkes sağlanmasıyla olmuştur (Kelbizade vd., 2019: 87). Ancak 25 Şubat'ı 26 Şubat'a bağlayan gece Ermenilerin Hocalı soykırımını gerçekleştirmesi üzerine bu çabalar sonuçsuz kalmıştır.

İran'ın bir sonraki arabuluculuk girişimi Mart 1992'de başlamıştır. Dönemin BM Genel Sekreteri Boutros Ghali de İran misyonunu desteklemiştir. Görüşmelerin ardından Ermenistan saldırgan eylemlerini sürdürmüş ve 8 Mayıs 1992'de Azerbaycan yönetiminin Tahran'da Ermenilerle müzakerelerde bulunduğu sırada Ermeni askerî birliklerinin Şuşa şehrini işgali

Azerbaycan'ın İran'a olan güvensizliğine neden olan ikinci bir acı hatıra olarak hafızalarda kalmıştır. Birinci Karabağ Savaşı'nın geneline bakıldığında Tahran'ın aktif askerî operasyonlarla ilgilenmemekle birlikte çatışmadaki statükonun sürmesinden yana olduğu izlenebilmektedir. Çatışmanın sürmesinin Azerbaycan'ı angaje tutacağı ve yüzünü güneye dönemeyeceği Tahran tarafından hesap edilmiş gibi görünmektedir. Ayrıca muhtemel bir uzlaşmanın bölgede başka aktörlerin etkinliğini artırabilir diye de endişe etmiştir. Avrupalı güçlerin ama özellikle ABD'nin bu soruna müdahil olmasından endişe ettiğini ise görmemek mümkün değildir (Qasımlı vd., 2011: 26-27). Kelbizade (2019: 98), o tarihlerde İran'ın ateşkesi istediğini belirterek bunun nedenlerini şöyle sıralamaktadır: Birincisi, uzun yıllar en güvenli sınırlar olan eski Sovyet sınırlarının şimdi silahlı çatışmanın alanına dönüşmesi İran'ın millî güvenliğini tehdit etmiştir. İkincisi, çatışmada uzman orduların değil de düzensiz askerî unsurların da yer almaları bazen İran topraklarının da ateş altında kalmasına neden olmuştur. Üçüncüsü, böyle bir ateşkesin İran arabuluculuğunda gerçekleşmesi İran'ın bölgesel nüfuzunu artıracaktır.

İran, o günlerde de bugün olduğu gibi resmi olarak, Karabağ konusunda “tarafsız” olduğunu belirtmiştir. Ancak bu tarafsızlık ilânı, İslamî bir Cumhuriyet ve Şiilerin hamisi olmak iddiasındaki bir ideoloji bakımından pek çok uyumsuzluğu içinde barındırmaktadır. Birinci Karabağ Savaşı zamanında büyük mülteci akınları ve çeşitli istikrarsızlıklar olmasından endişelense ve Azerbaycanlı mültecilere bazı insanî yardımlarda bulunsa da, Tahran, savaş boyunca sadece İran'daki Azerbaycanlıların baskı yaptığı veya çatışmanın sonuçlarının İran'ın devlet çıkarlarını doğrudan tehdit ettiği dönemlerde Ermeni aleyhtarı bir söylem kullanmıştır (Shaffer, 2003: 19).

İran, Ermenistan'la ekonomik ilişkilere de büyük önem vermiştir. Aslında başından beri ekonomik işbirliğine daha çok ihtiyacı olan taraf Ermenistan olmuştur. Türkiye'nin Kelbecer'in işgalinden sonra Ermenistan'la sınır kapısını kapatması ve ilkesel olarak Azerbaycan'ın topraklarındaki işgal bitmeden bu kapının açılmamasına karar verilmesi Ermenistan'ı kuzeyden Gürcistan ve güneyden de İran kapılarına mahkûm bırakmıştır. Ne var ki kuzey komşusu Gürcistan da ekonomik olarak son derece kötü durumdaydı. Hidrokarbon kaynakları olmayan, Abhazya ve Güney Osetya çatışmalarıyla yüz yüze kalan, Türkiye sınırındaki Acara Özerk Cumhuriyeti'nde egemenliğini tam olarak uygulayamayan Tiflis ekonomik olarak güney komşusuna destek olabilecek durumda değildi. İran ise Irak'la savaşın ardından çok uzun zaman geçmiş olmasa da, henüz sert Amerikan yaptırımları ile de yüzleşmemişti. Toplam millî gelir büyüklüğü, Şah döneminden beri var olan sektör çeşitliliği, hidrokarbon kaynakların sağladığı zenginlik İran'ı Ermenistan açısından oldukça cazip ve fiilen tek şans durumuna getiren faktörlerdi. 1995 yılı ekonomi, turizm, tarım konularında iki devlet arasında görüşmelerin ve anlaşmaların yılı olmuştur (Kelbizade vd., 2019: 106-107).

İran Dışişleri Bakanı Vilayeti'nin, Mart 1996'daki Azerbaycan ziyaretinde Azerbaycanlı mevkidaşı Hasanov'un “İran'ın Hristiyan ve saldırgan Ermenistan'ı Müslüman Azerbaycan'a karşı

desteklediği” yönündeki ifadelerine “Azerbaycan’ın İsraili ajanların bölgeye yayılmasını sağlamasından” duydukları kızgınlıkla karşılık vermesi dikkat çekicidir (Cordesman ve Hashim, 1997: 143). Vilayeti’nin bu iddiasının gerçekliği bir yana, kendilerinin Ermenistan’ı desteklemediklerini, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğüne saygı duyulması gerektiğini veya Müslüman bir ülke karşısında Hristiyan bir ülkenin yanında durmayacaklarını söylememiş olması başlı başına önemli bir tutum göstergesi olmuştur.

İran, Ermenistan’la, Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığına kadarki dönemde çok sayıda anlaşma imzalamış ve üst düzey karşılıklı ziyaretler olmuştur ancak Koçaryan dönemi anlaşmalar bakımından çok daha dolu ve verimli geçmiştir. 10 yıllık Koçaryan iktidarında iki devlet 34 antlaşma imzalamışlardır. 1990’ların sonundan başlayarak 2000’li yıllara doğru iki tarafın da uzlaştığı ve geliştirdiği bir konu da, az sayıda kalmış olan Ermenistan’daki Türk-İslâm eserlerinin İran mirası eserler olarak tescil edilip böyle sunulmasıdır. Safevi, Gacar veya Hanlık dönemlerinde Erivan (Revan) çok önemli bir merkez durumundadır. 1827’de Rusların verdiği rakamlarla Erivan’ın Ermeni nüfusu sadece 25.000 kişidir.¹³ Erivan’ın Müslüman ahalisinin tamamına yakını da o dönemde Azerbaycan Türkü’dür. Buranın İran tarihinin bir parçası ve buradaki eserlerin İran eserleri olarak sunulması Ermenistan’a buradaki Azerbaycanlı Türk izini silme imkânı tanırken, İran’a da Kafkasya’da hegemon aktör olma yönünde kültürel bir araç oluşturmuştur. Erivan’da bulunan ve 18. yüzyılda Hüseyin Han tarafından yaptırılan Göy Mescid (Gök Mescid) bu amaçla adeta İran’a verilmiştir (Spy Way of Life: the Blue Mosque, a Rare Iranian Diplomatic Haven in the heart of Yerevan, 12.04.2024, <https://www.intelligenceonline.com/government-intelligence/2024/04/12/the-blue-mosque-a-rare-iranian-diplomatic-haven-in-the-heart-of-yerevan,110204014-art>). Günümüzde halâ Ermenistan bu ve bunun gibi tarihi Azerbaycan abidelerini İran mirası olarak takdim etmekte, böyle tanıtmakta beis görmemektedir. Azerbaycan ise buna şiddetle karşı çıkmaktadır (Azerbaijan demands not to call Blue Mosque in Yerevan Iranian, 05.07.2022, <https://news.am/eng/news/710439.html>).

2000’li yıllarda İran-Ermenistan ilişkilerinin ivmesi artmıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, iki devlet arasındaki ilişkilerin enerji, spor, doğa koruma, tarım, bilim, kültür ve bölgelerarası işbirliği sahalarını kapsadığını açıklamıştır. İşbirliğine petrol boru hattı, demiryolu projesi, serbest ticaret bölgesi antlaşması, ortak petrol rafinerisi inşası da bu yıllarda dâhil edilmiştir (Sarıkaya, 2021: 92).

İran’ın tutumuna etki eden unsurlardan biri de kendi vatandaşı olan Azerbaycanlıların tepkilerinin düzeyidir. Bu tepki, Birinci Karabağ Savaşı sırasında çok yüksek bir seviyeye

¹³ Çarlık Rusyası’nın hizmetinde Kafkasya’da görevlendirilen ve aslen Fransız olan Ivan Şopen’in (Ivan Chopin) “Ermeni Bölgesinin Rus İmparatorluğuna Katıldığı Dönemde İçinde Bulunduğu Koşulların Tarihi Belgeleri” adlı eserinde, 164.000’lik nüfusun yarısının Şii Müslüman olduğu, Ermenilerin 25.000’inin yerli 57.000’inin ise göçmen olarak geldiği belirtiliyor (De Waal, 2014: 420).

çıkamamıştır. Doğrusu o dönemde ülkedeki Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği de henüz uyanış aşamasında gibi görünmektedir. Aslında İran içindeki Azerbaycan Türkleri, İran'ın Birinci Karabağ Savaşı sırasında izlediği siyasetten rahatsızlık duymuşlar ve bunu şiddete başvurmada, iç istikrarsızlığa dönüştürmeden çeşitli yollarla göstermişlerdir. Bu kapsamda Karabağ şehitlerini anmak üzere yas törenleri düzenlemiş, devletlerinden Karabağ Müslümanları için yardım talep etmiş, hatta gönüllü asker olarak Ermeni işgalcilere karşı savaşa hazır olduklarını beyan eden mektupları İran devlet adamlarına yazılan mektuplarla bildirmişlerdir (Sarıkaya, 2008: 306). 1993 yılında İranlı Türk aydınlardan ünlü kalp cerrahı ve yazar Dr. Cevat Heyet ve onun editörlüğünde yayımlanan Varlık dergisi yazarlarının teşebbüsüyle Ayetullah Hameney'e bir açık mektup gönderilmiştir. Mektupta, İran'ın Karabağ sorununa gösterdiği ilgi ve göçmen durumuna düşenlere yardımdan dolayı teşekkür edilip dünya Müslümanlarına karşı başlatılan yeni Haçlı seferleri hatırlatılarak bölgede ikinci bir İsrail devletinin kurulmasına izin verilmemesi ve Bosna Müslümanlarına olduğu gibi Karabağ Müslümanlarına da yardım amacıyla "Azerbaycan Haftası" ilan edilmesi istenmiştir (Gökdağ, ve Heyet, 2004: 64).

Son bir faktör olarak, İran Ermenileri ile dünyanın farklı bölgelerindeki Ermeni diasporasını zikretmek gerekir. Sayıları kesin olarak bilinmese de, İran'da Tahran başta olmak üzere Tebriz, Meşhed, İsfahan gibi önemli şehirlerde yaşayan İran Ermenileri vardır. Muhtelif kaynaklarda 100.000-300.000 arasında rakamlara rastlanır. İran Ansiklopedisine göre eskiden daha çok Tebriz gibi Azerbaycan illerinde yaşarlarken modern zamanlarda Tahran'da yoğunlaşmışlardır ve Tahran Ermenileri toplam Ermeni nüfusunun yaklaşık %70'ini oluşturur (<https://www.iranicaonline.org/articles/armenians-of-modern-iran>). Bu toplum anayasal olarak 2 milletvekili hakkına/garantisine sahiptir. Nüfusun en az üçte birini oluşturan Türklerin sahip olamadığı; kendi dillerinde eğitim veren okullara ve kültürel hürriyete sahip olma yanında, yayın imkânlarına, kiliselere ve bunlarda sosyal ve dinî faaliyet hürriyetine de sahiptirler. İran'da her 24 Nisan'da Türkiye'nin diplomatik temsilciliklerinin yakınlarında düzenlenen Türk ve Türkiye karşıtı sloganların atıldığı Ermeni gösterilerine Tahran her zaman izin vermiş, bu göstericileri karşı gösterilerden korumuş hatta bunlara karşı gösteri yapan Azerbaycan Türklerini de gözaltına almıştır. İran'daki bu küçük Ermeni toplumu Ermenistan'a, İran-Batı ilişkilerinde ortaya çıkan sorunlar bağlamında "pozitif tarafsızlık" olarak adlandırdığı bir tutum takınma imkânı vermiştir. Öte yandan, İslâm ve İran karşıtı bölgesel diskuru benimsemekten böylece kaçınan Erivan da, Rusya-İran ilişkilerinin bir parçası olmaya çalışmıştır. Diğer husus, ABD, Kanada ve Fransa gibi ülkelerdeki etkili Ermeni lobisi faktörüdür. Böylece İran içinde Azerbaycanlı Türklerin memnuniyetsizliğine rağmen güçlü bir Ermenistan bağı inşa edilmiştir.

Birinci Karabağ Savaşı'nın en aktif ve kanlı günlerinden 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'na kadar İran ve Ermenistan'ın Cumhurbaşkanları, (Ermenistan'ın Başbakanları da) defalarca karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. İran tarafında Rafsancani, Hatemi, Ahmedinejad ve Ruhani, Ermenistan tarafında ise Ter Petrosyan, Koçaryan, Sarkisyan ve Paşinyan

dâhil bir diğerini ziyaret etmeyen lider olmamıştır. İran'ın, kuzeydeki bu komşusuyla her geçen yıl geliştirdiği, enerji ve savunma konularını da içeren ilişkilerinde Azerbaycan'ı çok kızdıran bir boyut ise İranlı çeşitli iş adamlarının Karabağ'da işgal altındaki topraklarda yatırım yapmaları olmuştur. Karabağ'a uzanan nakliye ilişkileri ve diğer İran ticari faaliyetleri İkinci Savaş'a kadar devam etmiştir.

Birinci Karabağ Savaşı ve İsrail'in durumuna bakıldığında ise, başlangıçta daha seyrek bir ilişki olduğu görülür. İsrail'le Ermenistan arasındaki ilk temaslar 1988 yılına yani SSCB dönemine kadar gitmektedir. 1988'deki Spitak depremi nedeniyle insanî yardım gönderen devletler arasında İsrail de vardı. 1992'de iki devlet arasında diplomatik ilişkiler kuruldu ancak 2007 yılına kadar İsrail'in Tiflis Büyükelçisi Ermenistan'dan da sorumlu olarak diplomatik temsilcilik vazifesi sürdürmüştür (Bilateral relations, (t.y.), <https://web.archive.org/web/20170806141056/http://mfa.am/en/country-by-country/il/>). İsrail'in Azerbaycan'la ilişkileri ise yukarıdaki ilgili bölümde belirtildiği gibi 25 Aralık 1991'de Tel Aviv'in tanıma kararına müteakiben 7 Nisan 1992'de başlamıştır. 29 Ağustos 1993'te İsrail büyükelçiliği Bakü'de açılmıştır. Bu dönem Birinci Karabağ Savaşı'nın hararetli bir dönemidir. Suriye ve Lübnan'daki Ermenilerin Karabağ'daki savaşa katılmak üzere bölgeye gelmeleri, Ter Petrosyan'ın köken olarak Suriye Ermenilerinden olması ve İsrail ile yakınlaşmanın Orta Doğu/Arap devletlerinin tepkisine neden olacağı endişesi İsrail-Ermenistan ilişkilerini sınırlı seviyede tutmuştur. Yine de 1994 yılından itibaren iki devlet arasında başta kültür ve eğitim konuları olmak üzere çeşitli sahalarda anlaşmalar imzalanmıştır (Qasımlı vd., 2022: 46-47).

1994'te Ermeni Dışişleri Bakanı Papazyan'ın Tel Aviv ziyaretini 1995'te Ter Petrosyan'ın ziyareti izlemiştir. İsrail'den Ermenistan'a uzun yıllar üst düzey ziyaret olmaması ise dikkat çekicidir. 2003 yılında İsrail Baş Hahamı Yona Metzger'in Erivan ziyareti bu anlamda bir ilk sayılabilir. Ermenistan tarafı tüm ziyaretlerde, konukları sözde soykırım anıtına götürerek "Soykırım"ın tanınması kararını onaylatma gayreti bu ziyarette de görülmüştür. Baş Haham konuşmasında 1915 olaylarını "soykırım" olarak adlandırsa da, bunun İsrail'in resmî görüşü olmadığını beyan etmiştir. Bu mesele İsrail-Ermenistan ilişkilerinde az konuşulan ama önemli bir mesele olmayı sürdürmüştür. İsrail'de zaman zaman gündeme gelen tanıma, İsrail hükümetlerinin olumsuz görüş oylarıyla kabul görmemiştir. Bunda Türkiye ile ilişkilere verilen önem yanında ve belki bundan daha fazla, İsrail'in Yahudi Soykırımı'nın biricikliğini bir başka milletle paylaşmama isteğinin etkili olduğu yorumu yapılmaktadır (Mugrdchian, 2013).

1997 yılında Ermenistan Meclisi'nin Başkan Yardımcısı Ara Saakyan'ın Rusya'nın Ermenistan'da askerî üs kurmasına karşı çıkanları "Yahudi ajanları" olarak anması ve Yahudi lobisinden bir tehlike olarak bahsetmesi ikili ilişkilere gölge düşüren bir çıkış olmuştur. Robert Koçaryan'ın iktidarı döneminde, eski Cumhurbaşkanı ter Petrosyan'ın eşinin Yahudi akrabalarının olduğundan bahsedilmesi de benzer bir olumsuz etki yaratmıştır. 1998 yılında dönemin Dışişleri

Bkanı Vardan Oskanyan İsrail'i ziyaret etmiştir. Ancak Koçaryan dönemi genel olarak İran-Ermenistan ilişkilerindeki yoğunlaşma ile dikkati çekmektedir. Ermenistan'ın Rusya ve İran arasında bir stratejik hat oluşturulup Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan hattına alternatif oluşturması yönündeki bölgesel jeopolitik görüş de bu dönemde güçlenmiştir (Nesibli, 2000: 61-72). Ermenilerdeki Yahudilere yönelik olumsuz bakış ve antisemitik davranışların ilişkilerde bir türlü uyumun sağlanamamasında etkili olduğu muhtelif yorumlarda belirtilmektedir. Buna göre Ermeniler, uzun yıllar 1915 Tehcirini İttihat ve Terakki içindeki Yahudilerin tertiplediğini iddia ederken, Yahudiler ise II. Dünya Savaşı'nda Alman ordusunda yer alan ve 812. Tabur adıyla bilinen Ermeni lejyonunu her fırsatta dillendirmek suretiyle tarihî referanslar vermektedirler (Özdaşlı, 2017: 188).

Buna mukabil başından itibaren İsrail-Azerbaycan ilişkileri, savunma, güvenlik, tıp, enerji, eğitim, iletişim, eğitim, kültür ve muhtelif sahalardaki ticareti içermiştir. İsrail'den Azerbaycan'a üst düzey ziyaretler de Birinci Karabağ Savaşı'nı takip eden yıllarda ardı ardına gerçekleşmiştir. 1997'de Netenyahu'nun kısa süreli ziyaretinden sonra Ehud Olmert'in, Avigdor Lieberman'ın, Şimon Peres'in, Uzi Landau'nun ziyaretleri hatırlarda kalan önemli diplomatik ziyaretler arasındadır. Netenyahu ise 2016 yılında bir Bakü ziyareti daha gerçekleştirmiştir.

3.4.3. İkinci Karabağ Savaşı'nda İran ve İsrail'in Tutumları

2020 yılında topyekûn savaş patlak verene kadarki dönemde, Azerbaycan, İran'la ikili ilişkilerinde herhangi bir olumsuzluğa meydan vermemeye gayret etmiştir. Zira toprakları işgal altında olan bir devletin sınırdaş olduğu büyük bir komşusuyla problemli olması akıllıca bir davranış da olmayacaktır. Bununla birlikte, İsrail veya Türkiye ile olan ilişkilerinin Tahran tarafından sorgulanmasına veya Tahran'ın bu ilişkilerden hareketle Azerbaycan dış politikasına tesir etmesine de müsaade etmemiştir. 2016 yılında Bakü'yü kısa süreliğine ziyaret eden Benjamin Netenyahu, Azerbaycan'ın o güne kadar kendilerinden 5 milyon dolar değerinde silah aldıklarını beyan etmiştir. Stockholm Uluslararası Barış Enstitüsü de sadece 2017 yılında 137 milyon dolar ile Azerbaycan'ın, İsrail'in en büyük üçüncü silah müşterisi olduğunu ortaya koymaktadır (Gut, 2019).

Öte yandan, 1992-2020 arasında geçen 28 sene içinde İran'ın Ermenistan'la sınır kapısının açık, ticaretinin canlı, diplomatik ilişkilerinin sürekli olmasının Azerbaycan tarafından İran'a ilişkin olumsuz ve dostlukla bağdaşmayan bir tutum olarak algılandığını tahmin etmek zor değildir. Bu durum, Kelbecer'in işgalinden beri Ermenistan'la sınır kapılarını kapalı tutan Türkiye ile kıyaslanarak da değerlendirilmiş olmalıdır. Bu, Azerbaycan'daki İran imajının hem devlet hem de toplum nezdindeki durumunu da etkilemiştir. Toprak bütünlüğüne beklenen saygıyı veya ilgiyi göstermeyen bir sınırdaş üçüncü aktör olarak İran'ın bu tavrı, Bakü üzerinde, modelini komşularına yaymak maksadı taşıyan bir teokratik rejim olmasından kaynaklanan şüpheden daha büyük bir olumsuz etki bırakmıştır.

Dahası, 1990'ların başından itibaren Tahran tarafından takip edilen bu yol, İran içindeki Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin gelişiminde de en önemli etkene dönüşmüştür. Bu siyaset Karabağ meselesinde taraflara eşit yaklaşmak veya bir başka deyişle Rus, Fransız, Amerikalı gibi yaklaşmak anlamına gelmiştir. İran, bu 28 yıl boyunca, Azerbaycan yönetimini ve halkını bazen “savaşmamakla”, “bazen İslam’dan uzaklaşmakla”, bazen de “İsrail’le işbirliği yapmakla” suçlamıştır. İran’dan beslenen din adamı kisvesi altında Azerbaycan’da faaliyet gösteren bazı unsurlar, mescitlerde veya video propaganda unsurlarında, Azerbaycan halkına ve askerine “içki içtikleri, savaşmadıkları, inanmadıkları” suçlamalarına varacak propagandalar inşa etmişlerdir (Sarıkaya, 2021: 94).

İkinci Karabağ Savaşı’nın bir bakıma ayak sesleri olan Temmuz 2020’deki Tovuz çatışmaları devam ederken İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, İran’ın bu konuda öteden beri sürdürdüğü diplomasi ve diyalog tavsiye eden resmî tutumunu tekraren taraflara telefon açarak çatışmayı sonlandırmaları ve diyalog çağrısında bulunmuştur. Savaş başlayınca aynı merkezlerin “Türkiye Azerbaycan’ı Suriye’ye çevirmek istiyor, buraya Suriye’den DAESH militanları, cihatçı taşıyor” gibi beyanları da olmuştur (Jafari, 2020). 27 Eylül 2020’de başlayan İkinci Karabağ Savaşı, Temmuz 2020 Tovuz çatışması ile birlikte değerlendirildiğinde şu hususlar açıklığa kavuşmaktadır: Azerbaycan, topraklarını askerî güç yoluyla ele geçirmek için 2016 sonrasında detaylandırıldığı çıkarsanabilecek kapsamlı bir planlama yapmıştır. Ermeni tarafı bunu temas hattı ve devlet sınırları boyunca gözlemleyerek muhtemel bir topyekûn savaşın Karabağ dışında, Ermenistan-Azerbaycan sınırında cereyan etmesi için Tovuz provokasyonunu gerçekleştirmiştir (Armenia’s Recent Attack On Azerbaijan Pursues Insidious Motives, 15.07.2020, <https://caspiannews.com/news-detail/armenias-recent-attack-on-azerbaijan-pursues-insidious-motives-2020-7-15-0/>). Ancak Azerbaycan, Tovuz çatışmalarında topyekûn harekâtı başlatmayı tercih etmeyip sadece Ermeni saldırısını püskürtmekle yetinmiştir. 27 Eylül günü ise modern harp anlayışında yeni bir çığır ifade eden SİHA’ları yoğun biçimde kullanarak, o günlerde de devam eden Ermeni tacizlerine yönelik kapsamlı savaşı başlatmıştır. İlerleyen günlerde iki taraftan kayıp haberleriyle birlikte Azerbaycan ordusunun ele geçirdiği yükseklikler, köyler ve diğer bölgelere ilişkin haberler ajanslara yansımaya başlamıştır. Düzlüklerden yüksekliklere doğru gerçekleşen Azerbaycan ordusunun ilerleyişi, 28 yıl boyunca ağır biçimde tahkim edilmiş Ermeni savunma hatlarında çeşitli engellerle karşılaşmıştır.

NATO ve AGİT’in taraflara eşit mesafede durmaya gayret eden ve savaşın ilk haftası tamamlanırken gelen açıklamaları bir yana, İİT savaşın ikinci gününde Genel Sekreterliği aracılığıyla, Ermenistan’ın saldırganlığını kınayan Azerbaycan’la dayanışmanın altını çizen, BMGK kararlarına atıfla işgal güçlerinin koşulsuz ve tamamen geri çekilmesine işaret eden bir beyanat yayınlamıştır. 18 Ekim 2020’de ise Azerbaycan’la dayanışmayı hatırlatan, Ermenistan’ı 10 Ekim ateşkesine uymamakla suçlayan bir beyanat daha yapmıştır (OIC Condemns Repeated Provocations And Aggression By Armenian Military Forces Against Azerbaijan, 28.09.2020, https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=23879&ref=14184&lan=en). Türkiye, Azerbaycan’a en

yüksek seviyede; kapsamlı, siyasî ve açık bir destek vermiştir. Cumhurbaşkanı, Dışişleri Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Kuvvet komutanları ve hatta Savunma Sanayi Bakanı dâhil konuyla ilgili tüm yetkililer Azerbaycan’a destek beyan etmişlerdir. Bunlardan bazıları destek açıklamalarını doğrudan Bakü’ye giderek yapmışlardır.

Savaşın başlangıç günlerinde İran yetkililerinin açıklamaları, o güne kadar sorunun çözümüne hiçbir katkı sunmamış olan AGİT yetkililerin açıklamalarından farksız olmuştur. Bunlar arasında “sorunun savaş yoluyla çözülebileceğine inanmadıkları” hususu da vardır. Bundan daha önemlisi, açıklamayı yapan isimlerin temsil seviyelerinin düşük olmasıdır. Cumhurbaşkanı Ruhani ve Rehber Ayetullah Hamaney’in net bir açıklama yapması beklentisi uzun süre gerçekleşmemiştir. Bunun yanında, İran ile Ermenistan arasındaki geçişlerin sağlandığı Nurdüz sınır kapısına giden ve Rusya’dan Enzeli limanına getirilip buradan Ermenistan’a götürüldüğü anlaşılan askerî kamyonların video ve fotoğrafları sosyal medyada yayımlanınca ortalık karışmıştır. İran, alelacele açıklamalar yapmaya, sevk edilen materyalleri de branda ile örtmeye başlamıştır. Bunun ardından hem bu sınır kapısında hem de Tahran ve Tebriz dâhil pek çok şehirde protesto gösterileri yapılmıştır. İran bu gösterilere müdahale etmiş, katılan insanlardan yüzlercesini gözaltına almıştır. İran’ın dini lideri Hamaney’in açık biçimde “Azerbaycan’ın 30 yıldır işgal altında olan topraklarını kurtarmasının hakkı olduğunu” söylemesi, 3 Kasım’ı bulmuştur ki, o tarihte Azerbaycan ordusu cephede açık üstünlüğünü zaten ortaya koymuştur (Sarıkaya, 2021: 95).

Bu arada, İran’daki Azerbaycan Türkleri, savaşı ilgiyle takip etmişler ve her fırsatta Azerbaycan’a desteklerini ifade etmişlerdir. Spor müsabakaları, meclis konuşmaları, sosyal medya paylaşımları bunları doğrular. Ayrıca Türk kökenli 100 sinema oyuncusu, Ermenilerin Karabağ’da işgalci olduğunu ve Azerbaycan’ın yanında olduklarını belirten bir ortak beyanat yayınlamışlardır (İran Türkü sanatçılardan Azerbaycan’a destek, 03.10.2020, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-turku-sanatcilardan-azerbaycana-destek-3569598>).

Ermenistan ile çatışmaların durdurulmasından kısa bir süre önce ve hemen sonra Bakü, İran’ın Azerbaycan’ın toprak bütünlüğüne verdiği desteği ve ikili ilişkileri ilerletme niyetini resmi olarak takdir ettiğini defalarca dile getirmiştir. Yine de sonraki gelişmeler, bu tür diplomatik mesajların İran’ın endişelerini yeterince gidermediğini göstermiştir. Örneğin, 17 Kasım 2020’de Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Aras Nehri üzerinde, İran sınırında yer alan ve işgalden kurtarılmış Cebrayıl kenti yakınlarında bulunan asırlık Hudaferin Köprüsü’nü ziyaret etmişti. Ertesi gün, İranlı bir keskin nişancının teleskopik tüfeğinin nişangâhında çekilmiş bir fotoğrafı sosyal medyaya sızdırılmıştır. Sıradan bir İran askerinin bunu kendi inisiyatifiyle yapması zor olduğundan, bu olayı İran İslam Cumhuriyeti içindeki sertlik yanlısı unsurlar tarafından gönderilen örtülü bir tehdit mesajı olarak yorumlamak mümkündür. Ne Azerbaycan’ın ne de İran’ın olayla ilgili resmî bir açıklama yapmadığını belirtmek gerekir (Arasli, 2021: 113-114).

Bütün bunlara rağmen İlham Aliyev savaş sırasındaki birkaç açıklamasında İran'ın Azerbaycan'a gösterdiği destekten duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Şüphesiz bu, cepheyi genişletmemek adına diplomatik bakımdan yerinde atılmış bir adımdır. Ancak İran, savaşın son haftalarında, özellikle Zengilan'ın kurtarıldığının ilanı ile birlikte sınır bölgesine büyük bir askerî yığınak yapmaya başlamıştır. Sınır boyuna giderek Aras'ın karşı kıyısında ilerleyen Azerbaycanlı askerlere selam gönderen İran vatandaşı Azerbaycan Türklerinin Tahran'ı rahatsız ettiği ve burada bir bayrak gösterme ihtiyacı hissettiği açıktır. Savaşın sonlanmasına müteakip İran'ın daha açık bir olumsuz tutum içine girdiği görülmüştür.

İsrail ise, savaşın başlamasının ardından Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklediklerini beyan eden ender devletlerden olmuştur. Genel bir açıklama ile “devletlerin toprak bütünlüğü” değil, “Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü...” denmesi yeterince açıktır. Ermenistan 1 Ekim'de İsrail'deki Büyükelçisini çekmiştir. Gerekçe olarak Azerbaycan'a devam eden silah sevkiyatını belirtmiştir. 6 Ekim'de Dışişleri eski Bakanı Lieberman, “Azerbaycan'ı güvenilir bir ortak olarak gördüklerini ve Karabağ'ın tarihi olarak da Azerbaycan'a ait olduğunu” beyan etmiştir. İsrail'de, aralarında Ermenistan büyükelçiliğinin önünün de olduğu muhtelif yerlerde Azerbaycan'dan göçüp gelmiş Yahudiler kalabalık gösteriler yapıp Azerbaycan'ı desteklemişlerdir. Bazı önde gelen yazarlar Jerusalem Post dâhil pek çok gazetede Azerbaycan'la ilgili destek yazıları yazmışlar, analizler yapmışlardır (Sarıkaya, 2020: 20).

Savaş boyunca ve sonrasında da, İsrail, Azerbaycan halkı arasında genel olarak olumlu bir algıya sahip olmuştur. Azerbaycan ve İsrail arasında 2020 savaşında sergilenen stratejik işbirliği, İsrail'in Azerbaycanlılar arasındaki popülaritesini daha da arttırmıştır. Savaş sırasında ve savaşın sona ermesinin ardından yapılan kutlamalarda, çoğu zaman Türkiye, Pakistan ve Azerbaycan bayraklarıyla birlikte İsrail bayraklarının da sergilendiği görülmüştür.

İran'ın Azerbaycan'a yönelik “bölgede Suriyeli cihatçılar ve İsrail askerî varlığı” olduğu yönündeki iddia ve bunlardan kaynaklanan uyarıları ise savaştan sonra da devam etmiştir. İran Rehberi Ayetullah Hamaney, Mart 2021'de yaptığı bir açıklamada, “bölgedeki askerî güçlerin güvenliği sağlamaya yetebileceğini, İran'ın kuzeybatısındaki bazı komşuların yabancıların askerî güçlerini bölgeye getirmekten kaçınmaları gerektiğini” beyan etmiştir (Sinaiee, 2021).

Savaşı sonlandıran ateşkes mutabakatının ardından İran'dan gelen tırların Laçın yoluyla Karabağ'ın merkezine ilerlemesinden rahatsız olan Azerbaycan'ın endişelerinin İran tarafından dikkate alınmaması üzerine Bakü, İran kamyonlarının bölgeye girişini engellemek için önlemler almıştır. Azerbaycan sınır muhafaza birlikleri, İran kamyonlarının mal taşımak için kullandığı otoyolun üzerine birkaç karakol yerleştirmiş ve Azerbaycan Gümrük İdaresi de İranlı şoförlere yol vergisi uygulamıştır. Ayrıca iki İranlı şoför gözaltına alınmıştır. Bu otoyolun yaklaşık 30 km'si, savaş sırasında Bakü'nün kontrolü altına aldığı Azerbaycan topraklarından geçmektedir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, vergilerin uygulanmaya başlanmasının ardından bu yollardan geçen İran transit araçlarının sayısının kademeli olarak sıfıra ulaştığını belirtmiştir (Azerbaijan, Iran Agree to Mend Ties ‘through Dialogue’, 13.10.2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/10/13/azerbaijan-iran-agree-to-mend-ties-through-dialogue>).

İran, işgal yılları boyunca yapmadığı ve aslında Bakü’nün gerçekten olmasını arzu edeceği bir çağrıyla ancak Azerbaycan’ın 2020 zaferinden bir yıl sonra yapmıştır. İran Yol ve Şehircilik Bakanlığına bağlı Karayolları ve Ulaştırma Kurumu, İranlı uluslararası nakliye şirketlerine gönderdiği mektupta şoförlerden, vatandaşlardan ve nakliye şirketlerinden Azerbaycan yasalarına saygı göstermeleri istemiş, bu kapsamda Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü ve egemenliğine saygı göstermelerini, Laçın koridorundan geçip Karabağ’a ulaşmaya çalışmamalarını tavsiye etmiştir (İran’dan vatandaşlarına güzergah olarak Karabağ’ı kullanmayın çağrısı: Toprak bütünlüğüne saygı gösterin, 21.10.2021, <https://www.indyturk.com/node/426686>).

İran’ın savaştan sonra geliştirdiği bir “sınırların değiştirilemezliği” söylemi vardır. 30 yıla yakın bir süre Ermenilerin doğrudan işgali altında kalan Karabağ’la ilgili sınırların değiştirilemezliğine vurgu yapmayan, bu konuda herhangi bir tehditte bulunmayan, bilakis Ermenistan’la canlı diplomatik ve ekonomik ilişkileri sürdüren Tahran, Azerbaycan’ın zaferinden sonra “sınırların değiştirilemezliği” vurgusu yapmaya başlamıştır. Azerbaycan anakarası ile Nahçıvan arasındaki kara bağlantısını sağlayan Zengezur Koridoru’nun açılmasını hem yeni konjonktürde temin edilmesi gereken bir hak hem de adil ve olması gereken bir durum olarak telakki eden Bakü’ye karşı Tahran adeta kendisinin devre dışı kalacağı bir proje gibi bakmış ve defaatle itiraz etmiştir. Aras nehrinin karşısında işgalci Ermeni ordusunun Azerbaycan’ın şehir, kasaba ve köylerini yıkması, camileri hayvan ahırlarına dönüştürmesine herhangi bir tepki göstermeyen Tahran’ın, Azerbaycan’ın zaferi sonrasında sınıra ordu toplayarak “Hayber Fatihleri” adlı bir askerî tatbikat yapması, Azerbaycan, Türkiye ve hatta İran içindeki Azerbaycanlılarda öfkeye neden olmuştur (Nusretoğlu ve Alizade, 2022: 140).

İran’ın Karabağ’daki Azerbaycan zaferinden ve bu zaferde Türkiye’nin Azerbaycan tarafından büyük değer verilen koşulsuz desteğinden memnuniyet duymadığını gösteren çarpıcı bir delil de, hafızalara “şiir krizi” olarak geçen olay olmuştur. 10 Aralık 2020’de Bakü’de Karabağ Zaferi onuruna düzenlenen resmî törenlere davetli olarak katılan Erdoğan, burada yaptığı konuşmasında “Ay Laçın” veya “Arazı Ayırdılar” olarak bilinen şiiri okumuştur. Benzer sözlerle Türkiye’nin Doğu Anadolu illerinde de yaşayan şiirin Erdoğan’ın okuduğu dörtlüğü şöyledir: “Araz’ı Ayırdılar, Kum ile doldurdular, Ben senden ayrılmazdım, Zor ile ayırdılar... Ay Laçın, Can Laçın, Men sene Gurban Laçın...” Bu törenin hemen ardından İran Dışişleri Bakanı Zarif twitter mesajında “Cumhurbaşkanı Erdoğan’a, Bakü’de kötü anlattığı şeyin, Aras’ın kuzeyindeki bölgelerin İran anavatanından zorla ayrılmasına atıfta bulunduğu bilgisi verilmemiş olmalı. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin egemenliğinin altını oyduğunu fark etmedi mi? Kimse sevgili

Azerbaycan'ımız hakkında konuşamaz.” ifadesini kullanmıştır (Ortahamamcılar, 2020). Hakaret içermese de bu ifadeler nezaket dışı olmanın yanında haddi aşan ve üstü kapalı tehdit içeren ifadelerdir. Zarif'in mesajından sonra İran meclisindeki bazı milletvekilleri, İran gazeteleri peş peşe Erdoğan ve Türkiye aleyhtarı yorumlar yapmaya ve yazılar yayınlamaya başlamıştır. Aras nehri Azerbaycan'ın güneyi ile kuzeyini birbirinden ayırdığı için Erdoğan'ın şiiri İran'ın bütünlüğünü hedef alan bir işaret gibi algılanmıştır. Oysa Erdoğan bu “zor”un ya da şiirin diğer versiyonlarından geçen “zulmün” hangi kaynaktan geldiğini belirtmemiştir. Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Derya Örs, Dışişleri Bakanlığı'na çağrılarak İran'ın rahatsızlığı dile getirilmiştir. Türkiye bu şiir üzerinden koparılan fırtınadan ve İran basınında Türk Cumhurbaşkanı ve Türkiye'yi hedef alan yorumlardan duyduğu rahatsızlığı beyan etmiştir. Kriz birkaç gün sürmüş ve İran Cumhurbaşkanı Ruhani'nin “konunun büyütülmesine gerek olmadığı” mealindeki açıklamalarıyla sönüştür. Cumhurbaşkanı Ruhani şunları söylemiştir: “(Onların) yaptığı açıklamalarla bu meseleyi aşabileceğimizi düşünüyorum ama halkımızın hassasiyeti çok önemli. Sayın Erdoğan hakkındaki geçmiş bilgilerime dayanarak, toprak bütünlüğümüze hakaret etmek gibi bir niyeti olduğunu düşünmüyorum.” (Arasli, 2021: 113-114). Ancak aynı günlerde, farklı yaş gruplarından yüzlerce İranlı Azerbaycan Türkü, bu şiiri okuduktan sonra elleriyle bozkurt işareti yapıp “Ne mutlu Türküm diyene!” sloganıyla bitirdikleri video mesajlar yayınlamıştır (Azerbaycan Televizyonu: Erdoğan'ın okuduğu şiir Güney Azerbaycan'da direnişin fitili oldu, 24.10.2022, <https://www.yenisafak.com/video-galeri/dunya/azerbaycan-televizyonu-erdoganin-okudugu-siir-guney-azerbaycanda-direnisin-fitili-oldu-2240830>).

Eylül 2021'de Türkiye, Azerbaycan ve Pakistan Silahlı Kuvvetleri'nin Azerbaycan'da gerçekleştirdiği tatbikat da İran'ın tepkisini çekmiştir. İran'ın Rehberi Ayetullah Hamaney'in Erdebil temsilcisi Ayetullah Amili, aynı hafta Cuma hutbesi sırasında Azerbaycan, Pakistan ve Türkiye arasında başlayan “Üç kardeş” tatbikatlarından İran devleti adına rahatsızlık duyduğunu açıkça ifade ederek İran'ı aslana benzetip Azerbaycan'a da “aslanın kuyruğu ile oynamama” uyarısında bulunması İran'daki genel huzursuzluğun bir başka dışavurumu olmuştur (İranlı İmamdan Hutbede Skandal Türkiye ve Azerbaycan Sözleri, 20.09.2021, <https://www.yeniakit.com.tr/video/iranli-imamdan-cuma-hutbesinde-skandal-turkiye-ve-azerbaycan-sozleri-58583.html>).

İlham Aliyev, birçok kez İran ile ilişkilerin bozulmasının sorumluluğunu Tahran'a yükleyen açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin 25 Kasım 2022'de ADA Üniversitesi Kalkınma ve Diplomasi Enstitüsünde düzenlenen uluslararası bir konferansta Aliyev aşağıdaki sövlevi gerçekleştirmiştir:

İran ve Azerbaycan arasında şu anda yaşananlar bizim tarafımızdan yaratılmadı. İster sözle ister eylemle olsun, Azerbaycan karşıtı her türlü adıma sadece karşılık veriyoruz ve vereceğiz. Bu durumun müsebbibi biz değiliz. Bu durumun bir an önce sona ermesini istiyoruz. Tüm komşularımızla barış ve dostane ilişkiler istiyoruz, ancak aynı zamanda her zaman onurumuzu, bağımsızlığımızı ve yaşam tarzımızı savunacağız. Hiçbir yabancı oyuncunun kendi standartlarını ve iradesini hükümetimize ve halkımıza dayatmasına izin vermeyeceğiz.

Aliyev konuşmasında Tahran'ın tutumunun ardındaki jeopolitik nedenleri anlamının zor olduğunu da sözlerine eklemiş ve askeri tatbikatları örnek vermiştir. Azerbaycan sınırının 132 kilometrelik bir bölümünün işgali sırasında İran silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan sınırı yakınlarında hiçbir askerî tatbikat yapmadığını, oysa toprakların işgalden kurtarılması savaşından bu yana birkaç ay içinde sınırda iki tatbikat yapıldığını ve bu tatbikatlarda Azerbaycan'a yönelik nefret ve tehdit dolu sözler sarf edildiğini belirtmiştir (Pashayeva, 2023: 18). Bununla birlikte Aliyev bu konuşmasında, İran'daki Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere Azerbaycan'ın ve Azerbaycanlıların yaşam tarzının ve laikliğin korunması için her şeyin yapılacağını ve onların milletin bir parçası olduğunu vurgulamıştır (Ilham Aliyev attended the opening of the conference under the motto “Along the Middle Corridor: Geopolitics, Security and Economy, 25.11.2022, <https://president.az/en/articles/view/57968>).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in İran'daki Azerbaycan Türkleri ile ilgili önemli açıklamalarından biri de 11 Kasım 2022'de Türk Devletleri Teşkilatı'nın Özbekistan/Semerkant Zirvesi'nde gerçekleşmiştir. Aliyev, Semerkant Zirvesi'nde yaptığı konuşmada öncelikle her bir üyenin ulusal çıkarlarını da dikkate alarak karşılıklı dayanışmanın önemine işaret etmiş ve Teşkilat'a üye ülkelerle ilişkilerin her alanda güçlendirilmesinin Azerbaycan dış politikasının önceliklerinden biri olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Türk dünyasının sadece bağımsız Türk devletlerinden ibaret olmadığını, coğrafi sınırlarının daha geniş olduğunu belirterek, Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ülkeler dışında yaşayan soydaşların asimilasyonunun önlenmesi, haklarının, güvenliğinin ve millî kimliğinin korunması gibi konuları Teşkilat çerçevesinde kalıcı olarak dikkate alınmasının zamanının geldiğini vurgulamıştır. Aliyev, Azerbaycan Devleti'nin yurtdışında yaşayan Azerbaycanlıların haklarının, özgürlüklerinin ve güvenliğinin korunmasına özel önem verdiğini, acı bir kaderle Azerbaycan devletinden ayrılan soydaşlarının dilini, geleneklerini ve kültürünü korumaları, Azerbaycanlılığın fikirlerine sadık kalmaları ve tarihi vatanlarıyla bağlarını hiçbir zaman koparmamaları için çabalarını sürdüreceğini de belirtmiştir (9th Summit of Organization of Turkic States was held in Samarkand President Ilham Aliyev made a speech at the Summit, 11.11.2022, https://azertag.az/en/xeber/9th_summit_of_organization_of_turkic_states_was_held_in_samarkand__president_ilham_aliev_made_a_speech_at_the_summit_video-2370248). Bu konuşma Karabağ Savaşı sırasında gerilen İran ile ilişkiler çerçevesinde, İran içerisinde yaşayan Azerbaycan Türkleri üzerinden ilk defa bu kadar açık bir şekilde İran'a verilmiş bir mesaj olarak değerlendirilebilir.

Gerçekten de, Tahran, Azerbaycan'a karşı şahin açıklamaların yanı sıra Devrim Muhafızları Ordusu'na Azerbaycan sınırı boyunca askerî teçhizat ve silahlı kuvvetler konuşlandırması talimatını vermiş, Azerbaycan sınırına yakın kuzeybatı bölgesinde askeri tatbikatlar yapmaya başlamıştır. Bu askerî tatbikatlar İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan sınırlarındaki değişikliklerden ciddi endişe duyduğunu göstermiştir (Qaidari, 2021). Oysa Azerbaycan, Türkiye ve Rusya ile birlikte, savaşın hemen sonrasında İran'ın da içinde olacağı 3+3 veya 6'lı format denilen modelde

yeni bir işbirliği teklifini açmışlardı. Bu teklif İran tarafından da olumlu karşılanmıştı. Ankara'nın 6 Ülkeli Bölgesel Format Vizyonu İşbirliği Platformu, İran, Rusya ve Türkiye ile birlikte Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı bir araya getirecekti. Zarif ve Aliyev arasında 2021 Ocak ayı sonunda Bakü'de yapılan görüşmede Azerbaycan Cumhurbaşkanı İran'ın bu işbirliği platformu önerisine gösterdiği ilgiyi memnuniyetle karşılayarak “bu girişimin barışa fayda sağlayacağını ve bölge ülkelerinin ortak çıkarlarını ilerleteceğini” söylemişti. Her ne kadar Gürcistan, Abhazya ve Güney Osetya'daki Rus işgaline son verilmediği sürece Rusya ile herhangi bir bölgesel oluşumda yer almayacağını belirtse de bölgesel işbirliği için geniş bir umut penceresi aralanmıştır (Kaleji, 2021: 138-139). Bu söylemi paylaşan Türkiye de, bir yönüyle Karabağ'da Rusya'nın arabuluculuğunda ortaya çıkan ateşkesin sağladığı statükoyla barışık olduğu, hatta bunu daha da ilerletebileceği mesajını vermiştir.

2022 ve 2023 yıllarında İran'ın Karabağ'daki gelişmelerden kaynaklı endişelerine dayalı olaylar adeta birbirini kovalamıştır. Azerbaycan ateşkes anlaşmasından hemen sonra başladığı mayın temizleme ve yeniden inşa faaliyetlerinin yanı sıra açılacağına inandığı ve uğrunda büyük diplomatik enerji sarfettiği “Zengezur Koridoru” için de demiryolu ve karayolu yapım faaliyetlerine girişmiştir. Bu faaliyetlere rağmen Ermenistan tarafı bu konuda herhangi bir adım atmamaktadır. Ateşkes anlaşmasının 9. Maddesinde “Zengezur” ifadesi yer almamakla birlikte Nahçıvan ile Azerbaycan'ın Batı illeri arasındaki ulaşım ve iletişim bağlarının açılması hüküm altına alınmıştır. Azerbaycan, Erivan'ın ayak diremesine karşılık olarak Karabağ'ı Laçın bölgesinden kapatmayı ve uzlaşmaya mecbur etmeyi bir taktik olarak benimsemiştir. Bu süreçte Erivan'dan daha çok İran'dan rahatsızlıklar beyan edilmiştir. Ekim 2022'de Zengezur'un Ermenistan topraklarındaki kısmında bulunan Kafan şehrinde bir İran konsolosluğu açılacağı haberleri medyaya yansımıştır (Motamedi, 2022). Koridorun İran'ı by pass edeceği iddiasıyla hareket eden İran aslında çelişkili bir durum içerisinde. Bu bağlantının kurulması Nahçıvan ve Azerbaycan'ın olduğu kadar Türkiye'nin de en doğal beklentisi iken ve bu koridorun uluslararası sınırları değiştirmesi mümkün değilken neden buna “sınırların değişmesine rıza gösterilmeyeceği” argümanı ile itiraz edildiği açık değildir. Erdoğan 9 Ekim 2023'te, “Ermenistan'ın koridoru açmayı kabul etmesi halinde Ankara'nın Erivan'la ilişkilerini adım adım geliştirmeye hazır” olacağını söylemiş, eğer bu koridorun açılması sağlanmazsa İran üzerinden yeni bir yol yapılacağını da beyan etmiştir. Azerbaycan Milli Güvenlik Konseyi Sekreteri Ramil Usubov ise 10 Ekim 2023'te gazetede yayınlanan bir makalesinde, Zengezur Koridoru'nun açılmasının Kafkasya'da yeni bir barış ve güvenlik döneminin habercisi olacağını ve Ermenistan'a büyük ekonomik fayda sağlayacağını belirtmiştir (Isayev, 2023).

İran, Azerbaycan'ın Ermenistan aleyhine bölgesel yükselişine içerlese de Güney Kafkasya'daki yeni jeopolitik düzene pragmatik bir şekilde uyum sağlamaktan başka çaresi olmadığını gördüğünden Zengezur konusunda 2023 yılı sonlarında somut bir adım atabilmiştir. Bunda Paşinyan yönetimindeki Ermenistan'ın Rusya'dan uzaklaşıp ABD ile askerî tatbikatlar

düzenlemesinin etkisi olduğu yorumları da mevcuttur (Eagle Partner Exercise Builds Upon Longstanding U.S.-Armenian Security Cooperation, 15.09.2023, <https://am.usembassy.gov/eagle-partner>). Nihayet Bakü ve Tahran, Zengezur Koridoru'nun Ermenistan toprakları yerine İran topraklarından geçmesi konusunda anlaşmışlar ve böylece İran'ın Ermenistan sınırını yitirmeye dönük yersiz endişesi de ortadan kalkmış görünmektedir. Aliyev'in yardımcısı Hikmet Hacıyev de, İran alternatifinin varlığı nedeniyle Ermenistan üzerinden geçen koridorun Azerbaycan için çekiciliğini yitirdiğini belirtmiştir (Mamedov, 2023).

2023 yılı içinde yaşanan, Zengezur bahsinden ayrı olarak iki önemli olayın zikredilmesinde de yarar vardır. Bunlardan ilkinde, 27 Ocak 2023'te Tahran'daki Azerbaycan Büyükelçiliği bir saldırganın otomatik tüfekli saldırısına uğramıştır. Bu saldırı sonucunda bir Azerbaycan güvenlik görevlisi ölmüş ve iki büyükelçilik görevlisi yaralanmıştır. Saldırının ardından Azerbaycan diplomatları Tahran'dan tahliye edilirken büyükelçilik faaliyetleri tamamen durdurulmuştur. İki devlet arasında diplomatik bir krize ve İran'ın imajının zarar görmesine neden olan bu olayın ayrıntılı bir şekilde soruşturulacağına dair başlangıçtaki inancın aksine, İran polisi ve savcılığı, saldırıyı kişisel bir husumetten kaynaklanan basit bir cinayet olarak göstermeye çalışmıştır. Tahran'da yaşanan bu saldırı, birkaç yıldır Azerbaycan'a karşı artan düşmanlığın bir parçası olarak algılanmıştır. İran'ın İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra artan Azerbaycan karşıtı propagandası yanında Azerbaycan-İsrail stratejik ortaklığı üzerinden beslenen destekleyici söylemi bu saldırıda resmî Tahran'ı olağan şüpheli durumuna düşürmüştür (Muradov ve Guliyev, 2023).

Mart ayında ise Azerbaycan Meclisi'nde milletvekili olan ve Büyük Kurtuluş Partisi'nin de Genel Başkanı olan Fazıl Mustafa, Bakü'deki evinin önünde otomatik silahlı saldırıya uğramıştır (Azerbaycanlı Milletvekili Fazıl Mustafa'ya suikast girişimi, 29.03.2023, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/azerbaycanli-milletvekili-fazil-mustafaya-suikast-girisimi-42242149>). Fazıl Mustafa, Elçibey'in danışmanlığı ve Türkiye temsilciliği görevlerinde bulunmuş olan, İran'ın Azerbaycan'daki mezhepçi tutum ve faaliyetine karşı mücadelesiyle bilinen, Azerbaycanlılık ve Türk kimliği konusunda eserleri bulunan önemli bir isimdir. Kendisine yapılan suikastın İran-Azerbaycan ilişkilerinin gergin olduğu bir dönemde olması da bu bakımdan İran'a yönelik şüpheler doğurmuştur. Suikastla ilgili gözaltına alınanlar olmuş ve bir yargı süreci başlamıştır.

Öte yandan Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkileri savaştan sonra da gelişmesini sürdürmüştür. 2022 baharında Bakü'yü ziyaret eden Tarım ve Kırsal Kalkınma Bakanı Oded Forer ve Maliye Bakanı Avigdor Lieberman da dâhil olmak üzere üst düzey İsrailli yetkililerin Azerbaycan'a yaptığı ziyaretlerin artması dikkat çekicidir. İsrail Savunma Bakanı Benny Gantz'ın Ekim 2022 başında Azerbaycan'a yaptığı ziyaretin, İran Savunma Bakan Yardımcısı Amiral Amir Rastegari'nin ülkeye yaptığı ziyaretten kısa bir süre sonra gerçekleştiğini de belirtmek gerekir. Dolayısıyla Azerbaycan, İsrail ve İran ile eş zamanlı olarak açık bir diyalog yürütebilen ve

karşılıklı fayda sağlayan ilişkiler geliştirebilen dünyadaki az sayıdaki devletten biri durumundadır (Suleymanov, 2022: 168).

3.4.4. Değerlendirme

Sosyal İnşacı teorisinin bir yandan Siyaset Bilimi ile Uluslararası İlişkiler disiplinleri arasındaki bağın, bir yandan da iç politika ile dış politika arasındaki bağın anlaşılmasına, uluslararası ilişkileri bu yolla daha iyi açıklama gayretinin disipline yeni boyutlar kattığı bilinmektedir (İsmayılzade ve Önsoy, 2022: 172). Devletler arasındaki ilişkilerin öznelerarası boyutuna dikkat çeken ve uluslararası sistemin yapı ve öznenin karşılıklı etkileşimiyle “inşa edilmiş” oluşuna işaret eden sosyal inşacı yaklaşımın açtığı pencere, Azerbaycan, İsrail ve İran arasındaki karmaşık ilişkileri ayıklayıp açıklamakta elverişli anahtarlar sunmaktadır. Azerbaycan için hayati bir konu olan Karabağ’da yaşanan Birinci ve İkinci Savaşlar sırasında izlenen politikalar, bu aktörlerin her birinin içinde, “ben” ve “öteki” algılarının oluşumuna, “tehdit”, “risk ve fırsat” anlayışlarının şekillenmesine tesir etmiş olup akademik inceleme açısından da çok sayıda örnek içermiştir.

Birinci Karabağ Savaşı’nda İran ve İsrail’in tutumlarına bakışı mukayeseli olarak özetleyecek olursak, İran Azerbaycan’ın bu çok zor döneminde, bir tür bekle gör politikası izlemek, süreçte rol almaya dönük sonuçsuz bazı adımlar atmak, kısmî insanî yardımlarda bulunmak ve savaş sonrasında Ermenistan’la çok boyutlu ikili ilişkileri geliştirmek biçiminde bir siyaset izlemiştir. Bakü’nün zaman zaman yükselen sitem ve itirazlarını ise Azerbaycan’ın İsrail ve/veya Batı ile ilişkilerine göndermede bulunarak cevaplamaya çalışmıştır. İsrail ise Ermenistan’la da ikili diplomatik ilişkilerinin varlığına rağmen Erivan’la arasında bir mesafe olmasına dikkat etmiştir. Karşılıklı ziyaretler ve tarafların medyalarının dili bu açıdan oldukça fazla işaret taşımaktadır. Azerbaycan’ın hidrokarbon potansiyeli, savunma sanayi alanında İsrail ürünlerine ilgisi ve Ermenistan’da aralıklarla beliren Yahudi karşıtı söylemler de bunda etkili olmuştur. Ayrıca Azerbaycan ABD’deki Yahudi lobisinden 1990’ların ikinci yarısından itibaren destek görmüş, İran da Ermeni lobisinin Batı’daki gücünü dikkate almıştır. Hem İran hem de İsrail, resmî olarak Azerbaycan’ın toprak bütünlüğüne işaret etmişler (İsmayilov, 2013: 70) ancak İran genellikle bu işaretlemelerine Karabağ’daki Ermenilerin geleceğiyle ilgili dipnotları da eklemiştir. İlginçtir, genel dış politika söyleminde ve bunun ideolojik bagajında yoğun bir Batı karşıtlığı barındıran İran İslâm Cumhuriyeti, Karabağ konusunda ABD, Fransa, AB gibi Batılı aktörlerin söylemlerine oldukça yakın bir söylem kullanmıştır.

İran’ın ve İsrail’in İkinci Karabağ Savaşı’nda izledikleri politikalarda da yine ciddi fark vardır. Azerbaycan savaşın öncesinden başlayarak İsrail’in savunma sanayi alanında önemli bir müşterisi olmuş, yüksek nitelikli İsrail ürünlerini edinmiş ve savaşta da bunlardan yararlanmış. Sorunun başlangıcından itibaren Ermenistan ile ilişkilerini hiç kesmemiş olan, sınır kapısını açık,

ticaretini canlı tutmuş olan İran, 2020 yılında savaş başladığında da tıpkı Birinci Karabağ Savaşı'nda olduğu gibi siyasi açıdan muğlak bir pozisyon içine girmiştir. Sınırların güç yoluyla değiştirilemeyeceği, sorunun barışçıl yollarla halledilmesini arzu ettikleri biçimindeki açıklamalar, Azerbaycan tarafından olumsuz karşılanmıştır. Çünkü Azerbaycan Tahran'dan 30 yıla yakın bir süre devam etmiş olan işgal nedeniyle bunları çok daha önce ve açıkça Ermenistan'ı işgalden vazgeçirmeye dönük olarak beyan etmiş olması beklentisi içinde olmuştur. İran yöneticilerinin ve medyasının Birinci Karabağ Savaşı sırasında şahit olunan ve bir yönüyle ABD, Fransa, AB gibi Batılı aktörlerle örtüşen söylemi de büyük ölçüde İkinci Karabağ Savaşı'nda sürmüştür. Savaştan kısa bir süre önce Paşinyan'ın Tahran'ı ziyaret etmiş olması ve burada “Karabağ Ermenistandır!” sloganı altında fotoğraf vermiş olması, İran medyasında savaş boyunca Azerbaycan'ın kazanımlarını veya Ermenistan'ın sivil hedeflere yönelik saldırılarını görmezden gelen bir yayın faaliyeti olması da bu olumsuz tutumun pekişmesine neden olmuştur. Kabul edilmelidir ki kriz anlarındaki dış politika adımları, rutin diplomatik ilişkilerden çok daha kalıcı ve derin izler bırakabilmektedir. Savaş sırasında Rusya'dan Ermenistan'a ulaştırılan silahların İran'ın Enzeli limanından sınıra sevk edilmiş olması, sadece Azerbaycan devletinin ve halkının değil, İran içinde yaşayan milyonlarca Azerbaycanlının da güçlü tepkisini çekmiştir. İran dini lideri Hamaney dâhil, ülke yöneticilerinin Azerbaycan'ı destekleyici açıklamalardan özenle kaçınmalarına rağmen savaşın Azerbaycan lehine sonuçlanacağına görülmesiyle eş zamanlı olarak sosyal medyadaki İran menşeli çeşitli hesaplar aracılığıyla “Azerbaycan'a aslında İran'ın destek verdiği”, “Azerbaycan ordusunda savaşan askerlerin İslâm, Şiilik, Hüseyin gibi motivasyonlarla savaştığı ve canlarını verdikleri gibi” argümanlar yayılmaya çalışılmıştır. Bu gibi paylaşımlar, Azerbaycanlı sosyal medya kullanıcılarından yoğun tepkiler almıştır.

Savaşın ardından Rusya arabuluculuğunda imzalanan 9-10 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Mutabakatının ardından İran, kendisinin Güney Kafkasya'daki etkisinin azaldığını hissetmiş, Azerbaycan tarafının savaşın ardından düzenlediği Zafer Geçidi'nde Türkiye'nin öne çıkmasından da rahatsızlık duymuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu törende Azerbaycan'ın tarihi topraklarını ayıran Araz nehrine işaretle “Araz'ı Ayırdılar...” diye başlayan şiiri okumasının ardından yaşanan kısa süreli diplomatik kriz, İran'ın hem konjonktürel hissiyatını, hem de tarihsel algılarını yansıtan önemli bir çıktı olmuştur.

Savaş boyunca İsrail'in Azerbaycan'a silah sevkiyatının sürmüştüğü olması, İsrail ve Yahudi lobisince desteklenen medyada Azerbaycan lehine bir havanın olması, Azerbaycan kamuoyunda İsrail lehine bir sempati oluşturmuş, zafer kutlamalarında Türkiye ve Azerbaycan bayraklarının yanında İsrail bayrakları da görülmüştür. Buna mukabil, İsrail Diaspora Bakanlığı'nın bir raporuna göre, 2020 Savaşı ve 2023'deki antiterör harekâtı, Ermenistan'daki İsrail ve Yahudi karşıtı söylemi yükseltmiştir. Ekim 2023'te Ermenistan'da bir sinagoga yapılan saldırı ise İsrail tarafında tepki doğurmuştur. Saldırının failleri, Azerbaycan ve Yahudileri Ermeni devleti ve halkının ezeli düşmanı olarak gördüklerini beyan etmişlerdir. Buna ek olarak, dünya Yahudi kuruluşlarının,

Ermenistan'ın siyasi kazançlar elde etmek için Holokost'un suistimal edilmesine yönelik güçlü kınama açıklamaları, ülkede Yahudilere yönelik hoşnutsuzluğu yeniden alevlendirmiştir. Avrupa'daki elli etkili Yahudi hahamının Ermenistan'a bu konudaki uyarılarını içeren mektubundan sonra Ermeni lobi kuruluşları karşı açıklamalar yapmış, Ermenistan'da bulunan az sayıdaki Yahudi'ye yönelik tacizler artmış, hatta Azerbaycan Yahudi topluluğu lideri, Ermenistan'daki Yahudilere seslenerek onlara vatandaşlık ve güvenlik garanti ederek Azerbaycan'a davet etmiştir (Kazimbeyli, 17.11.2023).

Tüm bu gelişmeler kimlik algılarında etkiler doğuran ve dolaylı olarak devlet kimliklerini de yeniden biçimlendiren olaylar olarak görülmelidir. Zira Chris Ogden'in (2008: 4) belirttiği gibi;

Diasporalar, yeni ev sahibi ülkeye uyum sağlarken hâlâ anavatanlarına bağlılıklarını sürdürdüklerinde, toplumsal oluşumlar birbirine nüfuz eder ve bu durum kimliklerin iç içe geçmesine yol açar. Bu durum, bir dereceye kadar kimliğin ev sahibi ülke bağlamına uyum sağlamasını temsil etse de, diasporik kimlikler, bu dinamiklerin dışında da değişir ve sentezlenir, bu da diasporik kimliğin içinde bir içsel homojenlik yaratır. Algılanan ortak deneyimler aracılığıyla güçlenen bu ortaklık ve ayrışma, grupların birlikte algılayıp, görselleştirmeye başladığı hibrit bir “duygudaş topluluk” oluşturur. Elektronik çağın, diğer ilgili bilgi ve iletişim kaynaklarını sorgulayıp, meydan okuyup değiştirmesiyle birleştiğinde, önceki anavatan ve mevcut ev sahibi ülke deneyimlerinin sentezi, yeni kolektif hafızalar ve hatta yeni zulüm hisleri inşa edebilir.

Burada belirtilen hususlar Ermenistan dışındaki Ermeniler için geçerli olduğu gibi, Azerbaycan'daki Yahudiler, İsrail'deki Azerbaycanlı Yahudiler, İran'daki Azerbaycanlı Türkler için de geçerli olup, İkinci Karabağ Savaşı'nda her birine özgü örnekler görülmüştür.

SONUÇ

Azerbaycan'ın Orta Doğu'ya yönelik dış politikasını İran ve İsrail örnekleri üzerinden açıklamayı amaçlayan ve Azerbaycan'ın Orta Doğu politikasının nasıl oluştuğu sorusuna odaklanan bu çalışma, Azerbaycan'ın İran ve İsrail ile olan ilişkilerinin kimlik, normlar ve sosyal yapılar bağlamında nasıl anlam kazandıklarını inceleyerek sonuca yönelmiştir. Tarihsel veriler temelinde resmi belgeler, söylemler, algılar ve uygulamaların incelenmesiyle araştırma gerçekleştirilmiştir. Bir devletin ne istediğinin kim olduğuna bağlı oluşu, güvenlik kaygısının kimlikten kaynaklandığı hususları Azerbaycan için de geçerli görülmüştür.

Azerbaycan dış politikası incelendiğinde; bu devletin BDT üyesi olmakla birlikte KGAÖ üyesi olmadığı, AGİT ve Avrupa Konseyi üyesi olmakla birlikte NATO ve AB üyeliği perspektifinin bulunmadığı, İİT ve EKO üyesi olmakla birlikte İran veya Suudi Arabistan periferisinde bir ülke gibi görünmekten özenle kaçındığı görülmektedir. Bu tercihlerin temelinde ise Azerbaycan'ın tarihsel gerçekliklere dayalı kimliği ile bunun kamuoyu ve karar alıcılar nezdindeki karşılığı vardır. Hayati/ varlığa ilişkin çıkarların dış politika öncelikleri sıralamasında en üst yeri koruduğu bilinen bir gerçektir. 1991'deki "yeniden" bağımsızlığıyla eş zamanlı yaşadığı işgal sorunu, Azerbaycan için de güvenlik kaygılarını temel belirleyen haline getirmiştir. Ancak güvenlik çerçevesindeki bu kaygılar da, Azerbaycan'ın kendisini tarif edişi ile bir başka ifadeyle kimliğini inşası ile temellenir. İçinde bulunduğu bölgenin üç büyük gücü olan Rusya, Türkiye ve İran'ın tarihsel rolleri ve güncel politikaları karşısında nasıl bir tutum izleyeceği de bu kimlik tanımlaması ve algılaması ile biçimlenmiştir. Dolayısıyla Ortadoğu'ya dönük politikasında da bu konumlanış esas olmuştur.

Sosyal inşacı teori, kavramların, normların, değerlerin ve kimliklerin nasıl oluşup, geliştiklerine odaklanarak; bunların aktörlerin algılarını ve çeşitli durumlardaki tepkilerini nasıl etkilediklerini incelemek için araçlar sunar. Devletlerin zaman, mekân, normlar, kültür gibi faktörlerin etkisiyle kimliklerini kazanmakta, daha sonra bu kimliklerine göre çıkarlarını belirlemekte ve bu çıkarlar doğrultusunda dış politika tercihlerinde bulunmakta olduğu kabul edilmektedir. Bu tezde de kimliğin hem içsel hem dışsal faktörler etkisiyle sosyal inşaya tabi olduğu varsayımıyla hareket edilmiştir. Bir devletin kimliğini oluşturan gelişmelerin ve öğelerin tespitinin, dış politikaya ilişkin çıkarlarını ve eylemlerini anlamaya yardımcı olacağı savından yola çıkılmıştır. Bu bağlamda, devletlerin kimliklerinin, çıkarlarının ve dolayısıyla da eylemlerinin, ülkelerin mevcut yerel kültürel ve politik faktörlerinin yanı sıra tarihsel süreçten ve dönemsel sistemik, jeopolitik vb. faktörlerden bağımsız olmayan bir biçimde inşaya tabi ve aynı zamanda

farklılaşmaya açık dinamik bir yapıda olduğu varsayılmaktadır. Sosyal inşacı perspektifle, Azerbaycan'ın dış politikasının, sadece jeopolitik ve ekonomik çıkarlarla değil, aynı zamanda tarihi, kültürel ve sosyal faktörlerle de şekillendiği açıktır. Bu nedenle, araştırma, Azerbaycan'ın dış politikasında bu faktörlerin nasıl bir rol oynadığını ve devletlerin karşılıklı etkileşimleri sonucunda ortaya çıkan sosyal inşaların ilişkileri nasıl biçimlendirdiğini anlamayı da hedeflemiştir. İran ve İsrail bağlamında Ortadoğu'ya dönük politikası da bu varsayımı doğrulayan örnekler içermektedir.

Azerbaycan aynı anda; bir Türk devleti, bir eski Sovyet cumhuriyeti, bir Güney Kafkasya ülkesi, bir Hazar havzası ülkesi ve bir Müslüman ülke olmak gibi kimlik bileşenlerini bir arada barındırmaktadır. 1991'de çalkantılı ve kanlı bir sürecin sonunda bağımsızlığını -yeniden- elde etmiş olan Azerbaycan, bağımsızlığın ilk yıllarında savaş, işgal, ayrılıkçı girişimler, çökmüş bir ekonomi ve siyasî kaosla karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan, bu kaotik dönemde, dış politikasını da şekillendirmeye başlamıştır. 1990'larda uluslararası sisteme adapte olmaya çalışan Azerbaycan'ın dış politikası, toprak bütünlüğünün sağlanması, enerji politikaları, bölgesel güvenlik ve uluslararası işbirliği gibi konulara odaklanmıştır.

Azerbaycan'ın dış politika çevresini belirleyen temel unsur şüphesiz, Karabağ'ın Ermenistan tarafından 1992'den itibaren hızla işgal edilmiş olması ve bu işgalin 28 yıl sürmesidir. Bir toprak bütünlüğü sorununun egemen bir devletin dış politika önceliği olmasından daha doğal bir şey olamaz. Bununla birlikte dış politikayı bu güvenlik başlığının bütünüyle belirlediğini söylemek de kolaylık olacaktır. Karabağ meselesi kökü 19. yüzyıl başlarına dayanan ve Azerbaycan millî kimliğinin oluşumuna tesir eden bir konudur. Bu etkileme süreci bağımsızlıkla eş zamanlı başlayan Birinci Karabağ Savaşı'nda da, toprakların işgalden kurtarıldığı İkinci Karabağ Savaşı'nda da sürmüştür. Üçüncü tarafların bu meseleye yaklaşımları, devlet, toplum ve medya düzeyindeki siyasal dil, karşılıklı diplomatik ve ekonomik etkiler gibi pek çok husus hem Azerbaycan'ın dış politikasını hem de dış politika elitleri dâhil devlet içindeki algıyı etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir.

Azerbaycan'da bağımsızlığın ilk yılları, hem bağımsızlık, özgürlük, demokrasi söylemlerinin olduğu hem de Karabağ çatışmasının sürdüğü karmaşık durum bağlamında kimlik inşasında çeşitli söylemsel farklılıklarla birlikte bir arayışın olduğu dönemdir. Önce AHCP ve Elçibey iktidarı ile Türklük vurgusunun hem kültürel hem politik sahada ön plana çıktığı, Bütöv (Birleşik) Azerbaycan idealinin sahiplenildiği bir söylem ile bunun dış politikadaki etkilerinin bazı sorun alanları oluşturduğu (kışkırtılan ayrılıkçı hareketler, Rusya ve İran'ın tutumu vb.) görülmüştür. Bununla birlikte, dönem tam anlamıyla devletin inşasının başlangıç evresi olup en kritik yılları içerdiğinden, bu dönemde alınan bazı cesur ve temel kararların uzun soluklu olumlu etkileri olduğu da tespit edilmiştir. Elçibey döneminde Rus kuvvetlerinin Rusya-Azerbaycan arasında doğrudan çatışmaya

mahal vermeden çıkarılması, uluslararası sistemde çok taraflı ve iki taraflı diplomatik ilişkilerin tesis edilmeye başlanması, devlet organlarının teşekkülü kayda değer başarılarıdır.

Reus-Smit'in devletlerin kimliğinde iç siyasal süreçlere ilişkin tespitleri önemsenersek Azerbaycan'da yaşanan yönetim değişikliklerinin dış politika uygulamalarına yansıyan devlet kimliğinin inşasına etkisini de bu araştırmada ortaya koymak gerekmiştir. Zira, her devletin kimliği, içsel alanda kimlik yaratma pratiklerinin bir ürünü olup, hem yeni bir devletin siyasal varlık olarak kuruluşu, hem de bir kimliğe sahip olma duygusunu yaratma süreçleriyle ilgilidir. Öte yandan, sosyal inşacı perspektifle yapılan dış politika analizlerinde, dikkat çeken bir ortak nokta olarak devletlerin kimliklerinde tarihsel süreçte ortaya çıkan temel kırılma ve değişimlerin işlendiği görülmektedir. Bu çerçevede, cumhuriyet rejimi ile Türkiye'nin, II. Dünya Savaşı ile Japonya'nın veya 1979 devrimi sonrasında İran'ın yaşadığı köklü dönüşümün bu devletlerin dünyaya bakışını ve kimlik algısını nasıl şekillendirdiği üzerinde durulur. Mesela, Thomas Berger, Almanya ve Japonya örneklerini merkeze aldığı araştırmasında bu devletlerin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından iç ve dış etkenlerle bir tür "ticaret devleti" kimliği inşa edişlerini anlatır. Bu tezin öznesi olan Azerbaycan, bağımsızlığını 1991 yılında elde edebilmiştir. Kısa süren AHC tecrübesi, bu bakımdan inşacı bir karşılaştırmalı analiz için yeterli veri sağlamamaktadır. Sovyet döneminde ise, bağımsız bir devlet sözkonusu olmadığı için izlenmiş bir dış politika da söz konusu değildir. Bu itibarla devlet kimliğinin inşası sürecinde, birbirini takip eden ancak farklı politik veya ideolojik arka planlara sahip liderlerin söylem ve uygulamaları, dış politikada esaslı değişikliklere neden olmuştur.

Tipik bir post-Sovyet idareci olarak Mütellibov döneminde güvenlik algısının Moskova merkezli biçimlenmesine rağmen, bağımsızlık sürecinde anahtar rol oynamış olan AHCP'nin lideri Elçibey yönetiminde otonom dış politikanın temel ölçütü Moskova ile korunan mesafe olmuştur. Elçibey'in Türklük temelinde Türkiye ile birlikteliği hatta bütünleşmeyi savunurken, İran'ın er ya da geç dağılacağına ilişkin söylemlerde bulunması onun kendisinden önceki karar alıcı elitlerden ne kadar köklü bakış açısı farklılığına sahip olduğunu göstermiştir. Bu dönemde ulusun ve dilin adına ilişkin yapılan anyasal ve yasal (Azerbaycan Türkü/Azerbaycan Türkçesi) düzenlemeler, ulusal semboller ve değerlere ilişkin atıflar da bunu ortaya koymaktadır.

Haydar Aliyev'in 1994'te iktidara gelişinin ardından bu düzenlemelerde esaslı sayılabilecek değişiklikler yapılmış, bunlar üzerinden hem Rusya, Türkiye ve İran gibi aktörlere hem de Azerbaycan kamuoyuna tercihin yönüne ilişkin bir mesaj verilmiştir. Türkiye ile ilişkilerin Azerbaycan dış politikasındaki yeri gözetilmeye devam edilse de dış politikada bir denge arayışına gidilmesi ile devletin dilinin "Azerbaycanca" olarak adlandırılmasının eş zamanlı olması anlamlı bulunmuştur. Bir başka deyişle kimlik algı ve ifadesindeki değişim, devletin dış politikasına da çok boyutluluk ve denge temaları biçiminde yansımıştır. Bu değişimi, uluslararası sistemin aktör üzerindeki etkileri bağlamında da, aktörün sisteme etkileri bağlamında da görmek gerekir. 2000'li yıllara kadar Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu Avrasya bölgesi ABD'nin ve Batı'nın etkisine

daha açık olduğu, Rusya'nın ise Kuzey Kafkasya'da ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunması nedeniyle Haydar Aliyev, başta enerji olmak üzere pek çok konuyu Batı ile pragmatik ilişkiler kurmanın aracı olarak değerlendirmiştir. Enerji kaynaklarının Batı pazarlarına ulaştırılması için uluslararası enerji şirketlerinin bölgede faaliyet göstermesi ve enerji talep eden ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi Azerbaycan'ın bağımsız bir dış politika yürütebilmesi için bir avantaj sağlamıştır. Azerbaycan her ne kadar Orta Doğu'ya alternatif olacak büyüklükte bir kaynağa sahip olmasa da enerji güvenliği bağlamında kaynak çeşitlendirmesi ve güvenli arzın sağlanması açısından Batılı ülkeler için önemli bir konumdadır. Bu bağlamda enerjinin kendilerine karşı bir silah olarak kullanılmayacağını güvenini sağlamış bir ortak olarak Azerbaycan, pek çok Batılı devlet için önem arz etmektedir. İlham Aliyev'in cumhurbaşkanlığı dönemini ise, babasından miras kalan politikanın neredeyse bütünüyle sürdürüldüğü 2010'lara kadar bir evre, bundan sonrasını ise ikinci bir evre olarak değerlendirmek gerekir.

Uluslararası sistemde alternatif güç merkezlerinin yükselişi, 2008'de Gürcistan örneğinde yaşandığı gibi ABD'nin caydırıcılığında görülen gerileme İlham Aliyev'in temel öncelik olan Karabağ konusunda uluslararası normlara dayalı beklentilerini karşılamakta son derece isteksiz davranan Batı'ya karşı pozisyonunu netleştirmiştir. Özellikle son on yılda izlenen politika da Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan hattının Batı'nın siyasal erişimini kolaylaştıran bir hat olarak değil, bölge devletlerinin başarılı işbirliği olarak kabul edildiği, AGİT Minsk Grubu'nun açık bir başarısızlık örneği olduğu, Fransa'nın bu Grubun eşbaşkanlarından bir devlet olarak kendi bünyesindeki Ermeni diasporasının etkisinin gölgesinde bir Güney Kafkasya politikası izlediği sıkça vurgulanan hususlar arasında olmuştur. İlham Aliyev'in, esasları babasının iktidarında şekillenen devlet kimliğinin çerçevesini biraz daha genişleterek, kapsayıcılık, hoşgörü, çokkültürlülük kavramlarıyla zenginleştirdiği de gözlenebilmektedir. Karabağ üzerindeki mücadelenin kamu diplomasisi ve propaganda boyutları da Azerbaycan'a bu yönlerini öne çıkarma gereği hissettirmiş, Aliyev ve diğer devlet yetkilileri sıklıkla “monoetnik Ermenistan”, “çok kültürlü Azerbaycan” vurgularında bulunarak özellikle Batı kamuoyunun Azerbaycan'a ilişkin algısına tesir edebilmiştir. 2020 Karabağ zaferinden sonra Karabağ işgaline son verilmiş ve ülke bütünlüğünün sağlanmış olması, bölgesinde söz sahibi, güçlü ve zafer kazanan bir devlet olmanın getirdiği millî gurur hislerini de gerek millî gerekse devlet kimliğine eklemiştir. Temelleri 2009'da Nahçıvan'da atılmış olan TDT, İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Azerbaycan için gerçek/esas bir siyasal bünye gibi görülmüş, İlham Aliyev bunu 7 Şubat 2024'te yeniden cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından yemin töreninde yaptığı konuşmasında, “TDT bizim için temel uluslararası organizasyondur, çünkü o bizim ailemizdir. Başka bir ailemiz yok. Ailemiz Türk dünyasıdır. ... Türk Devletleri Teşkilatına üye olan tüm ülkelerle kardeşlik ilişkilerimiz mevcut olup, politikamız Türk Devletleri Teşkilatı'nı güçlendirmektir.” şeklinde ifade etmiştir.

Realist/neorealist kuramda devletlerin güvenlik kaygılarının belirleyiciliği ve uluslararası sistemin de bu kapsamda verili olarak ele alınması, güç dağılımında rolleri ayrıca tanımlanan küçük

aktörler olgusunu beraberinde getirir. Bu anlamda Azerbaycan, realist kuramın edilgen, güvenliğini temin etmek için büyük güçlerin periferisinde yer alması beklenen bir küçük aktöre örnek olarak verilir. Ancak, Azerbaycan bağımsızlığından günümüze kadar çeşitli düzeylerde yaşadığı hayati güvenlik sorunlarına bakarak “güç dengesi”nde yer edinmek için askeri paktlara girme eğilimi göstermemiştir. İnşacı bir bakış açısıyla bunun temelinde siyasi bağımsızlık ve politik otonomi konusundaki hassasiyet yer almaktadır. Karar alıcıların algılarında, Moskova merkezli bir siyasi/idari yapının etki ve kontrolü altında olmamaya dönük bir duyarlılık varolmuş, bu duyarlılık Rusya ile ilişkileri önemli ve oldukça belirleyici gören liderlerin idarelerinde de devam etmiştir. Keza, toplumda ve medyada da Azerbaycan’ın bağımsız dış politika izlemesini, tarihsel olarak güçlkle elde edilmiş bağımsızlığın nişanesi olarak gören yaygın bir kanaat olduğu tespit edilmiştir.

Güney Kafkasya’da yer alan bir devlet olarak Azerbaycan’ın bir Orta Doğu politikası inşa ettiği ancak bunun sabit ve verili olmayıp, hem küresel ve bölgesel sistemden hem de ikili ilişkilerden etkilenecek biçimlenmeye devam ettiği söylenebilir. Şüphesiz tüm devletlerin Orta Doğu’yu ilgilendiren ve/veya Orta Doğu’yla ilgili sınırlı düzeyde bir politikaları en azından bölge devletleriyle diplomatik ilişkileri vardır. Ancak Azerbaycan’ın Orta Doğu’ya yönelik politika inşa sürecinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Rusya hariç eski Sovyet cumhuriyetlerinin mukayese için örnek alınmasıyla dahi, açık bir fark olduğu belirtilebilir. Azerbaycan’ı bu anlamda özgün kılan Müslümanlık, İran’a komşuluk, Türkiye’ye komşuluk gibi pek çok husus vardır. Böylece Azerbaycan, İran ve Türkiye’nin yanı sıra, Körfez devletleri, Kuzey Afrika devletleri, Suriye, Lübnan dâhil pek çok Orta Doğu devletine ilişkin bir pozisyon tespit edebilmiş görülmektedir. Orta Doğu siyaseti açısından anlamı olan bazı uluslararası örgütlerde de kendisine özgü bir faaliyet alanı açabilmiştir. Bir de politika oluşumunda etken olan hususlar vardır. İran’ın Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan’la ilgili konulardaki tutumu, Azerbaycan’daki Yahudi toplumu ve İsrail’deki Azerbaycan göçmeni Yahudiler, Türkiye’nin Orta Doğu politikası, enerji ilişkileri, Hazar meseleleri gibi başlıklar zaman içinde öncelikleri değişen ama bu devletin Orta Doğu politikasını belirleyen unsurlara dönüşmüştür.

Bununla birlikte, Orta Doğu, Azerbaycan’ın dış politikasında öncelikli bir başlık oluşturmamaktadır. Orta Doğu’da yaşanan çatışmalar, krizler, işbirliği zeminleri, iç siyasal dalgalanmalar Azerbaycanlı karar alıcılar açısından hayati düzeyde değil, tali düzeyde olgular olarak algılanmıştır. Azerbaycan için öncelik bir tür yakın havza niteliğindeki Avrasya bölgesidir. Ancak unutulmamalıdır ki, İran tarihsel ilişkiler ve komşuluk/sınırdışlık bağlamında diğer Orta Doğulu aktörlerle kıyaslandığında Azerbaycan dış politikasına etkisi bakımından çok daha önemli bir devlettir. İran’la ilişkilerin önemli olması, İran’ın Azerbaycan dış politikasını kontrol eden veya yönlendirebilen bir aktör olduğu anlamına gelmeyip daha çok İran kaynaklı etkiye gösterilen duyarlılık ve buna gösterilen reaksiyonla ilgilidir.

Laik bir devlete ve topluma sahip olan Azerbaycan, bayrağında bulunan yeşil renkle temsil edilen İslâm'ı, millî kimliğinden de dış politikasından da dışlamış değildir. Her ne kadar dinî faktörlerin dış politikayı belirlemesi veya devletlerin birbirlerine müdahale aracına dönüştürülmesine karşı olsa da, İslâm ülkelerinin zaman zaman ihtiyaç duyduğu duygudaşlığı ve bundan kaynaklanan siyasal işbirliklerini de önemsemiştir. Bölgesel bir Orta Doğu örgütü olmasa da, İslâm ülkelerinin bir araya geldiği en büyük uluslararası örgüt olan İKÖ/İİT, Azerbaycan için Orta Doğu devletleriyle kurumsal ilişkileri geliştirmekte önemli bir zemin olmuş, bağımsızlığın ilk yıllarında Karabağ'daki işgal ve insanlık suçlarının anlatılması için etkili biçimde kullanılmış ve kısmî sonuçlar da elde edilmiştir. Azerbaycan'ın tarihsel süreçte etkili biçimde benimsenmiş laik bir devlet ve toplum kimliğine sahip olması, İran, Suudi Arabistan gibi teokratik rejimlerle ilişkilerinde ekonomik işbirliği vizyonunun ötesine geçmemesini beraberinde getirmektedir. Yine, Filistin sorununda uluslararası normlara uyumun altını çizen ancak Hamas ve Hizbullah'ın temsil ettiği siyasal İslam çizgisi ile mesafesini koruyan bir yaklaşım göze çarpmaktadır. İran veya diğer bölge aktörleriyle, Şiilik, Müslümanlık veya şarklılık temelinde bir ortaklık arayışı yerine, sınırları uluslararası hukuk ve BM kararları çerçevesinde belirlenmiş bir işbirliği, dinin siyasal rolünün artmasından duyulan güvenlik kaygıları ile bunların muhtemel toplumsal yansımalarından kaynaklanmaktadır.

Herşeye rağmen, Azerbaycan'ın Orta Doğu politikası bağlamında kuşkusuz ilk köşe taşı güney komşusu İran oluşturmaktadır. Azerbaycan ve İran arasındaki ilişkiler, karmaşık ve zengin bir geçmişe sahiptir. Bu ilişkiler, coğrafi yakınlık, kültürel benzerlikler ve tarihî bağlar gibi faktörlerden etkilenmiştir. Kadim ortak tarih, kültür, din gibi unsurların iki devleti birbirine sıkı bağlarla yakınlaştırması beklenirken, İran'ın Azerbaycan'ı bağımsızlığından itibaren potansiyel bir tehdit olarak algılaması, ilişkilerin zaman zaman zorlu süreçler yaşamasına sebep olmuştur. İran'ın sınırları içinde -sayıları kesin olarak bilinmemekle birlikte- nüfusunun büyük bir oranına tekabül eden Azerbaycan Türklerinin varlığı, bağımsız Azerbaycan devletinin irredantist bir politikası olmasa da tehdit kaynağı olarak görülmüştür. Bununla birlikte Hazar enerji kaynaklarının işletilmesiyle ilgili olarak Azerbaycan'ın Batılı petrol şirketlerini bölgeye getirmiş olması, yine İran açısından bir tehdit olarak algılanmıştır. İran, Türkiye'nin Azerbaycan'da kendisinden açık ara daha güçlü bir zemin bulmasını da hazmetmekte zorlanmış görünmektedir. Dahası Azerbaycan'ın İsrail ile bağımsızlığının hemen ardından yakın ilişkiler kurmaya başlaması, İran açısından çok ciddi bir güvenlik tehdidi olarak görülmüştür. Azerbaycan ise, İran'ın Birinci Karabağ Savaşı ile başlayan, ateşkesten sonra uzun süren işgal döneminde ve İkinci Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'a örtülü ya da açık olarak destek vermesinden rahatsız olmuştur. Tüm bu olumsuz algılamalara rağmen, liderlerin söylemlerinde sık sık ortak tarih, kültür, medeniyet vurgusunun olduğu görülmektedir. Sonuç olarak belirtilmelidir ki, Azerbaycan ve İran arasında köklü tarihi ve kültürel ortaklıklar vardır. Ancak bu bağlar, günümüzde İran İslam Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın dış politikada uyumlu olması sonucunu doğurmamaktadır.

Onuf'a göre uluslararası ilişkiler dahil her tür sosyal ilişki, her zaman “eden”lerin ve bu “eden”lerin içinde yaşadıkları dünyanın birbirini karşılıklı olarak inşa ettiği bir süreçtir. Onuf, bu sosyal inşa sürecinin söylem ve türevi olan kurallar ile gerçekleştiğini belirtmektedir. Yani, “dil ve kurallar” temel analiz araçlarıdır. Buradan hareketle İran ve Azerbaycan arasında, “söylem” ve “kimlik” temelli sorunlar olduğu belirtilebilir. Karşılıklı işbirliğine olan ihtiyaç nedeniyle belirli bir düzeyin altında kalsa da algılara dayanan ve söylemlerle kendini gösteren bu sorunlar varlıklarını sürdürmektedir. İran'ın Azerbaycan'ı tarihteki büyük İran devletlerinin toprakları içinde ve en azından doğal hinterlandında görme eğilimi, “asıl Azerbaycan Tebriz'dedir ve bizimidir” yaklaşımı, Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkilerinin gelişmesinin bir tür Pantürkizm projesi olduğu kaygısı, Tahran'ın sadece Azerbaycan'a değil bütün Güney Kafkasya'ya dönük politikasına yansımaktadır. İran'ın bu algılarla kritik olaylarda gösterdiği refleksler de Azerbaycan'ın İran'da yaşayan soydaşlarına veya İran'ın üçüncü devletlerle yaşadığı sorunlara yaklaşımına yansımaktadır.

İsrail ile çeşitli alanlardaki işbirliği Azerbaycan'ın karmaşık bir jeopolitik bölgede dikkate değer bir otonom hareket kapasitesi elde etmesini sağlamıştır. Hem Rusya'nın etki alanını daraltma, hem Batı ile ilişkilerde bir faktör olarak İsrail'den yararlanma, hem de işgalci komşusu Ermenistan karşısında askerî hazırlık kapasitesini artırma imkânı vermiştir. Azerbaycan-İsrail ilişkilerinde; Azerbaycan'daki Yahudi toplumu, İsrail'deki Azerbaycan muhacirleri, enerji işbirliği, savunma/güvenlik işbirliği, aynı olmayan ancak benzeşen İran kaynaklı tehdit algıları gibi etkenler katalizör rol oynamıştır. İran, her ne kadar aksini arzu etse de, Birinci Karabağ Savaşı'ndan itibaren izlediği siyasetle aslında Azerbaycan'ın İsrail'le ilişkilerini farklı alanlarda ve ileri düzeyde geliştirmesi için oldukça verimli bir zemin ve sayısız gerekçe hazırlamıştır. İsrail ise Azerbaycan'la ilişkilerinde İran'ı bir faktör olarak gördüğünü açık etmekten çekinmemektedir. İran'ın Lübnan Hizbullahı ve Hamas gibi aktörlerle İsrail'e sunduğu tehdidi o da gücü ölçüsünde İran'ın komşularına erişmekte aramıştır. Enerji zengini ve savunma ihtiyacı içinde bir devlet olarak Azerbaycan bu bakımdan Tel Aviv tarafından rasyonel bir tercih olarak görülmüştür. Nihayet şu ifade edilebilir ki; Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkileri, güvenlik önceliklerinden kaynaklanmakta olup, bu durum kimliğinin İran karşısındaki pozisyonundan bağımsız değildir.

Birinci Karabağ Savaşı'nda İran ve İsrail'in tutumları bu tezin ilgili bölümünde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. İran, Azerbaycan'ın bu en fırtınalı döneminde, bir tür bekle gör politikası izlemek, süreçte rol almaya dönük sonuçsuz bazı adımlar atmak, kısmî insanî yardımlarda bulunmak ve savaş sonrasında Ermenistan'la çok boyutlu ikili ilişkileri geliştirmek biçiminde bir politika izlemiştir. Azerbaycan'ın İran'a dönük sitemkâr veya suçlayıcı açıklamalarını bu ülkenin İsrail ve/veya Batı ile ilişkilerine göndermede bulunarak cevaplayarak Erivan'la ilişkilerini sürdürmekten çekinmemiştir. İsrail ise Erivan'la diplomatik ilişkilerine rağmen bunu belli bir düzeyin üstüne taşımamaya gayret etmiştir. Azerbaycan'ın zengin hidrokarbon kaynakları, İsrail'in askerî ürünlerine ilgisi ve Ermenistan'da zaman zaman nükseden Yahudi karşıtı söylemler de bunda etkili olmuştur. Her iki devlet de resmî olarak Azerbaycan'ın

toprak bütünlüğüne işaret etmişler fakat İran bu işaretlemelerine “Karabağ’daki Ermenilerin geleceğiyle ilgili kaygılarını” da eklemekten çekinmemiştir. Genel dış politika söyleminde ve bunun ideolojik arka planında yoğun bir Batı karşıtlığı barındıran İran İslâm Cumhuriyeti’nin, Karabağ konusunda ABD, Fransa, AB gibi Batılı aktörlerin diskurlarına yakın bir dil kullanması oldukça ilginçtir.

İran’ın Azerbaycan ile ilişkilerinde fazla öne çıkarmadığı ancak alana ilişkin yazında mutlaka yer bulan ana faktörlerden biri de Güney Azerbaycan veya Bütöv (Birleşik) Azerbaycan meselesi olmuştur. İran’daki Azerbaycan Türkleri’nin bu ülkedeki tarihsel rolleri onların kendilerini bir azınlık olarak algılamalarını yüzyıllarca anlamsız kılmış olsa da, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 1991’de yeniden doğuşu ve Karabağ sorunu, güneyde yeni bir millî hareketin kıvılcımlarını yakmıştır. İran tarihi boyunca kritik tüm evrelerde kendini gösteren Azerbaycanlı Türk varlığı, Birinci Karabağ Savaşı’ndan günümüze dek Tahran tarafından izlenen siyasetle kendisini aldatılmış hissetmeye, Fars karşıtı bir kimliğe doğru yönelmeye başlamıştır. Azerbaycan, İran politikasında bunu bir argüman veya manivela aracı olarak kullanmaktan özellikle kaçınsa da, güneydeki devasa nüfusun Bakü’nün inisiyatifi dışında da bir siyasi potansiyeli her daim var olmuştur. İkinci Karabağ Savaşı bu potansiyeli daha da ilerleten bir faktör olarak görülebilir.

Bağımsızlığın ardından geçen otuz iki yılda Azerbaycan’ın komşularında da çok önemli gelişmeler olmuştur. Kuzeyde, Rusya-Ukrayna savaşı ile derinleşen bir kaos sürerken güneyde ise, ambargolar ve siyasî kuşatılmışlıkla yaşamaya alışmak zorunda kalmış büyük bir İran devleti vardır. Bununla birlikte İran rejimi neredeyse her yıl muhtelif toplumsal hareketlerin sebep olduğu siyasî çalkantılar yaşamaktadır. Azerbaycan’ın kuzey batısındaki komşusu Gürcistan 2000’lerin başındaki hızlı dönüşümüyle umut yaratsa da toprak bütünlüğünü sağlamaya nail olamamıştır. Tiflis’in sert ve net Rusya karşıtı tutumu, Batılı uluslararası örgütlere üyelik konusundaki açık isteği Gürcistan’da iyileşmesi zor yaralar açmış görünmektedir. Gürcistan, Türkiye ve Azerbaycan arasında 30 yılda inşa edilen jeopolitik hattın güzergâhı olmaktan daha büyük bir nimete sahip görünmemektedir. Ermenistan’ın uzun yıllar süren Karabağ işgalinin, 2020 itibarıyla askerî güç kullanılarak sonlandırılması, Ermenistan’ın iç ve dış politikasında karışıklıkları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda değişen bölgesel denklem içinde Azerbaycan’ın dış politikasının etki gücünün arttığı görülebilmektedir. Bu etki gücünün ve kapasitesinin artışı, sadece askerî veya ekonomik güç gibi maddî unsurlarla değil aynı zamanda çok taraflılık, çokkültürlülük, hoşgörü gibi değerlerin öne çıkarılmasıyla hem ikili ilişkilerinde hem de uluslararası örgütler nezdindeki faaliyetleriyle görünür hale gelmiştir. Azerbaycan, kültürel diplomasi faaliyetlerine önem vererek uluslararası arenada tanınırlığını da artırmaya çalışmaktadır. Kültürel etkileşimler, ülkenin zengin tarihini ve kültürünü vurgulayarak millî kimliğini tanıtımında önemli bir rol oynamaktadır.

Azerbaycan, İsrail ile yüksek düzeyli ilişkilerine rağmen, Filistin sorununda İİT üyesi devletlerle aynı perspektifi açıkça savunmayı sürdürmüştür. Aşırılıkçılığa, mezhepçi akımlara, dinî

rejim kurma gayretlerine karşı hem devlet hem toplum düzeyinde son derece duyarlı olan Azerbaycan, İslâm dünyasının sorunlarına ilgisiz ve kayıtsız olmamaya da özen göstermiştir. Orta Doğu'daki devletlerden Fas ve Cezayir gibi en Batı'da olanlarıyla da, devrim ve darbe sarmalında Türkiye ile ilişkileri bozulan Mısır'la da, Suudi Arabistan ve Körfez'deki diğer monarşilerle de belirli bir işbirliği seviyesini sürdürmeye gayret etmiştir. Suriye ve Lübnan, barındırdığı Ermeni toplumu nedeniyle Bakü'nün biraz daha temkinli yaklaştığı iki Orta Doğulu aktör olarak kaydedilebilir. Azerbaycan, Suriye ve Irak'la komşu olan ve Orta Doğu'yu yüzyıllarca idare etmiş Osmanlı Devleti'nin mirasçısı olan Türkiye'yi zora sokacak adımlardan kaçınmış, Türkiye'nin terörle mücadele kapsamında yaptığı sınır ötesi harekâtlara destek beyanlarında bulunmuştur. Bu tutumu nedeniyle Suudi Arabistan, BAE ve Mısır'la ilişkilerinde geçici soğumalar da meydana gelmiştir. Ancak Türkiye'nin 2020 yılından sonra geliştirdiği “normalleşme” söylemi çerçevesinde yöneldiği ilişkileri tamir etmeye dönük politikasına da (bazı örneklerde gerektiğinde arabulucu vasfını da öne çıkararak) destek verebilmiştir.

Başlangıcından beri hızla gelişen Türkiye ile ilişkiler, birkaç kriz riskini büyük bir arıza meydana gelmeden atlatabilmiş ve İkinci Karabağ Savaşı sırasında ve sonrasında yaşananlarla adeta altın devrini yaşar hale gelmiştir. Azerbaycan'la ilişkiler Türkiye'ye hem yakın havzasındaki güç projeksiyonu bakımından avantajlar sunmakta, hem de enerji alanında büyük imkânlar yaratmaktadır. 1990'lı yıllarda Türkiye'den gelecek insanî yardımlara su kadar ihtiyaç duyan Azerbaycan bugün Türkiye'deki en büyük dış yatırımcılardan biri durumundadır. İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türkiye'nin Azerbaycan'a hem hükümet hem halk düzeyinde verdiği güçlü destek, üçüncü aktörler tarafından da dikkatle izlenmiştir. Karabağ zaferi sonrasında imzalanan Şuşa Beyannamesi ile ilişkilerin daha üst bir seviyeye taşınması özellikle Güney Kafkasya'da dengeyi Azerbaycan ve Türkiye lehine açık biçimde değiştirmiştir. Ayrıca Azerbaycan ve Türkiye'nin gelişen askerî kapasiteleri, savunma sanayindeki işbirlikleri, enerji ve taşımacılıkta uluslararası güzergâh kapasitesinin artırılması, Orta Doğu ve Avrasya coğrafyasındaki devletlerin de ilgisini çekmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde Azerbaycan'ın etkinliğinin artması, bu uluslararası teşkilâtın üye sayısındaki ve vizyonundaki genişleme Karabağ zaferiyle adeta paralel olmuştur. Azerbaycan'ın dış politikada etki gücünün artması, Türkiye'nin İsrail, Mısır veya Rusya ile ilişkilerinde arabuluculuk yapma ihtimalini de ortaya çıkarmıştır. Batı ülkelerinin medyalarında, Batılı düşünce kuruluşları veya uluslararası örgütlerin belgelerinde Azerbaycan uzun yıllardır otoriterizm, iltimas, rüşvet, anti demokratik uygulamalar, basın ve muhalefet hürriyeti gibi başlıklar bağlamında dile getirilse de Azerbaycan, Batı için de bir değer olduğunun anlaşılması için başarılı adımlar atabilmiştir.

BTC, BTE, TANAP, TAP, BTK gibi bölgesel işbirliğini artırıcı projeler Bakü tarafından sahiplenilmiş ve kısa sürelerde hayata geçirilebilmiştir. Bunlar Azerbaycan'ı sadece Batı ile değil Orta Doğu ile de bağlayan projelerdir. Azerbaycan İsrail'den İtalya'ya kadar pek çok devletin gaz ve petrol tedarikçisi olmayı başarmış, Uzakdoğu'dan Akdeniz havzasına uzanacak muhtemel

projeler için de güvenli bir orta hattın vazgeçilmez güzergâhı olma imkânını yakalamıştır. Azerbaycan, Rusya'nın jeopolitik kâbusları arasında olan Doğu-Batı istikametli projelerin savunucusu ve ana aksı gibi görünmek de istememektedir. Bu kapsamda son yıllarda ortaya atılan Uluslararası Kuzey-Güney Ulaşım Koridoru çerçevesinde uygulanmakta olan İran'daki Gazvin-Reşt-Astara demiryolunun Azerbaycan demiryolu ağına bağlanması projesi, İran için önemli transit ve ekonomik fırsatlardan birini temsil etmektedir. Azerbaycan, Rusya'dan Hindistan'a uzanacak ana demiryolu güzergâhının başarısının da zorunlu bir parçasıdır. Rus algısına göre, İran-Azerbaycan-Rusya üçlü mekanizması, İran'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne bağlanmasını sağlayacak bir faktör haline gelebilir. Azerbaycan da Basra Körfezi ve Umman Denizi'ndeki İran limanlarının Karadeniz kıyısındaki Gürcistan limanlarına bağlanmasında rol oynayabilir. Bu ve benzeri çabalar ve girişimler sonucunda Azerbaycan ve tüm Güney Kafkasya ile ticaret hacminde önemli bir sıçrama yaşanabilir. Devletler hayatında oldukça kısa bir süre sayılan 33 yılın ardından, Güney Kafkasya'nın millî gelir, yeraltı zenginlikleri, demografi ve askerî kapasite bakımından kuşkusuz en güçlü devleti olan Azerbaycan, uluslararası sistemin bölgesel ve küresel düzeyde etkileriyle devlet kimliği ve dış politikası şekillenmeye devam eden, ancak aynı süreçte sisteme de kısmî etkide bulunarak politik algıların biçimlenmesinde rol oynayabilen bir aktör haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Abbasov, Namig ve Souleimanov, Emil (2022), “Azerbaijan, Israel, and Iran: An Unlikely Triangle Shaping the Northern Middle East”, **Middle East Policy**, 29(1), 139-153, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/mepo.12611>, (05.05.2023).
- Abilov, Shamkhal (2009), “The Azerbaijan-Israel Relations: A non-Diplomatic, but Strategic Partnership”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, 4(8), 138-155, <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/103957/>, (14.02.2020).
- Açikkaya, Savaş (2010), “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1(28), 403-420, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erusosbilder/issue/23762/253266>, (14.02.2020).
- Adler, Emanuel (1997), “Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics”, **European Journal of International Affairs**, 3(3), 319-363, <https://doi.org/10.1177/1354066197003003003>, (10.12.2020).
- Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential Library, https://files.preslib.az/projects/remz/pdf_en/atr_din.pdf, (14.02.2020).
- Aghazadeh, M. M. (2018), “Caspian Constitution and New Horizons of Cooperation between Azerbaijan and Iran”, **Vestnik RUDN. International Relations**, 18(4), 842-954, <https://journals.rudn.ru/international-relations/article/view/20333/16533>, (09.12.2022).
- Ağayev, Elnur (2013), “Azerbaycan’ın Etnik Yapısı”, **Yeni Türkiye**, 53, 1030-1048.
- Ahmadoghlu, Ramin (2021), “Secular Nationalist Revolution and The Construction of the Azerbaijani Identity, Nation and State”, **Nations and Nationalism**, 27(2), 548–565, <https://doi.org/10.1111/nana.12682>, (01.08.2024).
- Ahmadov, Tural (2022), “Modus Vivendi: Jewish Minority Within Muslim Majority”, Semiha Nurdan ve Muhammed Özler (Haz.), **XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler Türk Dünyası Tarihi Kitabı**, X. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 825-834, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/49-TuralAhmadov.pdf>, (28.07.2024).
- Akdevelioğlu, Atay (2004), “İran İslam Cumhuriyeti’nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları”, **Uluslararası İlişkiler**, 1(2), 129-160, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/539566>, (24.10.2022).

- Akoğlu, Muharrem (2022), “Azerbaycan’da İslam ve Mezhep Olgusu”, **İdrak Dini Araştırmalar Dergisi**, 2(1), 19-40, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2378433>, (07.08.2024).
- Akpınar, Yavuz vd. (1993), **Kafkasya Türkleri**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akpınar, Yavuz (2022), **Bayraklaşan Şahsiyet: Mehmet Emin Resulzade**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Ankara.
- Al Manar, (03.10.2020), “Syria regrets clashes between Armenia and Azerbaijan, warns against Turkey’s blatant interference”, <https://english.almanar.com.lb/1160271>, (04.11.2021).
- Al Jazeera, (28.09.2020), “Azerbaijan denies Turkey sent it fighters from Syria” <https://www.aljazeera.com/news/2020/9/28/azerbaijan-denies-turkey-sent-it-fighters-from-syria>, (04.11.2021).
- _____ (14.10.2020), “Turkey denies sending Syrian fighters: Nagorno-Karabakh live news”, <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/14/red-cross-says-hundreds-of-thousands-affected-live-updates> (04.11.2021).
- _____ (13.10.2021), “Azerbaijan, Iran Agree to Mend Ties ‘through Dialogue’,” <https://www.aljazeera.com/news/2021/10/13/azerbaijan-iran-agree-to-mend-ties-through-dialogue>, (06.05.2023).
- Aladağ, Hüseyin Hilmi (2019), “Devr-i Hamîdîde Azerbaycan’ın İnşasında Cömert Bir İşadamı: Hacı Zeynelabidin Tağıyev”, **ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi**, 9(1), 69-84, <https://doi.org/10.31679/adamakademi.541655>, (25.09.2023).
- Alexandrov, Maxym (2003), “The Concept of State Identity in International Relations: A Theoretical Analysis”, **Journal of International Development and Cooperation**, 10(1), 33–46, <https://core.ac.uk/download/pdf/197279417.pdf>, (15.07.2024).
- Altoraifi, Adel (2012), **Understanding The Role Of State Identity In Foreign Policy Decision-Making: The Rise and Demise of Saudi–Iranian Rapprochement (1997–2009)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The London School of Economics and Political Science.
- Altstadt, Audrey L. (1998), “Azerbaijan’s First and Second Republics: The Problem of National Consciousness”, **Caspian Crossroads**, 3(4).
- _____ (2017), **Frustrated Democracy in Post-Soviet Azerbaijan**, Columbia University Press, New York.
- Anadolu Ajansı (07.08.2015), “İran Medyasında Türkiye Yalanları”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-medyasinda-turkiye-yalanlari/18783>, (20.05.2022).

- _____ (22.01.2021), “Azerbaijan, Turkmenistan sign deal on Caspian hydrocarbon field”, <https://www.aa.com.tr/en/economy/azerbaijan-turkmenistan-sign-deal-on-caspian-hydrocarbon-field/2118835>, (26.06.2021).
- _____ (29.03.2023), “Israel welcomes Azerbaijan’s decision to open embassy in Tel Aviv”, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/israel-welcomes-azerbaijan-s-decision-to-open-embassy-in-tel-aviv/2858393> (29.03.2023).
- _____ (31.03.2023), Palestine welcomes Azerbaijan’s decision to open diplomatic office in Ramallah, <https://www.aa.com.tr/en/politics/palestine-welcomes-azerbajans-decision-to-open-diplomatic-office-in-ramallah/2860343>, (31.03.2023).
- Aras, Bülent (1998), “Post-Cold War Realities: Israel’s Strategy In Azerbaijan And Central Asia”, **Middle East Policy**, 5(4), 68-81, <https://mepc.org/journal/post-cold-war-realities-israels-strategy-azerbaijan-and-central-asia>, (12.04.2022).
- Arasli, Jahangir (2021), “The Fifth Element Iran in Post-Second-Karabakh War Environment”, **Baku Dialogues**, 5(1), 108-124, https://bakudialogues.ada.edu.az/media/2021/09/24/bd-v5-n1-fall-2021_final.pdf, (10.05.2023).
- Armenia News, (15.07.2024), “Azerbaijan demands not to call Blue Mosque in Yerevan Iranian”, 05.07.2022, News.am, <https://news.am/eng/news/710439.html>,
- Ashley, Richard (1984), “The Poverty of Neorealism” **International Organization**, 1984, 38(2), 225-286, <https://www.jstor.org/stable/2706440>, (10.12.2020).
- Asker, Ali (2013), “Ulus Devlet İnşası Bağlamında Post Sovyet Sürece İlişkin Bazı Hususlar: Milli Kimliğin Oluşumunda Semboller, Din ve Dil Olgusu (Gürcistan, Azerbaycan ve Ukrayna)”, **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler**, 3, 81-98.
- _____ (2015a), “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)”, **Yeni Türkiye**, 75, 516-535.
- _____ (2015b), “Azerbaycan’da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler”, **Yeni Türkiye**, 75, 536-546.
- Aslanlı, Araz ve Bayır, Emre (2001), “Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran’ın Azerbaycan Politikası”, **Stratejik Analiz Dergisi**, 2(18), 47-56.
- Aslanlı, Araz (2011a), “İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan Dış Politikası”, **EkoAvrasya**, <http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=14&pid=10&lang=tr>, (02.03.2018).
- _____ (2011b), “Kafkasya’da Güvenlik ve İstikrara En Büyük Tehdit: Karabağ Sorunu” Cavid Veliyev ve Araz Aslanlı (Ed.), **Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji, içinde** (154-192), Berikan Yayınları, Ankara.

- _____ (2014), “Geosiyasi Rəqabət və Geoiqtisadi Maraqlar Zəminində Xəzər Hövzəsinin “Qordi Düyünü””, **Konrad-Adenauer-Stiftung**, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=75d66d88-9deb-660c-104a-2de4295aadc4&groupId=252038, (09.05.2019).
- _____ (2017), “Azerbaycan’ın BDT’ye Üyelik Sürecinde Temel Dinamikler”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 3, 86-101, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yyuibfd/issue/35329/392227>, (09.05.2019).
- _____ (2023), **Azerbaycan Dış Politikasında Ekonomi-Güvenlik İlişkisi**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Aşırılı, Ehtiram (2016), “Suriye’de Ermeni Diasporası”, **Ermeni Araştırmaları**, 54, 139-162, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erma/issue/42982/520401>, (11.07.2024).
- Ateş, Davut (2008), “Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivizm: Ortayol Yaklaşımının Epistemolojik Çerçevesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 10(1), 213-235, <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423867226.pdf>, (10.10.2018).
- _____ (2009), “Konstrüktivizm, Tek Kutupluluk ve Amerikan Hegemonyası”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 5(20), 79-103.
- _____ (2014), **Uluslararası Politika: Dünyayı Anlamak ve Anlatmak**, Dora Yayınları, Bursa.
- Avraham, Rachel (23.05.2023), “Azerbaijan’s National Leader Heydar Aliyev and the Jews”, **Foreign Policy Association**, <https://foreignpolicyblogs.com/2023/05/23/azerbaijans-national-leader-heydar-aliyev-and-the-jews/>, (27.06.2023).
- Aydın, İsmail (2012a), “Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna’da Ulus Devlet İnşası ve Türkiye: Genel Bir Değerlendirme”, İsmail Aydın ve Çiğdem Balım (Ed.), **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkileri**, içinde (403-435), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- _____ (2012b), “Yeni Başlangıçlara Doğru”, İsmail Aydın ve Çiğdem Balım (Ed.), **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkileri**, içinde (437-486), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Azer, Candan (2013), “The Nagorno-Karabakh Conflict and the Minsk Group”, **Review of Armenian Studies**, 27, 203-248, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/777589>, (15.07.2024).
- Azerbaycan Respublikasının Diasporla İş Üzre Dövlət Komitesi, (2008), **Yaranma Tarixi ve Meqsedi**, <https://diaspor.gov.az/az/page/yaranma-tarixi-ve-meqsedi-14>, (09.12.2023).

- Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi (2023), “Azərbaycan Respublikasının Diplomatik nümayəndəlik və konsulluqları”, https://mfa.gov.az/files/MFA_Oktyabr_2023.pdf, (05.11.2023).
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev (t.y.), “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Rəmzləri”, <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/symbols>, (17.10.2024).
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, (10.10.2001), “Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Nitqi”, <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c1.pdf>, (15.05.2022).
- AzerNews, (24.01.2012), “Foiled terror attack in Baku targeted two Israelis”, <https://www.azernews.az/nation/40557.html> (03.02.2020).
- Azertac, (05.11.2008), “Baku hosts conference of ambassadors of State of Palestine accredited to Asian countries”, https://azertag.az/en/xeber/Baku_hosts_conference_of_ambassadors_of_State_of_Palestine_accredited_to_Asian_countries-1211549, (16.08.2023).
- _____ (08.07.2009), “President of Syria Bashar Al-Assad Officially Welcomed to Azerbaijan”, https://azertag.az/en/xeber/president_of_syria_bashar_al_assad_officially_welcomed_to_azerbaijan-583923 (09.10.2021).
- _____ (11.11.2022), “9th Summit of Organization of Turkic States was held in Samarkand President Ilham Aliyev made a speech at the Summit”, https://azertag.az/en/xeber/9th_summit_of_organization_of_turkic_states_was_held_in_samarkand__president_ilham_al_iyev_made_a_speech_at_the_summit_video-2370248, (10.05.2023).
- Azizi, Hamidreza ve Barnes-Dacey, Julien (05.06.2024), “Beyond Proxies: Iran’s Deeper Strategy in Syria and Lebanon”, **European Council on Foreign Relations, Policy Brief**, <https://ecfr.eu/publication/beyond-proxies-irans-deeper-strategy-in-syria-and-lebanon/>, (15.06.2024).
- AzTV News, (02.11.2023), “American Jewish community affirms importance attached to relationship with Azerbaijan”, <https://aztv.az/en/news/2646/american-jewish-community-affirms-importance-attached-to-relationship-with-azerbaijan>, (04.08.2024).
- Azvision, (11.09.2015), “Syrian Armenians resettle in Occupied Nagorno Karabakh”, <https://en.azvision.az/news/16972/syrian-armenians-resettle-in-occupied-nagorno-karabakh-bbc-news.html>, (13.12.2022).
- Balayev, Aydın (2014) “20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Türklerinde Ulusal Kimlik ve İdeolojinin Oluşumu”, Sevinç Alkan Özcan ve Vügar İmanbeyli (Ed.), **Azerbaycan’da Din ve Kimlik, içinde** (73-95), Küre Yayınları, İstanbul.

- Balcı, Bayram ve Göyüşov, Altay (2014) “Sovyet Sonrası Dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Değişen İslam’ın Sünni-Şii Ayrışmasına Etkisi”, Sevinç Alkan Özcan ve Vügar İmanbeyli (Ed.), **Azerbaycan’da Din ve Kimlik**, içinde (169-192), Küre Yayınları, İstanbul.
- Bardach-Yalov, Elina (17.12.2023), “Antisemitism in Armenia: Let’s Talk Facts”, **YNet News**, <https://www.ynetnews.com/article/ryejoi2it>, (03.08.2024).
- Barnett, Michael ve Duvall, Raymond (2005), “Power in International Politics”, **International Organization**, 59(1), 39-75, <https://www.jstor.org/stable/3877878>, (10.10.2018).
- Bashirov, Galib (2018), “Islamic discourses in Azerbaijan: the securitization of ‘non-traditional religious movements’”, **Central Asian Survey**, 37(1), 31-49, <https://doi.org/10.1080/02634937.2017.1418735>, (28.10.2021).
- Bashirova, Aynur ve Sozen, Ahmet (2017), “The Role of Azerbaijan In Israel’s Alliance of Periphery”, **Middle East Review of International Affairs**, 21(1), <https://www.proquest.com/docview/1927955995/fulltextPDF/48A073E177F946D4PQ/5?accountid=25084>, (27.02.2018).
- Baykara, Hüseyin (1966), **Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- _____ (1975), **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul.
- BBC (23.04.2015), “Why Armenia is welcoming Syrian Armenians”, <https://www.bbc.com/news/av/world-middle-east-32438128>, (13.12.2022).
- BBC Türkçe Servisi (14.03.2012), “Azerbaycan’da kapsamlı casus operasyonu”, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/03/120314_azeri_iran, (08.11.2019).
- Bedford, Sofie, vd. (2021), “Protecting Nation, State and Government: ‘Traditional Islam’ in Azerbaijan”, **Europe-Asia Studies**, 73(4), 691-712, <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1899136>, (05.05.2023).
- Bhattacharjee, Dhruvajyoti (4 Ocak 2017), “Israel and Azerbaijan Relation: A Strategic Compulsion”, **Indian Council of World Affairs**, https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=5042&lid=771, (10.04.2022).
- Biersteker, Thomas J. P.J. (2007), **International Law and International Relations**, Routledge, New York.
- Bishku, Michael (2010), “The South Caucasus Republics and The Muslim Middle East: Political and Economic Imperatives”, **Mediterranean Quarterly**, 21(3), 26–46, <https://doi.org/10.1215/10474552-2010-014>, (27.02.2018).
- _____ (2015), “Is The South Caucasus Region A Part of The Middle East?”, **Journal of Third World Studies**, 32(1), 83-102, <https://www.jstor.org/stable/45178576>, (16.10.2024).

- Bostanoğlu, Burcu (1999), **Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Bourtman, İlya (2006), “Israel and Azerbaijan Furtive Embrace”, **Middle East Quartely**. 13(3), 47-57, <http://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace>, (12.04.2022).
- Bozdağlıoğlu, Yücel (2003), **Turkish Foreign Policy and Turkish Identity**, Routledge, London.
- _____ (2012), “Konstrüktivizm ve Rol Teorisi: Kimlik, Rol ve Dış Politika Analizi”, Tayyar Arı (Ed.), **Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1: Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika**, MKM Yayıncılık, Bursa.
- Brewer, Marilynn B. (1991), “The Social Self: On Being the Same and Different at the Same Time”, **Personality and Social Psychology Bulletin**, 17(5), 475-482, <https://doi.org/10.1177/0146167291175001>, (09.06.2024).
- Brown, Cameron S. (2004), “Wanting to Have Their Cake and Their Neighbor's Too: Azerbaijani Attitudes towards Karabakh and Iranian Azerbaijan”, **Middle East Journal**, 58(4), 576-596, <https://www.jstor.org/stable/4330064>, (20.06.2021).
- Bukhari, Kamran (2004), “Constructivism & Epistemic Community: Theoretical Tools for Understanding the Crafting of Foreign Policy toward Non-State Actors”, **The McMaster Journal of Communication**, 1(1), 34-46, <https://journals.mcmaster.ca/mjc/article/view/222>, (08.08.2024).
- Bulos, Nabih (25.09.2023), “Staying, for us, is impossible, Thousands of Ethnic Armenians flee Nagorno-Karabakh”, **Los Angeles Times**, <https://www.latimes.com/world-nation/story/2023-09-25/nagorno-karabakh-flee-to-armenia-after-azerbaijan-offensive>, (16.06.2024).
- Cabbarlı, Hatem ve Abdullayeva, Vüsale (2009), “Azerbaycan Dış Politikası’nın Temel Özellikleri (1991-2009)”, **21. Yüzyıl Dergisi**, Ocak-Haziran, 77-92.
- Cabbarlı, Hatem (2015), “Azerbaycan’ın Ulusal Güvenlik Sorunları”, **Yeni Türkiye**, 75, 594-625.
- Cafersoy, Nazım (2001a), **Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye Azerbaycan Rusya İlişkileri: 1991-2000**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- _____ (2001b), **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası: Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- Caspian News, (22.01.2018), “First Azerbaijani, Iranian Joint Car Manufacturing Plant Ready To Open In March”, <https://caspiannews.com/news-detail/first-azerbaijani-iranian-joint-car-manufacturing-plant-ready-to-open-in-march-2018-1-23-47/>, (16.03.2019).

- _____ (15.07.2020), “Armenia’s Recent Attack On Azerbaijan Pursues Insidious Motives” <https://caspiannews.com/news-detail/armenias-recent-attack-on-azerbaijan-pursues-insidious-motives-2020-7-15-0/> (25.10.2021).
- Checkel, Jeffrey T. (1998), “The Constructivist Turn in International Relations Theory”, **World Politics**, 50(2), 324-348, <https://www.jstor.org/stable/25054040>, (10.12.2020).
- _____ (2004), “Social Constructivisms in Global and European Politics: a Review Essay”, **Review of International Studies**, 30(2), 229-244, <https://www.jstor.org/stable/20097911>, (10.12.2020).
- Chehregani, Mahmoudali (08.08.2002), “Azerbaijani Turks of Iran: Will They Lead a Revolution Again?”, **CSIS Caucasus Project Meeting Notes**, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/attachments/020808_Iran_remarks.pdf, (28.04.2021).
- CIA (2024), “The World Factbook”, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan/>, (16.10.2024).
- Cohen, Ariel ve DeCorla-Souza, Kevin (2011), “Eurasian Energy and Israel’s Choices”, **Mideast Security and Policy Studies**, 88, <https://besacenter.org/wp-content/uploads/2011/02/MSPS88.pdf>, (27.02.2018).
- Cohen, Ronen A. ve Lev, Tzvi (2021), “Azerbaijan’s State Building Power as a Reflection of Israel–Iran Hostility”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, 50(1), 107-122, <https://doi.org/10.1080/13530194.2021.1937516>, (21.11.2022).
- Colloquy with Nassir Abdul Karim Abdul Rahim by CI Team (2017), “Relations between the Republic of Azerbaijan and the State of Palestine”, **Caucasus International**, 7(2), <http://cij.az/uploads/files/journals/Pass%20Issues%20Archive/Vol-7-No-2-Winter-2017.pdf>, (20.03.2018).
- Cordesman, Anthony ve Hashim, Ahmed S. (1997), **Iran: Dilemmas of Dual Containment**, Avalon Publishing, ABD.
- Cornell, Svante (2004), “Iranian Azerbaijan: A Brewing Hotspot”, <http://www.cornellcaspiannews.com/pub2/0411IRAN.pdf>, (03.11.2021).
- _____ (2006), “The Politicization of Islam in Azerbaijan”, **Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, Silk Road Paper**, https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2006_10_SRP_Cornell_Islam-Azerbaijan.pdf, (13.11.2020).
- _____ (2011), **Azerbaijan Since Independence**, M.E. Sharpe, New York.
- Cornell, Svante vd. (2016), **Azerbaijan’s Formula: Secular Governance and Civic Nationhood**, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, <https://silkroadstudies.org/resources/2016-cornell-karaveli-ajeganov-azerbaijan-formula.pdf>, (03.11.2021).

- Curtis, Glenn E. (1995), "Azerbaijan: Government and Politics, The Presidential Election of 1992", U.S. Country Studies, <https://countrystudies.us/azerbaijan/30.htm>, (12.06.2024).
- Çağaptay, Soner (2005), "Good Relations Between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?", **The Washington Institute**, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/good-relations-between-azerbaijan-and-israel-a-model-for-other-muslim-state>, (10.11.2022).
- Çanakçı, Derviş (2022), "Geçmişten Günümüze ASALA ve PKK Terör Örgütü Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", **Ortadoğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 2(2), 1-14, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2864338>, (15.06.2024).
- Çelikpala, Mitat (2013), "İlham Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası: Sorunlar, Öncelikler ve İlişkiler", Çağrı Erhan (Ed.), **Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan**, içinde (253-296), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Çelikpala, Mitat ve Veliyev, Cavid (2015), "Azerbaijan-Georgia-Turkey: An Example of Successful Regional Cooperation", Farhad Mammadov ve Fuad Chiragov (Ed.), **Trilateral Dimension of Azerbaijan's Foreign Policy**, içinde (102-145), Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Yayınları, Bakı.
- Dakessian, Antranig (Aralık 2021), "The Armenians of Lebanon: A Century of Adaptation to the Shifting Winds of History", **AGBU Magazine**, <https://agbu.org/lebanese-armenians/armenians-lebanon>, (15.06.2024).
- Davison, Roderic H. (1960), "Where Is the Middle East?", *Foreign Affairs*, 38(4), 665-675, <https://www.jstor.org/stable/20029452>, (16.10.2024).
- De Waal, Thomas (2014), **Karabağ: Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Demirtaş-Coşkun, Birgül (2008), "Systemic Changes and State Identity: Turkish and German Responses", **Insight Turkey**, 10(1), 31-54, <https://www.insightturkey.com/articles/systemic-changes-and-state-identity-turkish-and-german-responses>, (15.08.2024).
- Demirtaş, Birgül (2014), "İnşacılık", Şaban Kardaş ve Ali Balcı (Ed.), **Uluslararası İlişkilere Giriş**, içinde (155-173), Küre Yayınları, İstanbul.
- Deveci, Mustafa (15.10.2020), "İsrail'deki Azerbaycanlı Yahudiler Ermenistan'ın saldırılarını protesto etti", **Anadolu Ajansı**, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/israil-deki-azerbaycanli-yahudiler-ermenistan-in-saldirilarini-protesto-etti-/2007837>, (15.10.2020).

- Dugan, Laura vd. (2018), “Sudden Desistance from Terrorism: The Armenian Secret Army for Liberation of Armenia and the Justice Commandos of the Armenian Genocide”, **Dynamics of Assymetric Conflict**, 1(3), 231-249, <https://doi.org/10.1080/17467580902838227>, (15.06.2024).
- Durdular, Ercan (1995), “İran’ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası”, **Avrasya Dosyası**, 2(1), 124-131.
- Ehrmann, Maya vd. (2013), “The Iran-Israel-Azerbaijan Triangle: Implications on Regional Security”, **Revista Estudos Políticos**, 6(1), 215-228, https://periodicos.uff.br/revista_estudos_politicos/article/view/40296/23192, (05.01.2023).
- Elwell-Sutton, Laurence Paul (1949), “Political Parties in Iran”, **The Middle East Journal**, 3(1), 45-62.
- Embassy of the Republic of Azerbaijan to the United Arab Emirates, **Bilateral Relations**. <https://abudhabi.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations> (01.01.2024)
- Ereker, Fulya (2010), **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergan, Uğur (13.08.2001), “Türkiye’den İran’a Azerbaycan Notası”, **Hürriyet**, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiyeden-irana-azerbaycan-notasi-9731>, (07.05.2018).
- Erginli, Zafer ve Erol, İbrahim (2020), “İsmâil Sirâceddîn-i Şîrvânî-i Kürdemîrî ve Kafkaslarda Nakşibendiyye - Hâlidîyye Kolları”, **Usul İslam Araştırmaları**, 33, 131-159, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/799276>, (07.08.2024).
- Ergun, Ayça (2010), “Azerbaycan’da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”, **Bilig**, 54, 139-160, <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2657-published.pdf>, (04.11.2019).
- _____ (2012), “Azerbaycan’da Sovyet Sonrası Dönemde Değişim ve Dönüşüm”, Mustafa Aydın (Ed.), **Kafkaslar Değişim Dönüşüm (Avrasya Üçlemesi III)**, 1. Basım içinde (7-41), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- _____ (2021), “Citizenship, National Identity, and Nation-Building in Azerbaijan: Between the Legacy of the Past and the Spirit of Independence”, **Nationalities Papers**, 1–18, <https://doi.org/10.1017/nps.2020.81>, (15.02.2022).
- Erol, Ali (2006), “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)”, **Bilig**, 39, 53-72, <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2933-published.pdf>, (05.02.2021).
- Erşen, Emre (2014), “Azerbaycan’da Siyasal-Kültürel Dönüşüm Süreci (1828-1917)”, Sevinç Alkan Özcan ve Vügar İmanbeyli (Ed.), **Azerbaycan’da Din ve Kimlik, içinde** (53-72), Küre Yayınları, İstanbul.

- Əsədov, Namiq (2013), “Azərbaycan-İran Münasibətlərində Xəzər Problemi”, **Tarix və Onun Problemləri Dergisi**, 3, 183-187, <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2013%20%20%203/seh.183-187.pdf>, (04.12.2021)
- EurAsia Daily, (19.12.2017), “Azerbaijan will not spoil relations with Israel over Jerusalem: opinion”, <https://easaily.com/en/news/2017/12/19/azerbaijan-will-not-spoil-relations-with-israel-over-jerusalem-opinion> (28.03.2018).
- European Foundation for Democracy (2015), “European Foundation for Democracy, Secularism in Azerbaijan and the Threat of Radicalization in the Region”, Brüksel, <http://europeandemocracy.eu/2015/06/secularism-inazerbaijan-and-the-threat-of-radicalisation-in-the-region/>, (21.09.2021).
- Fard, Rebin (2021), “Towards a New Concept of Constructivist Geopolitics Bridging Classical and Critical Geopolitics”, **Central European Journal of International and Security Studies**, 15(1), 26–57, https://cejiss.org/images/docs/Issue_15-1/02_Fard.pdf, (10.08.2024).
- Findley, Paul (2000), **ABD’de İsrail Lobisi**, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Finkelstein, Norman G. (2003), **Image and Reality of the Israel-Palestine Conflict**, Verso Books, ABD.
- Finnemore, Martha (1996), **National Interests in International Society**, Cornell University Press, Ithaca.
- Finnemore, Martha ve Sikkink, Kathryn (1998), “International Norm Dynamics and Political Change”, **International Organization**, 52(4), 887-917, <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/5333873.pdf>, (10.08.2024).
- Fischel, Walter Joseph (2007), “Azerbaijan”, **Encyclopaedia Judaica**, 2. Baskı, içinde (766-767), Thomson Gale & Keter Publishing House, Farmington Hills, [http://www.jevzajcg.me/enciklopedia/Encyclopaedia%20Judaica,%20v.%2002%20\(Alr-Az\).pdf](http://www.jevzajcg.me/enciklopedia/Encyclopaedia%20Judaica,%20v.%2002%20(Alr-Az).pdf), (05.04.2022).
- Fleshler, Dan (2009), **Transforming America’s Israel Lobby: The Limits of Its Power and the Potential for Change**, Potomac Books, Washington.
- Flockhart, Trine (2016), “İnşacılık ve Dış Politika”, Steve Smith, vd. (Ed.) **Dış Politika Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar**, (Çev. Nasuh Uslu), 1. Baskı içinde (78-94), Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul.
- Foreign Policy, (05.11.2020), “Syrians Make Up Turkey’s Proxy Army in Nagorno-Karabakh”, <https://foreignpolicy.com/2020/10/05/nagorno-karabakh-syrians-turkey-armenia-azerbaijan/>, (04.11.2021).

- Frantz, Douglas (30.08.2001), “Iran and Azerbaijan Argue Over Caspian's Riches”, **The New York Times**, <https://www.nytimes.com/2001/08/30/world/iran-and-azerbaijan-argue-over-caspian-s-riches.html>, (07.05.2018).
- Gafarov, Orkhan (2020), **Rus Dış Politikasında Kimlik Arayışı: “Batı”dan Kopuşun Tarihsel Analizi**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Garibova, Jale (2012), **Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- _____ (2018), “Azerbaycan’da Dil-Kimlik Bağlantısının Oluşumu ve Türkiye Türkçesi Faktörü”, **SUTAD**, 44, 15-41, <https://doi.org/10.21563/sutad.511038>, (12.01.2021).
- _____ (2019), “Reconstruction of Identities in Post-Soviet Azerbaijan”, **Indiana University Inner Asian and Uralic National Resource Center**, <https://iaunrc.indiana.edu/news-events/news/garibova-reconstruction-of-identities-in-azerbaijan.html>, (10.05.2023).
- _____ (2021), “‘Azeri’ vs. ‘Azerbaijani’ Language and Identity in Nation-building”, **Baku Dialogues**, 4(4), 8-38, https://bakudialogues.ada.edu.az/media/2021/08/12/bd-7-_jala_garibova.pdf, (10.05.2023).
- Gasımlı, Teymur (2022) “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Dönemi’nde Karabağ Meselesi”, Betül Karagöz Yerdelen vd. (Ed.), **Kadim Vatan Karabağ, içinde** (409-418), Divan Kitap, İstanbul.
- Gökdağ, Bilgehan A. ve Heyet, M. Rıza (2004), “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Bilig**, 30, 51-84, <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3287-published.pdf>, (27.02.2018).
- Göksel, Oğuzhan (2015), “Beyond Countering Iran: A Political Economy of Azerbaijan-Israel Relations”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, 42(4), 655-675, <https://doi.org/10.1080/13530194.2015.1048973> (27.02.2018).
- Grebennikov, Marat (2015) “Skating on Thin Ice: Israel's Strategic Partnership with Azerbaijan in the South Caucasus”, **Israel Journal of Foreign Affairs**, 9(3), 429-439, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23739770.2015.1127054>, (16.06.2022).
- Griffiths, Martin, vd. (2011), **Uluslararası İlişkilerde Temel Düşünürler ve Teoriler** (Çev. CESRAN), Nobel Yayınları, İstanbul.
- Gurowitz, Amy (2006), “The Diffusion of International Norms: Why Identity Matters”, **International Politics**, 43, 305-341, <https://doi.org/10.1057/palgrave.ip.8800145>, (15.06.2024).
- Gut, Arye (21.01.2019), “Israel, Azerbaijan strengthen and expand strategic partnership”, **The Jerusalem Post**, <https://www.jpost.com/opinion/israel-azerbaijan-strengthen-and-expand-strategic-partnership-578185>, (26.03.2022).

- _____ (17.05.2020), “Remembering Albert Agarunov, the Jewish Hero of Azerbaijan,” **The Jerusalem Post**, <https://www.jpost.com/opinion/remembering-albert-agarunov-the-jewish-hero-of-azerbaijan-628278>, (26.03.2022).
- Guzzini, Stefano (2000), “A Reconstruction of Constructivism in International Relations” **European Journal of International Relations**, 6(2), 147-182, <https://doi.org/10.1177/1354066100006002001>, (10.12.2020).
- Güney, Aylin ve Gökcan, Fulya (2010), “The ‘Greater Middle East’ as a ‘Modern’ Geopolitical Imagination in American Foreign Policy”, **Geopolitics**, 15(1), 22-38, <https://doi.org/10.1080/14650040903420370>, (16.10.2024).
- Haberrus (01.07.2016), “Rusya ve Türkiye’yi barıştıran Aliyev ve Nazarbayev olmuş”, <https://haberrus.ru/politics/2016/07/01/rusya-ve-turkiyeyi-baristiran-aliyev-ve-nazarbayev-olmus.html>, (12.07.2024).
- Habibbeyli, Arastu (2017), “Reconsidering Azerbaijan’s Foreign Policy on the 25th Anniversary of Restored Independence”, **Perceptions**, 22(1), 29-48, http://sam.gov.tr/pdf/perceptions/Volume-XXII/Spring-2017/3_perceptions_Spring-2017-1-29-48-1.pdf, (14.09.2018).
- Hacıyeva, Qalibe (2007), “Qüney Azərbaycan’da Fars Dili ve Diyalektlerine Uygunlaşdırılmış Qedim Türk Toponimleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 12(24), 65-74, https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/12698/154525#article_cite, (27.02.2018).
- Hasanlı, Cemil (1998), **Azerbaycan Tarihi (1918-1920)**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.
- Hasanoğlu, Eldar (2022), “Günümüzde Azerbaycan’da Yahudiler ve Kurumları”, **Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 9(34), 193-213, https://isamveri.org/pdfdrg/G00075/2022_34/2022_34_HASANOGLU.pdf, (06.12.2022).
- Hasanov, Ali (2013), **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Ulusal Kalkınma ve Güvenlik Politikası**, (Çev. Azad Ağaoğlu, Fuad Şammedov), Ötüken Yayıncılık, Ankara.
- Həsənov, Əli (14.11.2010), “Xəzərin Hüquqi Statusu Məsələsi və Azərbaycan’ın Geoiqtisadi Maraqları”, <http://www.anl.az/down/meqale/525/2010/noyabr/141345.htm>, (09.11.2021).
- Hasanov, Behram (2014), “Osmanlı-İran İlişkileri, Rus İşgali ve Sovyet Politikaları Çerçevesinde Azerbaycan’da Din”, Sevinç Alkan Özcan ve Vügar İmanbeyli (Ed.), **Azerbaycan’da Din ve Kimlik, içinde** (97-125), Küre Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), “Religion as Maintenance of National Consciousness: Islam in Soviet Azerbaijan”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 22(3), 1563-1578, <https://doi.org/10.18505/cuid.451102>, (14.02.2020).

- Herrmann, Richard K. ve Vaughn P. Shannon, (2001), “Defending International Norms: The Role of Obligation, Material Interest, and Perception in Decision Making”, **International Organization**, 55(3), 621–654, <https://www.jstor.org/stable/3078659>, (20.08.2024).
- Heydar Aliyev Heritage International Online Library, (05.09.2014), “Azerbaijan-Iranian Relations”, <https://lib.aliyevheritage.org/en/6163780.html> (16.06.2022).
- _____ (09.04.2010), “Azerbaijan-Israeli Relations”, <https://lib.aliyevheritage.org/en/8269149.html>, (13.12.2022).
- Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxana, (10.10.1993), Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Heydar Aliyev`in Yemin Törenində Konuşması, <https://lib.aliyev-heritage.org/tk/66679364.html>, (29.11.2022).
- _____ (31 Ekim 1995), Azərbaycan Cumhurbaşkanı Heydar Aliyev`in, Azərbaycan Cumhuriyeti Yeni Anayasa Tasarısında Devlet Dili Maddesinin Detaylı Olarak Görüşüldüğü Toplantıda Konuşması, <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/7360077.html> (20.11.2020).
- _____ (11.05.2000), Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Heydar Aliyev`in İsrail`in ulusal bayramı dolayısıyla düzenlenen resepsiyonda konuşması, <https://lib.aliyevheritage.org/tk/470484.html>, (10.12.2019).
- _____ (18 Mayıs 2002), “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Heydar Aliyev ve İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi`nin başbaşa görüşmeden önce gazetecilerin sorularına yanıtları” Tahran, <https://lib.aliyevheritage.org/tk/5616674.html> (26.09.2022)
- _____ (31.10.2003), Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin andıçmə mərasimində nitqi”, <https://lib.aliyev-heritage.org/az/9555067.html>, (02.03.2018).
- Heyet, Cevat (2004), “Azerbaycan`ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 1(1), 7-19, http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/I-1_Kasim2004/02_CTAD_I-1_CHeyet.pdf, (06.12.2021).
- Hewitt, Kate ve Nephew, Richard (12.03.2019), “How the Iran Hostage Crisis Shaped the US Approach to Sanctions”, <https://www.brookings.edu/articles/how-the-iran-hostage-crisis-shaped-the-us-approach-to-sanctions/>, (02.08.2024).
- Hokayem, Emile (11.10.2010), “Iran and Lebanon”, United States Institute of Peace, **The Iran Primer**, <https://iranprimer.usip.org/resource/iran-and-lebanon>, (05.08.2024).
- Hopf, Ted (2002), **Social Construction of International Politics: Identities and Foreign Policies, Moscow, 1955 and 1999**, Cornell University Press, Ithaca NY.
- _____ (23.08.2001), “İran’a Gözdağı”, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/irana-gozdagi-38260837>, (16.03.2019).

- _____ (29.03.2023), “Azerbaycanlı Milletvekili Fazıl Mustafa’ya suikast girişimi” <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/azerbaycanli-milletvekili-fazil-mustafaya-suikast-girisimi-42242149>, (30.05.2023).
- Hüseyn, F.Ş. (2012), “Azerbaycan Respublikasının Xarici Siyasetinde İran İslam Respublikasının Yerini Şertlendiren Amiller”, **Tarix ve Onun Problemleri Dergisi**, 2, 151-157, <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2012%20%202/151-157.pdf>, (04.12.2021).
- Ibadoglu, Gubad (2020), “Why Azerbaijan Won?”, **Institute for War & Peace Reporting-IWPR**, <https://iwpr.net/global-voices/why-azerbaijan-won>, (14.09.2022).
- Idan, Avinoam ve Shaffer, Brenda (2021), “Israel’s role in the Second Armenia-Azerbaijan War”, Turan Gafarlı ve Michael Arnold (Ed.), **The Karabakh Gambit: Responsibility For The Future**, içinde (190-208), TRT World Research Centre, İstanbul.
- Immigration and Refugee Board of Canada (01.07.1992), “CIS, Baltic States and Georgia: Situation of the Jews”, <https://www.refworld.org/docid/3ae6a8338.html> (04.11.2023).
- Independent Türkçe (21.10.2021), “İran’dan vatandaşlarına güzergah olarak Karabağ’ı kullanmayın çağrısı: Toprak bütünlüğüne saygı gösterin”, <https://www.indyrturk.com/node/426686/i%CC%87randan-vatanda%C5%9Flar%C4%B1na-g%C3%BCzergah-olarak-karaba%C4%9F%C4%B1-kullanmay%C4%B1n-%C3%A7a%C4%9Fr%C4%B1s%C4%B1-toprak-b%C3%BCt%C3%BCnl%C3%BC%C4%9F%C3%BCne>, (27.09.2022).
- Intelligence Online, (12.04.2024), “Spy Way of Life: the Blue Mosque, a Rare Iranian Diplomatic Haven in the heart of Yerevan”, <https://www.intelligenceonline.com/government-intelligence/2024/04/12/the-blue-mosque-a-rare-iranian-diplomatic-haven-in-the-heart-of-yerevan,110204014-art>, (15.07.2024).
- Intellinews (14.09.2021), “Iran refers to ‘illegality’ of Turkish presence in Caspian Sea military drills”, <https://www.intellinews.com/iran-refers-to-illegality-of-turkish-presence-in-caspian-sea-military-drills-220699/>, (11.11.2023).
- International Trade Administration (2023), “Azerbaijan-Country Commercial Guide”, <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-market-overview#:~:text=Azerbaijan's%20economy%20is%20anchored%20in,of%20export%20revenue%20in%202022>, (22.12.2023).
- Iran International, (08.04.2021), “Russia Demands Iran Ratify Caspian Sea Legal Convention”, <https://old.iranintl.com/en/iran-in-brief/russia-demands-iran-ratify-caspian-sea-legal-convention> (11.11.2023).
- Isayev, Heydar (10.10.2023), “Azerbaijan-Iran Normalization on the Horizon”, **Eurasianet**, <https://eurasianet.org/azerbaijan-iran-normalization-on-the-horizon>, (11.10.2023).

- Ismayilov, Murad (2014), "Power, knowledge, and pipelines: understanding the politics of Azerbaijan's foreign policy", **Caucasus Survey**, 2(1-2), 79-129, <http://dx.doi.org/10.1080/23761199.2014.11417304>, (05.05.2023).
- Ismayilov, Elnur (2013), "Israel and Azerbaijan: The Evolution of a Strategic Partnership", **Israel Journal of Foreign Affairs**, 7(1), 69-76, <https://doi.org/10.1080/23739770.2013.11446535>, (12.04.2022).
- Ismayilzade, Tural ve Önsoy, Murat (2022), "A Constructivist Approach to Conflict Transformation: The Case of China-Taiwan Conflict", **International Journal of Eurasia Social Sciences**, 13(47), 170-190, https://www.ijoess.com/Makaleler/297582220_10.%20170-190%20murat%20%c3%b6nsoy.pdf, (15.06.2024).
- İpek, Pınar (2009), "Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security", **Middle East Journal**, 63(2), 227-239, <https://www.jstor.org/stable/25482635>, (27.02.2018).
- Haaretz, (26.02.2012), "Israel Signs \$1.6 Billion Arms Deal with Azerbaijan", <https://www.haaretz.com/2012-02-26/ty-article/israel-signs-1-6-billion-arms-deal-with-azerbaijan/0000017f-e101-d804-ad7f-f1fb56700000>, (27.02.2018).
- Hürriyet, (15.08.2001), "İran-Azerbaycan Krizi Devam Ediyor", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iran-azerbaycan-krizi-devam-ediyor-38258826>, (16.03.2019).
- İşyar, Ömer Göksel (2021), "Karabakh's Historical Background", Muhittin Ataman ve Ferhat Pirinççi (Ed.), **Karabakh from Conflict to Resolution**, içinde (81-102), SETA Yayınları, İstanbul.
- Jabbarli, Ramin (2021), "The Challenges of Identity Politics in Iran", **Baku Dialogues**, 5(1), 148-165, https://bakudialogues.ada.edu.az/media/2021/09/24/bd-v5-n1-fall-2021_final.pdf, (10.05.2023).
- Jackson, Robert ve Sørensen, George (2013), **Introduction to International Relations: Theories and Approaches**, Oxford University Press, Oxford.
- Jafari, Saeid (2020), "How will Iran respond to renewed conflict between Azerbaijan and Armenia?", **Responsible Statecraft**, <https://responsiblestatecraft.org/2020/07/24/how-will-iran-respond-to-renewed-conflict-between-azerbaijan-and-armenia/>, (17.09.2023).
- Jepperson, R. vd. (1996), "Norms, Identity and Culture in National Security", Peter J. Katzenstein (Ed.), **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, içinde (33-78), Columbia University Press, New York.
- Kakachia, Kornely ve Minesashvili, Salome (2015), "Identity Politics: Exploring Georgian Foreign Policy Behavior", **Journal of Eurasian Studies**, 6(2), 171-180, <https://doi.org/10.1016/j.euras.2015.04.002>, (10.06.2024).

- Kaleji, Vali (2021), "Iran and Azerbaijan After the Second Karabakh War", **Baku Dialogues**, 5(1), 126-147, https://bakudialogues.ada.edu.az/media/2021/09/24/bd-v5-n1-fall-2021_final.pdf, (10.05.2023).
- Kamilova, Samire İskender (2012), "Azerbaycan Respublikası ile İsrail Dövləti Arasında Medeni Alakalar", **Tarix və Onun Problemləri Dergisi**, 3, 300-305, <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2012%20%203/300-305.pdf>, (04.12.2021).
- Karacasulu, Nilüfer (2014) "Uluslararası İlişkilerde İnşacılık Yaklaşımları", Tayyar Arı (Ed.), **Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, içinde (105-123), Dora Yayınları, Bursa.
- Karayev, Yaşar ve Akpınar, Yavuz (2010), "Mehmedkuluzâde, Celil", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** içinde, 28 (543-545), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Katzenstein, Peter J. (1996), "Introduction: Alternative Perspectives on National Security", Peter J. Katzenstein (Ed.), **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, içinde (1-32), Columbia University Press, New York.
- Kaya, Sezgin (2008), "Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 63(3), 83-111, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002074, (10.12.2020).
- Kazantsev-Vaisman, Andrei (2023), "The New Karabakh Crisis and the Rise of Antisemitism in Contemporary Armenia", **BESA-The Begin Sadat Institute for Strategic Studies**, <https://besacenter.org/the-new-karabakh-crises-and-the-rise-of-antisemitism-in-contemporary-armenia/>, (03.08.2024).
- Kazimbeyli, Yaver (17.11.2023), "Surge in Anti-Semitism in Armenia: ASALA-Y Targets Jewish Centers", **Caspian News**, <https://caspiannews.com/news-detail/surge-in-anti-semitism-in-armenia-asala-y-targets-jewish-centers-2023-11-17-0/>, (18.08.2024).
- Kelbizade, Elnur, vd. (2019), **Ermenistan: İran İslam Respublikasının Qafqaz Siyasetinde**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Qafqazşünaslıq İnstitutunun Neşri, Bakü.
- Kelkitli, Fatma Aslı (2017), "Azerbaycan-Türkiye-İran Üçgeni: Politik Sorunların Gölgesinde Ekonomik İşbirliği Çabaları", **Karadeniz Araştırmaları**, 53, 71-98, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/68451/1069413>, (02.03.2018).
- Keohane, Robert (1988), "International Institutions: Two Approaches", **International Studies Quarterly**, 32(4), 379-396, <https://www.jstor.org/stable/2600589>, (03.05.2019).
- Keskin, Arif (2006), "İran'ın Azerbaycan Politikası", **Global Strateji**, 2(7), 92-104.
- Khalifa-zadeh, Mahir (2013), "Israeli-Azerbaijani Alliance and Iran", **Middle East Review of International Affairs**, 17(1), 56-70, https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v17i1/f_0029664_23979.pdf, (09.12.2022).

- Khomeini, Ayatollah Ruhollah (1981), **Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini**, (Çev. Hamid Algar), Mizan Press, Rajab.
- Koçer, Gökhan (2003), **Türk Dış Politikasında İslâm: Araf'ta Olmak ya da Bir Pragmatizm Örneği**, Pegem A Yayıncılık, Ankara.
- _____ (2022), "Nagorno-Karabakh Conflict and Turkey", Göktürk Tüysüzoğlu ve Arda Özkan (Ed.), **Conflict Areas in the Caucasus and Central Asia** içinde (3-29), Lexington Books, London.
- Kolasi, Klevis (2016), **Uluslararası Politikanın Yapısal Teorisi: Kenneth Waltz ve Alexander Wendt'in Uluslararası Yapı Kavramsallaştırmalarının Eleştirisinden Yeni Bir Senteze Doğru**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Konkret, (01.01.2020), "Ermeniler 'Njdenin Doğum gününü qeyd edir'", <https://konkret.az/ermeniler-njdenin-dogum-gununu-qeyd-edir-ilham-eliyev-bu-mifi-darmadagin-edib/>, (03.08.2024).
- Koppes, Clayton R. (1976), "Captain Mahan, General Gordon, and the origins of the term 'Middle East'", **Middle Eastern Studies**, 12(1), 95-98, <https://doi.org/10.1080/00263207608700307>, (16.10.2024).
- Krimly, Reem (28.09.2020), "Saudi Arabia calls for peaceful solution to conflict between Armenia and Azerbaijan", **Al Arabiya**, <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2020/09/28/Saudi-Arabia-calls-for-peaceful-solution-to-conflict-between-Armenia-and-Azerbaijan>, (30.06.2021).
- Küçük, Mustafa (2009), "Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstrüktivist Dönüşü Anlamak", **Ege Akademik Bakış**, 9(2), 771-795, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/557337>, (10.12.2020).
- Lenk, Arthur (2023), "The Iceberg Melted: The Enhanced Visibility of Strategic Ties Between Israel and Azerbaijan", **Baku Dialogues**, 6(2), 28-39, https://bakudialogues.ada.edu.az/media/2023/02/01/bd-w23_lenk.pdf, (10.05.2023).
- Lindenstrauss, Gallia (2015), "Israel-Azerbaijan: Despite the Constraints, a Special Relationship", **Strategic Assessment**, 17(4), 69-79, <https://www.inss.org.il/publication/israel-azerbaijan-despite-the-constraints-a-special-relationship/>, (09.12.2022).
- Lipshiz, Cnaan (17.09.2013), "With eyes on neighbors, Azerbaijan and Israel intensify ties", **The Global Jewish News Source**, <https://www.jta.org/2013/09/17/global/fearing-the-neighbors-azerbaijan-more-open-about-its-ties-to-israel>, (02.10.2022).
- Mahammadi, Masiagha (2017), "Azerbaijan-Iran Cultural Relations: Dynamics and Potentials", **Caucasus International**, 7(2), 107-120, <http://cij.az/uploads/files/journals/Pass%20Issues%20Archive/Vol-7-No-2-Winter-2017.pdf>, (27.02.2018).

- Mahmudlu, Ceyhun (2020), "Traditional Islam in Azerbaijan: Countering Fundamentalism and Consolidating Authoritarianism", **Ponars Eurasia**, Policy Memo 681, <https://www.ponarseurasia.org/traditional-islam-in-azerbaijan-countering-fundamentalism-and-consolidating-authoritarianism/>, (03.11.2021).
- Makili-Aliyev, Kamala (2013), "Azerbaijan's Foreign Policy: Between East and West ...", **Istituto Affari Internazionali Working Papers**, 13(5), 1-13, <https://www.iai.it/sites/default/files/iaiw1305.pdf>, (20.01.2021).
- Mamedov, Eldar (06.11.2023), "Why Azerbaijan won't follow Iran's calls to boycott Israel over Gaza", **Eurasianet**, <https://eurasianet.org/perspectives-why-azerbaijan-wont-follow-irans-calls-to-boycott-israel-over-gaza>, (07.11.2023).
- Mammadli, Nijat (2018), "Islam and Youth in Azerbaijan", **Baku Research Institute**, <https://web.archive.org/web/20230420120859/https://bakuresearchinstitute.org/en/islam-and-youth-in-azerbaijan/>, (15.06.2023).
- Mammadli, Sabuhi (26.09.2006), "Azerbaijan's Jewish Enclave", **Institute for War & Peace Reporting**, <https://iwpr.net/global-voices/azerbaijans-jewish-enclave>, (03.08.2024).
- Mammadli, Rovshan (02.04.2024), "Why criticism of Israel is so rare in Azerbaijan", **The New Arab**, <https://www.newarab.com/analysis/why-criticism-israel-so-rare-azerbaijan>, (18.10.2024).
- Mammadov, Gulamhuseyn (2023), "Iranian Azerbaijanis - from a "Well Integrated" Ethnic Minority to a Different Identity?", **The Journal of Iranian Studies**, 7(1), 25-52, <https://doi.org/10.33201/iranian.1242541>, (05.07.2023).
- Mansour, Imad (2008), "Iran and Instability in the Middle East: How Preferences Influence the Regional Order", **International Journal**, 63(4), 941-964, <https://www.jstor.org/stable/40204430>, (05.08.2024).
- Marcus, Robert N. (2009), **Azerbaijan and Israel: Oil, Islam and Strawberries, Pragmatism in Foreign Policy Between Unlikely Allies**, The Fletcher School of Tufts University, <https://dl.tufts.edu/concern/pdfs/9019sd42m>, (05.05.2022).
- Mardanov, Samir (2013), "Azerbaycan Dış Politikasının Temelleri (1991-2003)", Çağrı Erhan (Ed.), **Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan**, içinde (47-102), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Matin, Kamran ve Mahmoudi, Jahangir (2023), "The Kurdish Janus: The Intersocietal Construction of Nations", **Nations and Nationalism**, 29(2), 718-733, <https://doi.org/10.1111/nana.12932>, (20.07.2024).

- Matsumura, Masahiro (2008), "The Japanese State Identity as a Grand Strategic Imperative", **Brookings Institution Center for Northeast Asian Policy Studies, Working Paper Series**, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/05_japan_matsumura.pdf, (25.06.2024).
- Mearshimer, John J. (1995), "The False Promise of International Institutions", M. E. Brown, vd. (Ed.), **The Perils of Anarchy: Contemporary Realism and International Security**, *içinde* (332-376), Massachusetts Institute of Technology Press, ABD.
- _____ (2006), "Structural Realism", Tim Dunne vd., (Ed.), **International Relations Theories: Discipline and Diversity**, 5. Baskı, *içinde* (77-94), Oxford University Press, Oxford.
- Mearsheimer, John J. ve Walt, Stephen M. (2007), **The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy**, Farrar Straus and Giroux Yayınları, ABD.
- Mehdiyeva, Nazrin (2003), "Azerbaijan and Its Foreign Policy Dilemma", **Asian Affairs**, 34(3), 271-285, <https://doi.org/10.1080/0306837032000136305>, (27.10.2021).
- _____ (2011), **Power Games in the Caucasus: Azerbaijan's Foreign and Energy Policy towards the West, Russia and the Middle East**, I.B.Tauris, London.
- Məhəmmədi, Məsiəğa (2017), "Azərbaycan–İran münasibətləri", Fərhad Məmmədov vd. (Ed.), **Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016)**, *içinde* (225-252), Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Yayınları, Bakı.
- _____ (2018), "Azərbaycan–İran Siyasi Əlaqələrinin Hazırkı Durumu və Perspektivləri", Cavid Vəliyev və Məsiəğa Məhəmmədi (Ed.), **Azərbaycan–İran Əməkdaşlığı: Əsas İstiqamətlər və İmkânlar**, *içinde* (4-15), Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Yayınları, Bakı.
- Mehmed, Ayten (2021), "Arap Devletlerinin İkinci Karabağ Savaşı'na Yönelik Tutumu", **Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7(1), 124-137, <https://doi.org/10.46849/guiibd.863584>, (28.05.2021).
- Mehmetov, İsmail (2009), **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azərbaycan Tarihi**, (Çev. Ekber Necef ve Şamil Necefov), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Məmmədov, Novruz (09.05.2010), "Heydər Əliyev və xarici siyasətin Azərbaycan modeli", **Xalq qəzeti**, <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/may/118928.htm>, (29.11.2022).
- _____ (2016), **Müstəqil Azərbaycanın 25 İli Səfirlərin Gözü ilə**, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Yayınları, Bakı.
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, "Bilateral relations", <https://web.archive.org/web/20170806141056/http://mfa.am/en/country-by-country/il/> (25.04.2023).

- Mollaer, Fırat (2004), “Azerbaycan’da Demokrasi ve Geleceği Üzerine Bazı Gözlemler”, **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8, 63-78, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/301121>, (05.02.2021).
- Morgenthau, Hans J. (1970), **Uluslararası Politika** (1. Cilt), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara.
- Motamedi, Maziar (22.10.2022), “Iran opens consulate in Armenia’s Kapan as it expands ties”, **Al Jazeera**, <https://www.aljazeera.com/news/2022/10/22/iran-opens-consulate-in-armenias-kapan-to-deliver-a-message>, (22.10.2022).
- Motika, Raoul (2001), “Islam in Post-Soviet Azerbaijan”, **Archives de Sciences Sociales des Religions**, 115, 1-15, <https://journals.openedition.org/assr/18423>, (03.11.2021).
- Mugrdchian, Barlow Der (18.07.2013), “Dr. Yair Auran Analyzes Jewish Response to the Armenian Genocide Through New Research”, https://web.archive.org/web/20130718113927/http://armenianstudies.csufresno.edu/hye_sharzhoom/vol22/december72/jews.htm, (18.09.2022).
- Muradov, Murad ve Guliyev, Ilkin (26.05.2023), “Azerbaijan-Israel Relations Shifting the Geopolitics of the Middle East”, **Geopolitical Monitor**, <https://www.geopoliticalmonitor.com/azerbaijan-israel-relations-reach-a-new-level/>, (27.05.2023).
- Murinson, Alexander (2008), “Azerbaijani-Jewish Relations: Realpolitik Embedded in History” **The Caucasus & Globalization - Journal of Social and Economic Studies**, 2(2), 2008, s.157-168, <https://cyberleninka.ru/article/n/azerbaijani-jewish-relations-realpolitik-embedded-in-history/viewer>, (28.03.2019).
- _____ (2014), “The Ties Between Israel and Azerbaijan”, The Begin-Sadat Center For Strategic Studies Bar-Ilan University, **Mideast Security and Policy Studies**, No.110, <http://besacenter.org/wp-content/uploads/2014/10/MSPS110-web.pdf>, (10.11.2022).
- Mutch, Tom (05.04.2021), “The Syrian Armenians Who Fled One War Zone For Another”, **New Lines Magazine**, <https://newlinesmag.com/reportage/the-syrian-armenians-who-fled-one-war-zone-for-another/>, (15.06.2024).
- Nadel, James (2022), “Jews At The Southern Frontier: Migration, Economy and Society in Baku, 1872-1917”, **ARISC-American Research Institute of South Caucasus**, <https://arisc.org/jews-at-the-southern-frontier-migration-economy-and-society-in-baku-1872-1917/>, (21.10.2022).
- Neciyev, Elçin ve Gasımlı, Teymur (2020), “Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(4), 1267-1273, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1249713>, (11.01.2021).

- Nesibli, Nesib (1999a), “Azerbaijan- Iran Relations: Challenges and Prospects (Event Summary).” 23.11.1999, Yayınlanmamış Rapor, **Harvard Kennedy School**, <http://ksgnotes1.harvard.edu/BCSIA/Library.nsf/pubs/nassibli> (26.04.2019).
- _____ (1999b), “Azerbaijan-Iranian Relations: Past and Present”, **Khazar Journal of Humanities and Social Sciences**, 2(1), <http://hdl.handle.net/20.500.12323/172>, (02.03.2018).
- _____ (2000), “Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması”, **Stratejik Analiz**, 1(4), 61-72.
- _____ (2001), “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, 7(1), 132-146.
- _____ (08.01.2021) “Azerbaycan’da milletin adı ne?”, <https://millidusunce.com/misak/azerbaycanda-milletin-adi-ne/>, (11.01.2021).
- Niayeş, Ümid (2022), “İran Azerbaycanı’nda Türkçülük Akımı ve Osmanlı Etkisi (1900-1925)”, Semiha Nurdan ve Muhammed Özler (Haz.), **18. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-5 Eylül 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler X.Cilt Türk Dünyası Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 855-874, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/51-UmidNiayes.pdf>, (27.01.2023).
- Nusretoğlu, Telman ve Alizade, Oder (2022), “İran’ın Azerbaycan Siyaseti; Karabağ Savaşları Örneğinde”, **Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, 1(1), 127-149, <https://doi.org/10.55205/jocsosa.11202247>, (23.01.2023).
- New York Times, (25.07.2001), “Iran is Accused of Threatening Research Vessel in Caspian Sea”, <https://www.nytimes.com/2001/07/25/world/iran-is-accused-of-threatening-research-vessel-in-caspian-sea.html> (28.01.2022).
- Ogden, Chris (2008), “Diaspora Meets IR’s Constructivism: An Appraisal”, **Politics**, 28(1), 1-10, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.2007.00304.x>, (10.06.2024).
- O’lear, Shannon (2004), “Resources and Conflict in the Caspian Sea”, **Geopolitics**, 9(1), 161-186, <https://doi.org/10.1080/14650040412331307872>, (07.05.2018).
- Ongur, Hakan Övünç (2010), “Kimlik, Uluslararası İlişkilerde Kuram Yapımı ve 11 Eylül 2001 Olayları”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9(17), 135-163, <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423904944.pdf>, (15.01.2022).
- Onuf, Nicholas Greenwood (1989), **World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations**, University of South Carolina Press, South Carolina, USA.
- Onuf, Nicholas (1998), “Constructivism: A Users Manual”, Vendulka Kubalkova, Nicholas Onuf, ve Paul Kowers (Ed.) **International Relations in a Constructed World** içinde, (58-78), Anwar NY: M. E. Sharpe, USA.

- Ortahamamcılar, Burak (11.12.2020), “İran'dan Erdoğan'ın Azerbaycan'da okuduğu şiire kınama: Yayılmacı imparatorluk devri bitti”, **Euronews**, <https://tr.euronews.com/2020/12/11/iran-dan-erdogan-n-azerbaycan-da-okudugu-siire-k-nama-buyukelci-d-sisleri-ne-cag-r-ld>, (24.10.2021).
- Ortaylı, İlber (2016), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Öz, Mustafa (2010), “Şeriatmedârî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 38 (580-581), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özdaşlı, Esme ve Kodaman, Timuçin (2016), **Stratejik Ortaklık Kavramı Bağlamında İsrail Azerbaycan İlişkileri**, Orion Kitabevi, Ankara.
- Özdaşlı, Esme (2017), “İsrail’in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya”, **Bilig**, 82, 175-200, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/807319>, (16.06.2022).
- Özdoğan, Günay Göksu (1994), “Sovyetler Birliği’nden Bağımsız Cumhuriyetler’e: Uluslaşmanın Dinamikleri”, Büşra Ersanlı Behar (Ed.), **Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan**, içinde (25-103), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Palan, Ronen (2000), “A World of Their Making: An Evaluation of the Constructivist Critique in International Relations”, **Review of International Studies**, 26, 575-598, <https://www.jstor.org/stable/20097700>, (10.12.2020).
- Pashayeva, Gulshan (2023), “Defining Strategic Direction: Azerbaijan and the New Regional Geopolitical Configuration”, **Baku Dialogues**, 6(2), 6-24, https://bakudialogues.ada.edu.az/media/2023/02/03/bd-w23_pashayeva.pdf, (10.05.2023).
- Petti, Matthew (12.10.2020), “Azerbaijan makes its case to pro-Israel Americans”, **Asia Times**, <https://asiatimes.com/2020/10/azerbaijan-makes-its-case-to-pro-israel-americans/>, (03.08.2024).
- Polat, Kemal (2012), “Azerbaycan’da Yahudilik ve Dağ Yahudileri”, **Bütün Yönleriyle Yahudilik**, 18-19 Şubat 2012 (Uluslararası Sempozyum) Dinler Tarihi Araştırmaları VIII, Türkiye Dinler Tarihi Derneği, Ankara, 149-165, http://isamveri.org/pdfdrg/D204623/2012/2012_POLATK.pdf, (11.04.2022).
- Prados, Alfred B. (2006), “Lebanon”, **CRS Issue Brief for Congress**, https://www.everycrsreport.com/files/20060316_IB89118_e6215016cbe374ff5cf3824b2e84dd93d38c9835.pdf, (15.06.2024).
- President of The Republic of Azerbaijan İlham Aliyev (07.08.2016), “Azərbaycan və İran prezidentlərinin mətbuat üçün bəyanatları”, <https://president.az/az/articles/view/20877>, (09.12.2022).

- _____ (05.03.2017), “Azərbaycan və İran prezidentlərinin mətbuat üçün bəyanatları”, <http://www.president.az/articles/23031>, (09.12.2022).
- _____ (25.11.2022), “İlham Aliyev attended the opening of the conference under the motto “Along the Middle Corridor: Geopolitics, Security and Economy”, <https://president.az/en/articles/view/57968>, (09.12.2022).
- _____ (08.06.2024), “Azərbaycan və Misir prezidentləri mətbuata bəyanatlarla çıxış ediblər”, <https://president.az/az/articles/view/66230>, (15.10.2024).
- Qaidari, Abbas (08.10.2021), “Iranian War Games on the Border with Azerbaijan Were Really a Message to Israel,” **Atlantic Council**, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/iranian-war-games-on-the-border-with-azerbaijan-were-really-a-message-to-israel/>, (05.05.2023).
- Qasımlı, Musa (2015a), **Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti: 1991-2003 I. Hisse**, Mütercim Yayınları, Bakü.
- _____ (2015b), **Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti: 1991-2003 II. Hisse**, Mütercim Yayınları, Bakü.
- Qasımlı, Musa vd. (2022), **Ermenistan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz Siyasətində**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Qafqazşünaslıq İnstitutu Yayınları, Bakü.
- Qasımlı Vüsal vd. (2011), **İran-Ermənistan Münasibətləri: Geosiyasi Reallıq versus Siyasi İddialar**, Bakı, http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_224.pdf, (14.12.2018).
- Quliyev, Samir (2013), “Azerbaycan Dış Politikasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ulusal Lideri Haydar Aliyev'in Rolü”, **Asia Minor Studies-International Journal of Social Sciences**, 1(1), Haydar Aliyev Özel Sayısı, 134-145.
- Quliyeva, Səidə (2010), “İslam Konfransı Təşkilatının Ermənistan'ın Azərbaycan'a Qarşı İşğalçılıq Siyasətinə Mövqeyinin Formalaşmasında H.Ə.Əliyevin Rolu (1991-2003)”, **Journal of The Ministry of Foreign Affairs of Republic of Azerbaijan**, 27, 31-39, https://www.mfa.gov.az/files/shares/Diplomatiya%20alemi/Diplomatiya_Alemi_27.pdf, (01.11.2019).
- Ramazani, İbrahim (2015), **İran'da Türk Milliyetçiliği Duruşu: Traxtor İsyanı**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- Rehimov, Ruslan (27.09.2023), “Azerbaycan'ın zafer kazandığı 2. Karabağ Savaşı'nın üzerinden 3 yıl geçti”, **Anadolu Ajansı**, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-zafer-kazandigi-2-karabag-savasinin-uzerinden-3-yil-gecti/3001917>, (28.09.2023).
- _____ (15.11.2023), “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Gazze'deki gerilimin bir an önce giderilmesini umuyoruz”, **Anadolu Ajansı**, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliev-gazzedeki-gerilimin-bir-an-once-giderilmesini-umuyoruz/3054082>

- Resulzade, Mehmet Emin (1990), **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, (Çev. Yavuz Akpınar, vd.), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul.
- Risse-Kappen, Thomas (1996), "Collective Identity in a Democratic Community: The Case of NATO," Peter J. Katzenstein (Ed.), **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, içinde (357-399), Columbia University Press, New York.
- Rotella, Sebastian (30.05.2009), "Alleged Hezbollah Plot in Azerbaijan", **Los Angeles Times**, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2009-may-30-fg-shadow30-story.html>, (10.11.2021).
- Ruggie, John Gerard (1982), "International Regimes, "Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order", **International Organization**, 36(2), 379-415, <https://www.jstor.org/stable/2706527>, (10.12.2020).
- _____ (1998), "What Makes the World Hang Together? Neoutilitarianism and the Social Constructivist Challenge", **International Organization**, 52(4), s.855-885, <https://www.jstor.org/stable/2601360>, (10.12.2020).
- Rustamov, Rafiq (2008), **Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rzayev, Rameş (2019), "Hegemonya Ekseninde Azerbaycan Maarifçiliği ve M. F. Ahundov'un Avrupamerkezcilik Problematikası", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 8(2), 1591-1624, <https://doi.org/10.33206/mjss.496951>, (01.12.2020).
- _____ (Güz 2020), "Erken Dönem Azerbaycan Maarifçiliğinde Kültürel Kimlik Algısı", **Bilig**, 95, 123-148, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1360373>, (05.02.2021).
- Sadık, Ramin (2022), **Kısa Azerbaycan Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2023), "II. Karabağ Savaşı'ndan Sonra Güney Kafkasya'da Barış Arayışları", **Düşünce Dünyasında Türkiz**, 14(66), 11-51, <https://doi.org/10.59281/turkiz.1362111>, (27.12.2023).
- Sadri, Houman (2003), "Elements of Azerbaijan Foreign Policy", **Journal of Third World Studies**, 20(1), 179-192, <https://www.jstor.org/stable/45194116>, (27.10.2021).
- Safarova Rashad, Gunay (2021), "The Role of the Jewish Diaspora of Azerbaijani Origin Living in Israel and Azerbaijan on the Relations Between Israel and Azerbaijan", **Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"**, 153-157, <https://cyberleninka.ru/article/n/the-role-of-the-jewish-diaspora-of-azerbaijani-origin-living-in-israel-and-azerbaijan-on-the-relations-between-israel-and/viewer>, (05.04.2022).

- Saffron, Inga (1998), “The Mountain Jews of Guba”, **Azerbaijan International**, 6(2), 46-47, https://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/62_folder/62_articles/62_mountainjews.html, (03.08.2024).
- Shafiyev, Farid (29.07.2021), “Azerbaijan and Israel: Friendship of Values”, **Israel Hayom**, <https://www.israelhayom.com/opinions/azerbaijan-and-israel-friendship-of-values/>, (03.08.2024).
- Sharon, Jeremy (17.06.2016), “Armenian Monument to Nazi Collaborator Draws Criticism”, **The Jerusalem Post**, <https://www.jpost.com/diaspora/armenian-monument-to-nazi-collaborator-draws-criticism-457072>, (03.08.2024).
- SANA Syrian Arab News Agency (03.10.2020), “Syria regrets clashes between Armenia and Azerbaijan, warns against Turkey’s blatant interference”, <https://sana.sy/en/?p=204890>, (04.11.2021).
- Sarı, İsmail (2024), “İran Medyasında Artan Türkiye Karşıtlığı ve Gazze Savaşı”, **Kriter Dergi**, 8(86), <https://kriterdergi.com/dis-politika/iran-medyasinda-artan-turkiye-karsitligi-ve-gazze-savasi> (02.01.2024)
- Sarıkaya, Yalçın (2007), **İran’da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2008), **Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2018), “Ağustos 2018 Hazar Konvansiyonunun Anlamı: Siyasal ve Hukuksal Bir İnceleme”, Ali Osman Akalan ve Ali Ahmetbeyoğlu (Ed.), **2. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri 5. Cilt**, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 649-664.
- _____ (2020), **44 Gün Savaşı: Azerbaycan’ın Karabağ Zaferi**, TASAV Rapor, Ankara, <https://www.tasav.org/index.php/44-gun-savasi-azerbaycan-in-karabag-zaferi.html>, (26.12.2020).
- _____ (2021), “İran’ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü”, **Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 7(1), 84-103, <https://doi.org/10.46849/guiibd.872423>, (01.03.2021).
- Sarıkaya, Yalçın ve Aslanlı, Araz (2021), “Diplomatic Negotiations and the Minsk Process in the Karabakh Conflict”, Muhittin Ataman ve Ferhat Pirinççi (Ed.), **Karabakh from Conflict to Resolution**, içinde (149-175), SETA Yayınları, İstanbul.
- Sarıkaya, Yalçın ve Aslanlı, Araz (2024), **Kürekçay Anlaşmasından Şuşa Beyannamesine Karabağ**, Kripto Yayınları, Ankara.

- Sassounian, Harut (04.04.2021), "Israel Needs to Stop Arming Azerbaijan", **The Jerusalem Post**, <http://www.jpost.com/opinion/israel-needs-to-stop-arming-azerbaijan-opinion-664115>, (25.05.2021).
- Schouten, P. (2012), "Theory Talk #49: John Mearsheimer on Power as the Currency of International Relations, Disciplining US Foreign Policy, and Being an Independent Variable", **Theory Talks**, <http://www.theory-talks.org/2012/06/theory-talk-49.html>, (12.08.2020).
- Seyidbəyli, Məryəm (2019), "İlham Əliyevin Dövlətçilik Fəaliyyətində Azərbaycançılığın İnkişafı", İsa Həbibbəyli (Ed.), **Azərbaycançılıq İdeologiyası: Ənənə və Müasirlik**, *içinde* (64-118), Elm və təhsil Nəşriyyat, Bakı.
- Shaffer, Brenda (2000), "The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran", **Nationalities Papers** 28(3), 449-477, <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/abs/formation-of-azerbaijani-collective-identity-in-iran/FB790AD7E5F931FAA8F9C42ED732E9B9>, (10.12.2020).
- _____ (2002), **Borders And Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity**, MIT Press, Cambridge-Massachusetts.
- _____ (2003), "Iran's Role in the South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of the US and Europe", Eugene Whitlock (Ed.) **Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region**, Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, Berlin.
- _____ (2010), "Foreign Policies of the States of the Caucasus: Evolution in the Post-Soviet Period", **Uluslararası İlişkiler**, 7(26), 51-65, <https://dergipark.org.tr/en/pub/uidergisi/issue/39273/462481>, (02.10.2022).
- _____ (2012), "Azerbaijan's Foreign Policy Since Independence", **Caucasus International**, 2(1), 73-84, <http://cij.az/uploads/files/journals/Vol-2-Is-1-2012/Brenda-Shaffer.pdf>, (16.12.2019).
- _____ (2013), "Azerbaijan's Cooperation with Israel Goes Beyond Iran Tensions", **The Washington Institute**, PolicyWatch 2067, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/azerbaijans-cooperation-israel-goes-beyond-iran-tensions>, (02.10.2022).
- _____ (09.09.2022), "Israel's Role in the Second Armenia-Azerbaijan War and Its Implications for the Future", **The Central Asia-Caucasus Analyst**, <https://www.cacianalyst.org/resources/pdf/220912Shaffer.pdf>, (02.10.2022).

- Shain, Yossi ve Barth, Aharon (2003), "Diasporas and International Relations Theory", **International Organization**, 57(3), 449-479, <https://www.cambridge.org/core/journals/international-organization/article/abs/diasporas-and-international-relations-theory/7CF236EDAD6B8BC9A86BD8A887EE13BB>, (08.08.2024).
- Sinaiee, Maryam (2021), "Iran Leader Warns About Military Presence of Israel In Azerbaijan", **Iran International**, <https://www.iranintl.com/en/20211003344495>, (16.06.2021).
- Sinkaya, Bayram (2012), "İran'ın Kafkasya Politikası", Mustafa Aydın (Ed.), **Kafkaslar Değişim Dönüşüm (Avrasya Üçlemesi III)**, 1. Basım içinde (229-256), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Sizer, Stephen (2004), **Christian Zionism: Road Map to Armageddon?** Inter-Varsity, Leicester.
- Smith, Anthony (2017), **Etnosembolizm ve Milliyetçilik**, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Smith, Steve (1996), "Positivism and Beyond", Steve Smith vd. (Ed.), **International Theory: Positivism and Beyond**, içinde (11-44), Cambridge Uni. Press, Cambridge.
- Soltan, Elnur (2003), "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler", Ümit Özdağ vd. (Ed.), **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği - III. Cilt**, içinde (147-170), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- Spector, Stephen (2009), **Evangelicals and Israel: The Story of American Christian Zionism**, Oxford University Press, New York.
- State Information Agency Your Gateway to Egypt, (21.11.2023), "Egypt-Azerbaijani Relations, <https://beta.sis.gov.eg/en/international-relations/bilateral-relations/azerbaijan/>, (12.12.2023).
- Souleimanov, Emil (2006), "The Cartoon Crisis in Iranian Azerbaijan: Is Azeri Nationalism Underestimated?", **The Central Asia and Caucasus Analyst**, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/10915-analytical-articles-caci-analyst-2006-6-14-art-10915.html>, (02.10.2022).
- Souleimanov, Emil ve Ditrych, Ondrej (2007), "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood", **Middle East Policy**, 14(2), 101-116, <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2007.00300.x>, (27.02.2018).
- Souleimanov, Emil vd. (2013), "The Rise of Nationalism Among Iranian Azerbaijanis: A Step Toward Iran's Disintegration?", **Middle Eastern Review of International Affairs**, 17(1), 71-91, https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v17i1/f_0029663_23978.pdf, (02.10.2022).
- Souleimanov, Emil vd. (2014), "Focused on Iran? Exploring the Rationale Behind the Strategic Relationship Between Azerbaijan and Israel", **Southeast European and Black Sea Studies**, 14 (4), 471-488, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/14683857.2014.967945?needAccess=true&role=button> (27.02.2018).

- Strimbovski, Sabina (2016), "The Influence of Energy Resources in Developing "Pragmatic" Relations Between Azerbaijan And The West", **Centre for European Studies Working Papers**, 8(3), 505-521, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/198476/1/ceswp-v08-i3-p505-521.pdf>, (09.12.2019).
- Suleymanov, Ruslan (2022), "Two Years of Non-War: Can Armenia and Azerbaijan Make Peace?", **Baku Dialogues**, 6(1), 164-178, https://bakudialogues.ada.edu.az/media/2022/10/19/bd-v6-n1-fall-2022_suleymanov.pdf, (10.05.2023).
- Süleymanlı, Ebulfez (2006), **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Swietochowski, Tadeusz (1988), **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul.
- _____ (1999), "Azerbaijan: Perspectives from the crossroads", **Central Asian Survey**, 18(4), 419-434, <https://doi.org/10.1080/713656170>, (04.04.2021).
- _____ (2003), "1920 Öncesinde Rus Azerbaycanı'nda Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", (Çev. Saadettin Gömeç), **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 34(22), 175-182, https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000150, (04.04.2021).
- Şahit, Ata (2023), "İran'da Türk Nüfusunun Yaşadığı Bölgeler ve Sınırları", **Tebiriz Araştırmaları Enstitüsü**, <https://www.tebarens.com/iranda-turk-nufusunun-yasadigi-bolgeler-ve-sinirlari-ata-sahit/>, (20.09.2023).
- Şalom Gazetesi (30.03.2023), "Azerbaycan 30 Yıl Sonra İsrail'de Büyükelçilik Açtı", <https://www.salom.com.tr/haber/127077/azerbaycan-30-yil-sonra-israilde-buyukelcilik-acti>, (02.04.2023).
- Şimşir, Bilal (2011), **Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Şimşir, Sebahattin (2015), "Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)", **Yeni Türkiye**, 75, 447-465.
- T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü (2024), "Azerbaycan Ülke Profili", https://ticaret.gov.tr/data/5eb6749913b8767e5c4b1fcd/Azerbaycan_2024.pdf, (25.08.2024).
- Tabnak Professional News Site, (16.02.2011), "Taleş: Bahş Cudayi Napezir Ez İran" (İran'ın ayrılmaz Parçası Talış), <https://www.tabnak.ir/fa/news/148693/%D8%AA%D8%A7%D9%84%D8%B4-%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%AC%D8%AF%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D9%86%D8%A7%D9%BE%D8%B0%DB%8C%D8%B1-%D8%A7%D8%B2-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86> (04.10.2021).

- Tadevosyan, Ara (20.06.2011), "Should We Support Palestine?", **Mediamax**, <https://mediamax.am/en/column/1296/> (20.07.2022).
- Tasnim Haber Ajansı, (14.12.2019), "Efshay-e joziyat rawabet-e azarbaijan va israil a'liyhe iran / naghsh-e "azarbaijan" dar terror-e shahid alimohammadi" (Azerbaycan ile İsrail'in İran'a Karşı İlişkilerinin Ayrıntıları Televizyonda Açıklandı / Şehid Alimuhammedi'nin Terörle katledilmesinde Azerbaycan İzi), <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/09/23/2160171>, (21.09.2023).
- Taştan, Abdulvahap (2001), "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", **Bilig**, 25, 1-39, <https://dergipark.org.tr/pub/bilig/issue/25400/268040>, (28.01.2021).
- Telhami, Shibley ve Barnett, Michael N. (2002), **Identity and Foreign Policy in the Middle East**. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Ter-Matevosyan Vahram (2013), "Framing National Security Objectives: The Cases of Georgia and Azerbaijan", **Southeast European and Black Sea Studies**, 13(3), 325–340, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/14683857.2013.812774?needAccess=true>, (21.11.2022).
- The Economist, (07.09.2000), "Armenians Caught in the Middle", <https://www.economist.com/international/2000/09/07/armenians-caught-in-the-middle>, (16.08.2023).
- The International Institute for Strategic Studies (2024), **The Military Balance 2024: The Annual Assessment of Global Military Capacities and Defence Economics**, 1. Baskı, Routledge Taylor&Francis, Londra.
- The Jewish Federation of Greater Portland (26.02.2016), "From Azerbaijan With Love", <https://www.jewishportland.org/marcs-remarks/from-azerbaijan-with-love>, (10.09.2021).
- The Guardian, (28.09.2020), "Syrian rebel fighters prepare to deploy to Azerbaijan in sign of Turkey's ambition", <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/28/syrian-rebel-fighters-prepare-to-deploy-to-azerbaijan-in-sign-of-turkeys-ambition>, (04.11.2021).
- The New Arab, (16.11.2018), "Iran and Azerbaijan share oil fields, so what's stopping Tehran from drilling?", <https://www.newarab.com/analysis/iran-and-azerbaijan-probe-caspian-oil-cooperation>, (03.12.2022).
- The Organization of the Islamic Conference (13-15 December 1994), The Seventh Islamic Summit Conference, (Session of Fraternity and Revival), Casablanca, Kingdom of Morocco, <https://www.oic-oci.org/archive/english/conf/is/7/7th-is-summit.htm> (14.09.2023).
- _____ (28.09.2020), "OIC Condemns Repeated Provocations And Aggression By Armenian Military Forces Against Azerbaijan", https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=23879&ref=14184&lan=en, (15.01.2022).

- Tidy, Joanna (2008), “The Social Construction of Identity: Israeli Foreign Policy and the 2006 War in Lebanon”, University of Bristol, School of Sociology, Politics, and International Studies, Working Paper, No. 05-08, <https://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/spais/migrated/documents/tidy0508.pdf>, (09.06.2024).
- _____ (2012), “The Social Construction of Identity: Israeli Foreign Policy and the 2006 War in Lebanon”, **Global Society**, 26(4), 535-556, <https://doi.org/10.1080/13600826.2012.710597>, (15.01.2022).
- Toğa, Oral ve Şahin, Güngör (2023), “Iran’s Identity Policy Pursued In Its Construction As A Proxy Power: The Case of the Islamic Resistance Movement of Azerbaijan (Hüseynçilər/Husayniyyun)”, **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, 6(2), 141-153, <https://doi.org/10.59886/tsbder.1300550>, (30.10.2023).
- Tokluoğlu, Ceylan (2012), “Azerbaycan”, İsmail Aydıngün ve Çiğdem Balım (Ed.), **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkileri, içinde** (15-115), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Tuna, Oğul (15.12.2021), “Azerbaycan Diplomasisinden Çıkarılacak Dersler”, **Anadolu Ajansı**, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycan-diplomasisinden-cikarilacak-dersler/2448220>, (05.11.2023).
- Turan, Refik (2017), “Azerbaycan’da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 42, 593-612, <https://doi.org/10.21563/sutad.377388>, (02.10.2018).
- _____ (2018), “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 61, 429-451, <https://doi.org/10.14222/Turkiyat3786>, (02.10.2018).
- Tuysuz, Ş. Cem ve Porsuk, Nuray (2019), “Azerbaycan Milli Uyanışında Mehmet Emin Resulzade’nin Rolü”, **Yeni Türkiye**, 107, 207-259.
- Türk Devletleri Teşkilatı (03.11.2023), **10. Zirve Astana Bildirisi**, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/10-zirve-bildirisi-2023-21-tr.pdf, (20.10.2024).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı (2024), **Filistin Davamız**, 1. Baskı, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Uluslararası Para Fonu 2023 yılı verileri, <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD?year=2023> (01.01.2024).
- URL, “ABŞ’ın BMT’deki Daimi Nümayendesi Madlen Olbraytın Azerbaycan Seferi” 06.09.1994, **Azerbaycan**.

- _____ (2023), “Azerbaycan için İsrail-Filistin Çatışmasının Riskleri ve Filistin Politikası”, **Kriter**, <https://kriterdergi.com/dosya-filistin-2/azerbaycan-icin-israil-filistin-catismasinin-riskleri-ve-filistin-politikasi>, (18.10.2024).
- Vinitsky, Melissa (1995), “Azerbaijan, Russia and the Middle East”, **The Washington Institute for Near East Policy**, PolicyWatch 154, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/azerbaijan-russia-and-middle-east>, (16.08.2024).
- Walt, Stephen M., (1998), “International Relations: One World, Many Theories”, **Foreign Policy**, 110, 29-46, <https://www.jstor.org/stable/1149275>, (10.10.2018).
- Waltz, Kenneth (1979), **Theory of International Politics**, Addison Wesley Publishing Company, California.
- _____ (2015), **Uluslararası Politika Teorisi**, (Çev. Osman S. Binatlı), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Weitz, Richard (2012) “Azerbaijan Breaks Iranian-Linked Spy Network,” **The Jamestown Foundation**, <https://jamestown.org/program/azerbaijan-breaks-iranian-linked-spy-network/>, (12.04.2022).
- Wendt, Alexander (1992), “Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics”, **International Organization**, 46(2), 391-425, <https://www.jstor.org/stable/2706858>, (10.10.2018).
- _____ (1994), “Collective Identity Formation and the International State”, **The American Political Science Review**, 88(2), 384-396, <https://www.jstor.org/stable/2944711>, (10.10.2018).
- _____ (1995), “Constructing International Politics”, **International Security**, 20(1), s.71-81, <https://www.jstor.org/stable/2539217>, (10.10.2018).
- _____ (1999), **Social Theory of International Relations**, Cambridge University Press, Birleşik Krallık.
- _____ (2012), **Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi: Yapı, Faillik ve Kültür**. (Çev. Helin Sarı Ertem). Küre Yayınları, İstanbul.
- Wezeman, Pieter D. vd. (2020), “Trends in International Arms Transfers: 2019”, **SIPRI Fact Sheet**, https://www.sipri.org/sites/default/files/2020-03/fs_2003_at_2019.pdf, (03.08.2024).
- _____ (2023), “Trends in International Arms Transfers: 2022”, **SIPRI Fact Sheet**, https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-03/2303_at_fact_sheet_2022_v2.pdf, (03.08.2024).
- Wilson, Graeme H. (2013), **Haydar: Haydar Aliyev ve Azerbaycan’ın Yükselişi Çöküşü ve Yeniden Yükselişi**, Berikan Yayınevi, Ankara.

- Yagublu, Nesiman (2015), **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.
- Yalvaç, Faruk (2010), “Devlet”, Atila Eralp (Ed.), **Devlet ve tesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, içinde (15-51), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yeni Akit**, (20.09.2021), “İranlı İmamdan Hutbede Skandal Türkiye ve Azerbaycan Sözleri”, <https://www.yeniakit.com.tr/video/iranli-imamdan-cuma-hutbesinde-skandal-turkiye-ve-azerbaycan-sozleri-58583.html>, (19.10.2022).
- Yeni Şafak**, (03.10.2020), “İran Türkü sanatçılardan Azerbaycan’a destek”, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-turku-sanatcilardan-azerbaycana-destek-3569598> (28.09.2023).
- Yeni Şafak, (24.10.2022), “Azerbaycan Televizyonu: Erdoğan’ın okuduğu şiir Güney Azerbaycan’da direnişin fitili oldu”, <https://www.yenisafak.com/video-galeri/dunya/azerbaycan-televizyonu-erdoganin-okudugu-siir-guney-azerbaycanda-direnisin-fitili-oldu-2240830>, (27.10.2022).
- Yesevi, Çaęla Gl (2021), “Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında Sosyal İnşacılık Yaklaşımının İncelenmesi”, **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, 12(22), 52-74, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1011263>, (12.04.2022).
- Yevdayev, Milikh (5 August 2021), “Azerbaijan opens its first official mission in Israel”, **Jewish Journal**, <https://jewishjournal.com/commentary/blogs/339431/azerbaijan-opens-its-first-official-mission-in-israel/>, (11.04.2022).
- Yurdusev, Nuri (2005), “Uluslararası İlişkilere Teorik Bakmak”, **Uluslararası İlişkiler**, 2(6), 157-163, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/539661>, (10.10.2018).
- Yüce, Mehmet (2022), “Karabağ Zaferinden Sonra Azerbaycan Dış Politikasının ncelikleri”, **Türk Dünyası Akademik Bakış Dergisi**, 2(3), 100-141, https://dergiler.akademikyorum.com/Makaleler/935968627_Y%c3%bcce_4_100-%20141.pdf, (18.10.2023).
- Zirinsky, Michael (1992), “Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926”, **International Journal of Middle East Studies**, 24(4), 639-663, <https://www.jstor.org/stable/164440>, (20.06.2024).
- 525-ci (27.03.2018), “İsrail səfiri: “Azərbaycanla müdafiə sahəsində əlaqələrimiz davam edəcək”, **Gazet**, https://525.az/site/?name=xeber&news_id=96620#gsc.tab=0, (27.03.2018).

ÖZGEÇMİŞ

2001 yılında Ceyhan Yabancı Dil Ağırlıklı Lisesi'ni; 2005 yılında Gazi Üniversitesi – İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. 2014 yılında Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında “Ukrayna'nın Güncel Jeopolitiğinde Kırım ve Kırım Türkleri Sorunu” başlıklı tezi ile yüksek lisans programını tamamladı. 2015 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda doktora programına başladı. 2009-2016 yıllarında Giresun Üniversitesi, Karadeniz Stratejik Araştırmalar Merkezi'nde (KARASAM), 2016 yılından beri Giresun Üniversitesi, Giresun Meslek Yüksekokulu'nda Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır.

SARIKAYA, evli ve üç çocuk annesi olup, İngilizce bilmektedir.